

ERDÉLY ÉPÍTÉSZETI EMLÉKEI.

IRTA

KÖVÁRI LÁSZLÓ.

80 fametszvénynyel

„Erdély Régiségei“

második, bővített kiadása.

Minden jog fenntartása mellett.

KOLOZSVÁRTT, 1866.

KIADJA STEIN J. MUZ. EGYL. KÖNYVÁRUS.

Erdély egy gazdag, de ismeretlen muzeum.

(Az első kiadás motívja.)

Kolozsvártól, az ev. ref. főtanoda betűivel.

ELŐSZÓ.

E munka első kiadása „Erdély Régiségei“ cím alatt látott napvilágot. Most a második kiadását nyújtom tisztelt olvasóimnak, kötelességemnek ismertem, keletkezése körülményeiről némelyeket elmondani: hogy míg egy részből a tudomány embereit tájékozom hiányai felől, más részből kijeleljem a szempontot, melyből a tárgyat felvettem.

Hazám történelme megírásával foglalkozván, feladatombul tűztem volt a csatateréket, s őseink által védett és ostromolt várakat a helyszínen tanulmányozni: e gondolat adta e munka eszméjét, s már a második 1847-ben „Erdély Statistikáját“ kiadtam, ígéretet tettem, (169 l.) hogy építészeti emlékeink statistikáját és történetét szintén hozni fogom. Erre 1848-an június 8-kán a magyar ministerium statistikai hivatalához hivatván, s onnan az erdélyi hadsereg historiographjává küldetvén le, bő alkalmam nyílt Erdélyt szélére hosszúra össze-vissza utazhatni: mely utazásaim közt minden érintett várat, várromot, és csataterét vizsgálat alá vettem, de mint gondolhatni, az akkori csatazaj közepette, nem vizsgálhattam azon nyugalommal, melyet ily tanulmányozás megkíván. Mégis köszönhetek ezen időnek annyit, hogy legalább topographiai ismeretet szerezhettem: mit csak azért is meg kívántam említeni, hogy megjegyezhessem, miszerint a leírások nagy része ez időből kél.

Bár akkori jegyzeteim egy része birtokomból kiesett, s a forradalom után több ideig könyvtárak használhatásától el voltam zárva: megírtam e munkát, akkori kiadóm sűrgetésére 1852-ben közrebocsátottam; s minden primitiv szerkezete mellett is oly kelendőségnek örvendett, hogy egy második kiadás előkészítése s egyszersmind „Erdély Ritkaságai“ megírása végett, azonnal új utazáshoz kezdtem; de fájdalom, csakhamar új internálás lett a vége, e munka hiányait ismét nem pótolhattam ki.

E közben a magas kormány 1853. dec. 31-én illető miniszteriumát azzal bizta meg, hogy Bécsben az építészeti emlékek fentartására s ismertetésére központi bizottmányt alakítson, s az egyes országokban conservatorokat nevezzen, kik mint tiszteletbeli hivatalos személyek a műemlékeket leírják, s fenmaradásokra némi gondoskodással legyenek: csekély személyemet is e megtiszteltetés érte 1854. mart. 12-én, Erdély északnyugoti megyéire kiszabott hatáskörrel. Ismét folytathatám tehát kutatásaimat, de már akkor kiválszólag Erdély történelmével foglalkozván, s máig sem vehettem időt magamnak, hogy kiszállva, a helyszínén e munka legnagyobb hiányát, az építészeti felvételeket, kiegészíthettem volna.

Miután azonban az első kiadás évek előtt elfogyott, most egészen átdolgozva, jónak véltem közrebocsátani már csak azért is, mert az első kiadástól lefolyt tizenegy év múlva is e mű mint úttörő egyedül áll a maganemében.

Kolozsvár, jul. 30. 1866.

A SZERZŐ.

Tartalom.

Tájékozás	1.
---------------------	----

I. Oskori emlékek.

I. A dák és római emlékek.

Előzmény	9.
Római utak	10.
Dák emlékek	12.
Római műemlékek	13.
Város romok	16.
Sarmizegethuza, Ulpia Tra-	
jana, Várhelyen	16.
A gredistyéni városnyom	19.
Apulum, Fejérvárnál	20.
Salinae, Tordánál	20.
Apróbb város és várromok	22.
Triscum, Veczelnél	23.
Városvize sánczai	23.
Hydata, Algyógynál	23.
Alburnum, Zalathnán	24.
Földvár	24.
Maroclava, Várfalván	24.
Patavissa, Kolozsvárnál	25.
Sebesvári castrum	25.
Napoca, Szamosujvárnál	26.
Optatiana, Alsó-Kosályon	26.
Largiana, Ilosvánál	26.
Vécs	27.

Krivadiai őrtorony	27.
Orlyá-Váraljai őrtorony	27.
Verestoronyi őrtorony	28.
Demsusi templom	28.
Zejkfalvi templom	31.
Verespataki és járai bányá-	
nyomok	31.
Ad aquas. Kis-Kaláni fürdő	32.
Apróbb római nyomok	33.
A Strigyvize	34.

2. Hún emlékek.

Előzmény	36.
Attila udvara, Udvarhelyt	36.
Attila kapuja, Kusmán	37.
Réka sirja	37.
Bud- vagy Budavára	38.
Kadicsfalva	38.
Homárka	39.

3. Ismeretlen eredetű várnyomok.

A) A székelyföldön.

A leány- és szalonnavár	
Zsábenyiczán	42.
A várhegyi leányvár	43.
Tatárszállás, Hagymás - Bo-	
donnál	43.

Szent-Lászlói várnyom	4	Orlái várrom	56.
Magyar-zsákodí várhely	44.	Steinberg, Kereszténysziget- nél	57.
Makrafalva Makfalván	44.	Tiliskai várhely	57.
A bekecshegyi várhely	44.	Lázvár, Sebeshelynél	57.
Sóvár	44.	Szász-esőrai várhely	57.
Rapsonné vára, Ilyésmezőn	44.	Bolivár	58.
Firtos és Tartód vára, Ko- rondnál	45.	A glogoviczai vár	58.
Enlaki várhely	46.	Gogányvára, Gogányváráljá- nál	58.
Zetevára, Zetelakán	46.	A Pogányvár-Mező-Bándon	59.
Benczédi várhely	47.	Bacskavára, Ménesnél	59.
Bágyi vár	47.	Vajdaszentiványi várrom	59.
Hagymás vára, Karácson- falván	47.	Bátosi várhely	60.
Kustalyvára, Oklándon	48.	Nagyidai várnyom	60.
Hollofernes vára, Vargyason	48.	Rózsavár, Szeredfalvánál	60.
Tibureczvár, Bibarczfalván	48.	Szent-László vára, Sajó-Ma- gyarósnál	60.
Várhely, Közép-Ajtán	48.	Kudui várhely	61.
Várhegy, Kovásznán	48.	Kozárvár	61.
Várerőse, Almáson	48.	A Rózsa, Czicz, és Bélahegyi várhelyek, Dézsen	62.
Vénéturme vára, Bereczken	49.	Tuhut vára, Tihón	63.
Torjavára, Torján	49.	Vármezői várhely	63.
A Bálványosvár, Torján	49.	A mojradi vár, Brédnél	63.
Ikavár, Ikafalván	53.	Gelu vára, Gyalunál	64.
Komollói várhely	53.	Leányvár, Szász-Fenesnél	64.
Kincsásvára, Bodokon	54.	Dariusvára, Szász-Lónánál	64.
Herecz vára, Málnásnál	54.	Tündérvár, Kolozs-Monosto- ron	65.
Solyomkö és Vápavára Bükk- szárdnál	54.	A Zsidóvár, Felvinczen	65.
Vártetej, Csíktusnádnál	55.		
Karczfalvi várhely	55.		
A csiki Csicsóvár	55.		
Várbükke, Sz.-Domokosnál	56.		
Tőpej, Ürmösnél	56.		

B) A székelyföldön innen.

Gotzberg, Nagy-Disznódnál 56.

II. Magyarokori erődítme- nyek.

1. Hatósági erődök.

A) Magyarvárak.

Fejérvár . . . . . 67.

Kolozsvár (képpel) . . .	72.
Torda vára	80.
Küküllővár (képpel) . .	83.
Dézs vára	85.
Doboka vára	85.
Hunyad vára (képpel) . .	87.
B) Székely széki várak .	94.
Székely-Udvarhely vára (képpel) , ...	94.
Várhely	99.
Csik-Szereda vára . . .	100.
Marosvásárhelyi vár . .	101.

C) Szász-széki kerített
városok.

Medgyes	106.
Szász-Sebes	109.
Szeben	111.
Segesvár (képpel) . . .	115.
Szászváros	119.
Brassó	120.
Besztercze	124.

2. Állami erődök.

A) Végvárak	129.
Gyimes vára	131.
Az ojtózi vár	131.
Szentléleki vár és kastély	132.
Bodza vára	134.
Kreuzburg, Nyén mellett	135.
Höltővény vára	135.
Feketehalmi vár	136.
Törösvár (képpel) . . .	137.
Verestorony és a Latorvár	140.
Talmácsvár	152.
Ilyevára	144.
Sebesvár (képpel) . . .	146.
Szilágy-Somlyó várai .	148.

Hadadvára	149.
Szilágy-Cseh vára . . .	151.
Kővár	152.
Hunyadvára, Beszterczen	155.
B) Zászlós urasági várak	156.
Csicsó vára	157.
Szamos-Ujvár	161.
A dévaivár (képpel) . .	167.
Léta vagy Géczivára . .	174.
Görgényivár	176.
Gyaluivár	180.
Fogaraszára (képpel) .	183.

C) Fellegrárak.

Keletkezése	192.
Brassó fellegrára . . .	192.
Kolozsvár fellegrára . .	194.

3. Lovagvárak és családi
kastélyok.

Előzmény	196.
--------------------	------

A) Lovagvárak.

Dezsővára, Nagy-Almásnál	198.
Az egeresi várkastély .	199.
A drági várkastély . .	201.
A bethlenivár	201.
A paszmosi várkastély .	204.
A vécsivár (képpel) . .	204.
A szentdemeteri várkastély	207.
Toroczkó vára	209.
A toroczkó-szentgyörgyi	210.
Diód vára	211.
Kecskésvár Boros-Bocsárd- nál	213.
A gáldi kastély	213.
Zebernik vára Alvincznél	215.
Az aranyivár	215.
Kolczvár, Malomviznél .	216.

A bodolavár	218.
A keresdivár	219.

B) Családi várkastélyok.

A bonczidai kastély	221.
A szent-benedeki kastély	221.
A zsidói kastély (képpel)	223.
A kerelő-szent-páli kastély	224.
A radnóti kastély	225.
Máros-Ujvár	226.
A gerendi kastély (képpel)	228.
A koppándi kastély	229.
A vingárdi kastély	229.
A branyicskai kastély	230.
A felső-szálláspataki kastély	230.
A derzsi kastély	231.
A fejéregyházi kastély	231.
Az ebesfalvi kastély	232.
A balásfalvi kastély	233.
Az erdő-szent-györgyi kastély	234.
A bonyhai kastély	235.
Bethlen-Szent-Miklós kastélyai	235.
Az ozdi kastély	236.
A bolyai kastély	237.
Az alsó rákosi kastély	237.
A homorod-szentpáli kastély	238.
A szárhegyi kastély	238.

4. Községi és templom kastélyok.

Keletkezése	240.
Hyefalva templom-kas- tély	242.

Uzon templom-kastély	242.
Prásmártemplom-kastély	242.
Höltővény templom-kas- tély	243.
Brassó vára, a Czenken	243.
Földvár	244.
Szász-Hermány templom- kastély	245.
Vulkány templom-kastély	245.
Rosnyóvára (képpel)	246.
Vidombák templom-kas- tély	247.
Az apáczaai kastély	247.
A köhalmivár	247.
A berethalmi templom-kas- tély	248.
Szászkézd kastély	249.
Medgyes templom-kas- tély	249.
A szelindekivár	250.
A disznódi várak	251.
Enyed templom-kastély	251.

III. Magyarkori egyházi építmények.

Keletkezete	253.
-----------------------	------

1. Monostorok és Kolos- torok.

Keletkezése	254.
A fejevári káptalan	255.
A szent-mihálykői vár és kolostor	255.
Az alvinczi kastély és kolostor	256.
A kolozsmonostori mo- nastor	258.

A tordai konvent . . .	263.
A meszesi konvent . . .	264.

2. Egyházaink.

Keletkezése	265.
-----------------------	------

A) Román izlésű templomok.

A demsusi templom (képpel)	270.
Radna templom-romja	271.
A gerendi ev. ref. templom	272.
Kistorony ev. luth. temploma	273.
A kis-disznódi templom-rom	273.
A harinai ev. luth. templom	274.
A szász-orbói ev. luth. templom	275.
A fejérvári székes-egyház (képpel)	275.

B) Goth. izlésű templomok 282.

Brassó ev. luth. temploma	283.
Kolozsvár piaczi és farkas- utczai temploma	284.
Szászsebes ev. luth. temploma (képpel)	289.
Segesvár ev. luth. hegyi temploma	291.
Szeben ev. luth. temploma	292.
Dézsi ev. ref. templom	294.
Besztercze ev. luth. temploma	294.
Darlacz ev. luth. temploma	295.

C) Emlék őrző templomok.

Tűvis r. kath. temploma	295.
Almakerék egyházai	296.
A nagy-teremi ev. ref. templombeli sarkophág	298.
Szentléleken a perkői kápolna	298.
Brassó görög-keleti temploma	298.
Az enlaki unitarius templombeli felirat (metszvény-nyel)	299.
Csiksomlyó r. k. temploma és kápolnája	300.

IV. Kisebb építmények.

1. Vegyes épületek.

Hondol	301.
Kolozsvár (képpel)	302.
Brassó	304.
Fejérvár	305.
Dézs	307.
Marosvásárhely	307.
Szeben	308.
Fogarás	309.
Enyed	309.
Besztercze	310.
Szászsebes	310.
Torda	311.
Vizakna	311.

2. Hadjáratí emlékek.

Keletkezése	312.
Hidalmási sánczok	313.
Dézs emlékei a magyarok kijöttéről	313.

Esküllőn, az Esküllő-kő	315.	Kolozsmonostori emlék	326.
Cserhalom s a kentelki sir- halmok (képpel)	316.	Kozmatelkén, a Barcsai sirja	327.
Alparét sánczai	317.	Nagyszőlősi emlék	327.
A szentimrei csatátér	319.	Holdvilági sirdombok	328.
Kenyérmezei emlék (képpel)	320.	Zsibó sánczai	329.
Schellenbergi sirdomb	323.	Ditrón, a Tatárhalom	330.
Csik-Szent-Domokos	324.	Mádéfalvi sir	330.
Goroszló	325.	Körözsfalvi sirdomb	331.
		A bodzai sirhalmok	331.

T Á J É K O Z Á S.

Erdély egy gazdag, de ismeretlen muzeum.

Alig hiszem, hogy lenne egy más 1000 □ mértföldnyi területű földtekénknek, hová természet és emberkéz ennyi ritkaságot egymásra halmazott volna.

Ezen gazdag ismeretlen muzeum propyleumába kívánom vezetni olvasóimat. Mit ezennel feltárok, az az építészeti emlékek osztálya: a dák, római s hun reliquiák, őseink várai, váraink romjai, összedült oltáraink, az elvérzetteink sirdombjai, miket felmutatok.

A keresztény időszámítás kezdetéig megy fel Erdély története, azon túl csak rege és homály: e két ezredév lesz vizsgálódásunk korszaka.

Krisztus születése a dák nemzetet találta Erdély földén, e nemzetet Róma s a népvándorlás megbuktatá; Erdély majd egy ezredévig emelkedő és elbukó új birodalmak színtere lett: míg végre kijött a magyar, s Erdélyben állandó hazát alkotta magának. Hogy mennyi és minő emlékeket hagyának e nemzetek maguk után, ezt kimutatni, lenne nehéz feladatom.

Mikor kezdette a dák Erdélyt lakni, azt nem tudjuk. Ma már e nemzet többé nincs, elsepré az idő vihara. De mert téreinket vérével öntözté, mert várakat emelt, hogy e földet magának megtarthassa; s mert mikor legyőzeték is, vérben usztatá a győzelmeseket: kétségbeesett harca hírében most is él, nevét kardjával metszé be e hon földébe.

Utána Erdély Róma kezébe került. Kr. után 105 évvel

kezdődik a római uralkodás: ekkor sujtá le Trajanus caesar Decebal dák királyt. E nép sines többé; de mit 170 évi itt uralkodása alatt épített, azt másfél ezredév sem tudá eltörölni.

Róma a goth elől vonult el innen, 274 táján. E nemzet is lettint; de mert izlése volt, vagy tán egy lángészt birt az építészetben: bár művet nem hagyott fenn, nevét megmentette a feledékenység tengeréből.

A gothot Erdélyből a hún nyomá ki, 376 körül. E nemzetnek még azon szerencséje sem volt, hogy egy századig bírhasssa. Nehány tradition kívül mit sem hagyta ránk: de másfél ezredéves tetteire ma is megdöbbenve gondol az utód; s Etele neve ugy hangzik, mintha sirját a fű csak most nőtte volna be.

A húnok, illetőleg 454 után, négy századon át, a népvándorlás özöne dúlt. Csak rombolt és nem épített. S mert szellemét önkezevel nem fejezte ki, csak hagyományokból tudja a történet is, hogy Erdély földét egykor gepida (454—527), longobard (527—568), avar (568—796), s ki tudja minő ismeretlen népek lakozák. De nevöknek nyomatéka nincs; nevökre a szív nem üt sebesebben: nem, mert a mely nemzet csak haszonbérloként tekinti hazája szent földét, nem épít vagy küzd érte: az ha sirba száll, nevét is utánsepri az enyészet.

Mikor a magyarok a IX. században diadalmas lobogójukat ide felűtték, e földet a magyarral rokon kazár és székely, s a homályos eredetű oláh nemzet lakozá: e nemzetektől vette át a magyar Erdély kormányát; behozá a XII. században a szászt: s együtt emelék az emlékeket, mik ezredévtünkre esnek.

Ha végig néztünk e kis hazán, mely egyébiránt csak oly kis haza, hogy hat királyság van Európában nálánál kisebb, — ha mondom, a jelen nemzedék elnéz ősei dicső multján: édeskeserti önérzet szállhatja meg keblét.

Mily és mennyi építményt akartak őseink reánk hagyni: azt a sok rom beszéli. De mit tehettek ők, ha az építészeti emléket, mit a pár békés napon emeltek, a háborus évek eltörölték. Ismernünk kell e hon történetét, hogy átlássuk, mi óriási küzdelem volt, e hont így is megtartani. Csuda hogy kő kövön áll e hazában.

Mindjárt, hogy a magyarok elfoglalák, már feltámadt ellene a vihar. Alig tették le őseink házuk szegletkövét, már jött a rabló kún és tatár s kihányta azt, benne rejtett kincset keresett.

Alig építének néhány szebb templomot, jött a török; valóságos vakbuzgóságának egész dűhével döntögetett le mindent, mi utjában állt.

S mit mondjunk a viharos időkre, melyekben Austria a törökkel küzde hazánk felett? Lángüzöne volt ez két tűzvésznek, mely multunk építészeti emlékeit két oldalról rombolta.

Mégis ennyi romboló elem közepette, ennyi vihar után is, váraink, várfalaink, oltáraink, emlékeink állanak a multakból. Alig van század beléptünk óta, mely valamit ne hagyott volna reánk.

A IX. századból inkább csak tradíciók beszélnek. Dézs en egy ködarab van, melyről nem minden alap nélkül regélik, mint-ha Árpád kapitányaival 895-ben rajta ült s tanácskozott volna. Hidalmáson ott van a sáncz, melyet Gelu, oláh főnök, Tuhutum hóditó fegyvere ellen védelmezett. Esküllön ismerjük a halmot, melyen állt Tuhutum, mikor Erdély egyik legyőzött népe, az oláh neki esküt nyujta.

A X. századra más emléket nem tehetünk, mint a Gyula vezér által alapított Fejérvárt; de alig csalódunk, ha az ismeretlen eredetű várak közül néhánynak keletkezését a magyarok idejütte első éveire tesszük.

A XI. század megyei osztályunk-, alkotmányunk- s hittünkön kívül, több megyei várnak s templomnak vetette meg alapját. Birunk Kentelkén sirdombokat, hová Salamon király (1070) a cserhalmi ütközetben elesett kunokat temeté.

A XII. század hagyá ránk többek közt a kolozs-monostori és kerezi apátság kolostorait; a százszok bejüttével (1141—3) kerített városaink kezdenek alapulni.

A XIII. században II. Endre király Barczaságot a német lovagrendnek adományozá. Ezen rend több várat építtetett. Az általok alapított öt váron kívül birjuk Enyed kastélyát, 1239-ből; Gerend templomát, 1290-ből.

A XIV. századból már jelentékenyebb emlékeink vannak: ilyenek Fogaras vára 1310; Türesvára 1377, Enyed luther. temploma 1333, Brassóé 1390-ből.

A XV. század a legdusabb csoportozatot hagyá fenn. Nagy Lajos király Olaszhonbani táborozása építészeti izlést; a török nyomulása buzgóságot, templom-építési vágyat keltett fel Erdély fiaiban: innen születtek Erdély legnagyobb templomai: mint Kolozsváré 1404, Szebené 1431, Medgyesé 1488, Segesváré 1492-ben. E században építteté Hunyadi János, a szentimrei győzelem zsákmányából Fejérvár, Szentimre és Tövis templomát 1445; ebben a pompás Hunyadvárát 1452-ben. A török e században megkezdé betűtéseit. A városokat Zsigmond király kőfállal rendelé körülvétetni: így kezdik kőfalaztatni Kolozsvártt 1405, Brassót 1475, Medgyest 1486-ban. — E századból több harang feliratot is birunk. — Byzancz eleste után az ide menekült művészekkel a festészet muzsáját is megjeleni látjuk: festvényeket látunk a szebeni templomban 1445-ből; ugyanazon ecsettől más festményt Martontelkén.

A XVI. század már messze marad az előbbitől. Mégis vannak belőle váraink: mint Szamosujvár 1542-ből, a brassói fellegvár 1552, a bonyhai kastély 1545-ből. Templomaink: Beszterczén 1522, Kistornyon 1548-ból; Brassóban egy bazar 1578-ból. De birunk már sirdombot is, hol mieink fekszenek, mint Sellembergen 1599-ből.

A XVII. század még alább száll. Látszik, hogy a fejedelmi kor által felidézett harczos idők minden kezét a fegyverhez fordítanak. E században csak kastélyokat látunk épülni: Alsó-Rákoson, Radnóthon, Bethlen-Szentmiklóson. Épül két tekintélytelenebb vár is: egyik Csikszeredán, a más Maros-Vásárhelytt. A szobrászat is felmutatja magát: birjuk e nemben az Apaffi-emléket Almakereken 1666-ból. De az oly emlékek is, melyek alá egy-egy fejedelmi fővel ezreink temetődtek, mind sürűbben kezdenek előállani: ilyek a nagy-szölösi, hol Kemény János, a kolozs-monostori, hol II. Rákóczi György fejedelmünk veszté csatáját, életét.

A XVIII. század elején, Károly császár alatt az építészet leáldozó napja még visszasugárzik. A verestoronyi utat, Fejérvár várát alatta építék 1715—38-ban; alatta Kolozsvár fellegvárát 1715—23-ban. Templomok is emelkednek: mint Kolozsvártt a piaristáké 1718, az unitáriusoké 1796-ban. De harczy sirjaink is egyre szaporodnak: mint Holdvilágon 1704,

Ditrón 1707, Mádéfalván 1764, Brádon és Körözsfalván 1784-ben.

A XIX. század, ez még a miénk, ez még a jelené. Mi nagyszerűt fog az unokák kegyelettárgyául fenhagyni, a jövő titka: miket eddig felmutatott, mondhatni csak szomorú siremlékek, kórházak, vagy imaházak egy jobb jövőért.

Ennyi építészeti emléket kimélt meg a lezajlott viharos multidő, ennyi épszerűt birunk az eltűnt századoktól. A romokat itt nem említők: azokat mondhatni nem birjuk, azok már az enyészet kezébe estek. De, gondolom, eleget soroltam elő, hogy mindenki átlássa, mennyi emléktünk van még, mit a kegyelet ápoló szárnya alá vennünk s az enyészet tipró kezeiből kiragadnunk, honfiúi kötelesség parancsolja.

A rómaiaktól birunk egy templomot, fürdő-, vár- és városromokat; ott hagyák nyomukat bányáinknál; ott látszik az út helye, mi hálóként futotta be e hont. S vannak tőlök még mozaikok és szobrok; fővárosuk amphitheatrumának tere maig is tisztán kivehető.

Évezredünktől is állt még napjainkig hét kerített város köfala; s áll ma is nyolcz használható vár. Várromot százánál jóval többet fogok felmutatni; fel egy sereg lakható kastélyt s ódon épületet; fel őseink sirdombjait csatatéreinken; s néhány emlékoszlopot; fel mindenesetre annyi mindent, hogy utódokul aránylag annyit nem hagyunk unokáinkra. S mondok annyi szóhagyományt, népregét, népmondát, mennyiből gyanítani foghatjuk, mi gyönyörű volt őseink költészete.

Elődeink korukat műveik által eléggé képviseltetik. Szent lelkesedéssel fogták fel koruk szellemét. Nem tartották elégnek érezni a hazáért: érzeményöket építményben s tettben fejezték ki. Ha jött a lovagkor, hegycsucsainkra lovagvárakat emeltek; ha jött a tatár, mely a népet rabszíjján akará elseperni: váraikat szaporiták, s kerített városokat állítanak; ha jött az Izzlam fanatismussal a kereszténység ellen: ők a népben válaszó lelkesedést költének fel ellene, pompás templomokat emeltek. Most itt a XIX. század a mivelődés korszakaitaival:

hol vannak a méltó építészeti emlékek, melyekkel felfogjuk mutatni, hogy Erdély is megértette kora szellemét.

S apáink nem csak erődítményben fejezik ki lelkesültségöket. Építményök nem csak masszív, de egyszersmind a művészeti fenséget, azon kori jellegét magán hordozta.

A Hunyadi váránál még e mai napig nincs egy építmény, mely izlésben felebb emelkedett volna. A mily szobrászati műveket kaptunk a károly-fejérvári és szebeni templomban, a milyent látunk Szászsebes temploma külső oszlopain, s az almakereki Apaffi-emléken: oly művek, melyeket hajdankori szobrászatról emlékeztén, bátran felmutathatunk.

Sőt még a múlt század sem maradt el. E század, melyben egy Katalin császnő szelleme könyv- s képgyűjtemények felállítását hozta volt divatba, még ezt is képviselve látjuk: Szeben könyv- s képgyűjteménye, Fejérvár, Vásárhely nyilvános könyvtára: oly nagyszertűek, hogy lehetetlen a gyűjtők szellemét, kifáradhatlanságát el nem ismernünk.

Minden, minden kor képviseli magát; még a fejedelmi viharos korszak is fenhagyá mit emelt: a tanodákat s harczsi sirokat; azonban félni lehet, hogy Erdélyben beteljesedik azon szomorú jóslat, miszerint a XIX. század semmi állandót sem fog teremteni: szegényedünk pénzben, s gondolatainkat nem bírjuk láthatólag kifejezni.

S miután itt állunk, mi marad szentebb kötelességünk, mint ha újat nem hagyhatunk, legalább biztosítsuk, mit őseink fenhagyának.

Nincs ország, mely természet és történet kezéből több anyagot mutathatna egy muzeumra, mint Erdély; gyűjtjük össze mind azt, mi régi, mit most a nép sok helyt lábaival tapod: s eljő a mivelt utas, fel fog kiáltani, mily kincsre talált abban, mit mi hanyórából emeltünk ide; eljő a nálunknál fogékonyabb utókor, s áldani fogja emléktünket.

Muzeumot minden áron. Muzeum-egyletet, mely imaszertű kötelességévé tegye tagjainak, mindent megóvni e honban, mi emlék, s mindent összegyűjteni, mi gyűjtethető. Az egész Európába hordják emlékeinket, a világ gazdagszik, mi szegényedünk. Körülünk, bár merre járunk, a muzeumok telvék Erdély kincseivel, csak nekünk nincs méltó gyűjteményünk. Csak megjele-

nik egy-egy biztos, mint a mult század elején gr. Ariosti, felszedé az antik szobrokat, feliratokat s elszálítá: s megye- és országgyűlésünk ellene nem kelt ki. Legszebb várromjainak neki vetette csákányát egy-egy hatalmas ur, leontá, házat épített belőle: elnéztük, a szép rom összedült... Csicsót a legszebb várromot, mert alatta a malomkö bányászatát terv nélkül tűték, a legszebb sasfészek végromjait pusztulás fenyegeti. A Báthori kenyérmezői győzelme emléketl épült emlék romjaiból a mult században hidat építettek; a helyére épült kisszerű oszlop a 48-ki viharoknak áldozatul esett, s azóta mást senki sem állított.

Mit nekünk mind ez: gondolja a nagy tömeg, mintha csak szállásul tartaná e szép hazát. Pedig engedjük eltöröltetni a multak emlékeit, mikre most a honfi kebel feldobog; engedjük kiegyenliteni a sirt, hová most a nép sohajtva egy követ még oda vet: akkor nem lesz többé édes e szó, haza; jöhet a foglaló, s nem lesz, mi védelmére lelkesítsen; bátran jöhet a vész, sirba temetheti e nemzetet, s nem lesz emlékjel, mely felmutassa, hogy egykor mi is lelkesültünk.

Csudálkozunk, ha e szépségekben dús haza gyermeke festő ecsetjének idegen honban keres tárgyat; csudálkozunk, ha a költő idegen honban kutat népregét, mi keblének hurjait műve dolgozásánál, rezgésben tartsa; csudálkozunk, ha a nép érzéketlen történeti multja iránt: pedig ily eljárás mellett, mint a mult idők építészeti emlékeink körül eljártak, nem lehet az máskép. Ha az értelmiség nem fog kezét azon kevés, melegebb kebelrel, mely a hon multját és jelenét buvarkodva éli napjait: akkor le fognak ezen emlékek dűlni; simává gyalulja az idő, hol egykor e nemzet szent köveket tapoda; s szolgakenyeret fog teremni a sir-domb, mely alatt annyi nemes kebel hasztalan porladosz.

Muzeum és muzeum-egylet minden áron! Hogyha e század magát nem képviselheti történeti becsű műépítményekkel, legalább emeljen csarnokot a mult kincseinek, mely mentesítsen a mit lehet az enyészet tipró lába alól... S ha tán reményem hiu, ha tán e kor még nem elég fogékony, nem bír elég kegyelettel ősei hagyományai iránt; s nem oltározza még úgy, mint kell, a művészetet és tudományt; s nem bánja, ha historiai multját, az apák ereklýeit elfujja is az éjszaki szél... akkor állj meg oh romboló

enyészet még... ne fáradjon ki békettüred... tán jöni fognak utánunk más utódok...

De még sem gondolnám, hogy Erdély, mely Szent István anyját szülé, s így nemzetünk kereszténynyé létének bölcsője volt; mely a török ellen a Hunyadiakat termé, s így a két hon megdicsőülését eszközlé; mely a reformatiot egy csepp vér nélkül elnézte, s annak Bethleneket ada; nem gondolnám, hogy e hon, mely minden kor kérdését oly mély tapintattal felfogta, hol minden felmerült koreszmének egyszerre megérték lobogóját: hogy nemzeti lételtünket fenyegető közös ellenségünknek, — az emlékeinket duló rom szellemének, utját állani Erdély ne siessen.

E volt e mű első kiadásának bevezetése, mit már csak azért is ismételtam, mert e volt az első felszólalás, mely Muzeum-egylettel összekötött Muzeumot indítványoz Erdélynek; különben is a fennebbieket nem lehet elégszer ismételni.

E munka 1852-ben történt megjelenése után pár év mulva a lapokban e tárgy vita alá került, s hogy gr. Kemény József gyűjteményét megmentse, nagy hazánkfia, gr. Mikó Imre nagy áldozattal előlmenve, a nemzetet aláírásra lelkesíté, s megszülött a muzeum és muzeum egylet, Kolozsvártt.

Azonban a hazai emlékek részére a muzeum csak fél vivmány. Az össze nem hordható mű- és építészeti emlékek a helyszinén csak ugy lesznek kellően védelmezve, ha a muzeum-egylet lelkes tagjai hazafi szent kötelességöknek érzendik, megóvni a nép rombolásától mindent, mi a lefolyt időkre, a valaha itt lakozott népekre, s a jelenleg itt lakó nemzetek multjára emlékeztet.

És most lássuk:

először: az őskori,

utána: a magyarkori világi,

végül: a magyarkori egyházi-építészeti emlékeket.

I. ÓSKORI EMLÉKEK.

1) A dák és római emlékek.

Előzmény.

Az egyes műemlékek leírásához értünk. Csoportozatokba kívánjuk összeállítani, a szerint, mint azokat a letűnt vagy még itt élő nemzetek korszakokként előállíták.

Legrégibb műemlékeinket nem emberek, hanem tündérek és óriások építik. Vagy is Erdély multja felett a traditiók homályából egy tündérrege és egy lovagrege kör fejt ki, s vonul le az irott történelem mellett: s ha e regéket figyelemmel kísérvük, úgy találjuk, hogy a mit a népköltészet tündérek építményének tart, azok az irott történelem körén tul eső időkben keletkeztek, oly korszakban, melynek lakóit a történetírás sejteni is alig engedi. ¹⁾

Egy sereg tündér-várunk van, hogy kik építék, minő nemzetről maradtak azok reánk, alig ha fel fog valaha derülni.

A legmerészebb történetbuvárlat a scythákig, illetőleg Krisztus előtt 513 évig viszi fel Erdély történetét: az agatirz, vagy kazar scytha népfajt jeleli Erdély legősibb lakójának. E nép emléket egy vár maradvány tartja fenn: Kozárvár, Dézs mellett. ²⁾

Hol történelmünk valamivel több világosságot kap, a scytha nemzet egy más faja, a dák jelenik meg, 330 körül szintén Krisztus előtt.

¹⁾ V. ö. Kövári, Történelmi Regék. Kolozsvár 1857. 11. l. ²⁾ Kövári, Erdély Történelme I. 2. l.

Róluk kapta Erdély első ismeretes, Dacia nevezetét, mit hihetőleg a rómaiak adtak, miután azt 105-ben Kr. után másfélszázad évre elfoglalták.

Mi emlékeket kaptak itt a rómaiak, azt ma meghatározni nem lehet; de hogy a meghódított dákoktól városokat és várakat vettek át, történelmileg felderített tény. A legrégebbi író, Ptolemaeus, a kit megkérdezhetünk; geographiájának európai kilenczedik táblázata előttünk fekszik, de miután Sarmizegethusa, Dierna, Zeugma, Sandana, Utidava, Singidava, dák hangzásu gyarmat nevek mellett, már a római Apulum, Salinae, Praetoria Augusta, Ulpianum is eléjő nála: ¹⁾ ki kell mondanunk, hogy egyetlen író sem birunk, a ki tájékozhatna a felett, hogy azon coloniákat, miket a római uralom virágzóvá tett, mily állapotban vették át a dákoktól. ²⁾

Miután tehát senki sem mondhatja meg, hogy a rómaiaktól fenhagyott telepek közül melyik dák eredetű, melyik jött le alapostól római kézből: a két nemzetet már csak az együtt lakás, együtt építkezés indokából is meg kell osztogatnunk a dicsőség felett, mi a hajdani római civilisatio maradványaiból reájok viszasugárzik.

A mennyire külön lehet ezen emlék-csoportokat választani, itt következik.

Római utak.

A rómaiak a jó utak fontosságát nagyban értették. Pártfogását az istenekre bízák. Miként ma a vasutak Európát, aként hálózák át a római töltött utak a római roppant birodalmat. Ezen utak Rómától számítolag római mértföldre voltak osztva, melyekből öt megy egy földirati mértföldünkbe, s melyek mindenkét kövek, cippusok jelelék. Nem tekintve a természeti akadályokra, lehető egyenes vonalban vitettek. Szerkezete igen mesterséges: az alaprétegtől a statumentől, a rudus nevű második, nucleus nevű harmadik rétegen át a negyedik réteg a felszínéig,

¹⁾ Cl. Ptolomaei Alexandrini geographiae Libri VIII. Libr. III. Tab. IX.

²⁾ A római maradványokat legközelebb Vaas József állította össze, ily cím alatt: Erdély a rómaiak alatt. Kolozsvár, 1863.

az alapréteg legnagyobb köveitől, a felszín apró porondjáig, oly szabályszerűleg volt a töltés összeékelve, gyakran mésszel szeszefoglalva, hogy az út, mit egyszer átadtak a forgalomnak, mintegy ronthatatlan volt. Innen van, hogy most majd két ezredév múlva is, Erdélyben Róma, ugynevezett „Trajanus útja“ igen sok helyt, minden elhagyatottsága mellett is járható.

A pentingeri táblákon Rómából 12 út sugárzik ki, melyek egyike a Dunán át, Erdélybe jött. A vaskapu szorosán csapott be, az alatta fektült fővároshoz. Innen egy fővonal indult ki, mely a Hátszeg völgyén át, Nagy-Osztró, Poklisa, Kernyesd, Totesd, Nalácson át Orlya-Boldogfalváig haladt, — honnan egy ág a Vulkán hegyszorosnak tartott.

A fővonal a Strigy balpartján a Maros partjára ért, hol vele egy a Bánságból a Maros mellett feljövő tábori út egyesült. Felfelé haladván, Alvincz és Váradja közt ismét egy ág szakadt ki belőle, mely Szeben felé, a verestoronyi útszorosnak tartott, mely Hosszúfalva, Szász-Sebes, Rehó, Szerdahely, Kis-Apold, Sz.-Erzsébet, Talmácsnál látható.

Fejérvártól, miként ma, úgy akkor is az aranybányákhoz mellék ág vonult fel, balra; valamint jobbra, a Küküllő partján is vittek fel egy mellékágot, melynek nyomai Mikeszásza- és Monoránál fenmaradtak.

A fővonal Enyeden át Földvárnak ment, honnan egy mellékág balra Várfalva felé, a Bogáton át maig is járható; a másik ág a Maros partján Vásárhely felé ágazott; a fővonal pedig Tordán, Ajtonon, Patán keresztül Kolozsvárra tartott, hol egy mellékág a Nádas völgyén fel Bács, Nádas, Sárd, Oláh-Köblös, M.-N.-Zsombornál láthatólag a Meszeshegy felé ment; míg a fővonal Kolozsvárról a Szamos mellett Beszterczének tovább haladt, mint Alsó-Ilosva, Bethlen, Kócs, Somkerék, Szeszármánál látható nyomai mutatják.

Földvárnál, mint jelzők, a Maros partján fel, M.-Bogát, Ugra, Malomfalvánál láthatólag egy főág szakadt ki, mely M.-Vásárhelynél szintén két felé ágazik: az egyik Jobbágyfalva, Csikfalva, Szentmárton, Buzaháza, Mikházánál vonul, felment a Bekecshegyen Szovátának, a Rapsonné várának, s mint a parajdi út ásatásakor kitént, a havasokon át Csiknak. A másik a Maros jobb

partján Pókán, Szentiványon, Abafáján át Régennek, illetőleg Vécsnek tart, hol a vár kertjén keresztül vágott. ¹⁾

Dák emlékek.

Két évezred homályát kellene áttörnünk, hogy egész bizonyossággal kimondhassuk: im, ezt valósággal a dákok hagyák reánk. De miután történészők nem volt, a görög és római írók is csak ott tesznek róluk említést, hol fegyverök összeért, s miután a legrégibb fényderítő, Ptolomaeus is Trajanus idejében élt: csak annyiban állapodhatunk meg, hogy a dák nemzetnek a polgárisodás bizonyos fokával kellett birni, mi városok és erődítmények létezését feltételezi.

Ptolomaeus 43 daciai várost említ ugyan, de első tekintetre feltűnik, hogy azok nem fektüdtek mind Erdélyben, s hogy azok egy részét vagy Róma alapítá, vagy legalább rómaiásítá. A mellett, az őskor ez írójának azért sem vehetjük teljes hasznát, mivel csak az Oltot, az Alutát ismerte, a Marost, mit Rhabon néven említ, csak Tordától fogva jelzi.

Ha szintén nem is mutatunk fel dák gyarmatokat, némely, a dákok korából fenmaradt traditiokat és mozgó emlékeket meg kell jelelnünk. Ilyenek:

Darius H. persa király 513 körül Krisztus előtt a Dunán átkelt, e tájon háborút viselt: a nép a Darius itt elrejtett kincsével ma is álmodozik; a mult század elején a kormány is kerestette. ²⁾

Utána Nagy Sándor érintkezett a dákokkal hadjárata által, mi Kr. előtt 330 körül folyt le; fenmaradt az emlék, hogy akkor a főváros Sarmizegetusa volt.

Utána egyik vezére, a traciai királylyá lett Lysimachus jött Daciára: ezen Kr. előtt 282 körül történt hadjárat maradványainak tekintik a maig is gyakran felmértülő Lysimachus aranyokat. ³⁾ Melyekhez még az ugynevezett Kozon aranyokat kell említünk, mint a melyekből még 1802-ben mintegy ezer darabot találtak, melyek veretése és forgalma már a Krisztus születése korára esik. ⁴⁾

¹⁾ Nemzeti Társalkodó 1830. 410. l. 1838. II. 9. Torma, E. Muzeum évkönyvei I. 27. Vass J. Erdély a rómaiak alatt, 104. ²⁾ Erdély Történelme I. 9. Történelmi regék. 26. ³⁾ Erdély Tört. I. 5. ⁴⁾ Ugyanott I. 6. l.

A dák civilisationnak ezen nyomai mellett meg kell említenünk a dákok bukása végperceit. A dákok Rómát adó alá vetvén, a mint Trajanus fellépett, haddal jött Daciára. Decebal, a dákok királya a csatát Dierna nevű városnál, a mostani Tordánál fogadta el, s oly kétségbeesett harczot vívtak, hogy a győzelmes Trajanus sebesült katonái sebeire saját biborát is szag-gatá. ¹⁾ Miről e harczterét az oláh nép sokaig Trajan réjtjének nevezé.

Hogy a dák főváros csak a győzelmes imperator fegyverének engedett, hogy az várakat rontatott le, történetirők jegyzefel; valamint azt is, hogy a mint az imperator Daciából kivonult, az adófizetés alá vetett Decebal várait ismét helyre kezdé állítani: mi a békeszerződés ellen levén, Rómában kimondák Dacia gyarmatosítását. Trajanus ismét megjelent, s Róma sasát, 105 körül, a bevett Sarmizegethusára felűtötte. Ezen győzelem emlékére emeltetett Rómában a Trajanus-oszlop. Dacia lettint, az oszlop ma is áll. Ott látható rajta a megaláztatott Decebal, ott a nép, mely mérget iszik, hogy rabságra ne jusson; s örökítve vannak a dák nők, kik a foglyul esett római katonákat megégeték.

Ilyeket beszél a történet a dák emlékekről. S már csak azért is, mert Tordán a római várról a népnek tiszta tudata van, s e várral szemben egy más várhelyről tündér regék vannak, s az alatta fekvő szőlőhegyet ma is Tündérnek nevezik, — már ez okból is hajlandó vagyok felvetni azon hiedelmet, hogy azok a magas hegyre épült várromok, milyenek a dévai, kecskekői, torjai, firtosi, tartodi, melyeket a nép tündérvárromoknak tart, a római világ előtti időkből, a scytha népfajhoz tartozott dákok, vagy dákok előtti időkből keletkeztek.

Római műemlékek.

Trajanus Daciát 105 körül elfoglalván, mintha varázstütséssel illette volna a földet, azonnal virágzó tartománynya változott. Római gyarmatokat telepített, ²⁾ városokat állított elő, erődöket emeltetett, utakat huzatott, templomokat építtetett, meleg fürdőin-

¹⁾ Dio Cassius, Libro LXVIII. ²⁾ Eutropius Libr. VIII. 5. cap.

ket igénybe vettette, só- és aranybányáinkat aknázás alá vetette. S az elfoglalás után néhány tizeddel, a második század közepén, Aurelius korában (161—180) ott állt az összes Dacia, hogy Ptolomaeus róla említett földabroszát felvehetné, s vizeink és völgyeink menetét coloniákkal jelelhetné.

Ptolomaeus előadását még egy más adat is igazolja, egy posta-földabrosz, mit Severus korára (222—235) tesznek, mely egyik tulajdonosától peutingeri táblák czímet kapott, s melynek eredetije a bécsi udv. könyvtárban van. Ezen földabrosz még több világot derít e korra, csak hogy buváraink korunkig azon tévedést követték el, hogy a telepeket a Maros völgyén felfelé keresték, holott ha a Szamos völgyére lépnek a vonalak nyomán át, akkor Kolozsvárnál Patavissa, Szamosujvárnál Napoca, Kapjonnál Optatiana, Alsó-Ilosvánál Largiana, Szeszármanál Lersie, Középfalvánál Paralissum nyomait fel lehet fedezni. ¹⁾

Igen természetes, hogy most, majd két ezredév múlva, a mit a rómaiak fenhagytak, romokban hevernek. De hogy mennyi mindent hagytak fenn, arra Gerando a franczia utazó szavaival élünk, ki azt mondja, hogy ennyi római maradványt sem Gallia, sem Hispania, sem a Rómához oly közel fektűt Italia nem bir, mint a mennyi a mi Daciánkban fenmaradt. ²⁾ Oly helyeken akadunk római nyomokra, mint a déli, csiki és marosszéki havasok hol most százados erdőkben csak vadak tanyásznak.

Ezen kívül annyi öntvény, metszvény, faragvány, annyi szobor került már napfényre, hogy Erdély a római művészet homályára csaknem fényt derített volna. De meg kell vallanunk, ezeknek szinte csak lajstromát birjuk. A ki ismerni akarja azon több ezerre menő tárgyakat, utalom dr. Neigebaur s mások munkájára. ³⁾ Az én vizsgálódásom tárgya csak az, mi még a földhöz van tapodva.

Csak az érmek és emlékiratos kövek már egész könyveket adnak. Annyi régi pénz jő Erdélyben napfényre, hogy az erdélyi ember inkább ismeri, mint Európa idegen országai pénzét. Ily aranyokat, mint pecsétnyomókat, széltiben láthatni. S

¹⁾ Torma, Erd. Muz. évkönyvei I. 27. ²⁾ Gerando, La Transilvaniae I. 1. cap. ³⁾ Czime: Dacien. Aus den Ueberresten des klassischen Alterthums, mit besonderer Rücksicht auf Siebenbürgen. Topographisch zusammengestellt von Dr. I. F. Neigebaur. Kronstadt, 1851.

néha ily mennyiségben tűnnek némely vidékeken elő, hogy több népcsalád egyszerre csak elgazdagul. E pénznemek egyrésze görög, a más római; a közönség természetesen mind római czim alá sorozza. A görögöké inkább arany, a rómaiaké inkább ezüst. A görögökből leggyakoribb a lyzimak és a veretése helyéről nevezett kozon arany. Ezeken kívül gyakoriabbak a Darius, a ma-coed. Filep, Milo, Nagy Sándor, Pergamus, Semiramis-féle pénznemek. A rómaiak között leggyakrabban jönnek elő Commodus, Domicianus, Gordianus, Constantinus Magnus, Diocletianus, Maximianus pénzei. ¹⁾

A feliratok gyűjtését, leírását már a XVI. században megkezdették. Veranz, ki 1549-ig Erdélyben néhány évet töltött, mintegy 200 római feliratot irt már össze. ²⁾ Károly császár gróf Ariostit 1723-ban azon utasítással küldé Erdélybe, hogy az itteni feliratos köveket összegyűjtse, leírja, s mit lehet Bécsbe szállitasson. A küldött ügyesen megoldá czélját: teméntelent összegyűjtte, Bécs felé indíta; de a tudomány nagy veszteségére egy hajó Szegednél elsülyedt. Mit felvittek, azok ott vannak a bécsi udvari könyvtár épületébe falazva. De a felszállító előre lemá-solta volt tartalmukat, s e pótolja némileg a veszteséget. ³⁾ Ugy látszik e tény Erdély tudósait figyelmesebbé tette. Többen kezdették a római kort tanulmányozni, s következtében Seivert 299 római feliratot teve közzé. ⁴⁾ Mária Theresia is megbízá e tárgyban örnagy b. Hohenhausent, ki a feliratokon kívül minden egyéb régiségre is kiterjeszté figyelmét, s vizsgálódása eredményét egy színezett képekkel világosított munkában közölte. ⁵⁾ Következöleg a feliratok egy része, mind a mellett is, hogy a Seivert műve egy égés miatt igen ritkává lett, mondhatni meg van mentve.

De nincsenek az egyéb műkincsek. Rajzban majd mit sem birunk. Eredetileg pedig úgy el vannak s lesznek szórva, hogy egy részét a tudomány már is elvesztette. A forradalom előtt többeknek volt gyűjteménye, mit azonban a lázadás nagy részt tönkre tett, s maholnap beérjük azzal, mit az erdélyi mu-

¹⁾ L. Tröster, Dacia. 478. l. ²⁾ Katona Hist. Crit. XXI. 832. ³⁾ L. In-scrizioni antiche trovate e raccolte tea le Rovine della Transilvania l' anno MDCCXXXIII. ⁴⁾ Ily czimű művében: Inscriptiones Monumentorum Romanorum in Dacia mediterranea. Viennae, 1778. ⁵⁾ E mű czime: Die Alterthümer Daciens, in dem heut. Siebenbürgen. Wien, 1775.

zeum, a szebeni Brukenthal és a fejevári püspöki könyvtár fog megmenteni. ¹⁾

Városromok.

Róma a meghódított tartományokat csak azután nyilvánítá provinciává, ha azt már átidomítá. E végre leghatalmasabb eszközül a gyarmatosítás, a római nyelv, a római szokások és törvények bevitelét szolgált. Hogy ezeket bevihesse, főgondjai közé számítá a városok alapítását, a városi rendszer bevitelét.

A római városok négy rangfokozattal bírtak: az elsőbe tartoztak a municipiumok és coloniák; a másodikba az ugynevezett latin városok, melyek közül már nem mindenik birt jus italicummal, a harmadikba a szabad városok, a negyedikbe a szolgavárosok, — míg végre Caracalla császár a római jogot minden városra kiterjeszté. Minden városnak meg volt szabadon választott senatusa és népgyűlése. A polgári érdekek nagyban voltak védve, a városok hamar fejlettek.

Egész Erdély tele ily város nyomokkal. Hogy mily rangfokozatban állottak egymással szemben az erdélyi városok, még sokáig nem lesz felderítve: itt csak is rommaradványuk nagysága szerint állítjuk egymás mellé.

Városromot négyet említhetünk: Sarmizegethusaét a fővárosét, Apulumét, Salinaejét, s egy város romjait a Gredistyén.

Sarmizegethusa, Ulpia Trajana, Várhelyen.

Várhely, hol feküdt, kis oláh falu a vaskapui szoros alatt, Hátszegvidéken.

És alig van pont Erdélyben, mely a keblet annyira meg-
rázza, elszomorítsa, mint ez; sehol sem látszik az emberi nagy-
ság úgy lealázva, mint itt. Dacia fővárosa áll előttünk, romban,
összeomolva, mely ma már egy felhagyott temetőhez leginkább hasonlít.

Itt e romok felett állt Sarmizegethusa, Ulpia Tra-

¹⁾ Az újabb felfedezéseket I. Jahrbuch és a havi füzetekben megjelenő Mittheilungen d. Central-Comission z. Erforsch. u. Erhalt. d. Baudenkmale, Wien. Valamint az Erd. Múzeum Évkönyveit. Kolozsvár.

jana, az első neven a dák, az utolsón a római Dacia fővárosa. A város várfal-alapja, a várkapuk helyei, a vársánczok ma is láthatólag jelelik a belváros körét. A várban az utcák menetét, egyes házak mikénti fekvését, még mind kivehetni. Ott hevernek a pompás faragott kapu-, ajtó-, ablakfelek; ott tátongnak még a pinczék leomlott boltívei: minden int, hogy városnak tapodjunk romjait, mely a mellé és reá épült falu külsőjével egész ellentétben állt. S kívül az erődön, az amphitheatrum helye, templomok, vízvezetők, kisebb nagyobb épületek nyomai tisztán kijelölik, hogy e város egykor egyfelől Ohába, Klopotiva, Malomviz, tuloldalon Brazova és Ostrovig terjedett... ¹⁾ Szomorító példánya a mulandóságnak... A porba omolt paloták felett ma vadvirág és moha terem; az amphitheatrum, villák, fürdők kéjhelyein most ökör legel.

A vár, mint sánczai mutatják, lehetett akkora, mint bármelyik város-kerítésünk. Sánczmélyedéséből s köfalából láthatólag, kerülete 7200 láb; négyszegű volt, s egy-egy oldala akkora, hogy keleti oldala 600 lépés. Fele szem előtt fekszik: a többire a falu épüle.

Történeteink nyomán, a Nagy Sándor korában élt Sarmiz dák király alapítá, s lett a dák királyok székhelye. Decebal e város alatt Trajanussal két nagy csatát vívott: egyiket Kriszt. u. 101-ben, mire meggyőzve, lefegyvereztetett; a másikat 105-ben, mikor aztán Trajanus birodalmának végét vetett.

Trajanus a csaták által megrongált fővárost helyreállítá; tovább is fővárosnak hagyá, azonban ünnevéről Ulpia Trajanának keresztelé. S az építésben, rombolásban óriási Róma keze, maig is látszik a romok felett.

Két nevezetes építészeti emlék maradt itt reánk, melyek alkalmasint a római kor szüleményei. Egy amphitheatrum helye és két mozaik.

Az amphitheatrum a külvárosban, a várostól északra néhány száz lépésre feküdt. A tojásdad küzdhomok, körülötte a nézőhely összeomolva, kereken most is gyűrűt képez. Ha az összeomlott nézőhelyből alakult földpárkányzatra, mely mintegy $2\frac{1}{2}$ öl magasságban s 5 ölnyi szélességben futja körül, felmegy a

¹⁾ Jahrbuch d. Centralcomission Z. Baudenkmale II, 77. l.

buvár: szomorún pillantja meg lábainál a 30 öl hosszú, 22 öl széles küzdohomokot. Gabona terem, hol a gladiator elvérzett; s összeomlott az állvány, honnan a római hölgy, ha dicsően halt el, még meg is tapsolá. Négy oldalán a négy kapu, egymással aránylagosan szemben, most is tárva áll. S ha köért leásnak, a nézők köpadaira találnak, melyekről neveik metszetét még nem törölte le az idő. ¹⁾ A veres fővény, melylyel Róma, hogy az ömlő vért elfedje, küzdőtereit szokta volt hinteni: még most is felmerül, még mind ott vöröslük.

A két mozaik benn a faluban maradt fenn: egyik a báró Nopesa Elekné birtokán; a másik egy volt zsellér, Duduczon Juon telkén, egymástól pár száz lépésre.

A Nopcsáné-féle birtok Vaskapu felé menőleg az ut mellett jobbra fekszik, a falu alszegében. Egy félbenhagyott épületet láthatni ott, ezen épület két szobája lábpadlázatát tévé az egyik mozaik. Fájdalom, már szinte csak tévé, mert gondatlanság és kíváncsiság annyira szertehordá, hogy 1849 tavaszán, csak az arabeszk párkányzatából találtam egy pár lábnyit. Ez fejér márványból volt, $\frac{1}{4}$ hüvelyk nagyságu kockákból.

Ezt 1823-ban fedezték fel, a mint egy fogadónak alapot ástak. A hely tulajdonosa, a felmerült régiséget azonnal pártfogásába vette, felibe nem fogadót intéze többé, hanem egy épületet, mely a mozaikokat védené. ²⁾ De az építés félbe maradt. A mozaik két szobát tölte meg: azon szoba, melybe beléptünk 20 láb hosszú, 19 széles; a belső szoba valamivel hosszabb.

Szerencsénkre, derék buvárunk Ackner, 1825-ben lerajzolta és kiadta volt. Ebből mondhatom el olvasóimnak, mit vesztenk benné. ³⁾

Egyik szobában, 1 lábnyi arabeszkkel körül szegélyezve, az Iliászból azon hely volt ábrázolva, hol Priamus trójai király Achillestől kéri ki fia, Hektor holttestét. Achillest, mint a herosokat szokták, clamisba öltözve, széken ülve ábrázolá; Priamus előtte térdelt.

A második szobában Páris biráskodása volt letéve. Páris, fején frigiai sipkával ült, mögötte látszott Merkur. Páris előtt

¹⁾ F. Magy. orsz. Minerva 1825. 431. l. ²⁾ Minerva 1825. 474. l. ³⁾ L. Abbildung von zwei alten Mosaiken, welche im Jahre 1823. zu Várhely, im Hunyader Comitáte entdeckt worden, Hermannstadt. 1825.

Venus, már kezében tartá az aranyalmát; utána Juno és Minerva állt. Fájdalom csak állt, mert mint említém, e műdarabok többé nincsenek.

A más mozaik a falu keleti felében esik, az utolsó házak egyikénél; mint megjegyzém, egy volt zsellér telkén. Ez jelenleg fél ölnyi földdel van temetve, s a telekről az ott eljáró utca alá nyulik ki.

Ezt is kiásatta volt Ackner 1832-ben, lerajzoló, s ismét betölteté. Ugy találta, hogy e mozaik 24 láb hosszú, 19 láb széles. Azonban buvárunk azon szomorító tudósítást adá, mikép nagyon meg van rongálva, sőt egyik fele alább süllyedve; s hogy a mozaik szélén három Amorról arra lehet következtetni, hogy a közepén Venus volt, vagy a graciák.

A látszó geniusok két nagyobbika koszorúval és szalaggal van ékesítve. A felső szárnyas genius jobbjaiban virágkoszoru, baljaiban pálmaág. Az alsó genius jobbjaiban fekete szalagot tart... A többi rész össze van rombolva.

Ackner fürdő aljának tartja, mit annyival inkább következtethetni, mivel egy kristály patak töle néhány ölre csörgedez. Oly régiség, mit csak Nápoly és Saltzburg mutathat még fel.

A gredistyéni város nyom.

Szászvárostól délre, $3\frac{1}{2}$ mértföldnyi távolságra a Muncsellhegy lábánál, Gredistye nevű magaslaton, mit bükkerdő borít, egy város és erőd nyomai látszanak.

E század elején mintegy ezer darab, $2\frac{1}{4}$ -d aranyat nyomó, 23 karát finom kozon aranyat találtak; midőn be akarák váltani, a kormány figyelmessé lőn, kiküldé Péchy mérnökezredest s 1805-ben megvizsgáltatá.

Egy várhelyet talált itt, két patak között, melynek alakja tojásdad, négyszögű faragott kőből volt építve, melynek fala, mi 9 láb széles, s most is több helyt 4 láb magasságban látható. Hossza 168, széle 80 öl. Déli oldalán a várkapu helye pontosan ki-vehető.

Körülötte szerteszét több épületmaradvány. Többek közt egy templomé, mely kerek, s 15 öl az átmérője, s oly syenit-prophirból volt építve, minőt a dévai vár fala is felmutat. Felfedezett egy

vizvezetőt, mely 14 hüvelyk átmérőű csöveken hozta a vizet; továbbá egy fénytűzésre épített fürdőt. ¹⁾

E század közepén Neigebaur szintén átvizsgálta, messze nyúló kőfalak, épületek mellett, a vártól északkeletre felfedezte a circust, melynek átmérője 90 láb, s melynek kőfalzata most is látszik; mi nyilván mutatja, hogy itt az őserdők egy római város romjait fedezik. ¹⁾

Apulum, Fejérvárnál.

Fejérvárnál feküdt. Történetbuváraink a dákok Tharmis nevű városát ide helyezik. Róma reá Apulumot alapítá, s hinni szeretik, hogy öt stadiumra, tehát $1\frac{1}{4}$ mértföldre terjedt.

Annyi áll, hogy Fejérvártól le Portusig, s ott át a Maroson, egy porba omolt város nyomai maig is látszanak, s az itt talált emlékiratok mint municipiumat említik. ¹⁾ A felfedezett vízvezető, épület-alapok, százakra menő itt talált feliratok, reliefek, szobrok, melyek egy részét a szebeni, más részét a károly-fejérvári múzeum tartja fenn, egykori nagyságára mutatnak. ²⁾ S hogy e gyarmat Apulum lehetett, arra több adatunk van: az itt talált feliratok, s az Ompoly vize szinte kétségtelenné teszik, tudva azt, hogy az Ompoly akkori neve Apulus vala, miről Ovid is következőleg emlékszik:

Danubiusque rapax et Dacicus orbe remoto — Apulus.

A fejérvári püspöki könyvtárban több római régiség között, Mithras tiszteletére vonatkozó négy relief látható. Párkányukon e felirat: DEO INVICTO, MITRAE. A főtemplom külső oldalába is sok római faragvány van befalazva.

A történeti hagyomány szerint romjait az Erdélyt elfoglaló Gyula vezér találta fel, s úgy keletkezett Fejérvár. ¹⁾

Salinae, Tordánál.

Tordán mind a dákok, mind a rómaiak hagytak nyomokat. A dákok Dierna nevű városát ide teszik; a rómaiaknak pedig,

¹⁾ Sieb. Provincialblätter I. 249. ²⁾ Neigebaur, Dacien 91. l.

³⁾ Neigebaur, Dacien 132. 153. l. ⁴⁾ Jahrbuch d. Centr. Commission II. 76. lap. ⁵⁾ Schaezeus 212.

mint az itt talált feliratos kövek mutatják, első rangu városa, municipiuma volt, ¹⁾ s a földabroszoni számítások és a név jelentése alapján, Salinaet helyezik ide.

Torda várostól nyugatra, két hegyfok nyulik elő az Aranyos vize partjára; a közelebb esőnek neve: Vár, a távolabbi-nak: Pardé. Az ott széltiben talált s napfényen heverő kövek, téglák, két vár létezését mutatják.

Hogy Dierna vára itt volt, buváraink állítják ugyan, csak-hogy nézetem szerint azon tévedést követik el, hogy azt a „Várban“, a Salinae helyén gondolják; pedig e várnak a Pardé élén a mostan is Tündérnek nevezett szőlő felett kellett állani. Innen rohanhatott ki a népmonda szerint Decebal azelőtte fekvő Keresztes-mezőn vívott csatára. A rege, mi végpusztulását beszéli, szintén Trajanus első és második hadjáratára emlékeztet, azon eseményre, hogy az első hadjárat alkalmával Trajanus Decebal várait lefegyverezte, s mert szavát meg nem tartá, Trajanus újra bejött s Daciát elfoglalta. A rege szerint a fiu apja engedelmével várat építtetett ide, s mikor kész volt, megrakta katonákkal s nem engedelmeskedett. Az apa megtámadta, s miután bevenni nem bírta, galambokat kért ki emléktül, azokat egy szeles időben gyuanyagokkal megrakva, visszabocsátotta. Ugy lett vége e várnak. ²⁾

Miután Trajanus Dacia ura lett, ide a Salinae nevű szép várat építette, mely Torda felett nyugatra, egy tojásdad hegy egész tetejét elfoglalta, s mintegy 1400 lépés hosszú, 700 lépés széles lehetett. A nép ma is várnak hívja, terén tengerit termeszt; de alig van év, hogy valamelyik földbirtokosnak kedve ne jöjön egy-egy körakást halmozni földére. Helyét meggyalulta az idő, de azért kövei, téglái, pénzei minden szántáskor omlanak elő. Sőt déli oldalán a várfal-alap és sánca maig is ott van. Korunkban ez alapot is földig ronták, de faragott kövei ott hevernek.

Ez oldalán még a XVII. századig fennállt egy kapu. Majd másfél ezredéves fennállása után 1657-ben omlott össze. Felette Pallas szobra állt, fegyveresen, Gorgon-fejes paizsszal. ³⁾ S e nőszoborról e várat későbbi időben a nép Leányvárnak nevezte volt.

¹⁾ Neigebaur, Dacien 201. ²⁾ Történelmi Regém 64. ³⁾ Wolf de Bethlen III. 328.

A vízvezetőt is felfedezték, mely Koppánd szomszédos falu hegveiről, a föld alatt a várba vizet hozott.

S nem csak ennyi, mi itt egy római város emlékét fen-tartja. A mint a római várból a szőlők közt az Aranyos partjára szállunk le, melyen lemegyünk, az kétségtelenül római út, sár rajta soha sincs. Onnan a Tündér nevű szőlőhegy alá menve, az Aranyos balpartján, lehetetlen észre nem venni egy romba dült város maradványait, s utcáinak vetetlen hagyott mélyedéseit. A mellette befolyó patak ma is római utat mos.

Sőt e római külváros e helyétől keletre, az ugynevezett város berkére átnézőleg, 1833-ban, az Aranyos egy hid alap-köveit mosá ki. A feles faragott kődarabok közül egyen felirat vala, de olvasni nem lehetett. Találtatott egy köre metszett béka is: mindkettőt egy a városbani hid falába rakaták.

Tordán ily feliratos köveket, urnákat, faragványokat, római pénzeket több háznál lehet találni. A városház folyosóján szép féldombor metszvények vannak befalazva. Az ó-tordai ref. lelkész is bir egy követ, melyen féldombor metszvényben három togás alak áll, kezökben güreb; mögöttük két gyermek. —

Sőt egyéb nyomai is vannak itt Róma uralkodásának. Ezen emlék Tordától keletre van, az ugynevezett Bányában. Ez só-bányászatának helye, mely ma egy elsüllyedt térhez hasonlít. Bányái leásott üregeiben sóstavak fakadtak, melyeket a lakosók fürdőhelyeknek használnak. Képzeltetni, mennyi só szállítanak el innen, míg e hegyet egy óranegyed hosszában, ily völgygyé sülyeszték.

Apróbb város- és várromok.

Anyi gyarmatnyom van Erdélyben, főleg Hunyadmegyében, hogy leírásával iveket tölthetnénk. ¹⁾ Neigebaur, ki a mult tizedben szemléje tárgyává tette őket, 89 helyet említ fel. Ismét csak a feltünőbbekre szorítkozunk.

A római gyarmatok többnyire a völgyekben feküdtek, s ki-sebb nagyobb erődökkel voltak ellátva, melyek nyomai maig fen-maradtak. Azonban a jelentékenyebb hegyormok már akkor

¹⁾ L. Többeket felhozva Vass József, Erdély a rómaiak alatt 101. l.

szintén el voltak foglalva, s a későbbi lovagkor, mely hegyormokra szerette építeni várait, nagy része római romokból emelte azokat.

Tiriscum, Veczelnél.

Veczel Déván alól másfél órányira fekszik a Maros balpartján. A falu mellett az Aradra menő országut és a Maros között, összeomlott római erőd nyomai látszanak, mi álló tábor álmáshelye lehetett. Ezen vár fala e század elején még másfél öl magasságra felnyult. Ekkor itt országutat vontak, s köveit a Maros árja ellen emelt háromszáz ölnyi kőfalhoz hordaták. Kik rontatták le ezen becses régiséget, felirat tartja fenn 1806-ból.

Faragott kövekből volt emelve, sánczozata 8 öl szélességben majdnem egész kereken látszik. A vár körét most is kőfal jelöli. Északi oldala 200, a keleti 380 lépés.

A vár terén, valamint a vár körül igen sok becses római régiségeket találnak, melyek részint Zámon, részint Némethiben, részint Déván vannak összegyűjtve. ¹⁾

Városvize sánczai.

Hunyadban két Városvize nevű falu van: Alsó és Felső, melyek egymástól $\frac{1}{4}$ órányira esnek, Köztük várfal, vármaradványok, többek között az ott elmenő ut mellett egy castrum nyoma látható, melynek hossza 214 láb; azonban a víz, mely tőle kapta Városvize nevét, egy részét már elmosta. ²⁾

Hydata, Algyógynál.

Algyógy a Maros jobb partján fekszik, Szászvárossal szemben, a hegyek között.

A faluban többek közt kis kerek templom van kriptával, mely 10 láb magasságra egészen római téglákból van építve, míg azon felül újabb kor építménye. A falun feljűl, a mostani meleg források terén, a rómaiak 24 lább átmérőű fürdő-medencézét

¹⁾ Neugebaur, Dacien 52.

²⁾ Hon és Külföld, 1844. 77. sz. Neugebaur, Dacien 94.

vágtak ki mészkőbe, mely ma is látszik ugyan, de ma már a meleg forrás 20 lábbal alább buzog fel, s a medencéjét oda hagyta.

Feljebb Csígmó felé négyszögű váralap látszik, mit 4 ölös sáncz vett körül. Hossza 140, szélessége 130 öl. Előtte kelet felé, egy 35 öl hosszú, 30 öl széles elővár látható, melynél a mutatózó köfal vastagsága 5 láb. ¹⁾

Alburnum, Zalathnán.

Zalathnán, a mai fő bányászhelyen is találni dák és római nyomokat.

A dákok korabelinek azon várat gondolják, mi a várostól délre, azon magas hegycsucson fekketett, mit ma is Zsidóvárnak neveznek. Azt hiszik, hogy azon zsidók építették és lakták volna, kiket Decebal Jeruzsálem pusztulásával hozott be, s telepített le, hogy velök mint Róma ellenségeivel magát erősítse.

A zalathnai római nyomok épületmaradványokban állanak, melyek a városon alól vannak elterjedve. Egyébiránt, hogy Rómának is itt lett volna főbányász kelye, collegium aurariuma, azt kétség alá se kívánják bocsátani. ¹⁾

Földvár.

Székelyföldváron, a Maros jobb partján, Torda közelében a, falu szélén Felvincz felé, római castrum és út nyomai látszanak.

Erődje négyszögű volt, sánczai még mind látszanak. Helyén ma is sok faragott követ, s római téglát kaphatni. A nagyobb téglákon körvonal látszik, mi egy vonással át van szegezve. Apróbb tégláin a XIII. legio száma van. A felvinczi templom romjaiból épült.

Maroclava, Várfalván.

Aranyosszéken, az Aranyos jobb partjára néhány száz láb magas hegyfok nyulik be, melynek tetején 300 lépés hosszú la-

¹⁾ Jahrbuch d. Cent. Commission II. 83. Hon és Külföld 1844. 76. szám. Neigebaur, Dacien 106.

²⁾ Neigebaur, Dacien 172.

pály, mi sánczczal van környezve. Rajta vár nyoma látszik, melyről a falu felé az ut nyomai is kivehetők. A hagyomány szerint ezen hegyi vár faragott köveiből épült a falu unitarius temploma. Jelenleg is többször ásnak ily kövekért, s ilyenkor többféle római régiségeket találnak.

E vár alatt régi aranymosás nyomai látszanak. A szóhagyomány azt tartja, hogy e várba Trajan egy aranymosatót tett, ki idővel az aranypor beadását megtagadta, s ezért fegyverrel hányatott ki belőle.

Patavissa, Kolozsvárnál.

Kolozsvártt, vagy közelében kellett fektetni. Rom nem jelleli, de a mennyiben a nyomozások felderítik, itt egy nevezetes coloniának kellett lenni; nem látszik ugyan méltó nyoma egy romba dült városnak, de hogy itt római gyarmat volt, régibb történéseink is említik. ¹⁾ Építés közben vízvezetöket, faragványokat, kökoporsókat folyvást fedeznek fel. Ide mutat azon rege is, hogy Kolozsvár romjait egy kecskepásztor fedezte fel. De hogy hol feküdt e colonia, ott-e a hol most Kolozsvár, vagy felebb a hegyekfelé, kérdés alatt van.

Ujabb nyomozások alapján Patavissát jelelék ide; ²⁾ mihez még azt is meg kell emmlitentünk, hogy Kolozsvár szomszédában maig is van Pata nevű falu. Azonban a legujabb nyomozás oda mutat, hogy itt Napoca feküdt. ³⁾

Sebesvári castrum.

Bánfi-Hunyad és Feketető között, a Körös balpartján egy hegyoromról várrom néz alá, mely mint későbbi építmény, római nyomok fölé épült.

Itt a várromtól 1600 ölnyre egy magaslaton nagyszerti sánczolat emelkedik, mely négyszögű volt, s melynek déli oldalán egy vízvezetés maradványa, keleti oldalán a kapuhely látszik, melyről lefelé az út még most is kivehető. — Álló tábor vagy a körülete szerteszórt épületmaradványokból ítélve, itt épen colonia feketett.

¹⁾ W. Bethlen V. 275. ²⁾ Torma K. Erd. Muz. évkönyvei II. 31.

³⁾ Torma K. Római feliratok Erdélyben. Archaeologiai közl. V. k.

Feketetón egy dombon őrhely sánczai állanak, mi e várral lehetett összeköttetésben, s honnan az út Sonkolyosra s onnan Magyarország felé vezetett. ¹⁾

Napoca, Szamosujvárnál.

Szamosujvár felső szélén, térségen, vár nyomai látszanak, mit a nép Devla-varának nevez.

Sánczozatának s fedett alapfalának 200 lépés hossza, 180 lépés szélessége most is kivehető. A mai malomárok hosszában nyult el. Itt-ott házalapok nyomai látszanak. ²⁾

Szamosujvár várost, a múlt század elején e telep romjaiból építették. ³⁾

Optatiana, Alsó-Kosályon.

Dézstől egy mértföldre, Alsó-Kosály és Kaplyon, a Nagy-Szamos és a Magyarhonba vivő országút között, egy álló tábor castrumának nyomai látszanak.

A castrum a Szamostól mintegy 30 ölnyire fekszik, azonban a necropolist már mossa a Szamos. Az út, mi innen Dézs felé vitt, a Szamoson által kelt, s maig is látszik. ⁴⁾

Largiana, Ilosvánál.

Alsó-Ilosván a Nagy-Szamos jobb partján, Cs.-Keresztur felé egy 200 lépés hosszú négyszögű vár sánczai látszanak, melynek négy szegletén épületalapok tűnnek fel; a kapu helye szintén látszik. E vár helyén Torma Károly hazánkfia ásatásokat tetetett, s állítólag a várbeli laktanyák s a vár melletti fürdők alapját napfényre hozá. Több száz darab téglát, s feles római műmaradványt kapott. A feltalált feliratok nyomán e hely nevét Largianának határozta. ⁵⁾

Ez egyetlen római telep, mely tudományosan fel van véve és le van írva. ⁶⁾

¹⁾ Erd. Múzeum évkönyvei III. 5. ²⁾ Neigebaur, Dacien 231. ³⁾ Erdélyi Múzeum évkönyvei I. 30-1. ⁴⁾ Ugyanott I. 35.

⁵⁾ Nemz. Társalkodó 1831. 14. sz. K. Közlöny 1858. 22. sz. ⁶⁾ L. Torma K. rajzokkal kíséri leírását. Erdélyi Múzeum Évkönyvei III. 10—67.

Vécs.

Vécs a Maros jobb partján fekszik, Szász-Régenen feljül. Kis falu, mely felett a b. Kemény családhoz tartozó szép vécsi vár maig is épen áll. A mai vár mellett erdő terül, hol már több római műdarab fordult elé, s egy erőd sánczozata most is látszik, még pedig oly terjedelemben, hogy egyik oldala, melynek két végén a tornyok aljai még mind kivetetők, 210 lépés hosszú.

Ezen erődhez római út vezetett, mely ma is látszik. ¹⁾

Krivádiai őrtorony.

Krivadia oláh falu, a vulkáni szoros szájánál fekszik. Mellette a Krivádia patak felett, kerek erődítmény emelkedik ki, mi mondhatni jó karban van. Magassága 30, átmérője 96 láb. Épült azon hegy márványkövéből, melyen áll. Kőfalának szélessége 7 láb.

Azon oldala, mely a mélység felé fordul ablaktalan. Más oldalain a földtől két ölre hat kis ablaka, melyek két láb magasak, $1\frac{1}{2}$ láb szélesek. Ajtaja is látszik még a földtől egy ölre, mi két láb hosszú téglákkal volt ívezve.

A fal lölyukakkal van ellátva. Az első sor, mely kerek s $4\frac{1}{2}$ hüvely átmérőű, a földtől alig $1\frac{1}{2}$ ölnyire vonul kerekén, egymástól ölnyi távolságban. Ezen feljül 7 lábra ismét más sor lölyuk környezi, olyszerűleg vágva, hogy az első lyukaktól középre esnek. A földtől mintegy 24 lábra egy harmadik sor lölyuk vonul, melyek azonban már négyszeglettek.

Az erőd igen festőileg fekszik. Történetéhez adataink nincsenek. Római maradványnak gondolják, annyival is inkább, mert Verőcze vármegyében a szintén római Kologyvár ehez hasonlít. ²⁾

Órlya-váraljai őrtorony.

Hátszegvidék innenső végén, ily nevű falu felett, a Strigy és Sebes összefolyásánál meredek hegy csucsn, más torony áll, mely körülsánczolva látszik. Magassága 36, körmérete 40, fala, mi római téglával vegyes bányakövből van $8\frac{1}{2}$ láb vastag. Belseje nyolczszegű lehetett, de már ma csak egyik szeglete áll. A Várhelytől erre vezető út a toronynak tart. A nép római toronynak tartja. ³⁾

¹⁾ Jahrbuch de Cent. Commission II. 80. Neigeaur, Dacien 251.

²⁾ Vass J. Erdély a rómaiak alatt 115. l. Neigeaur, Dacien 84.

³⁾ Neigeaur, Dacien 86.

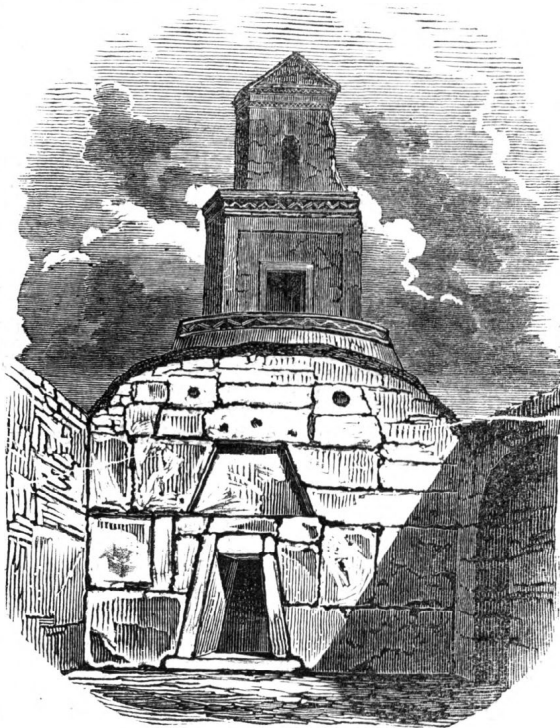
Verestoronyi őrtorony.

A verestoronyi vártól a szorosba bemenve, az Olt jobb partja és az országút között vártorony romját látjuk, mi valaha kerek lehetett, de fele lehasadt, honnan a nép Hasadt-torornynak nevezi. Átmérete 30, magassága 40 lábnyi. Falában a lépcsőzet, egy kis szoba, és az ablak maradványok mind látszanak, igen a torony felső párkányzata. Mellette több apró rom, a hegyek oldalára várfal csap fel. Sokat hasonlít a hátszegvölgyi tornyokhoz.¹⁾

Demsusi templom.

Demsus Hátszegvidéken a Vaskapu és Dácia fővárosa romjaitól egy órányira fekszik. Északi részében van az egyesült göröghitűek temploma, mely hazánk legbizarrabb s egyik legrégebb épülete... E kép homlokzatát mutatja.²⁾

E templom dombon áll, gyümölcsös és temető közepett. Körülrégi és újabbkori kopott feliratu sírkövek, és tördelt oroszlánok, oszlopok hevernek. Nagysága még oláh templomnak is kicsiny. Egy része rom. Használható része mindjárt azon sajátos látványt adja, miszerint a templomhoz képest roppant tornya, az építmény közepéből emelkedik ki. E torornynak és templomnak cserép, vagy zsindely fe-

¹⁾ Neigebaur, Dacien 273.

²⁾ Erdély képekben Szathmári P. Károlytól II. füzet. Rajzát láthat i még Magy. Tud. Társaság évkönyvei II. Értekezések. 118—19. l. Sieb. Volkskalender 1856. Régebben 1775-ben lerajzolta s több képekben kiadta b. Hohenhausen „Die Alterthümer Daciens“ című munkájában. 107—126. l.

dele nincs, hanem faragatlan lapos kövekből alkotott boltíve felezi. Más különbsége, hogy a templomra kívülről fel lehet mászni, s a köfedezeten a toronyhoz lehet jutni, hol nem annyiban torony, mint inkább egy nagyszerű kéménybe tekintünk. Csak hogy e torornak, tetejéig három sorban ablaka van; de benne sem lépcsőzet, sem harang; s hogy nem is férne, azt tán felesleges is említenem. Egyébiránt 7—8 öl magas lehet. Minél felebb, mind keskenyebb; s valahányszor keskenyebb alakot vesz, ott összeivelt téglából párkányzata van. Ily ívelés három van rajta. E torony a templomhoz képest igen új, s igen meszterkelt; alkalmasint a kereszténység bejövételénél a byzáncki stílus első korszakából eredt... Déli oldala itt előttünk áll:

A mint a templomba lépünk, mely római téglával van padolva, kis kápolnának tetszik, kelet felé kidomborodó oltárhely-

lyel és oltárral. Hossza 5, széle $3\frac{1}{2}$ öl; honnan képzelhetni, mi csekély juthat templom-piaczul, s azt is a torony kiinduló oszlopai foglalják el.

A templom közepéből négy oszlop indul fel, melyek félölös szélesek; felebb összefolynak, toronynyá lesznek, s úgy törnek át a templom boltozatán.

Ez oszlopok oldalain féldombor metszetű lovak, mint a római lovagrend jelképe, mit a Rómában fenmaradt siremlékeken is láthatni. Vannak rajtuk síriratok is, melyek némelyike azonban nem olvasható. Azt, mely az északnyugoti oszlopon áll, s mint a mely szövegünkre vonatkozik, im itt közöljük: D. M. C. LONGINO MAXIMO VIX. AN. LVII IVLIA AFRODISIA CONI. B. M. P. ¹⁾

Mi volt eredetileg ezen épület, az megfejtetlen kérdés. Tudásaink egy része római, a más később épült templomnak hiszi; a harmadik vélemény szerint sírbolt vala, mit a rómaiak Longinusnak építettek. S meg kell adni, hogy e harmadik véleménynek a római történetkönyvekben némi nyoma van, mit a hagyomány következőleg alkalmaz ide.

Dio Cassius említi, mikép Trajanus trónra léptével sietett lemosni azon szennyet, hogy Róma egy Daciának adózott. Sergét felkölté, Daciába jött, azt legyőzé, lefegyverzé, s Rómát az adózástól felmentette. A dák király győzője hazavonultával ismét hadikészületeket tett. Trajanus megtudván, megint Daciára jött, mi az egyébiránt ügyes dák királyt készületlen találta. Decebal jó előre Trajanushoz küld s kéri, hogy leghivebb emberét küldje hozzá, mert alkudozni akar. A császár Longinust, derék vezérét választá a követségre, kit azonban Decebal letartóztatott, s császáranak azt izené: kiadja Longinust úgy, ha visszamegy s Daciát nem háborgatja. Azonban Longinus úgy viselte magát, mint római férfiúhoz illét, nehogy Trajanust terveiben zavarja, magát megmérgezte. Trajanust ez esemény még ingerültebbé tévé; kettőzött ellenszenvvel csapott Decebalra; s országát véres csaták után római tartományná tévé. ²⁾

¹⁾ A többi feliratot I. Neigebaur, Dacien 48. l.

²⁾ Dio Cassius. Libro LXVIII.

Longinus testét barátai felkeresték, eltemeték. S úgy vélik, hogy e templom a porai felibe emelt sírbolt lenne. ¹⁾

Zeykfalvi templom.

Ugyancsak Hátszegvidéken, Zeykfalván, a demsusihoz hasonló templom áll, melynek azonban tornya meg van rongálva.

A kéményszerű torony északi oldalának aljába kő van, rajta e felirat: D. M. AURELIA LUCILLE VIX. AN. XXXVIII C. CLOD. SECUNDINUS II. VITAL. COL. CONJUGI PIENTISSIMAE P. E feliratot két nemtő veszi körül, leeresztett fáklyával. ²⁾

Verespataki és járai bányanyomok.

Mennyiben indította Rómát Dacia elfoglalására az, hogy aranyhegyeinek birtokába jusson, nehéz meghatározni; de hogy Róma itt nagyszertű bányászatot tűzött, mutatják a fenmaradt nyomok, a kiaknázott érczhegyek, hátramaradt alagutak, ma is található bányászszerszözök és mécssek.

Nem tudjuk, mennyiben igaz, mit Hene mond, hogy Róma hetenként két mázsa arannyal szegényíté hegyeinket; mert ha meggondoljuk, hogy most évenként 18--20 mázsára tehetjük, meg azt, hogy a rómaiak a puskaport nem ismerték, s Liviusként az izzó sziklákra eczetet töltve repesztgették: a hetenkénti két mázsa arany mesésnek látszanék, ha nem tudnók Polybiusból, hogy Róma Spanyolországban 40,000 rabbal dolgoztatott.

Bármilyen is volt az eredmény, hogy bányászatuk nyomát anynyi század sem birta eltörölni, látni fogjuk. A vulkoji, nagyági, rudai, offenbányai, radnai s más nyomokat mellőzve, kettőt ki kell emelnem. Egyik a verespataki, mi legclassicusabb példánya a római bányanyomoknak. Verespatak érczhegyein több helyt látszanak a fennől lefelé bányászkodás nyomai. De legszébb e nemben az ugynevezett Kis- és Nagy-Csetátye: két hegycsucs az, mit a rómaiak váralakra aknáztak, bejárót, ablakokat, nyugpadozatot, lépcsőzetet metszettek bele, miért a néptől

¹⁾ Kővári, Erdély történelme 1858. I. 10. l.

²⁾ Rajzát l. Vasárnapi ujság 1856. 3. sz.

fennebbi nevét kapta, mi várat jelent. Mint gyanítják, azért volt kráter, illetőleg várszerűleg ásva, hogy a munkások belezárattak.¹⁾

A fennebbi nyomok mellett meg kell még említenem, mit itt először 1788-ban találtak, s minek az utolsó tizedben több példánya találtatott, a viasz-táblákat, melyek elsőjét a pesti muzeum 2000 frttal fizette, s melyből most a pesti és erdélyi muzeum több példánnyal dicsekszik. Fenyőlapra öntött viaszba tett iratok ezek, melyek szerződésféle iratokat tartalmaznak, s úgy látszik, a bányászok, mint biztos helyre rejtették a bányatüregekbe, hol azok találtatnak.²⁾

A másik nagyobb bányanyom a járai. Jára határán több építtetalap merül fel, s úgy vélik, hogy itt bányász telep lehetett. A római bányászat által hátrahagyott földhányások begyepesedve ma is látszanak, s köztük folytonosan kapják a vaskalapácsokat, melyekkel a már kiégett köveket tördelék; ott mélyed a hegyek oldalán egy óriás vízvezető, mely a havas több apró vizét összevezetése előbb, s úgy hozta a járai bányászathoz.

Hogy vas-, só- és kő-bányászatuknak is mindenféle nyomait találjuk, felesleges is mondanunk.¹⁾

Ad aquas, Kis-kaláni fürdő.

A Strigyvize partján, mint Szászvárostól Hátszegre megyünk, a falun túl, balra van a kis-kaláni melegfürdő. Ez elhagyatott fürdőben van hazánk legszebb régiségei egyike, a római főváros fürdőhelye.

Igazán, bámulva kell e fürdőre tekintetünk, s csodálnunk a gondolatot, mely ezt teremtette. Három ölnyi magas mészkő szikladomb emelkedik ki a sima földből: e szikladombra ha felmegyünk, lábainknál 45 láb hosszú, 30 láb széles fürdőszobát látunk, tojásdad alakban, mibe öt öf hosszú keskeny bejárás kigyózik be. S ott van a medencze fenekén a 2 lábnyi mély tiszta, 22° melegviz. A folyosón még most is ott vannak a vésések, melyek segedelmével a vizet elzárták.

Mikor vették e fürdőt, nincs reá adatunk. Hanem a néprege mintegy kijelelni látszik.

¹⁾ Neugebaur, Dacien 186. ²⁾ Erd. Muz. évkönyvei I. 75. 1.

³⁾ L. e helyeket Vass József, Erdély a rómaiak alatt 143—154.

A rege szerint azon három tündérleány egyike ásatá, kik felfogadták vala a dévai és aranyi vár építését. Ezen harmadik tündér egy naponi építésre ezen fürdőt vállalá. S képzelhetni, mi munkában kertült, mikor a rege azt mondja, hogy a dévai vár építője hamarább kész volt, s ráérkezett még az nap idejöni; s itt a készülőfélben kapott fürdőbe megfürdeni.

Alakja egy elgörbedt kalánhoz hasonlít; azt hiszik, innen vehette Kis-Kalán nevét. A falunál Zeykfalva felé római telep nyomai látszanak. ¹⁾

Hogy a rómaiak Gyógy, Héviz melegforrásait is használták, hogy a fürdésre mi sokat adtak, mutatják a több helyt felmerült fürdőmedenczék, fürdőaljnak rakott mozaikok.

Apróbb római nyomok.

A római régiségek buvárlata a régészet legszebb, de egy-szersmind legfáradtságosabb foglalkozása. Gyöngyhalászat, mely-hez nagy clőkészület, kitartás kívántatik. Midőn fáradozásuk si-keréből azt, mit constatiroztak átvettem, nem kívántam igen mesz-szi menni be mezejökbe. Csak annyit kívántam megemliteni, mennyi építészeti emlékeink koronkénti fejlődése ismertetéséhez és arra szükséges, hogy tisztába legyünk azzal, hol vannak római nyomok, hogy a más fajta építkezéseket a római nyomoktól meg-különböztethessük.

A római nyomok különös jellegét a téglák, földedények, kőfaragványok, feliratos kövek teszik: azon népek, melyek a rómaiak előtt és után itt lakoztak, a föld és kő e részbeni fel-dolgozását nem értették, nem szerették, nem folytatták. A jelen-kor fegyenczeinél is divatoznak unalmat tűző foglalkozások, ugy látszik, a római legionariusok ezt választották volt ki magoknak.

Nem lehetett szándékunk minden pontot megjelelni, hol ki-sebb nagyobb római telep létezhetett; bár annyit, hogy hol hagytak nyomokat a rómaiak, csak azért is jó tudnunk, hogy ha valami a földgyomrából felmerül, becsét első tekintetre is felis-merjük. Az említett helyeken kívül római nyomokkal dicsekvő helyek még:

¹⁾ Jahrbuch de Centr. Commission II. 81. Neigebaur, Dacien 91.

Hátszegvidéken: Pestény, Tustya, Pestes, Klopotiva, Malomviz, Osztró, Kernyesd, Poklisa, Nalác, Péterfalva, Puj, Petrilla, Hátszeg, Oláh-Brettye.

Déva körül: Déva, Maros-Németi;

Szászváros körül: Szászváros, Bosoród, Vortupe, Kumane, Meleje, Arany.

Fejérvártól a havasok felé: Kisfalud, Sárd, Krakó, Csáklya, Tótfalu, Petresán, Zalathna, Abrudbánya, Offenbánya.

Fejérvártól Szeben felé: Szászsebes, Rehó, Szerdahely, Szeben, Sz.-Erzsébet, Verestorony, Zernyest.

Fejérvártól fel a Küküllőn: Monora, Mikeszásza, Kis-Sejk, Asszonynépe, Segesvár, Firtos, Szentmihály.

Enyed körül: Enyed, Diód, Toroczko, Felvincz.

Torda körül: Ajton, Aranykut.

Tordától a székelyföld felé: Marosujvár, M.-Bogát, Malomfalva, Nyárádtő, Maros-Vásárhely, Mikháza, Póka, Petele, Szász-Régen, Görgény-Szentimre, Magyaró, — a székelyföldön: Héviz, Bibarczfalva, Oltszeme, Torja, K.-Vásárhely, Komolló.

Kolozsvártól Beszterczéig: Szamosujvár, Ilosva, Szeszárma, Radna.

Kolozsvártól a Meszesig: Gyalu, Drág, Tihó, Sebesvár.

Miként láthatni, régészeink figyelmének s azon kornak, mely itt egykor rendszeres ásatásokat fog tételni, elég tág mező lesz fentartva.

A Strigyvize.

Latin neve Sargetia, németül Strehlbach.

A Strigy egy kis folyóvíz, mi Hátszegvidékéről jő, s a Marosba a csatákról híressé lett piskii hidnál szakad. A hagyomány azt tartja, hogy Decebal bele rejtette kincseit.

Az újabb írók szerint, Decebal, a midőn hallotta volna Trajanus kemény közeledtét, a Strigy vizét, Boldogfalva körül, hol a víz egy erdős hegyet metsz át, s mi fővárosától pár órára esett, rabszolgák által régi árkából elvétette, a vízmeder fenekére egy boltívet rakata; e boltív alá rejté aranyát, ezüstjét, s a vizet ujra reá bocsátotta. És hogy fel ne fedeződjék, a munkát véghezvitt rabszolgákat leölette, úgy hogy egy Bicilis vagy Biculius nevű hű emberén kívül róla senkinek tudomása nem maradt.

Azonban úgy vélekednek, hogy Decebal eleste után, ezen hű embere, hogy Trajanus császár kegyébe jöjön, a kincs hollétét neki felfedezte. Ezen felfedezés emlékére gondolják vonatkozni a következő, még 1519 előtt Várhelyen talált feliratot:

JOVI INVENTORI DITI PATRI TERRAE MATRI DETECTIS DACIAE THESAURIS DIVUS NERVA TRAJANUS CAES. AUG. VOTVM SOLVIT.

Ezen hagyomány Pliniusnál, a Trajanus historicusánál nincs meg. Legelőször Dio Cassiusnál a Xiphilin által kiadott töredékében jön elő.

Mit fedezett fel Róma, mit nem, azt nem tudni; hanem hogy a Strigy vizében Izabella királyné alatt (1545) teméntelen görög veretű aranyat találtak, azt történetíróink fenhagyák. — A lelt aranyokat Martinuzzi, mint a haza kincstárnoka, nem csak lefoglalta, hanem belőlük 2000 darabbal I. Ferdinánd királynak is kedveskedett; mennyit ajándékozott másoknak, nem tudni, annyi bizonyos, hogy mikor meghalt, kincstárában még 4000 darabot hagyott hátra. ¹⁾

Egy azon időben élt író, a tárgyról még világosabban emlékezik. Szerinte a Strigyben egy öl átmérőű öreg fa dőlt ki, s a mint grökerei kifordultak volna, egy boltívet lepleztek le: s felbontatván, alatta lelték az említett aranyokat. Hogy Martinuzzi lefoglalta, ezen író is említi.

Az itt lelt aranyok legnagyobb részén a Lysimachus nevét, vagy ezen görög szót: ΚΟΣΩΝ (Kozon) találták. Az utolsók azon kozon aranyak, melyeket veretésök helyéről, Tracia egyik városától így nevezték.

---

¹⁾ Wolf de Bethlen. I. 512.

II.

Hűn emlékek.

Előzmény.

Róma, mely annyi építkezést vitt véghez, nem számított arra, hogy 171 évi birtoklás után idehagyja, coloniáit elviszi.

Utána a goth nemzet lett ura e földnek, 274-ben. Egy századig maradt itt, pártoskodott, s a keresztény vallás köztüki terjedés miatt belháborút folytatott. Mint ilyen, legfeljebb rombolt, de nem épített. A goth styl keletkezése különben is későbbi korra esik.

A hűn nemzet hódoltatta meg őket, mely 376-ban Európa e részét elfoglalván, felállította a roppant hűn birodalmat, mely hogy a Feketetengertől fogva Bécsig terjedt, ¹⁾ azt tudjuk; de hogy hol volt középpontja, hol volt Attila székvárosa, azt még homály fedi. Némelyek Jászberényben keresik, az erdélyi hagyományok a székely földön, a székely nemzet hazájában, kiket a hűnök maradékinak tartunk, mint a kik a hűn birodalom összeomlása után hátramaradtak.

Történeti biztos alapunk a hűn emlékekre nem lévén, összeállítjuk a traditiokat. ²⁾ Futólag megemlítve azt, hogy Vajda- és Bánfi-Hunyad nevét a hunoktól, a Marospartján fekvő Balamir nevű falu nevét, s a Bánfi-Hunyad mellett emelkedő Vlegyásza vagy Balamér-ijásza nevű hegy nevét Balambér hűn vezértől származtatják: vesszük csupán csak is a székely földön fentartott hűn emlék-nyomokat. ³⁾

Attila udvara, Udvarhelyt.

A székelyföld anyavárosát, hol az ősidőkben a székely nemzeti gyűlések tartatának, a hagyomány szerint azért nevezték volna Udvarhelynek, mivel itt volt Attila udvara, székvárosa. ⁴⁾

---

¹⁾ Meynert's Geschichte Österreich. I. 5. ²⁾ Hűn mondköréről l. Toldy, Magy. Irod. Tört. I. 30. ³⁾ A kunok és avarok váraitól l. Nemz. Társalkodó 1830. 353. ⁴⁾ Benkő, Imago Nat. Sic. 19. Kállay, Székely nemzet eredete 43.

Ezen hagyományt a néven kívül semmi emlék sem igazolja ugyan helyt a városban, de mint látandjuk, igen a környékén. Sőt ezen hiedelemhez az újabbkor egy pénztalálománya is hozzá járult, mit szintén meg kell említenünk. Hogy Theodosius napkeleti császár Attilának adófizetője volt, annak nyomai vannak, s hogy adót küldött ide, arra nézt a merül fel, miszerint 1831-ben, az ide nem messzi eső Firtosvár romja körül egy ősfá dült ki, s töve teméntelen Theodosius aranyat fordított ki, mit már ma adóba adott pénznek gondolnak.

Attila kapuja, Kusmán.

Nem tartjuk feleslegesnek megemlíteni, hogy oklevélről merült fel emlékezet, mely Attila kapujáról tesz említést. Egy szerencsésebb buvár kedvéért megemlítjük, hogy Cornides Dániel 1778. sept. 6-áról Pray Györgyöt Gernyeszegről arról értesíté, hogy egy ügyvéd vele okmányt közölt, mely a Besztercze mellett fekvő Kusma falu, akkor predium határát így jelelé: „Incipit predium Kusma ex possessione Regia parva Bistricia, in amne sursum versus eundo a porta sic dicta Attile, cujus rudera nunc evanescunt.” Ismét alább az oklevélben ez áll: Qui cumulus a porta supradicta Attile sexaginta ulnis regalibus distat.” Mely tudósításnak Cornides azt veté utána, hogy ez azok mellett bizonyít, kik a Priscus által említett Attila udvarát Moldvában keresik. — Horvát István, pedig, ki e sorokat közlötte, felhitta az erdélyi tudósokat, hogy e tárgyat nyomozzák.¹⁾

Réka sirja.

A Rikában, ezen 2 négyszög mértföldnyi erdőségben, az országot mellett a Brassó felőli hegyalján, egy patak partján, az út és patak között, a nép pár ölnyi széles kődarabot mutat, mit Réka kővének hinak.

A völgy felett magas hegyen, az ugynevezett Hegyesdombon várhelyt gyanítanak, a monda szerint itt halt el Attila Réka nevű neje. Hová temessék el a szép királynét, a lön a kérdés,

¹⁾ Tudományos gyűjtemény 1836. VIII. 111. 1.

S határozattá lett, hogy a vár udvarán levő nagy követ hengerítsék le, s a hol megáll, ott legyen Réka sirja. A követ leereszték, Rékát oda temeték, e követ reá hengerítették. S e sirról lett e hely Rika erdeje. E követ egyébiránt, mint hiszik, 1820 tájt egy menykőütés szakasztá kettőbe. ¹⁾

Bud- vagy Buda-vára.

A nagy hún király és a nejéröli hagyományok után tegyük azt, mi Budára, Attila testvérére vonatkozik.

Udvarhelytől északnyugotra van egy hegy s rajta némi várnymok, mit ma Budvárának neveznek. A vár helyét simává gyalulta az idő, csak is északi felén látszanak köfalnak nyomai, s egy üreg, mi a földbe bemerül.

A székely krónika szerint, a hún birodalom összeomlása után, az itt maradt székelyek főnöke, a főrabonbán szintén itt székelt, — s a nemzet áldozó pohara, az annyit vitatott kokusdió kehely, mi korunkban is a Sándor család birtokában van, itt a Budvárában őriztetett volna, — s hogy Zandirhám főrabonbán innen indított volna küldöttséget az érkező Árpád elébe. ²⁾

A székely kronika szerint itt folyt a nemzeti áldozat, mig-nem e várat a XI-ik században ellenség lerombolá, mire Opour Sándor főrabonbán, az Upolet utóda, a keresztény vallást bevévén, a kehelyt, mire a keresztet is feltétette, Csikba vitte; mire közte s a székelység közt harez ütött ki, mit I. Béla király csilapított le, ki egyszersmind a rabonbánságot s minden a pogányságra emlékeztető szertartást eltörölt. ³⁾

Kadicsfalva.

Ezen Udvarhely mellett eső székelyfalu nevét onnan kívánják számozatni, mintha Kadicha, hún vezérnek udvara e faluban lett volna. ⁴⁾

¹⁾ Kállay, Székelyek eredete 43. Uj magyar muzeum 1831 175. l.

²⁾ Székely nemzet constitutioi Pest 1816, 276, Erdély Történelme I. 23, 41, 52. l. ³⁾ Ugyanott I. 68.

⁴⁾ Benkő, Imago Nat. siculicæ 18. Kállay, a székelyek eredetéről 43. l.

A Homárka.

A hunoknak ez emlékeken kívül egy sánczozatot tulajdonítanak, mely ma is több ponton látható, s mit a nép Homárkának vagy hunok árkanak nevez.

Háromszéken, a rétyi nyiren, a Feketetigyes balpartján egy árok kezdődik, s Magyarós felé, s onnan az Ivánka-hegyen ki a Bodzának tart, hol aztán papok árkanak hívják. ¹⁾

Ma az árok sánczozata, ha volt, nem látszik, már csak a földhányás ölnyi magas s két öl széles emelkedése jelöli az árok futását.

Ez árok Udvarhelyszéken szintén feltűnik. Közép pontjától Vargyastól elnézve, egyik ága délre Apácánál a Kis-tolvajos nyakánál kezdődik, a Malomkö, Kőbércz nevű hegyeken át Persányra megy, hol kakas-barázdának nevezik, — északra menő folytatása a lövétei határon ismét felmértül, s az oláhfalvi havas felé a csik-madarasi határra nyomozható, hol már ördögbarázda nevet kapott. Adatok hiányában eredetéhez nem szólhatunk; csak annyit kívánunk még megjegyezni, hogy Magyarhonnak is van ördögárka, melyet a történészek Avarok árka néven említenek. ²⁾

Hogy mindkét helyt hajdan csakugyan árok, s tekintélyes árok húzódott el, azt a mellette fekvő falvak nevei bizonyítják. Ily falunévek Erdélyben: Árkos, Árapatak; Magyarhonnban: Árok-szállás, Ároktő stb.

---

¹⁾ Kállay, A székelyek eredetéről 37—42. l. ²⁾ Budai Esaiás Histor. I. 32—33. l.

III.

Ismeretlen eredetű várnyomok.

Attila birodalma 454-ben feloszlott.

A hunok után a gepidák foglalták el e tájt, s 527-ig birtokolák. A hagyomány semmi emléket sem tulajdonít nekik. Csak is annyit kívánunk e korra megemlíteni, hogy ez idő alatt állt elő a római mellé a görög vallás; s keletkezett a római építészeti stíl mellett, a byzanci.

Utánok jöttek a longobárdok, kiknek uralma 568-ig terjedett.

Tőlök Erdélyt a magyar faj második raja, az avarok vették át, kik 796-ig tarták fenn magokat.

Mig végre egy ismeretlen század lefolyása után, 895-ben a magyarok kijöttek s végkép elfoglalák.

Hogy a hunok idejöttével beállt népvándorlás korszaka, négy század alatt mit épített, arról még a szóhagyomány is hallgat; de hogy e kor vihar volt, mely Róma építményei nagy részét elseperte, felesleges is mondanom.

Azonban hinnünk kell, hogy a népvándorlás urai szintén megkísérték e pontot megtartani, ennél fogva, hogy erődtívények előállítására nem gondoltak volna, feltenni nem lehet. Különben is egy sereg várunk, várhelyünk van, melyek építését, mivel rajtuk római műmaradványok gyéren, vagy épen nem fordulnak elő, a rómaiaknak tulajdonítani nem lehet; s hogy azokat a magyar kor emelte volna, arra történetünk sehol sem utal.

Hová sorozzuk már most e várakat?

Azokat, hol római műdarabok merülnek fel, bátran tehetnők a római maradványok sorába; igen de, akárhány oly várhelyünk van, hol római nyomokra nem találunk, melyeket a nép tündérek és óriások által épített, sőt le is rontat, s melyek használatáról a történet sehogys emlékezik. Részemről azon véleményben vagyok, hogy ősváraink egy része még a római idők előtt keletkezett; különösen azon várakat, melyek majdnem megmász-

hatlan hegycsucsainkon állottak, s melyekről a nép azt hiszi, hogy tündérek számára óriások építék, melyekben téglá elő nem jön, s a mész a kővel mintegy összefort — e várakat mondom, hajlandó vagyok a rómaiak előtti idők építményeinek véleményezni.

De miután erre történeti támpontunk nincs, az ily ismeretlen korban keletkezett várakat legczélszerűbbnek véljük a római uralom és a magyarok kijötte közti időkre helyezni, mint a mikor ha nem is keletkeztek, de legalább keletkezhettek, védelem és ostrom alá jöhetnek.

Okmányaink nyomán a történetész Sz. István koráig vet világot, s ismeretes váraink és várnyomaink mikorban keletkezéséről legalább sejtelmünk van: de ha meggondoljuk, hogy Erdély, e hegyekből álló tartomány csaknem minden csucsa, s hol két patak összefolyt, csaknem minden hegy előfa várhely, — ha számba vesszük, hogy ezer négyszeg mértföldünkön mintegy 200 várnyomot találunk, s hogy még a köztársasági egyenlőség régi hazája, a székelyföld is tele van ismeretlen vármaradványokkal: lehetlen azon gondolatra nem jönnünk, hogy ezek egy részét sem a völgyek civilisatioját tűző rómaiak, sem a mindjárt kezdetben falukat kezdő, s már az első századokban templombásztványokra, völgyi várakra támaszkodó magyarok, nem építheték. E várakat tehát vagy a rómaiak előtt itt virágzott civilisatio állítá, vagy a népvándorlás üzenét feltartani vágyó itt egyidőre megtelepült, de csakhamar tovább tűzött nemzetek építék.

És e hiedelmet nem csak az ismeretlen eredetű várak magas fekvésére, s nem csak arra alapítom, hogy e várakról semmi adat sem emlékezik, s hogy a nép tündérek és óriásoktól származtatja, — hanem alapítom egyszersmind arra, mint erős alapra, hogy ezen hegycsuci és hegyfoki várakkal maga a székelyföld is tele van.

Meglehet, hogy e megjegyzésemre kelletlenül több súlyt fektetnek. De ha felvesszük, hogy a székely kronika maga is csak néhány székelyföldi ősvárról emlékezik; ha felvesszük, hogy a székely institutiók, melyek a várak virágzása korában a primorok rendjét kifejleni nem engedte, kiemelkedést, várakat nem tűrt, hogy Székelytámad s Székelybánja várát, mi a nép fékezésére volt építve, maga a nép hányta szét; s a nemzet Maros-

Vásárhely vára építése ellen is, mint a székely szabadság megsértése ellen tiltakozott: — ha mindezt számba vesszük, lehetlen azon gondolatra nem jöni, hogy a székelyföldi várakat, bár minden magasabb pontja várhely, nem a székely nemzet itt lakása alatt, hanem itt lakása előtt építették, s hihetőleg az előtt ronták is le. S ha ez a székelyföldről áll, pedig alig hiszem megdönthetni, akkor állani kell annak is, hogy a székelyföldön innen fekvő hegyormi várak szintén ismeretlen ősidőkben keletkeztek.

E várak többnyire magas hegyek csucsain, de legtöbbször az őserdőtől fedett hegyek, völgyekre nyuló előfokain jönnek elő. Völgyeinkre alig szakadt be egy patak, hogy a patak mellett, vagy két patak összefolyásánál hegyfokon vár ne lett volna, még pedig úgy erődítve, hogy a fokot a hegytől sánczozattal elvágták.

A mezőségen, az ország közepén fekvő hegyeken, mint hogy törpébbek, s tán erdő sem fedezte, nem igen jönnek elő; Fogarasvidékre bár hány patak foly le a hegyekről, e vidéket nem rakták meg; sőt a mai szászföld szebeni vidékén is gyéribben mutatkoznak — tán, mert a mint a szászoknak adományozó diploma mondja, pusztaság, desertum volt. Ellenben a vizek mentén, a Maros balpartján fel, a Szamos és Olt partján végig, a völgybe nézőleg, majd minden pont el volt foglalva. Annyi és oly erős várak valának, hogy ezek urai lehetetlen, hogy országot képeztek, főnöket ismertek volna, — legfelebb rablás volt mulatságok és keresetök, hihetőleg építettek, de egyszersmind rombolták is egymás várait.

Hogy állításainkat bizonyítsuk, egy csoport oly várhelyet említettünk, melyet a magyarok soha sem lakhattak, melyekről vagy szóhagyomány sem emlékezik, vagy tündérek által építetik, vagy oly tradíciók vannak hozzájuk csatolva, melyeknek történeti alapja hiányzik.

A) A székelyföldön.

A leány- és szalonnavár, Zsábenyicán.

Zsábenyicza Szászrégen mellett esik. Sósfürdőjéről ismeretes falu, melynek régebb sóaknája volt, a miért a fejedelmek ko-

rában Sóakna név alatt fordul elő. A falu felett hegy vonul el a Görgény-vize mentében, melyen két várhely van: egyiket Szalonnávar-, a mászt Leányvárnak nevezik.

A Szalonnávar Sóshavas nevű hegyen fekszik. Mintegy 50 öl hosszú, 15—20 öl széles volt, sánca még mind kivehető.

A Leányvár egy hegyesucson állott.¹⁾ Görgény vára fénykorában e falu is az uradalomhoz tartozott, hihetőleg a görgényi vár előbástyái lehettek.

A várhegyi leányvár.

Ezen Várhegy Marosvásárhely közelében fekszik. Közte és Sárpaták közt, a hegy élén, mit jelenleg erdő fedez, egy várhegy szintén Leányvár nevet kapott.

A várból, mely alatt a Maros folyt, ma köfal nincs. Minden nyoma sánctmélyedésében áll, mi 100 lépés hosszú, 30 lépés széles, s néhány öl magasra domborodik. Ugy látszik, e vár nem formázott téglából emelkedett, mert bármennyire beásnak is, csak legpirosabb téglapor merül fel. Tégladarabokat kapni nem lehet. E vár technikája a kozárváriéhoz hasonlít. Mellette római út megy el.

Tatárszállás, Hagymás-Bodonnál.

M.-Vásárhelytől a Nyárad felé esik. Határán erdők között egy hegyen, várnyomai látszanak.

Neve Tatárszállás levén, a monda azt tartja, hogy valamely tatárdulás alkalmával valami hátramaradt tatárok vonták bele magokat, s kijártak rabolni; mignem a nép a várat bevette, s a tatárokat elpusztította.

Szent-lászlói várnyom.

E Szent-László a Nyárad völgyében fekszik. A falu felső végén domb emelkedik ki, rajta várnyom, melynek a nép szerint rézkapuja volt.

¹⁾ Nemzeti társalkodó 1836. I. félév 103. l.

Ugy hiszik, hogy a II Rákóczi György uralkodására következtet tatárdulás pusztította el, mi nem áll; s vele szemben a Maurer udvar romjaiból épült volna.

Magyarzsákodi várhely.

E falu a két Küküllő közt vonuló hegyláncz egyik völgyében fekszik.

Az ott elmenő országút mellett, egy hegyen várnyomai látszanak, az alatta húzódó utat ma is vár-útjának nevezik. Mellette egy kút, melyben kincset vélnek rejleni.

Makravára, Makfalván.

Makfalván, hová b. Wesselényi Miklós a székelyeknek népiskolát állita, a faluval szemben, hol a Siklód-pataka a Küküllőbe szakad, a várhely ma is kivehető. Alapja és sáncza bár be van növe, még mind látszik.

A bekecs-hegyi várhely.

A Kis-Küküllő jobbán elvonuló hegyláncz e legmagasabb csucsán is volt egy vár, melynek kiterjedése mintegy 600 négyszög öl lehet. Köfalának és sánczainak nyomait még mind fel lehet ismerni.

Sóvárád.

Sóvárád a Kis-Küküllő völgyében esik; mint neve is mutatja, itt várnak kellett lenni.

Két várhelye van. Egyik a falu között, hol az országút egy magaslatot metsz ketté, s hol a sáncz keleti oldala még mind kivehető. Római maradványokat lelnek rajta.

A falu felett, a hegytetőn van másik várnyoma.

Rapsonné vára, Ilyésmezőn.

Parajd és Szováta között, fenn a Szék-havasán, a pásztorok egy telepet alapítanak, minek neve Ilyésmező. Ide közel, a fenyvesek szikláin dült romba a Rapsonné vára.

A vár hollétét falak jelelik. Kövein a pünkösdi rózsa még mind virágzik, a nép Rapsonné rózsájának nevezi.

A rege szerint a szép Rapsonné ide hallá, a mikor Kolozs-vártt a harangot megkonditák; a mig behuzák felöltözött, befo-gatott, s ugy hajtatott, hogy még templomba ért.

Az útnak, hol Rapsonné e kocsikázást tevé, maig is lát-szanak nyomai. A várból a Kaczatetön, Szováta sódombja felé ment, s a nép ördögútjának nevezi. Ez út készítéséért Rapsonné az ördögnek egy hegy aranyot s egy völgy ezüstöt ígért. Az ördög bériért jött, Rapsonné összefogta jobb keze három ujját, reá tett egy aranyot, tenyere völgyületébe pedig egy darab ezüs-töt: im, a hegy arany s a völgy ezüst, szolt az ördögnek. A megcsalatott ördög erre méregbe jött, s a kész utat Szováától egész Kolozsvárig összerontá, csak is a vár közelében hagyott fenn egy darabot. ¹⁾

Firtos- és Tartod-vára, Korondnál.

Hol Korond szép fürdője áll, a völgy felett, két hegycsucs emelkedett ki: mindeniken várrom, mindeniken agg bükkök ső-tétlenek. A két hely neve Firtos és Tartód.

A rege szerint Firtos a jó, Tartód a rossz szellemek ttn-dére volt. A két nő ellenségeskedésben élt egymással. Firtos elhatározta, hogy várat fog építeni magának. Tartód követte pél-dáját és kimondá, hogy ő vára építését oly gyorsan hajtja végre, hogy még időt nyerend éjjel előtt Firtos vára szegletkövét saját várába vihetni.

Ugy lön. Tartód megelőzte társnőjét. Éjjel előtt még Firtos várába terem tündéreibel. A szegletkövet kifeszíti s repül vele Korond felett vára felé. Azonban megszólalnak éjjelre a kakasok. A követ emelő vasrud ketté törött, s a kő földre hullott. Mert fogadását elvesztette, a szellemek várát összeronták. S a nép a szegletkövet most is látja a falu határán: egy nagy kő hever ott, olyszerti, mintha furva lett volna.

Varának romja még mind érdekes kép. A Tartód vize alatta szakad a Kis-Küküllőbe.

¹⁾ Történeti Regék 100. 1.

Mi lett Firtosvárával, arról szintén hallgat az írás. Az újabb időben Mária Theresia alatt a jézsuitáknak látják ajándékozva; s ők birták 1773-ig. Ezen szerzet eltöröltetésével a szent ferencziek kisebb szerzete birtokába jutott, kik csakhamar ráuntak a felhőkkel szomszédságba: a várat felhagyták, földét egyes székelvényeknek eladták; s lejöttek lakni az Árcsóra, a Firtos aljába, onnan Vásárhelyre. S így a vár rommá lőn.

A hegyteteje délfelől szántókká olvad, északról csak amugy nézhetni le a mélységben sötétlő öreg bükkökre. Ott van tetején a varhely. Falából néhány ölnyi, s benőtt udvarán egy templomnak romja maig is áll.

A váron kívül egy kápolnácska romja pusztul. Körében, 1831-ben, egy öreg fa kidült, gyökereivel régi aranyokat fordította ki, melyek közt legtöbb volt a Justinianus, Theodosius, Pulcheria és Marcianus korából. Ezen aranyokról szeretik hinni, hogy azokat a görög udvar Etelének adóba adta volna.

Enlaki várhely.

Enlaka a Firtos-hegy alatt fekszik. A falu mellett, völgyben, vár nyomai látszanak.

Völgyi fekvése miatt, s mert rajta római régiségeket találnak, római maradványnak tartják.

Zetevára, Zetelakán.

Udvarhelytől pár órányira, a homoródi fürdő közelében fekszik Zetelaka. Mellette a hegytetőn hajdanában vár volt. Cseke regékre épült Scythiája a biblia hőseit, Sethet ide hozza, s e várat nejének Zetának tulajdonítja.¹⁾ Mi se mondhatunk egyebet, mint hogy e vár a történelem figyelmét elkerülte, homályos időben épült; s elpusztulását is csak rege beszéli. Szerinte a vár utolsó ura kicsapongó volt. Bűnös szerelme zálogát, egy szép leányt, születését eltitkolva, várában nevelteté. A várúr fia a leányba szeret. Az atya dühbe jött, fiára fegyvert emelt, ez haragja elől lóra kap, az atya utána, s elérve gyermekét, meggyil-

¹⁾ Cseke József Scythiája I. §. 10. kézirat:

kolá. Az otthon maradt leány kétségbeesésében a várnak tüzet adott, magát a mélységbe veté; mire a falak a völgybe omlának, hol kövei ma is hevernek. S a rege azt is hozzá teszi, hogy a várúr nyomán kövessé vált a megfutott hely: ezóta lön Zetevára rom, s terméketlen a határ. ¹⁾

Benczédi várhely.

Benczéd Udvarhely mellett fekszik, mellette egy hegyen várnyomok, mit a nép ma is várhelynek nevez.

A hegy tetején kis térségen fektidt, nem nagy lehetett. A mellette levő erdő várbükke nevet visel.

Bágyi vár.

Udvarhelyről Brassóba menőleg, az országúttól jobbra, a hegyek oldalában egy falut, s a falutól még magasabban egy romot pillantunk meg, a bágyi vár romjait.

A székely kronika egy lakodalomról emlékezik, Sándor István leánya Drusilla és Kálmány László között, melynek folytán beszéd tárgya leve az akkor tájt bejött fiuleányságróli törvény, mi a székelyeknek nem tetszett. A mint a vita folyna, a menyasszony a nemzet áldozó poharát felkapja, s fel akarja köszönteni. Egy azon vendégek közül, kiknek nem tetszett az, hogy a jószágokat eshetőleg leányok is örökölhessék, a poharat kezéből kikapta. Mire az apa kardot rántott, s vendégét levágta... E jelenet színhelyének e várat gondolják. ²⁾

Hagymásvára, Karácsonfalván.

Karácsonfalvánál a Rikából a Homoréd völgyére hegycsúcs néz le, rajta volt Hagymás-vára.

Helye most kaszáló, itt-ott bokrok fedezik. A vár sánczai azonban jól látszanak.

¹⁾ Kővári, Történelmi. regék. 124—26. l.

²⁾ Tadm. gyűjtemény 1835. III. 17. l.

Kustalyvára, Oklándon.

Ugyancsak a Rika oldalából, szintén a Homoród völgyére alább egy más hegycsucs válik ki, ezen is várhely van, mit Kustaly-varának neveznek.

A nép óriások által építteti, s kincset keres benne.

Hollofernes vára, Vargyason.

A Rika más oldalán, Vargyas felé, egy harmadik hegycsucson is van vármaradvány, mit a nép Hollofernes várának nevez. Erdőtől benöve, a váralap falait több helyt láthatni.

Tiburezvár, Bibarczfalván.

Az öshangzásu Bibarczfalva, Erdővidéke egyik mellékvölgyében fekszik.

A völgy felett a falutól északra, hegycsucson állott Tiburezvára. Falait legyalulta az idő, csak a népkégyelet tartja fenn emlékét.

Várhegy, Közép-Ajtán.

Erdővidékén, Közép-Ajta határán, a töle keletre elnyúló hegyláncz egyik csucsát Várhegynek nevezik.

A várnak már csak nyomai látszanak. A rege szerint az utolsó tündér kincseit a vár kútjába vetette, a nép ma is keresi.

Várhegy, Kovásznán.

Háromszéken, Kovásznán feljűl, a fenyőborított keleti hegylánczból a Várpatak és Miskepatak összefolyásánál egy hegyfok képződik, minek neve Várhegy.

A kiemelkedő meredek hegycsucson egy várnyomai látszanak, honnan nevét is vette.

Várerőse, Almáson.

Háromszéken, Almás határán, a keleti hegylánczból, a Várpataka és Nagy-Lemény pataka összefolyásánál képződő hegyfokot Várerősenek nevezik.

A hegyfokon, mely a hegytől sánczozattal van elmetszve, festői várrom tekint le.

Vénéturné vára, Bereczken.

Bereczk kis székely város, az ojtozi útszoros torkában. A mint a várostól az Ojtoznak tartunk, az úttól balra, lapályon, várhely tűnik fel; neve: Vénéturné vára.

A Vénéturné vára, mely a lapályból csak kevéssé emelkedik ki, szabálytalan négyszegű volt, hossza mintegy 200 lépés, a vársánczszerű mélyedés, és ormó még mind jeleli. Római castrum lehetett.

A rege szerint Vénéturné építette e várat, fia távollétében. Fia valami szent járatból megjött, Vénéturné hiúságában azon szavakkal ment elébe, mikép oly várat építtetett, hogy maga az isten sem fogja bevenni. A fiu megbotránkozott. Kijelenté, hogy nem fog anyja várába lépni, nem akarja magát kitenni az isten haragjának. Az anya erre a várba lovagolt. A fiu sejtelve teljesült. A vár villámok közt elszűnyedt. Vénéturnét pedig az ur merész szavaiért kőbékává változtatta: a vár téren most is látni véli a nép. ¹⁾

Torjavára, Torján.

Torja mellett egy várhely nyoma van, mit Dózsa-varának is neveznek. Fekszik a Várpataka és Bakszilos pataka összefolyásánál képződött hegyfokon, mi most erdőtől van benőve.

Kőfal nem látszik, csak sánczozatának ormósodása jeleli helyét. Mint megyei földön fekvő várhoz, öt falu tartozhatott régen: Alsó- és Felső-Torja, Alsó- és Felső-Volál és Karatna.

A Bálványosvár, Torján.

Ezen Bálványosvár Háromszék felső felében fekszik.

Torja mögött fenyők- és bükkökkel fedett, roppant hegy-ség. E hegyek közül patak jő a faluba, melynek völgyén ha fel-

¹⁾ Történelmi regék 122.

indulunk; hazánk legmagasabban fekvő, s legszebb várromjai egyikére találunk, a Bálványos-várra.

A völgytől jobbra esik, azon magas sziklatetőn, mely a képünkön előtérbe álló Búdös-hegy mellett emelkedik. Alját ős-szeszakadó patakok mossák, reá fel egy bevéssett út kanyarog, mely ma is járható. Udvarának alakja négyszeg, hossza 20 öl lehet. Romjaiból egy lapos kövekből épült toronybástya, melynek egy oldala 6 öl, s fala 2 öl vastag, mintegy 10 öl magasra emelkedik; ablakából fel Csikra s le Háromszékre a legmeglepőbb kilátást nyújtja. Csak a mult században is több épület-maradvány állt belőle, ma a bástyán kívül több épületnyom benne nincs. Benkő József 1778-ban várfalait négy öl magasaknak találta.

Alatta, mintegy 15 öllel lejjebb egy alsó vár is volt, mely nyugoti feléhez vala ragasztva félkörben, mi a felsőnél tágasabb, mint a melynek köre mintegy 300 lépés. Kőfala néhol, s délkeletről kapuja ölnyi magasságban áll. ¹⁾ Mind a két várt cser- és bikfa nőtte be.

A nép tündérekkel építetté. És még azon időben, mikor a kővek még meg sem valának keményedve; s a Búdös hegygyel,

¹⁾ Jos: Benkő; Milkovia I: 83: 1.

hol a rege szerint a sz. Anna tava helyén más vár állott, aranyhid kötötte egybe. A nép azt is tudni akarja, mikép benne oly óriási tündérek laktak, hogy a tündér leányok egy pár lépéssel Háromszék rónáin termettek, s az ökröket, mint apró csibéket szedék fel kötényeikbe, s repültek velök vissza magas várukba.

Történeti hagyományok s a székely krónika szerint, e várat Opour Sándor rabanban fia építteté. Ős hitünknek hive lévén, midőn Gyulát, Erdély vezérét, sz. István pogány hitéért legyőzte s fogságra hurczolta: ő e várat emelteté, s ide a hegyek magányába vonta magát, hogy scythia isteneinek háborítlanul áldozhasson. S ezen bálványozó építőjétől hívnák Bálványos-várnak. ¹⁾

E várhoz egy később korra szóló rege is van csatolva. Szerinte, a hadurnak áldozó Opour családban három fitestvérrre szállt a vár birtoka. A nagyobbik közülök egy Mike lányba szeretett. Megkérte kezét, de a leány anyja, mint bálványozónak keresztény gyermekét nem adta. A három fivér összebeszélt, a leányt Torjáról elragadta. A sértett anya fegyveresekkel szállt utána. A két ifjabb fivér a tusában elesett; de bátyjok a leánnyal várába ért. A várat ostromló nép vette körül, azonban Opour előlépett, alkudozott, kibékült: s szerelmökből fejlett ki az Apour család. ²⁾

Ugy hiszik, a IV. Béla alatti tatárjárás alkalmával e vár nagy szolgálatokat tett; hasonlókép a IV. László alattiakban is; s mindkétszer fentartá a tatárok ostromát. Még későbbi hagyományok szerint, Opor László, Erdély leghatalmasabb vajdái egyike is birta e várat, kinek idejében a hazának három királya volt. E trónkövetelési fejtelkenedések zavarában, Erdély vajdája Opor, magát a királyoktól függetlenné tette: bányát, adót, fegyvert tetszése szerint kezelt. A három király közül, a bajor eredetű Ottónak azon ötlete jött: hátha elvenné Opor leányát, hogy hatalmas ipjával a más két követelőt leültetné. Be is indult hozzá, 1306-ban. A mint Erdélybe ért, Opor elébe ment, hódolata jelétül előtte leborult; a király pedig felemelte őt, s kezét és ajkát nyujtá üdvözlétül. A szászok azonban azt sugák, hogy Opor Károly királylyal tart. S Ottó visszatért, a nélkül, hogy a le-

¹⁾ P. Szegedi Synopsis V. Regis Belae IV. §. 17.

²⁾ L. a regét, Történelmi Regék 109. l.

ányt látta volna. ¹⁾ A viszály tovább folyt. Ottó trónja, ámbár a korona nála volt, mind ingatabbá vált, segítséget sehonnan sem remélhetett. Ujra reá vetette fejét, megkísérteni a vajdávali szövetséget: ismét Erdélybe indult. Ez útját 1307 májusában tévé. Fényes kíséretet vett fel, egyszersmind a koronát is magával hozá. Ottó a koronának nála létével akarta a magyarokat részére nyerni, honnan, hogy Heltai szavaival éljek: Budán a koronát fejére téve farsangolt az utcákon; s hozta magával Erdélybe is, hogy népének azt mintegy mutogassa. ²⁾ A magyar korona, mint tudjuk, apró, elszedhető részecskékből áll: fatokba tette, s egyik kísérlőjének nyeregkapájába akasztotta. A hatalmas vajda, hallván királya jöttét, Péter nevű testvérét, erdélyi püspököt, messzire elibe küldé, hogy ünnepélyesen fogadja. A szászok most sem mulaták el Ottót figyelmeztetni; s erre annyira zavarba is jött, hogy lemondván a vajdánál látogatásról, csak a püspök birtokába kíváná magát vezetetni. Azonban Péter bátyja várába vezette. S mit talált? Pártfogás helyett a vajdának azon kérését, mondana le trónáról. S mikor lemondani nem akarna, mátkakebel helyett börtön nyílt meg számára. Ott tile Ottó elhagyatottan, pártfeleitől elfeledve: s nem nyerte vissza szabadságát, míg trónáról le nem mondta. ³⁾ Egy évi börtön s teljes lemondása után, Opor 1308-ban kikísérteté Erdélyből úgy, hogy Magyarhon földét nem tapodta, s a magyarok többé nem láták. Haza ment, nőtült, s 1312-ben elhala. ⁴⁾ A korona e szerint Opor kezében maradt. Robert Károly, ki ez alatt hatalomra vergődött, a koronát felkérte, de helyette csak kitérő válaszokat nyert. Hosszas alkudozások után, két év múlva, 1310 júniusában csakugyan kezhez adta, s Károly úgy koronáztatá meg magát augustusban. Hogy ez esemény színhelye valósággal e vár volt, arról kezeskedni nem lehet. Elég, hogy a hagyomány ide helyezi. Mások Dévára gondolják.

A vár azután is állt. Zsigmond király 1402-ben még megerősíti benne az Apor családot, mint a mikor annyira megújítotték, hogy a Zsigmond diplomája ujitóját, mint a vár új alapító-

¹⁾ Kövári, Erdély Történelme I. 153—56. l.

²⁾ Heltai krónikája. Nagy-Győr I. 85. rész.

³⁾ Archiv des Vereins I. B. 1. Heft. 31—37. l.

⁴⁾ Bonfinii Rerum Ungar. decad. II. Libro IX.

ját említi. ¹⁾ Ugy hiszik, hogy az alatta fekvő falvak ezen várat uralták. ²⁾ Sőt azt írják, hogy 1603-bani birtokosa, Apór András, királyi irnokok megveréséért elveszté. ³⁾ Mire a vár pusztán maradt, s idővel magától romba dült. — Mint az előadottakból láthatni, tradíciók és történeti adatok szólnak e várról, — mi-
ket azonban a kritikának még ki kell tisztázni.

Ikavár, Ikafalván.

Ikafalvától nyugotra eső hegyek erdős oldalából Háromszék rónáira egy rom néz le, az Ikavár romja. Ika- és Csernáton-patak összefolyásánál hegyfok emelkedik ki, ezen áll a csonka torony, melynek kertülete 12, magassága 8 öl, s melyen az ajtó és lőrések most is állanak. Mellette egy tojásdad alakú várnyom férül, melynek még egy más bástyája is látszik.

A rege óriások által épített; s egy óriáskigyóról emlékezik benne, mely oly nagy volt, hogy farkát a toronyra tekerte s úgy hajolt le inni, a patakba. A hagyományok keletkezését a magyarok kijötte előtti időkre teszik. A székely krónika szerint a székely rabonbánok korában építette Ika, Sándor rabonbán fia, ki, miután a keresztény vallást elfogadni nem akarta, atyja reá Zetelakára serget vitt, úgy futott be s építteté e várat, hol meg is halt; ennek volt fia Gázon, ki Kászon-széket alapítá. ⁴⁾

Komollói várhely.

Kézdivásárhelyről Brassó felé menve, balról hegyfok csap a völgybe, melynek vége sánczozat által van a hegy végétől el-
metszve. E magaslaton várhely van, melynek alapját nem rég ásták ki s hordák a mellette elmenő út kövezésére. Római vár-
helynek tartják.

A vártól az országút felé, kis mélyedésen vág ki az út, e mélyedést az országút most is átmetszi, s bár hid ninesen rajta, azt a nép mégis rézhidnak nevezi, hiszi, hogy rajta valaha rézhid lehetett.

¹⁾ Sieb. Provincialblätter IV. B. 1. Heft 47. ²⁾ Szegedi Synopsis 323. l.

³⁾ Szegedi Synopsis 300, l. Benkő. Spec. Trans. II. Sedes Kézdi 16,

⁴⁾ L. Székely nemzet constitúciói 279. l.

Kincsás-vára, Bodokon.

A gyógyvizeiről ismeretes Bodok, Háromszéken, az Olt bal-partján fekszik. Határán két vármaradvány van. A helységtől kelet felé egy órányira, erdő felett, hegyoldalban emelkedett Kincsás-vára; tőle nyugotra egy elővár állt, melynek neve Leányka-vár.

Kincsás-vára helyét, alapját ma is láthatni. Nagyobb váraink egyike lehetett: hossza 250, szélessége 170 lépés. Alapja szabálytalan tojásdad; körülé a kettős sánczozat egészen látszik. Helye kopár, marhák delelnék rajta. Nevét a kincskeresők ott maradt nyomairól vehette.

A Leányka-várnak csak neve maradt fenn.

Herecz-vára, Málnásnál.

Felebb, Oltszem és Málnás között, két pataknak az Olt bal partjani befolyásánál hegyfok emelkedik, mit Vártetőnek, Herecz-varának is neveznek, hihetőleg az alatta folyó Herecz patakról.

Az itt állott vár tojásdad, hossza 200, szélessége 100 lépésnyi. Fala és sánczának nyoma, sőt keletről kapuja is kivehető. A mondanaként óriások lakták. Az oltszemi kastély e század elején falaiból épült.

Solyomkő és Vápavára, Bükszádnál.

Az Olt partján felebb menve, magas hegyek között visz az út a Mitács-szorosára, melyet a forradalomban mieink Csikat védelmezve, annyiszor megkísértettek tartani.

E völgy-szorulatba épült Bükszád a mult században. E vidék a legfestőibb tájképet nyújtja: az Olt partján felnézve, jobbról a nagy székely falu, balról erdős hegyláncz húzódik, szemben a Solyomkő sziklatornya alól az Olt kigyózik ki, a háttérben óriás sziklák fenyvesekkel benöve. Ilyen most e tájkép; milyen lehetett, midőn e völgy várai fennálltak.

Két vármaradvány van itt. Egyik a Solyomkő, ezukor alaku hegyes sziklán emelkedve ki az Olt partjáról, teteje örtony

lehetett, mert várnak igen kicsiny, tere néhány lépésnyi. A torony alatt valamivel lejjebb van egy 100 lépésnyi tér, itt volt a sajátképeni erőd, melynek falai még látszanak. A hagyomány szerint óriások építették, — s egyike azon helyeknek, honnan a török portára a vadászatra szánt sólymokat szokták vala fogni.

Második a Vápvára, a faluval szemben, az Olt balpartján, erdős hegy oldalában, az Olt és Rakatya-patak összefolyása által képzett hegyfokon, mit hajdanában a hegyektől sáncz metszett el. A vár alakja hosszukó, hol leghosszabb 200, hol leg szélesebb 40 lépés. Kapubástyája, várfala, mi 6 láb vastag, néhol másfél öl magasan fennáll. Öregeink még emlékeznek, hogy fala magasan állt, mit azonban a benne volt vasdarabokért és kövekért a nép lebontogatott.

Vártetej, Csik-Tusnádnál.

Csik-Tusnád határán, a mint az útas a csik-tusnádi fürdőt fedező szorosból Csikba megy, a szoros nyílásánál, egy magas hegyormót Vártetejnek neveznek.

E csucson a fenyő nagyszerű vár nyomait látta be, melynek fala még itt-ott látszik, s a sziklába vágott út még mind felkanyarog.

Karczfalvi várhely.

Fel-Csikban, Karczfalva határán, tőle nyugot felé, hegyek között váralap látszik.

A körülie elterülő határrész várbükke nevet kapott. Mellette egy pontot Táborhelynek neveznek; úgy hiszik, a tatárokkali táborozásról vette nevét. ¹⁾

A esiki Csicsóvár.

Csikban is van egy Csicsó nevű falu, s ennek határán is volt egy Csicsó-vár.

E rom a falutól nyugotra fekszik hegytetőn, mit Vármezőnek

¹⁾ Benkő Károly, Csik, Gyergyó és Kászon II. 35.

neveznek. Déli oldalán a köfal még magasan áll, mintegy 20 öl hosszúságban daczol az idővel. Három oldalának futása még tisztán kivehető, a negyediket, az északit gyepp fedte el, míg a többi is moh, nyír- és nyárfa nőtte be. Az egész kiterjedése 600 négyszög öl lehetett. ¹⁾

Várbükke, Sz.-Domokosnál.

Csik-Sz.-Domokos határán egy hegy emelkedik, minek neve Várbükke.

E hegy déli fokán kis vár alapja látszik. Még a monda sem tud róla. ²⁾

Töpej, Ūrmösnél,

Erdővidéken Ūrmösnél, az Olt balpartján elnyúló hegyek egyikén, a Fekete-hegyen, mi 2500 láb magas, az ott elterülő bükkerdöböl egy 300 lábnyi kopasz sziklaél emelkedik ki, rajta egy vár sánczai tisztán kivehetők.

E vár széle 25, hossza 80 lépésnyi. Ásatásoknál alaktalan téglák és vastag cserépedény darabok merülnek fel, mi római eredetre mutat. ³⁾

B) A székelyföldön innen.

Götzenberg, Nagy-Disznódnál.

Szeben közelében, Nagy-Disznód határán egy Götzenberg nevű hegy van, mit a lakosok nyári legelőnek használnak.

A XVII. században még az itt volt vár romjai látszóttak. ⁴⁾

Orlái várrom.

Orlátón, Szebenhez pár órára, az ott emelkedő hegyek egyik csucsán az erdőségek szép várromot fedeznek.

¹⁾ Benkő, Csik, Gyergyó és Kászon multja és jelene II. 20. l.

²⁾ Benkő K. Csik leírása II. 46. ³⁾ K. Közlöny. 1863. 142—43. sz.

⁴⁾ Windisch, Geogr. III. 170.

Steinberg, Keresztényszigetnél.

E helység Szeben mellett esik, s gr. Tököly Imre 1690-ben itt történt fejdelemmé választásáról történeti nevezetességtvé lett. Mellette Steinberg nevű hegyen várrom van, melyet a hajdani Winsberg név alatt ismert vár maradványának gondolnak.¹⁾

Annyit láfunk, hogy a XV. századig e helység Fejérme-gyéhez tartozott, s mint ilyen földes urasági birtok vala, — hogy itt a Talmácsi családnak udvarháza volt, s azt Talmácsi Miklós 1522-ben sógorának Csécs Péternek adta.²⁾ Tehát ez időben már nem állhatott.

Tiliskai várhely.

Tiliska a Szeben és Szerdahely közt fekvő szelistyei faluk egyike.

A töle nyugotra eső erdős hegyek egyikén várrom van, mi-nek alapjai még látszanak.

Lázvár, Sebeshelynél.

Szász-Sebes mellett, a Sebesviz mentin fekszik e helység, mely mellett egy magaslaton terjedelmes vár nyomai látszanak, mit Lázvárnak neveznek.

A vár tere ma szőlővel van beültetve. A monda szerint utolsó urát rablók gyilkolták meg.

Szász-csóriai várhely.

Szászváros közelében fekszik. Határán, egy kerek magaslaton, melynek egyik fele egész tetejéig szőlővel van beültetve, a váralap széles falai látszanak. Azt beszélik, hogy nem oly rég három svájci jött ide, egy régi iromány nyomán benne kincset után ásattak, de nem találtak.

¹ Windisch's Geographie III. Th. 168. l. ²) Fejér Cod, Dipl. XI. 468.

Bolivár.

Hátszegvidéken, a vulkáni szorosban egy régényes barlangunk van, mit Boli-barlangnak, de sokan Boli-várnak is neveznek.

Azonban a vár a barlang felett meredek hegytetőn állott, helye kivehető.

A glogoviczai vár.

A két Küküllő között, hegyláncz vonul el, rajta Glogovicza nevű falu felett, erdőktől benőve várhely van.

Mikor épült, mikor pusztult el, sem a történet, sem a szó-hagyomány nem nyujtanak felvilágosítást. Évek hosszú során még emléket is elfedte a reá nőtt erdő, mignem Bethlen Miklós-nak egy disznópásztor 1668-ban felfedezte. Szerinte szerfelett erős, majdnem bonthatatlan fala volt, mit tölgyek nőttek vala be. Kertülete 68 öl, alakja tojásdad, két végén egy-egy torony volt, melynek fala $1\frac{1}{2}$ öl vastag vala. Bethlen Miklós munkásokat vett fel, kiásátá, s a kihányt kövekből építteté e közsük vidéken bethlen-sz.-miklósi kastélyát. ¹⁾

Gógány-vára, Gógányváráljánál.

Ezen Váralja a Kis-Küküllő balpartján esik. A vár mellette hegyen állott.

Strabo és Herodot görög történetírók szerint, a dák nemzetbeli Zamolxis Pythagorashoz ment tanulni; s mire a görög bölcstől hazajött, itt egy barlangban három évig mulatván, onnan terjeszté a lélek halhatatlanság eszméjét; a földüregben jósszéket állított, papjai is ott laktak. S miként Strabo mondja, ez még korábban is meg volt: a szent hegyet, s a mellette elfolyó vizet Cogeonnak nevezték. ²⁾

Strabo e szavaiból hazai történetíróink az öreg Bonfintól ³⁾ le Benkő Józsefig azon hitben éltek, miszerint Gógányvár az említett pogány isteni tisztelet helye és hegye lett volna. S hogy

¹⁾ Gr. Bethlen Miklós önéletírása I. 132.

²⁾ Strabo Libr. VII. ³⁾ Decad I. Libr.

Gógány neve a Strabo által említett Cogeon névből alakult. Mint Gerando megjegyzi, ezt nem Erdélyben, hanem a géták régebbi hazájában, tul a Dunán kell keresni. ¹⁾

A Pogányvár, Mező-Bándon.

A mezőség szélén, Marosvásárhely felé esik. Határan egy helyet mutatnak, minden épületmaradvány nélkül, neve Pogányvár.

A néphit szerint, minden kilencz évben felnyílik a vár ürege, belőle két szép tündér leány jö ki a közelfekvő tóra vizért; az üreg ekkor nyitva marad, s ki elég gyors lenne, ilyenkor az ott vélt kincsből megrakodhatnék... Az itteni lakosok még emlékezni akarnak egy emberre, kinek sarkát az ajtó oda csapta, s bele megsántult.

Bacskavára, Ménesnél.

A mezőségen M.-Vásárhely felé esik. E várhely a falu mellett, hegyen fektött.

A monda szerint tündérek építék és lakák, kik a harangszót annyira nem állhaták, hogy egykor lejöttek s a falu templomát leronták. Azonban a tündérleány is lejött a kutra vizért, s mert embernek kellett nekik meríteni, az emberek nem merítettek többé, szomjuságokban ide kellett hagyioak a várat, úgy pusztult el.

Vajdaszentiványi várnyom.

E falu Régenen alól, a Maros jobb partján fekszik, emelkedett helyen, honnan szép völgyre néz le.

A falu felső végén, a házak között, igen jól látszik egy régi vársáncz, kettős emelkedése s mélyedése, mit több száz lépés hosszában lehet kísérni; e mellett ásatások alkalmával faragott kövek, épületalapok merülnek fel. E vár multjára a falu „vajda“ mellékeve vetne némi világot, mennyiben azt igénylik, mintha az erdélyi vajdák itt székeltek volna. Egy okmány 1554-ről említést tesz róla. ²⁾

¹⁾ Gerando II. 175. 1. ²⁾ Kolozsm. Conv. Trantunt V. 260.

E várhelytől északra a Lucz pataka foly, völgyének egy részét régi iratok Táborhely név alatt említik. Mellette egy kutat ma is királyné kutjának hinak. Valamint azt is említendőnek vélem, hogy vele szemben, a Lucz vize balpartján, egy halom foly tovább, melynek elő foka szintén nagyszertű sánczok nyomait tartja fenn.

Bátosi várhely.

Bátos szász helység Besztercze és Szász-Régén között.

Határán várhely, minek a mult század végén romjai fennálltak. ¹⁾

Nagy-idai várnyom.

Besztercze és Teke között, az országutól balra vonuló hegylánczon magas hegycsucs nyomul elő, melyen egy ott' létezett vár nyomai igen jól látszanak.

Bár az erdő benőtte, csigantja, alapfala és sánczai még most is feltűnnek. Azonban ezen vár nem az a vár, hol az adomma szerint a nagy-idai vajda hősködött, mert az tul van a Királyhágón.

Rózsavár, Szeredfalvánál.

Szeredfalván, Beszterczéről menve az országutól balra, egy dombon várhely van, minek neve Rózsavár.

Ugy látszik, kerek volt. Alapköveit korunkban hordák el. A nép óriások várának tartja, s a kutat mellette óriások kutjának nevezi.

Szent-László vára, Sajó-Magyarósnál.

A Sajó völgyén fekszik, szemben Cserhalommal, hol Szent László 1070-ben a híres csatát vívta, melyben egy magyar leányt a kun leventétől megszabadított.

¹⁾ Windisch, Geographie III. 141.

A dézs-besztercei utvonalon, a Sajó jobb partján hegyvonal húzódik, mely Magyarósnál magas hegyesucsban szakad meg; e csucson állott Szent László vára.

Sánczárka maig is jól látszik; a vár terét erdő nőtte be.

A hegy, melynek tetején fektült, három oldalán meredek, csak is a negyedik oldalon, s ott is keskeny élen lehetett és lehet feljutni.

A hegy alatt gazdag forrásu kut, melyet ma is Sz. László kutjának nevez a nép.

A vár alatt, a kut közelében a mult században egy kápolna állt, hová a vidék Sz. László tinnepén bucsura járt; de eltöröltetvén Sz. László megünnepeltetése, a kápolna is romba dült, most alapfalai is alig láthatók. E kápolnában függött Sz. László képe, deszkalapon, azon helyzetben, mint a kerlési csatánál a kunt megöli, — mely kép előbb az ottani oláhtemplomba, onnan Kerlésre jutott; mai holléte bizonytalan. ¹⁾

Kudui várhely.

Kudu mellett a Szamos partján, a falu Bethlen felőli végén, jobbra, terjedelmes várhely van, mit a nép várnak nevez.

Sánczozatának mélyedése és domborodása jól látszik. Benne most gabona terem. Egy részét a Szamos már elmosta.

Kozárvár.

Kozárvár, Dézsről Beszterceze felé indulva az első falu. Dézs felőli végén, az országutól jobbra, kerek domb emelkedik, rajta gyümölcsfák, lombjai alatt ma a reformatusok temetője van: e dombon állott a nevezetes Kozárvár.

A domb, melyen fektült, három-négy öltre emelkedik a Szamos tere felett. Kerülete nem nagyobb 200 lépésnél. A téglafal egész kereken jól látszik még; valamint a sirok is mind veres téglaföldbe ásatnak. Sehol semmi kő, sem tégladarab, hanem csak égett föld darabok merülnek fel, kenyér nagyságban. Sartel várához hasonló téglavár lehetett ez is, melyet a kazarooknak Theophilus, byzanci császár, 834 ben téglából építtetett. ²⁾

¹⁾ Erd. Muz. Évkönyvei I. 105.

²⁾ Nemzeti Társalkodó 1883. II. 184—87. l.

E vár körül semmi történeti nyoma. Csak a szóhagyomány mondja, hogy az még a magyarral rokon kazar nép faj műve lehetett; azon népé, melyről Anonymus azt írja, hogy a magyarok bejövetelekor Erdélyt a Szamostól a Marosig Marot, a kazarok vezére birta. ¹⁾ A kazar népnek azonban e vár nevén kívül Erdélyben semmi nyoma.

Nem csak ő, de későbbi kora is ismeretlen. Alig mondhatunk róla egyebet, minthogy 1315-ben Robert Károly Kozárvárt Lapos vidékével együtt visszaadta István székelyek ispánjának, mint régebbi tulajdonosának. ²⁾

A Rózsa-, Czicz- és Béla-hegyi várhelyek, Dézsén.

Dézs egy völgyből nyulik elő az itt egyesülő két Szamos partjára. Előtte három völgy s ugyanannyi út találkozik, s több hegyfok van képződve.

Négy hegyfokon maradt fenn várnyom, melyek közül Dézs-várt, min ma a reform. papi telek áll, ismeretes váraink közt fogjuk tárgyalni.

E vártól jobbra más hegyfok könyököl a völgyre, neve Rózsahegy, rajta most kápolna és temető. A kápolna körében 70 lépés átmérőtől csillagszegletes sánczozat mélyedése és ormói látszanak. Mi lehetett, mikor keletkezett, nem tudjuk megmondani: mert ha áll, hogy a csillagszegletes vársánczozatok csak a XVI. században veszik kezdetüket, úgy nem lehet régi. E sáncztól hátrább merülnek fel az ő vár kövei és téglái, melynek kapu helyét a nép ma is vaskapunak nevezi. Heltai kronikájában azt mondja, hogy mikor őseink Erdélyt elfoglalták, hét földvárat emeltek, ezek egyike Dézsén volt: ³⁾ ha ez áll, úgy e várnak e hegyfokon kellett állani.

Az Óvártól balra más hegyfok van, neve Cziczhegy. Itt szintén vár nyomai látszanak, mit kőfalak is jelelnek. A rege szerint a Rózsahegyi vár urának egy leánya volt, Rózsa, kit az atya a Cziczhegyi vár urának akart minden áron adni; azonban a leányt kedvese, Jenő, a násznapon elszöktetvé, de Czicz

¹⁾ Anonymus *Belae Reg. Notar. Cap. XL. Erd. Tört. I. 3. 39.*

²⁾ Fejér, *Cod. dipl. VIII. I. 256.*

³⁾ Heltai Gáspár *kronikája. N.-Győr. XXVI. R.*

ur a leányrablót a jenei fogadó táján utólérte, lesujtá, Rózsát pedig boszujában a hegyről a Szamosba taszítá; innen lett a hegy neve Rózsza-hegy. ¹⁾

Egy negyedik vár is nézett e völgyekre, mi a Cziczhegygyel szemben emelkedő hegyfokon, a Béla-hegyen feküdt. He-lyét az idő simává gyalulta. De mint mondják, a várost levél-tárban egy oklevél a XIII. században fennlétéről emlékezik.

E várak már a nemzeti fejdelmek korában porba voltak omolva. A szolgálatot, melyet e várak, e vonal védelmére tettek, a későbbi kor is birta méltányolni: ennél fogva 1665-ben elren-delték, hogy Dézst erős palánkkal vegyék körül. ²⁾

Tuhut vára, Tihón.

Kis falu, a Meszeshegy alatt.

Határán az Almásvizének a Szamosba folyásánál, csekély emelkedéstől hegyfokon várrom van, neve Tuhut vára.

Várfala még sok helyt pár öltre emelkedik, míg udvarát törökbuzával vetik. Átmérője az egykor négyszeg várnak 160 lépés.

Ugy tartják, hogy nevét Tuhutum vezérről, Erdély elfog-lalójáról vette volna. ³⁾ Maga a falunak, Tihónak a neve is oda mutat, mintha benne Tuhutum magyar neve maradt volna fenn. Valamint az is említendő, hogy az oda közel eső Totszállás falu is gyakran Tuhutszállásnak mondatik.

Vármezői várhely.

Vármező a Meszeshegy közelében fekszik. Nevét egy vár-ról vette, melynek határán ma már csak nyomai látszanak, s melyről Bethlen Farkas is csak mint romról emlékezik. ⁴⁾

A mojgrádi vár, Brédnél.

Bréd postaállomás Kolozsvártól Zilah felé.

Felette, a Meszeshegy oldalában volt a Mojgrádi vár, mi-nek csak is alapjának nyomai maradtak reánk.

¹⁾ L. Kövári, Történelmi Regék 131. l. ²⁾ Compillata V. R. 8. Edict.

³⁾ Hodor Doboka ismertetése 551. l. ⁴⁾ Hodor, Dobokamegyéje 513.

Gelu vára, Gyalunál.

Kolozsvárról Nagyvárad felé menve, Gyaluban, balra az uttól, várkastélyt hagyunk el. Itt nem erről, hanem a Gelu váráról emlékezünk.

A magyarok bejövetelekor, mint Anonymus beszéli az oláhok fejdelve Tuhutum elébe ment, hogy utját állja; s miután csatáját elveszté, ide akart volna visszaszaladni, de a Kapus vizénél utólérték, s levágák. ¹⁾

Ezen vár helye, hová menekülni akart, Gyalutól félórára a Hév- és Hidegszamos összefolyásánál képződött hegyfokon fektűt, melyen a Mariselre vivő út átmegy, min ma gabona terem ugyan, de a nép Várhegynek nevezi. A sáncz és töltés nyoma, a róla fenmaradt hagyomány és rege, minden oda mutat, hogy e vár lehetett a Gelu vára. A rege szerint, innen nem messze volt az ördögnek egy leirhatlan szépségű kertje, mi sziklatűreg fenekén oly mélyen fektűt, hogy a beleereszkedőnek előbb pokoli setéten kelle áthaladnia, de azután minél alább ment, mind vakitőbb fény és világosság fogadta. Ezen fényárban volt az ördög kertje, földi nyelven le nem írható virágokkal. Történt, hogy az ördög kertésze meghalt, a várhegyi vár ura leányát kérte kertésznek; mire meg lön tagadva, az ördög a leányt elragadta, a várt őszszerontá.

Leányvár, Szász-Fenesnél.

Kolozsvár szomszédjában, a váradi országotra lenyúló hegy-élek egyikén, Fenessel éppen szemben, a patak által, képződött hegyfokon állott.

Sánczai most is látszanak. S a nép azt hiszi, hogy azért hitták Leányvárnak, mert hajdan az ut épen a vár alatt menvén, a vár urai leányokat ragadoztak fel.

Dariusvára, Szász-Lónánál.

Sz.-Lónától Hév- és Hidegszamos nevű faluk felé, a Szamos két ága között, hegycsucson várhely van, mit a nép Czigányhavasi vár, vagy Darius várának nevez. ¹⁾

¹⁾ Anonymus Belae Reg. Notar, Cap. XVII. ²⁾ Windisch, Geogr. III. 390.

A néphagyomány szerint, mit 1716-ban Varga Pál, kolozsvári polgár vég hagyomány alakban összeszerkesztett, e vár pinczéjében van az erdélyi nép ajkán forgó legmesésebb rejtett kincs, a Darius kincse.²⁾

Tündérvár, Kolozs-Monostoron.

Kolozsvár mellett a hagyomány mind a dákok, mind a rómaiak korából telepet keres; de hogy hol feküdt, vajjon nem a Felekhegy lesülyedése temette-e el, megmondani nem tudjuk.

Kolozs-Monostoron feljúl, az ott elnyúló hegylánczot egy patak beszakadása metszi át, e patak mellett a fokon várnyomai látszanak, mit a nép Tündérvárnak nevez, s dák várnak tartják.

A Zsidóvár, Felvinczen.

Felvincz Torda és Enyed közt, az országutban esik.

Határán egy várnak van maradványa, mit a nép Zsidóvárnak nevez.

Hogy ismeretlen eredetű váraink nyomait mind elő nem számláltam, jónak látom elismerni... Legyen elég ennyi figyelemztetésül arra, hogy erdőfedett hegyormaink, hegyfokaink tele vannak várnyomokkal, melyek multját a történet nem ismeri, s legfeljebb a vidéki lakosság figyelme terjed ki rájuk.

---

²⁾ Történelmi Regék 26.

II. MAGYARKORI ERŐDITMÉNYEK.

1) Hatósági erődök.

A) Megyei várak.

A magyar nemzet Erdélyt elfoglalván, hogy őskori várainkból hányat fogott fel, hány ujat épített az első századokban, határozottan megmondani nem lehet.

A magyarkori várak keletkezése körül legelső biztos adataink sz. István korára visznek vissza, mint a ki a keresztény vallás behozatala ellen fellázadt Erdélyt az anyahonhoz szorosabban visszakapcsolván, vármegyékre osztotta, s minden megyének egy várat tett központjává.

Ugy látszik, eredetileg hét megyére oszlott, melyenek: Fejérvár-, Hunyad-, Küküllő-, Torda-, Kolozs-, Doboka- és Szolnok-megyék; melyek egyelőre Fejérvár körül voltak összpontosítva. E hét megyei várról vette Erdély a XI-ik századba használt *Septem castra deák*, s későbbi *Siebenbürgen* német nevét.¹⁾

Hogy Felső-Fejérmegye, Fogaras- és Naszód-vidék az utolsó századokban alakult, azt csak is megemlítjük.

Azonban, e hét megyére nem egész Erdély oszlott fel, mert a székelyföldet sz. István külön hagyta. A szász székek a megyékből szintén csak később lőnek kiszakasztva. S a három politikai nemzet még erődítményi szempontból is, három különböző szerkezetet vett fel.

A magyar megyék központi várak körül csoportosultak. A székelyek ily várakat nem ismertek, s mint látni fogjuk, titni sem akartak. A szászok pedig kerített városokra támaszkodtak.

¹⁾ Erd. Tört. I. 60.

Idő folytán, e megyei várak nagyobb része körül városhoz képződtek. A főispánok zászlós urak levén, e várakhoz több várórségi terhet viselő faluk tartoztak. Idővel a várak egyesek kezébe mentek át, a hozzájuk tartozott faluk jobbágyokká lettek, a várak egy része magán uradalmak főhelyévé alakult, a többi falvai feloszlottak.

Az öt hét megye mindenikének ismerjük várát, s itt következnék.

Fejérvár.

Sok az öröm, de sok a fájdalom is, melylyel e hely a honfi szívét eltölti. Mint régi nagyságunk temetője: áll Fejérvár a gondolkodó képzetében. Ki Erdély multját nem ismeri, s nem tudja, hogy Fejérvár nyolcz század óta a catholikus püspökség székhelye, hogy a vajdák korában zászlós urasági központ vala, hogy másfél századig mint fejedelmi székhely és főváros díszlett, — s feledti a sok fényt, pompát, mi annyi századon át itt lezajlott: nem fogja érteni, ha valaki köveit tapodva, tán elsohajtja a költővel: „Régi dicsőségünk, hol késel az éji homályban“?

Fejérvár hazánk legszebb pontjai közé tartozik. Előtte a Maros, megette kezdődnek a nyugoti havasok. A Maros által képződött lapályból jókora magaslat emelkedett ki, honnan az erőd az alatta futó utat teljesen dominálja, s az Arad felől Szebenbe menő országutat fedezi.

Mig csak a történet emlékezete felmegy, e hely mindig nevezetes pontja volt Erdélynek. Történet-búváraink szerint a dákok Tharmis, a rómaiak Apulum nevű városa itt feküdt. Romjait most is ásogatják. Beállván a népvándorlás romboló kora, Apulum is romba dült. S a hagyomány szerint a magyarok bejöttével, Gyula vezér talált erdőtől benőtt romjaira, ¹⁾ úgy építteté fel, s nevezte, mint neveztek azon időben minden új várat Fejérvárnak; ²⁾ úgy lőn az ő nevéből Gyula-Fejérvár. ³⁾

Annai történetileg kimutatható, hogy a magyarok bejötte után csakhamar lakhelylyé, később erődé alkottatott; s melléje

¹⁾ Schaezeus 212. ²⁾ Igy Alba-Graeca, Alba-Regalis, Alba-Nesstor. ³⁾ Bonfinius Dec. I. Libr. XI. Archiv. d. Vereins N. F. II. 57.

város kerekedett, mely a magyar királyok és nemzeti fejdelmek alatt Erdély fővárosa lön. ¹⁾ Bonfin szerint sz. István 999-ben Kupa vezért legyőzvé, s felnégelytetvé, egy részét Fejérvár kapujára szegezteté fel. ²⁾ Milyen volt kezdetben ezen erőd, megmondani nem tudjuk; azt látjuk, hogy a IV. Béla alatti 1242-ki tatárdulást feltartani nem bírta; mert mint Rogerius, nagyváradi kanonok írja, mikor a tatárok rabságra hurczolásából megszökve ide került, itt nem talált egyebet, mint romot s embercsontokat. ³⁾ Valamint a sem mutat valamely nagy erősségre, hogy Alárdi, vizaknai királybíró fia 1277. febr. 21-kén a szászokkal Fejérvárt megrohanván, a templomozó népet és papságot leölte. ⁴⁾

Hogy mégis kellett itt erősségnek lenni, mutatja az, hogy Mátyás király 1469-ben rendeletet adott ki, hogy falát rontsák le; ⁵⁾ ellenben, Ulászló 1516-ban, hogy erősítsék meg. ⁶⁾ S mikor 1550-ben Martinuzzi 20,000 emberrel Isabella királyné ellen, alája jött: ágyuit és ostromát a vár fentartotta, — s 1551-ben Horváth Fe. rencz parancsnok benne egy más ostromot husz napig tartott fenn, s akkor is a királyné parancsára adá fel. ⁷⁾ Később 1603-ban Székely Mózes mint menekült jött alája, benne Rudolf császár őrsérgét ostrom alá vette, ágyuztatá, s sánczai ellen rohamokat kísértet, s csak is 18 napi ostrom után, akkor is feladás útján jutott birtokába. ⁸⁾ Azonban az ostrom annyira megrongálta, hogy Bethlen Gábor utolsó éveiben meghatározzák, hogy felépítsék: a fejdelem 1627-ben a fejedelmi lak mellett, a szászok a keleti bástyát fel is vitték; azonban a magyarok és székelyek a reájok esett más két bástya megépítését elhanyagolták. ⁹⁾ Ugy következett be, hogy az 1658-ki tatárdulás alkalmával Fejérvár nem volt többé oly erős, hogy a tatárok be ne vegyék, a várost fel ne düljék; valamint 1661-ben Ali basa sergét se volt képes feltartoztatni, — mely két dulas mondhatni e várnak végszapsása volt; s mint Bethlen Miklós írja, bár Apafi alatt sokat építettek rajta, többé nem nézethetett erősségnek, mert minden erődítvénye két rongált bástyájában, s omladozó sánczozatában állott. ¹⁰⁾ Már 1703-ban, Rákóczi ellenében tarthatatlannak lön nyilatkoztatva. ¹¹⁾

¹⁾ Bonfin Dec. I. Libr. I. ²⁾ Bonfin. Dec. II. Libr. I. ³⁾ Carmen Misera-bile. Cap. XC. ⁴⁾ Erd. Tört. I. 140. ⁵⁾ Szeredai, Noti. Cap. Alb. 104. ⁶⁾ Erd. Tört. III. 108. 114. ⁷⁾ Erd. Tört. IV. 139. ⁸⁾ Chronic. Fuchsio. I. 210. ⁹⁾ Bethlen Mikl. Ifjúkori életir. 104. ¹⁰⁾ Fundgruben II. 302. ¹¹⁾ Szeredai, Notit. 130.

A fennebbiek s Bethlen Farkas leírása után, Fejérvárvár magaslaton, a rómaiak váralapjából épült. Négyszegű volt, s ezer lépés terjedelmű. I. Ferdinánd császár a XVI. század közepén körülé sánczot kezdetett volt vonatni, mit Bethlen Gábor szintén folytatott, de végre soha sem hajtatótt. Kapuja kettő vala, a kelet felőlit Szentgyörgy kapujának nevezték, s felette a farkast szopó Romulus és Remus állott kifaragva; a másik kapu, mely nyugotra, az akkor ott fektűt városra nézett, Szent Mihály nevet hordott.¹⁾

Ilyen volt Fejérvár régi vára.

Fejérvár mostani erőssége azonban többé nem a régi. A mint az erdélyi nemzeti fejdelemségnek vége lön, s a Rákóczi forradalom egy tekintélyes erőd szükségességét felmeríté, Fejérvár erősítése határozatba ment, s az ország 1713-ban várak javítása czimén 54,000 frtot s 4000 palánkot szavazott.²⁾

Steinville főhadiparancsnok intézte az építést. Mindenek előtt, hogy a hegyek felé tér nyeressék, a várost, mely addig nyugot felől fektűt, erőhatalommal kelet felé költözteté, oda, hol most látjuk. A régi várat alapjából kihányatta: s Eugenius herczeg terve alapján, b. Weisz mérnöksége mellett az erősítés megkezdett.

Alapkövét gr. Steinville 1715. nov. 4-én, mint az uralkodó III. Károly nevenapján roppant pompával tétette le, s 1738-ban a vár jelen alakjában egészen készen állt. Az alapkőre a következő choronisticon metszetett:

LUCE saCra CaroLI sIMILes ALba aCCIpt ortUs.

In soLIDa PRIMUs ponItUr arCe LapIs.

Délfelől egy bástya küloldalán egy márványlapra 1730-ban pedig ezt:

SVb Deo, et IMperante CaroLo seXto LapIs

Iste bono signo optatVs posItVs.

Ezekén kívül emlékére egy nagyobb és egy kisebb emlékpénz lön veretve, melyeken meg vala írva, hogy azon Steinville épített, ki Dévát és Csikszereda várát helyreállítá; valamint az, hogy eddig Gyulafejérvár volt, de ezután Károly császárról, Károly-Fejérvárnak fog hivatni. Az utolsó felirat így hangzik:

¹⁾ Wolf, Bethlen. V. 225.

²⁾ Sieh. Quartalschrift III. 291.

JULIA nata FUI CaroLUs VIM robUr et aUXIt

JULia si LIbeat nUnC CaroLina VoCer.

A magaslat, melyen fekszik, $\frac{3}{4}$ órai kerületti. A várnak kettős, néhol hármás 84 láb széles sánczozat neveli erősségt. A sánczok oldalát tartó kőfal szélessége alapján 12 láb, s 33 láb magas. Ujabb építészeti styl szerint, felnyúló várfal nélkül, csillagszegletekben van építve. Hét bástyája van, kapuja kettő, egy keletről, más nyugotról. Kapui kemény redoutteokkal vértézvék. A keleti kapun, a város felől, kőfaragványban ott ül III-ik Károly délczeg lovon, lábainál letiport törökök, maga pedig lenéz a vár alatt terülő városra. Láthatók többek közt még egy királyi jelvényeket tartó sas, és több hadi-szerek.

Ez egyetlen várunk, mely az erősítés ujabb szabályai szerint ki van ujtva. Mint ilyennek, sánczai tele vannak kaszamátákkal, foglyok számára. Benne van Erdély fegyvertára, ruha s egyéb hadikészletek rakhelye. Itt van a pénzverőház.

Fejérvár történeti fontosságához a következőket említjük fel.

Gyula, Erdély vezére ide települt. Sz. István az erdélyi püspökséget 1003 tájt ide alapítá, hozzá több falut adományozott.¹⁾

1291. mart. III. Endre király benjárván, itt hongyulést tartott.²⁾

Felépülvén a székesegyház, a püspökök, s Erdély nagyjai ide temetkeztek. Hunyadi János 1456-ban testvérével és László fiával szintén ide temetkezett, sarkophágjok ma is meg van.

A mohácsi vész után Erdély az anyaországtól elválván, mikor a török Budát elfoglalta, Isabella királyné, 1542-ben Erdélybe szorulván, Fejérvárt vette székhelyül.³⁾ A püspök épen akkor meghalván, lakását a püspöki épületbe tette. Az udvartartás terhei hordozására a püspöki jövedelmek 1556-ban secularizáltatván, Fejérvár mint uradalmi központ fejedelmi birtokká lett. Az maradt 1715-ig, mikor a püspökség újra helyreállított, a vár fele és az uradalom a püspökségnek ismét kezébe adatott. A város pedig 1716-ban kir. várossá emeltetett.

A nemzeti fejedelmek korában tehát, Fejérvár volt a fejedelmek székhelye. Isabella királyné és Bethlen Gábor a püspöki lakot fejedelmi palotává szépítették. Az osztrákház kezdetén a fő-

¹⁾ Erd. Tört. I, 47. 61. ²⁾ Ugyanott 147. ³⁾ Erd. Tört. III. 83.

kormánysház is a Rákóczi forradalom kitöréseig itt székelt. A vár újra építtetése alkalmából 1715-ben a vár a katonaság kezébe ment át.

A nemzeti fejedelmi korban székhely levén, következő nagyobbcsztű események szintere lőn.

1558. sept. 1-én Bebek Ferencz, Kendi Ferencz és Antal pártfőnökök, tanácskozás ürügye alatt ide hivatván, Balassa Menyhárt vezérlete alatt éjjel szobájokban a katonaság által, Isabella királyné parancsára, legyilkoltattak.¹⁾

1569. sept. 15-én Isabella királyné, élte 38-dik évében itt hala el.

1571. mart. 13-n fia, János Zsigmond fejedelmünk, szintén itt hala el.

1571. máj. 25-én választák itt helyébe Báthori Istvánt, ki később lengyel király lett.

1581. máj. 27-én itt Báthori Kristóf fejedelem hala el.

1595. aug. 6-án itt tartá menyegzőjét Báthori Zsigmond fejedelem Mária Krisztiána osztrák főhercegnővel.

1598. apr. 10-én hongytlés volt, melyben a változó esztű Báthori Zsigmond fejedelem Erdélyt Rudolf császár s magyar királynak átadja.

1599. nov. 1-én Mihály oláhoni vajda, miután Báthori Endre bihornokot és fejedelmünket Sellenbergnél tőnkre tette, Fejérvárra diadalmi bemenetet tart.

1600. jul. 10-én az Erdély kormányát magához ragadott Mihály vajda hongytlést tartott, hol magának az országtól hódolati esküt csikart ki.

1607. febr. 22-én Bocskai István fejedelem, ide hozattatván, pompával temettetett el.

1613-ban Bethlen Gábor fejedelemmé választatván, más évben lakását Szebenbél ide tette, s mivel Fejérvárt mint Székely Mózes vezére 1603-ban ostrom közben elpusztította volt, helyre kezdé állítani. Egy reformatus főiskolát, nyilvános könyvtárt, könyomdát állított. S hogy a várost fővárossá csinosítsa, törvény által mondatá ki, hogy a várbeli házak szalmafedeleit, sövénykerteit a székhely méltóságához illővel cseréljék a tulajdonosok.²⁾ Bethlen Gábort 1630. jan. 25-én itt temeték el.

¹⁾ Wolf, Bethlen I. 619. ²⁾ Approbat. constit. V. Edict. 20.

1642. mart. 4-én a hongyulás itt választá meg I. Rákóczi György fiát Györgyöt fejdelemnek, azon esetre, ha atyja elhalna.

1649. jan. 10-én I. Rákóczi Gy. ide temettetett.

1657. oct. 25-én II. Rákóczi György a török által kényszerítve lön fejdelemségéről lemondani. De Rákóczi nem nyugodt, a fejdelemséget újra magához ragadta, honnan 1658-ban a porta nagy török-tatár serget küldé Erdélyre, kik a hazán a legvandalabb kegyetlenséggel vonultak át, Rákóczit keresve. A mint Fejérvárhoz értek, benne őrsgűl csak köznépét s néhány tanulótl találak. Bevették, feldúlták.

Hosszas volna elő számlálni mind azon nagyszertű-jeleneteket, melyeknek Fejérvár szintere volt. Mint fejedelmi székvárosban, itt folytak le a fejedelmi beigtatások, lakadalmak, temetkezések. ¹⁾ A vár, mely ezeket látta, megújult, csak a téploom, hel a szertartások lefolytak, áll régi alakjában.

Az 1848-ki forradalomban e vár a császáriak kezében maradván, 1849. jun. 23- és 24-én a forradalmiak b. Stein ezredes vezérlete alatt bombáztaták. A 30 és 60 fontos bombák, egy 24 fontos ágyu, röppentyűk, Portus felől, azon hatásig emelkedének, hogy a székesegyház tornyostól és a püspöki lak jun. 23-dikán meggyúlt. Azonban az egyesült orosz- és császári sereg már benn levén, a vár az ostrom alól csakhamar felszabadult. ²⁾

Kolozsvár.

Kolozsvármegye székhelye. Egyelőre vár, később kerített város.

Mindig nevezetes pontja volt Erdélynek. A harczos időkben védbástyája a főútnak, mely Magyarhonba visz; a nemzeti fejdelmek kedvezéz mulató helye; mintegy 80 országgyűlés szintere; a mult század végétől az ország fővárosa; a magyarság és a főurak középpontja; a róm. katholikusok, reformatusok és unitariusok főtanodájának fészke: — mint ilyen, folyvást nagy szerepet játszott Erdély történetében.

¹⁾ Kővári, Viseletek és Szokások 101. 110. 182. ²⁾ Kővári, 1848, történet, 232. l.

Kolozsvár felett a történeti emlékezet óta a történetnek bizonyos fonala szövődik. A hagyományok szerint a dákok Zeugmája itt fektött Monostor felett, s a rege szerint Decébal utolsó dák király, itt ereszkedett volna kardjába. A rómaiak korából szintén gyarmatot keresnek.

A régiek azt tarták, hogy Claudiusról lenne neve Claudiopolis. Sőt a néprege tovább is megy, azt beszéli, hogy a rómaiak buktával a telep is romba dült, erdő nőtte be; s hogy az erdőségben, a magyarok bejötté után jóval, egy pásztor akadt volna rá; s hogy a pásztor kolozsi volt, általa a kolozsiak kezébe jött, kik elfoglalták s úgy nevezték Kolozsvárnak. ¹⁾

Történetbuváraink is beleegyeznek, hogy a magyarok itt rómot találtak: de a XII. századig róla adataink nincsenek. Ekkor jönnek Erdélybe a szászok, s velek együtt a magyarok úgy vették meg Kolozsvár, mint város alapját.

Természetesen, Kolozsvár is egyelőre csak falu, de hogy valami vára volt, mutatja neve, mely mindjárt kezdetben „Klusvár“ alakban jelenik meg. Mint ilyet III. Béla, gyaníthatólag 1192-ben a kolozs-monostori apátságnak adományozá. V. István 1275-ben a fejérvári püspökségnek adományozta, lakosait szabad embereknek nyilvánítá. ²⁾ Robert Károly 1313-ban kiváltságát megerősíté, 1316. aug. 17-én a többi szász város mintájára, szabad főbíró és papválasztást engedményezett, s közterheit megszabá. ³⁾ Nagy Lajos 1377-ben Felek falut a városnak adományozá. ⁴⁾ Zsigmond király, ki a magyarhoni polgárrendnek mondhatni alapítója, 1405-ben megengedte, hogy mint város, ne Beszterczére, hanem Szebenbe felebbezhesse pereit; a város tágasabb várfalát ekkor kezdven építeni, hogy segítse, Létavár birtokából malmokát adományozott; s 1409-ben királyi várossá emelé. ⁵⁾ Megemlítjük, hogy 1446-ban pénzverdéje volt. ⁶⁾

Kolozsvárt a magyarok és szászok együtt alapíták. Mátyás király 1458. jan. 31-én okmányt adott ki, mely elrendelte, hogy egyik évben szász, a másikban magyar legyen a főbíró s a tanácsot 6 szász, 6 magyar, az eskütűt közönséget 50 szász, 50

¹⁾ Bonfin, Dec. I. Libr. 11. Thurocsi II. Cap. 5. Vass József, Emléklapok Kolozsvár előkorából 12. l. ²⁾ Szegedi, Synopsis 350.

³⁾ „Vilam Klusvár.“ Fejér, Cod. Dipl. V. II. 254. Eder, Schaezenhus 216. ⁴⁾ Fejér, Cod. Dipl. VIII. I. 596. ⁵⁾ Eder, Feimerhes 52—53. Schaezenhus 213; Archiv. d. Vereins I. 237. ⁶⁾ Hunyadiak kora II. 3—5. l.

magyar képezze, e szerint a város kormányát a két nemzet megosztá. ¹⁾ Idővel a szászok és magyarok közt a vetély ismét ki-
tört. Különösen János Zsigmond alatt oda fejtett, hogy a szaka-
dásnak létre kellett jöni. Kolozsvár a lutheranus vallást elhagyta,
tehát sem nyelv, sem vallás nem kötötte őket többé a szász nem-
zethez. Innen 1560-ban, a többségre vergődött magyarság pereit
nem kezdé a szebeni szász egyetemhez felebbezni, hanem a fej-
delmi táblára. Sőt a kisebbségben maradt lutheranusok nagy tem-
ploma ellen is követelést emeltek. Az ügy János Zsigmond elé
került, ki ezt 1568-ban oda dönté, hogy a templom, mit közösen
birtak, ezután azon évben, melyben magyar bíró lesz, legyen ki-
válólag csak a magyaré, melyben szász bíró lesz, legyen csak
a szászoké. ²⁾ Mire e határozat kelt, a szászok birtokában volt
a templom; de papja Dávid Ferencz magyar pappá lett, s a
templom magyarítását teljesen végrehajtá. Következésében a szász
városok sorából végkép kimaradt. ³⁾ Így állt elő az erdélyi ma-
gyarság ezen egyedüli kerített városa.

E szerint Kolozsvárt két várkerítésnek vannak fenn kőfalai.
Egyik az óváré, melynek keletkezését nem ismerjük, s melyet
a későbbi várfal magába foglalt, honnan a város északi felét ma
is óvárnak nevezik. Ezen régi vár falai, még a város felől is né-
hol, épületektől eltakartan, most is fennállnak; de külön várat
képezní régen megszűnt. Alakja négyszegű.

Más várfala, mely tulajdonkép Kolozsvárt környezi, mint
emlitem, Zsigmond király által léptetett életbe, mint a ki építke-
zésére három lisztelő, két ványoló, s egy csertörő malmot ado-
mányozott, melyek addig Léta várához tartozának. A vár építése
V. László kir. alatt is folyt; hihetőleg csak Mátyás király idejé-
ben végeztetett be. S már a XVI. században Veránecz Antal, esz-
tergomi érsek, ki Erdélyben sokáig lakott, s Reyeheradorffer ha-
zánkja, I. Ferdinánd titoknoka, Kolozsvárt mint kőfallal teljesen
kerített várost említik irataikban. ⁴⁾

¹⁾ Deutsche Fundgruben v. gr. J. Kemény, I. 75—79. l. Hogy soha se
volt teljes szász város, kimutatá Eder Schaeseusshoz írt jegyzeteiben 212. ²⁾ D.
Fundgruben I. 71—87. ³⁾ Windisch's, Geographie III. 156. l. Ungarisch. Maga-
zin III. 146. Kékvitz 43. l. azt mondják, hogy eleinte Kolozsvár volt a he-
tedik szász város, ellenben Eder Schaeseusshoz 216—21. lapokon azt állítja fel,
miszerint igaz, hogy Kolozsvár mint szász város gyakran emlittetik, de azért a
hetedik város mégis Szászváros volt.

⁴⁾ L. e várfal s feliratai leírását Kovács István és Pagettől. Nemz. Tár. 1840. II. 10. sz.

Kolozsvárnak e kétszeri kerítéséről tiszta tudomása van, az újabb kerítésbe foglalt városrészt ma is várnak, a másik részt óvárnak nevezi. Az óvár egy kis piacot tartalmaz, benne egy templom és kolostor, valamint a pénzverde nyomai is fennmaradtak. Az újabb várnak szintén egy piacza, melynek közepére a várral egykoru főegyház építtetett, s mely tér négy szegéről nyolcz egyenes utca szabályosan sugárzana ki, ha a nyolcadik utca helyére a városház nem építtetik. Ily szabályosan épített varosa Erdélynek egy sincs.

A XVI. és XVII. század, vagy is a nemzeti fejedelmek korszaka e fálnak majd ez, majd amaz oldalát rontá le, s hozzá ismét építés vagy ujtás alá. Így épült 1581-ben Báthori Kristóf fejedelemiségében azon falrész, mely a monostor-kaputól a Szamos felé vonult. Bethlen Gábor fejedelem délkeleten építé azon bástyát, mely a laktanyával szemben most is áll, 1627—29 között. I. Rákóczi György alatt 1641-ben, a monostor-kapunál ujra építék, mit Báthori Kristóf épített vala; 1646-ban építés alá jött egy más rész a torda-kapunál. Még a XVIII. században is építének rajta: 1709-ben a Bethlen-bástyán, 1717-ben a szénuteza felé. Utoljára javíták 1784-ben a Hora-világ ellen.

Azonban e lázadás után, a béke olajága alig kezd virulni: az örök békére számító Kolozsvár azonnal rontó pörölyt emelt e falak ellen. Már a mult század utolsó tizedében a vár külső falai lerontatának.

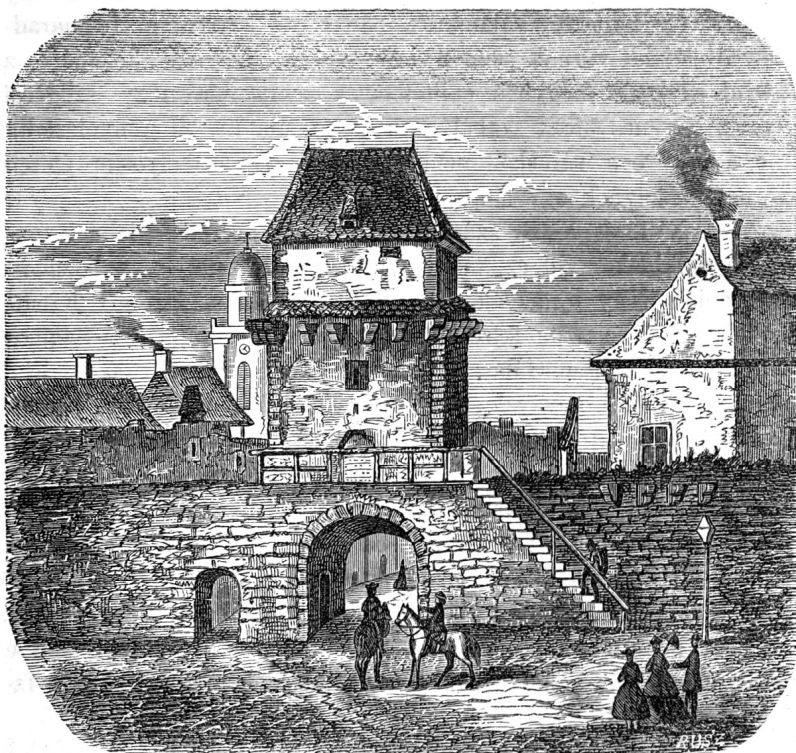
A főfalat szintén bontani kezdék, ma már egész vonalak hiányzanak.

Napjainkban kimondák a halált a belső falra is. S a vár, mely 1405-ben kezdett épülni, 1805-ben, tehát négyszázad mulva, mikor éppen négyszázados ünnepe kell vala ülni, rontatni kezdetett. Belőle épült többek közt a laktanya, kapott belőle a piaczi nagyszertű torony: s ha mind így, egy század eltörlendi nyomát is e várnak.

A forradalomban a várfal javítására semmi sem tétetett: akkora rései vannak, hogy igénybe venni nem lehet. Öt kapujából ma már csak kettő áll fenn, a magyar- és hid-kapu. Alakjok négyszegű torony idomu. A hid-kapunál pár év előtt még láthattuk a roppant lánczot, melylyel a közlekedést szokták vala elzárni.

Milyenek voltak kapui, képtünk mutatja, mely a magyar-kapu város felőli, tehát belső felét tünteti^{fel}elő.

E vár fekvésénél fogva sokáig tekintélyes hadi positio vala, torkában fektívén a völgynek, mely Erdély szívéből Váradnak visz. Hol épült, a völgy, két hegylánc között annyira megszorul, hogy azt e vár csaknem egészen elfoglalta. Csupán a mellette északról elfolyó Szamosnak engedett utat, melyből, hogy vízzel kerítettett, annak nyomát nyugoton ma is láthatni. Bomba ellen ugyan mit sem ért, mert a hegyek dominálják; de van fegyver, mi ellen sokáig szolgálhatott volna.

Hogy jellemezzem e város és várfal multjának tekintélyét, hogy rajzolhassam, mennyiszer daczolt az ellenség vad haragjával, a következő történeti adatokat említem:

1438-ban a porlázzadók, az ide sereglett nemességet benne ostrom alá vették.

1467-ben farnosi Veres Benedek Kolozsvárról egy lázadást intéz el a honban, Mátyás király ellen. Aug. 18-án összeesküvést irnak alá. Mátyás sereggel bejő alólról; mikor a Keresztes-mezejére ér Torda mellé, Kolozsvárról a lázongók szétfutnak. Főnökei kimennek a lázongó moldovaiakhoz. Mátyás utánok: Románnál csatára kerül, a főnököket elfogja. Visszatérvén, 1468. jan. 19-én Kolozsvárt van, itt Székely Mihályt, Vizaknai Miklóst, Alárdi Lászlót lefejezteti. Többeknek megkegyelmez. ¹⁾

1538. sept. 18-án Zápolya Kolozsvárt sereg élén hongyulást tart, melyen magyarhoni nagyok is vannak jelen. ²⁾

1551-ben jul. 26-án Izabella magyar királyné a piaci nagy templomban uralmáról a Ferdinánd részére mind maga, mind fia nevében szomoruan lemond. A koronát, királyi pálczát stb. a Castaldo tábornok kezébe teszi, mit Posonba felküldének. ³⁾

1556. oct. 22-én Izabella, kit a Petrovics-féle forradalom következtében Erdély rendei a szászsebesi hongyulésról a fejedelemségbe visszahittanak, Lembergől fényes kísérettel ide érkezett; nov. 25-én hongyulást nyit, hol a kormányt 16 éves fia részére átveszi. ⁴⁾

1575. aug. 8-án Kolozsvár borzasztó jelenetnek volt tanuja. Báthori István fejedelem legyőzvé az ellenében német pártfogás alatt trónkövetelő Békes Gáspárt, pártfőnökei közül Kabos Farkast, Bogáti Gáspárt, Pókai Jánost, Barcsai Miklóst, Csanádfi Jánost, Ősi Miklóst, Csányi Miklóst a nagy piacon lefejezteti. ⁵⁾

1581. máj. 1-én hongyulás volt, hol a gyermek Báthori Zsigmondot, Kristóf fejedelem fiát, fejdelemmé választják.

1594. aug. 17-én Báthori Zsigmond hongyulást nyit. Aug. 28-án 14 főurat elfogat. Harmadnapra a piacon vérpadot állíttat fel, s közülök a hon mentorát Kendi Sándort, Kendi Gábort, Ifju Jánost, somlyai Litteráti Gergelyt s Forró Jánost lefejezteti. ⁶⁾ Lefejeztetvén a török pártoni férfiakat, a hont az osztrák udvarnak átadja. Maga kimegy a honból.

1598. aug. 15-én, miután magát Oppoliában megunta, barát öltönyben Kolozsvárra jött. Nejevel kibékült... Fejedelemségét njra felvette. ⁷⁾ De csakhamar egyéb jutott eszébe, fejedelmi székére Báthori Endre bibornokot hitta be; ki

¹⁾ Bonfinii rer. ungar. Decad IV. Libr. 1. Erd. Tört. II. 95. ²⁾ Ugyanott III. 59. ³⁾ Ugyanott 117. ⁴⁾ Ugyanott 151. ⁵⁾ Erd. Tört. IV. 27.

⁶⁾ Wolf de Bethlen III. 472. ⁷⁾ Wolf de Bethlen IV. 141.

1599. febr. 20-án ide megérkezik. Báthori Endre átveszi a kormányt, azon év novemberéig viszi, mikor aztán a sellenbergi csata után a bibornok-fejdelmet a székelyek legyilkolák. Azonban Báthori Zsigmond újra visszajő, —

1601. apr. 2-án lengyel és moldovai sereggel ide érkezik, s az ország hódolatát ismét kicsikarja. Mire 1602 júliusában harmadszor és végkép lemondott, s kivitték.

1605. Bocskai István Rudolf ellen felkel, vallást megszorító rendeletei ellen a népet hadi lábra teszi. Apr. 18-án öt Magyarhon és Erdély fejdelmének kiáltják. Magyarhonból Erdély felé tart. Capriolis, Bástá alvezére, Kolozsvárról előle kihuzódik. Bocskai bejő, s sept. 10-kén Kolozsvárt az ország esküjét elfogadja.

1607. febr. 8-án hongyülés van, hol Rákóczi Zsigmondot a meghalt Bocskai következőjévé választják s 11-kén beigtatják.

1608. mart. 3-án a fejdelemséget viselni nem akaró Rákóczi helyébe, a piaczi templomban, Báthori Gábort választják el. Kinek önkényű uralkodása ellen többen felkelnek, kifutnak a portára, honnan

1613-ban Bethlen Gábor török segélylyel ellene jő. Bethlen közeledtére Báthori G. Nagy-Váradra fut. Oct. 21-én Bethlent Kolozsvárt kikiáltván, beigtatják.

1623. aug. 14. Bethlen Gábor Kolozsvárról, hová roppant sereget vona össze, kiindul Magyarhon felé, Ferdinánd seregei ellen.

1630. sept. 21-én hongyülés van, honnan Fekete Lászlót Szamosújvárra küldik Bethlen Gábornéhoz, Brandenburgi Katalinhoz, hogy a fejdelemségről lemondassa, ki sept. 28-kán lemondását beadá.

1658. sept. A szultán tatárokat küld az engedetlen II. Rákóczi Györgyre. A tatár Kolozsvár alá jő, s 30,000 tallért kér váltságul. Auner Márton királybíró elhozza felét. Más feleért a khán öt letartóztatja, s Kolozsvár alá küldi, hogy lefizetését sürgesse. Aunert elhozzák a vár alá, ő felkiálta: oltalmazzatok magatokat, ha bemehet a tatár, ki fog rabolni. Erre elvivék a vár alól, s rabságra hurczolák. Azonban a tatár főnök meg akarván próbálni, igazán nem fizethet-e a város: egy drága ültönyét be-

küldi, s olcsón árultatja. Egy kereskedőné meg is vette. Ekkor ostromot kezd a khán, s 100,000 tallért fizettete sarczul. ¹⁾

1660. máj. Seid basa jő II. Rákóczi ellen. A basa Kolozsvár kapuin át akart a várostól pár órára táborozó Rákóczi ellen menni. Azonban a város kapuit megnyitni nem akará. Seid Szamosfalvától fenyegetések közt utána küld a királybirónak. Linczig János társaival megjelenik. A hóhért előállittaták, azért a város kulcsait át nem ígérék. A basa erre felszedi sátrait, megindul Kolozsvárnak. Linczignek megoldják lánczait, előre küldik jancsárokkal, hogy a várost kapui megnyitására bírja. Linczig a vár alá jő, s mit felkiált, az, hogy meg ne nyissák. A jancsárok sejték e szavak értelmét, Linczigeket át akarák verni. Végre hátra vivék a basához, halálnál egyébről egy sem álmodott: s im a basa nem hogy megöletné, hanem erényökért bámulta; káttánnal ajándékozá meg őket, s haza bocsátá. És elhaladt Kolozsvár mellett a nélkül, hogy ostromolta volna. ²⁾

1661. sept. 15. Montecuculi, osztrák tábornok, a trónkövetelő Kemény Jánost Kolozsvár alá hozza. A német tábor 36 ezer, a mellett Keményé 11,000 főből állt. Azonban megjött a hír, hogy Apafit fejdelemnek választák: Kolozsvártt elfoglalták, őrséget hagytak, magok visszamentek. ³⁾

1662. apr. 25. Apafi fejdelem és Kucsuk basa benne a német őrséget ostrom alá veszi: a vár még oly erős, hogy három havi ostromot kiállott. Mignem

1664. jan. 21-én az őrség magát feladá.

1687. oct. 16. Miután az osztrák a töröket meggyengíté: Károly lotringeni herczeg e napon Kolozsvárra ért. Tovább ment, folytatván Erdély elfoglalását.

1704-ben a Rákóczi forradalom kezdetén Kolozsvártt német őrség. Teleki Mihály ellene jő, ostromolja, de az őrség jól tartá magát. Hallván Rabutin, Szebenből elényomul, a Patánál tartott csata után Kolozsvárra jön; tán kétes magaviseletéért a várost megsarczoltatja, s köfalát néhány ölre lerontatván, sergét oct. 14-kén kivitte belőle. ⁴⁾

1705. nov. 12. Miután Rákóczi forradalmi sergét Zsibónál

¹⁾ D. Fundgruben. v. gr. J. Kemény, II. 156. l. ²⁾ Erd. Tört. V. 93.

³⁾ Ugyanott 114.

⁴⁾ Cserei M. Historiája 331. l.

megtörék, az osztrák seregből Klöckesperg táborával ide érkeztek, hol épen a Rákóczinak készített diadalkapuk bontásával foglalkoztak. ¹⁾

1790. dec. 12-én itt országgyűlés nyilván meg, a főkormánysház Szebenből átjő, s ez időtől fogva fővárossá lett.

A 48-ki forradalomban, nov. 16-án estve kevés csata volt a város előtt, mire a magyarok éjjel kihuzódtak, másnap tábornok b. Wardener és alezredes Urbán tápora bevonult... Ez év dec. 25-én, karácson első napján, Bem, forradalmi vezér tartá bevonulását. ²⁾ 1849. aug. 15-én tartott előőrsi csata után, a forradalmiak ismét kivonultak, s másnap a győzelmes orosz-osztrák sereg lépé el Kolozsvár utczáit. ³⁾ A forradalom végével a kormány székhelye Szeben lett; honnan 1861-ben ismét visszahozatott.

Torda vára.

Torda Tordamegye székhelye.

Nevét Turdáról, Attila nagyapjáról származtatják. ¹⁾ Kulcsa lévén a völgynek, mely az ország szívéből Kolozsvár felé visz, minden kornak gondja volt erődítménynyel ellátni, hogy ellenségét illően fogadhassa. Hogy a dákok Diernáját, a rómaiak Salinaeját itt keresik, már elöadtuk: most a későbbi várakra leszünk figyelemmel.

Mikor épült ide a vár, melyről a megye nevezetét vette, nem látjuk. De hogy itt mindjárt kezdetben vár volt, mutatja egy oklevél, melynélfogva Turda várát erdeivel együtt Gejza király 1075-ben a garánvölgyi szentbenedeki apátságnak adományozá, a záposló vásári sokadalom jövedelmeivel együtt. ²⁾ Egy határjárásról oklevél 1116-ban e várat Castrum Aranostnak mondja. Az Aranyosszéket adományozó oklevél, 1289-ből, Thurda-Aranos néven említi.

Hol feketett, már nem vagyunk bizonyosok: hihetőleg az Aranyos partján a Tündér-hegy alatt, az ott beszakadó pataktól alkotott háromszögen, vízzel körülvehetőleg, hol mai napiglan

¹⁾ Cserei, Hist. 355. I. ²⁾ Kövári, Erd. Tört. 184%-ben 118—121. ³⁾ Ugyanott 272.

¹⁾ Wolf de Bethlen III. 330. ²⁾ Fejér, Cod. dipl. I. 428. II. 67.

nagyszertű alapromok mertülnek fel. Annál kevésbé mondhatjuk meg, mikor épült, s romlott el.

Mint az idézett 1289-ki oklevél mutatja, Aranyosszék mostani falvai, a toroczkói vár, s azon falvak, melyekből Torda város és határa alakult, ezen várhoz tartoztak: úgy ajándékozta V. István (1270—72) területét a kézdi székelyeknek, kik a toroczkói vár alatt a tatárok ellenében jó szolgálatot tettek.¹⁾ E szerint, mint váruradalom felbomlott.

E várból Torda még az első századokban kifogyott, úgy következett be, hogy benyomulván Európába a török, itt új erődörről gondoskodtak; s mint hiszik, azon évben, melyben a török Konstantinápolyt elfoglalta, 1453-ban, építeni kezdék Torda negyedik és utolsó várát, minek nagyszertű romja ma is meg van, s mit ma kastélynak neveznek.²⁾

E kastélyt, mi Salinae romjaiból épült, Básta viharos kora dulta fel. Romlásából a benne fekvő templomot és tornyot I. Rákóczi György állíttatá helyre.³⁾ Mint romjai mutatják, nagyszertű volt. Várfalának két oldala, egy kapuja, s két bástyája most is fennáll. Keleti oldala ma is mintegy 50 öl hosszú, s 7—8 öl magas. Terjedelmes udvarát a reformatusok temploma, s 10 polgárház foglalja el; hajdan a mellette levő álladalmi épületnek szintén bele kellett esni.

Torda Fejérvár és Kolozsvár után, a legnevezetesebb pontok közé tartozik. Előtte fekvén Keresztesmező térsége, a magyarországi hajdanában itt tartották gyűléseiket, illetőleg szemléjüket és hadi gyakorlataikat; e szerint a vajdák korában az ugynevezett tartományi gyűlések, később a nevezetesebb táborozások itt folytak le.

Nevezetesebb eseményekül megemlítjük, hogy

1288. jun. 8-án IV. László király itt volt, a nemességgel gyűlést tartott.⁴⁾

1291-ben III. Endre Erdélyben járván, Torda kiváltságát, melynélfogva mint sóbányász polgárságnak saját bírāja, s hetivásár tartási joga volt, megerősíti.⁵⁾

¹⁾ Székely nemz. const. 10. Erd. Tört. I. 137. 146.

²⁾ Felmer, Hist. 122. ³⁾ Szalárdi siralmas krónikája 238. l.

⁴⁾ Erd. Tört. I. 145. ⁵⁾ Fejér, Cod. dipl. VI. l. 106.

1377. jun. 19-én, a szintén benjárt Nagy Lajos király Torda határának Ajton, Csán és Bós határát jelelé. ¹⁾

1462. sept. 17-én Mátyás mint király, először meglátogatván Erdélyt, Tordán mulat. ²⁾

1534. oct. 28-án Zápolya mint király ide jövén, hongytlést tart, Majláth Istvánt vajdává nevezi. ³⁾

1540. máj. 7-én Zápolya ismét hongytlést tart, melyre a pártossá lett Majláth vajdát megidéztteti, s a pártosokat megbünteti. ⁴⁾

1542. mart. 29-én Martinuzzi hongytlést tart, melyben Izabella királyné Erdélybe leendő befogadása s védelme kimondatik.

1543. febr. 26-án volt a nevezetes hongytlés, melyben Izabellát Erdély fejdelmének nyilváníták, s a török porta oltalmát felvevék.

1544. apr. 24-én Erdély mint ország itt szervezé magát; a három nemzet egymás közt uniora lépett, Erdély országgá alakult. Aug. 1-én ismét hongytlés lön, hol a kormányt Martinuzzi-nak átadják.

1557. jun. 1-éni hongytlésen, szintén itt mondatott ki, hogy mindenki azon vallást kövesse, a melyet tetszik..

1575. jun. 28-án Békes Gáspár, ki Báthori István fejdelem ellen fegyvert fogott, itt táboroz.

1601. aug. Básta Báthori Zsigmond ellen bejövén, Tordát feldulatja. Octoberben ugyancsak Básta hajdui itt a templom-kastélyt bevették, s benne 300 polgárt levágtak. ⁵⁾

1619. aug. 25-én Bethlen Gábor a pusztá Uj-Tordát Geréb András kék gyalog zászlóaljának adományozza.

1644. febr. 2-ára I. Rákóczi Gy. ide gyűjté az erdélyi hadakat, innen indult ki Bécs ellen.

1658-ban a II. Rákóczi Györgyre jött törökök, tatárok Tordát hamuba dönték.

1660. aug. 28-án Várad a töröknek feladatván, az őrség egyrésze az akkor pusztá Uj-Tordára telepítettett ⁶⁾

¹⁾ Kemény J. Notit. Cap. Alb. I. ²⁾ Katona, Hist. Crit. VII. 548. ³⁾ Erd. Tört. III. 45. ⁴⁾ Erd. Tört. III. 65.

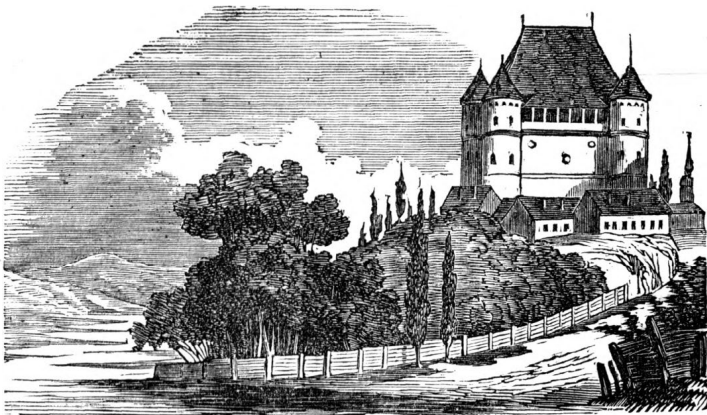
⁵⁾ Erd. Tört. IV. 121—24. ⁶⁾ L. Erd. Tört. idézett éveit.

Küküllővár.

E vár Küküllőmegye székhelye.

A N-Küküllő balpartjára hegyfok nyulik elő: azon díszesleg e kastély. Körüle tágas udvar, északról alatta százados élőfák, s lábainál a szőke Küküllő; délről egy falu, Májos, mitől azonban egészen külön áll.

Olvasóink előtt északi oldala van.

A magaslaton, melyre épült, meglehetősen festőileg fekszik, s az udvarát környező kövfalkerítés, tornyos kapu, s ezen emeletes és négy szegletbástyával ellátott főépület, mi téglával falazott sánczczal volt körülvéve: valóban az egészet némi várszerűséggel önti el.

A kastély kapuja oldalán egy kigyós Bethlen ezimer van, s a Csákiak török feje. Alájok e van írva: Arcem hanc cum superaedificiis erexit, adornavit, stabilivit Comes Nicolaus Bethlen MDCCLXIX. De hogy itt már 1581-ben kastély volt, igazolja az, hogy sövényfalvi Nagy András, mint kastély provisorája jön elő.

Hanem azon megjegyzéssel tartozom olvasóimnak, hogy a hajdani Küküllővár alkalmasint nem a mostani kastély, mint a melyen: stíl, anyag, minden az újabb kor jellegét hordja. A régi Küküllővár a falun alól, a Küküllő partlapályán feküdt,

azon helyen, hol a rétség közepén most is látszik egy vár sáncozata, s melynek egy részét mind a mai napig se növi be kaszálható fű. Ide mutat a vár „Csetátye de Balta“ oláh neve, mi tói várat tesz; ide azon feljegyzés, mikép e várat a Küküllő hajdan körülfolyta, s mint a nép magát kifejezi, belé vetőhídon jártak. E vár többé nincs; birtokát, nevét a kastély örökölte.

Mikor épült ide sajátlag „Küküllővár“, megmondani nem birjuk, de hogy hajdan itt tekintélyes vár volt, s uradalomnak volt központja, elég adatunk van. 1352-ben várnagya Veres Péter, ¹⁾ kinek 1359-ben Nagy Lajos meghagyja, hogy az uradalom jobbágyaitól a tizedet haladéktalanul szolgáltatassa be, ²⁾ s ki 1369-ben Oláhországban elesett; V. Lásszló 1448-ban az itteni várnag yok hatalmaskodása ellen parancsot ad ki. ³⁾

Hogy az első időben királyi vár volt, mutatja az, hogy Mátyás király 1471. sept. 30-án Pongrácz vajdának elzálogosította. ⁴⁾ Nehány év mulva, a magyar fensőség alatt álló moldovai vajda két várat a török elfoglalván, némelyek szerint Mátyás király, mások szerint következője, helyébe egyiket Küküllővárt adta kárpótlásul. ⁵⁾ Ez alapon a moldvai vajdák birták, mignem Péter moldvai vajda Zápolyától Ferdinándhoz pártolván, Zápolya 1538-ban tőle visszavette, ⁶⁾ s több uradalommal együtt, ezt is mátkájának, Izabella lengyel hercegnőnek kötötte le jegyajándékba. ⁷⁾ Ferdinánd Erdélybeni felléptével a kincstár e várra is ráterítette volt egyidőre kezét. ⁸⁾ Később 1563-ban a krétai születésű Despotés moldvai vajda e várért fellépett, János Zsigmondnak azt izente, hogy e várakat, ha szintén keblébe rejtené is, mégis visszaveszi, mire a fejdelem azon akkor divatos mondással felelt: „a krétaiak hazugok.“ S a vajda csakugyan nem válthatá be szavát, mert pártos kezek által elesett. ⁹⁾

A Zápolya-ház kihaltával, ugy látszik, a fejedelmek kezére került, s Apafi alatt Tököly Imre birtokába jutott; ki notáztatván, 1686. oct. 19-én a rendek e várat az ifju Apafi Mihálynak adományozák, ¹⁰⁾ kinek kihaltával a fiscusra szállt, mitől gr. Bethlen

¹⁾ Thuroczy, Chron. III. Cap. 33. ²⁾ Arpádia III. 66. ³⁾ Éder, Felmerhez 129. ⁴⁾ Hunyadiak kora V. 70. ⁵⁾ Erd. Tört. II. 119. ⁶⁾ Wolf de Bethlen I. 264—69. ⁷⁾ Katona, XX. 1286. ⁸⁾ Schuller, Krit. Stud. I. Urk. 4. l. ⁹⁾ Wolf de Bethlen II. 92. ¹⁰⁾ Bethlen Miklós II. 48.

Gábor udv. cancellár kapá 1764-ben, kitől csere útján, testvére gr. Bethlen Miklós kezébe jutott.

S jelenleg is gr. Bethlen birtok.

Dézs vára.

Dézs Belső-Szolnokmegye székhelye.

Hogy Dézs körül az ősidőkben több vár volt, fennebb említve van; mit e helyt keresünk, az a város legmagasabb pontján, a helyen fektűt, mit ma óvárnak neveznek. Hol a romok a reform. lelkész kertjében most is látszanak.

E várról első s mondhatni utolsó közrebocsátott emlékezet 1261-ből van, mint a mikor Dézs város lakói azon szabadalmat nyerték, miszerint a megyei tiszteknek meghagyatott, hogy ne a városba, hanem a felette fekvő Dézsvárban szállásoljanak. ¹⁾

A vár melletti templom hajdan az augustinusoké volt, 1335-ben Angelus volt az itteni zárdának priora. ²⁾

Hogy az első századokban a vajdák után a zonuki, vagy is szolnokmegyei főispánok voltak a leghatalmasabb zászlós urak, s hogy a zonuki ispánságot a vajdák magokhoz ragadták, felderített tény. De hogy a vár mennyiben volt a zonuki ispánság középpontja, vajjon ez ispánság történeti emlékeihez csak Belső-Szolnok, vagy egyszersmind Közép-Szolnok, vagy épen a Külső-Szolnok is igényt tarthat, — még vita alatt van. ³⁾

Zonuk várát, miről Bel- és Közép-Szolnokmegye nevét vette, Középszolnokban, Kegye nevű helység határán, Zálnok vára romjaiban keresik.

Doboka vára.

Doboka, hajdan Dobokamegye középpontja, mennyiben a vár, melytől e megye nevezetét vette, benne fektűt. Vármegyéink hajdani középpontjai közt Doboka az egyedüli hely, mely város-sá nem fejlődött; mi annyival meglepőbb, minthogy legrégibb kronikásaink 1070-ben, azonban akkor is hibásan, urbsnak, kerített városnak nevezik. ⁴⁾

¹⁾ Okl. Schuller, Archiv I. 65. Fejér, Cod. dipl. VIII. 615. ²⁾ Kurz, Magyaraszin I. 184. ³⁾ Erd. Tört. I. 134. ⁴⁾ Thuróczi, I, 116.

Doboka vára a faluban feküdt, helyét a nép ma is várnak nevezi, nyomát csak is sánczok jelelik.

A legelső emlékezet róla 1070-ben történik, mint a mikor azt írják, hogy Salamon király innen indult ki a Kerlésnéli csatára, a kunok ellen. A hagyomány szerint Dabuka, Sz. István veje építtette volna.

Hogy az első századokban királyi vár, mutatja az, hogy 1216-ban várjobbágyságot kaptak; ¹⁾ s hogy 1243-ban IV. Béla Czeget s még két helységet, mint a várhoz tartozót adományozott el. ²⁾ Később ez is magán birtokká vált. Dobokai Miklós 1467-ben, mert a Mátyás király elleni lázadásban részt vett, elvesztette. ³⁾

Mint regélik, Isabella királyné igen szívesen mulatott e várban, s hogy a gr. Telekies épen az általa lakott szobák fölét emeltették volna lakukat.

A bádoki, kidei és csomafái nemesek valának a vár rendes őrői, miért királyi tizedjök el volt engedve.

Utolsó ismert várnagya, Bádoki Mátyás, Isabella alatt. S mint hiszik, a Básta-féle zavarokban omlott össze. ⁴⁾

Hunyadvára.

Oldjuk le saruinkat!

Erdély legellassicusabb, építészeti tekintetben legbevérgzetesebb, s történetileg legemlékezetszenteltebb műemlékéhez vezetem olvasóimat, melynek leírásában történészek, régiségbuvárok, touristák, költők, festők egymással versenyeztek. ⁵⁾

Hunyadmegyében, hol az erdőborított hegyekből lezúgó Cserna és Zalasd összefoly, kis térség van képződve, ezen terti Vajda-Hunyad a kis mezőváros, — s hol a két víz összeszakad, a hegyfokról emelkedik ki Hunyadvára.

A szikla magaslatot, melyen fekszik, nyugotról, mely felől

¹⁾ Ritus explorandi veritatis. Poson. 1765. 225. ²⁾ Fejér, Cod. dipl. I. 275. ³⁾ Kolozsmon. conv. Transmutumai V. 423. KI.

⁴⁾ Hodor, Dobokamegye ismertetése 611.

⁵⁾ Tud. gyűjt. Kenderesitől 1830. V. 26—45. 1831. V. 80. VII. 25. 1836. II. 45. Felső Magyarországi Minerva Kazinczitól 1831—1835. Kovácsoczi Árpádja I. 53—75. Hon és Külf. 1844. 53. 54. sz. Die Stammburg der Hunyade v. W. Schmidt. Herm. 1865. Szathmári K. Erdély képekben. Hunfalvi J. Magyarország és Erdély képekben.

képtünk mutatja, a Zalasd vize mossa; bele 60 lépés hosszú, oszlopokon nyugvó vasrácsu hid vezetett egy bástyába, melytől jobb felől a Hunyadi által épített goth termek; balfelől a Mátyás király, Bethlen Gábor s mások által folytatott bástyázatok vannak.

Nincs Erdélyben egyetlen műemlék, mely annyi fényt és nagyszertiséget, több műizlést s nemzeti nagyságunk több jelvényét hordotta volna magán, — és a mely ma oly szomorító látványt nyújtana, mint e vár, melyre még csak most valánk büszkék, és ma már pusztarom.

Hogy a vár, melyről Hunyadmegye nevezetét vette, mikor épült ide, megmondani nem bírjuk; de annyi áll, hogy IV. Béla fia István, Erdély hercege, 1267-ben „Hunod“ várnagyának, mint királyi vár parancsnokának rendelkezik, hogy embereket vévén fel, az őt megtámadó Kemény Lőrincz ellen Feketehalomhoz segélyére siessen; ¹⁾ ugyancsak Hnyad várnagyának Stibor vajda 1399-ben rendeli, hogy a kereskedőket az utoni kirabolástól oltalmazza. ²⁾ E szerint e vár és uradalma folyvást királyi

¹⁾ D. Stamburg d. Hunyade 12. ²⁾ Fejér, Cod. dipl. X. VIII. 492.

vár, mignem 1409-ben, Zsigmond király Hunyadot Hunyadi Jánosnak és atyjának, Voyknak, adományozta. ¹⁾ Mi által magán birtokká lett.

Ezen Hunyadvár, melyről eddig emlékeztünk, hogy itt fektült volna, senki sem tagadja, de hogy milyen volt, arról semmi emlékezet. Azonban az újabb várról, melynek képe előttünk áll, meglehetősen világosan tudjuk, hogy azt hazánk nagy fia, Magyarország gubernátora, Hunyadi János építtette.

Mint említők, sziklaormon fekszik. Várfala az újabb időben már nem volt, sánczozatát nyugotról a Zalasd vize, északról 40 lépés széles mélyedés képezé, mi korunkban kertté volt alakítva; e szerint a vár főépületei, melyeket itt-ott bástyák és tornyok kötnek egybe, merészen és szabadon emelkedtek ki a sánczozatból.

A várba két mellék ajtó vezetett; a főbejárás a hidon át történt, mi képtünk láthatólag oszlopokon nyugodott, melynek a vártól számított harmadik oszlopán e felirat — B. G. 1617 — Bethlen Gábor korára utasít.

A hidon át négyszögű bástya alá érünk, melyen az 1480. évszám Mátyás király korát jeleli.

E bástyától jobbra nyulik el a főszárny, mi a Zalasd vize partszikláiból emelkedik, faragott kövekből, mit oszlopok met-szenek át, melyek az emeletbeni termet övedző folyosóból kic-sapó erkelyeket tartják.

A bástyából kilépve, a vár udvarára érünk, mi 20 öl hosz-szu, s 12 öl széles, négyszögben egészen körül építve. A talaj maga a szikla, mibe egy 25 öl mélységű kút van befurva. ²⁾

Az udvaron, jobbról nagyszerű ajtó, mely a főszárny föld-színti részébe vezet, hol nagyszerű terem tárul fel előttünk, mely-nek goth ivezetét a terem közepén végig futó öt oszlop kettőbe osztja. A teremnek, mit országháznak neveznek, hossza 15 öl; nyolczszögű oszlopai vörös márványok, melyek átmérője 4, ma-gassága 18 láb. ³⁾ Ezen oszlopok másodikán ott feketélik goth betűkkel: Hoc opus fecit fier(i) mag(nific)us Johannes Hunyadi Regni Hung(ariae) Gub(e)r(n)a(t)or. A(nno) d(omini) MCCCCLII. Mely évszám későbbi ugyan, de hogy biztos szám, megemlíjük,

¹⁾ Ugyanott X. II. 719. ²⁾ Nemz. Társalkodó 1837. I. 191.

³⁾ E terem rajzát l. Szathmári K. Erdély képekben.

miszerint Hunyadi 1452. aug. 24-én a kőrmöczi táborból rendelkezik, hogy e vár építéséhez Bécsből 12 láda bádogot vegyenek.¹⁾

Ezen szárny emeletébe lépcsőzet vezet, melynek ajtaja goth izlésű. Szeretik hinni, hogy eredetileg az emelet is csak egy termet képezett, goth ivekkel, mit lovagteremnek szoktak nevezni. Az újabb idő, egy nagyobb s három kisebb szobára osztotta, hol az uradalmi igazgató lakott, miért boltozata is át volt idomítva. Az eredetileg egy teremből, az épületnek a Zalasl vizére kőnyöklő oldalára, ajtók vezetnek egy folyosóba, mi a terem mellett végig fut, melyből rondellák nyomulnak elő, s azon gondolatot adják, hogy e folyosó és rondellák képezték a Hunyadi kor szerény lakosztályát, annyival is inkább, mert rajtok különös csin ömlik el, padlatok vörös márvány, az ablakok goth czirádákkal művészileg vannak kivésve.

A másik főszárny, mely a hidtől balra vonul el, szeszélyesebb építkezésre mutat ugyan; de ez már nem faragott kő, rajta az izlés és művészet messzi hátramarad. E szárny alatt a kápolna, mi kétségkívül a Hunyadi építménye, s alkalmasint még a főépület előtt épült, meglehetős épen jött le korunkra: oltárán Hunyadi papvezértársa, Capistran képe, falán a Hunyadi-ház holló, neje Szilágyi Erzsébet ágaskodó vadkecske czimere még mind áll. Karzata, mi az ajtó felett áll, hol a várurak foglaltak helyet, goth stílusú faragványokkal van előntve. Benne kőből faragott prédikálószek.

E szárny több bástyát mutat fel, míg a többi oldalak, mint a melyek a hegy felé feküdtek, csak is mellék épületekké voltak kivive. Melyekhez megemlítendő még azon őrtorony, mely a váréptülettel folyosó által volt összekapcsolva, az ugynevezett Neboysza,²⁾ melyet lőrések folytak körül.

E tornyon feljül, a sz. Péter-hegyen várfal maradványai látszanak, hogy mi állott hajdan ott, csak gyanítások mondják, ezek alapján itt valamely szerzet nyomait keresik. A korunkban itt véghez vitt ásatások is csak annyit derítettek fel, hogy nem római maradvány.³⁾

A fennebbiek nyomán, hogy itt, miként Bethlen Farkas állítja, egy régibb vár volt, s ez annak romjaira épült,⁴⁾ és hogy

¹⁾ Tud. gyűjtemény 1836. II. 46. ²⁾ Sziláv név, mi annyit tesz: ne félj,

³⁾ Erd. Muz. Évk. II. 189. ⁴⁾ W. Bethlen V. 448.

e várat Hunyadi János kezdte építtetni, a főszárnyat 1452-ben bádogtető alá hozta, meglehetősen kiderült. Hogy Mátyás király az építést folytatta, szintén felirat mntatja; valamint azt is, hogy Bothlen Gábor fejdelem s a későbbi kor is építtetett és ujíttatott rajta. De hogy valósággal, melyik mennyit építtetett, felderítve nincs. De bár kik folytaták és végzik is be ez épületet, a hozzá tapadt történeti emlékek iránta legbensőbb kegyeletünknek kell hogy felköltsek.

Milyen volt e vár, arra nézt legezélravezetőbbnek találom kivonatát adni egy összeírásnak, melyet 1681-ben Tököly Imre, akkori tulajdonosa vétetett fel. Ez összeírás szerint azon időben a várnak egy külső kőfal-palánkja is volt, mely a hidon kívül vonult el, négy szegletén négy emeletes bástyával. A hidfőnél akkor még álltak a felvonóhid oszlopai; a kapu, melyre a hid vezetett, egy betevő és egy felvonó kapuval volt ellátva.

A kapu-bástya egyrésze akkor őrhely, más része börtön. Balfelől a kinzó-bástya.

Az országház akkor gabonás, több részre felosztva. Az előtt stűtőház levén, fala be volt feketülve.

A más oldalak földszinti részeit konyha, kulcsár, udvarbíró, számtartó és kapitányok háza foglalta el. E szobák alatt pincézék, az országház alatt, mint tudni akarják, hajdan kaszatömlőcz.

A kápolna prédikáló-székén szőnyeg, — az urak és uri asszonyok széke három-három személyre, férfiak, leányasszonyok széke mind meg volt; de már akkor vasraktárnak használtatott, valamint a mellette levő kis sekrestye is.

Az emeletben az erkély akkor hat részre volt osztva. A hagyomány szerint Hunyadi László a második erkélyen született. Ezen erkélyek egyikéből az ur, egy másikából az asszony házába nyílt az ajtó, mely lakrészek egy ebédlővel együtt az országház fölé voltak építve; úgy a praefectusok háza is, melynek szintén egy erkély jutott. Tovább volt a pohárnokok, németek háza.

A Nyeboysza felé volt a Fejérbástya, benne taraczkágyuk.

A város felőli rész felső emeletében megemlítjük a nagy palotát vagy ebédlőt, egyik végében zenészek számára hely, — a buzogány nevű házat, mely urházának is hivatott, melyből az asszony házába rejtett folyosó vezetett, s mely házak előtt kívül

erkély vonult; megemlítjük még az aranyos házat, himes tornyot, barátok házat.

A doboló bástyában két rézdob.

Mellette a munitios bástya, benne taraczkok.

A Nyeboysza bástya, melybe hosszú folyosó vezetett, felvonó ajtóval volt ellátva. Emeletes levén, benne még ezen időben is löpor és ágyugolyók, apróbb nagyobb löfegyverek, taraczkok, a Hunyadi korából nyilak. Minden arra mutat, hogy e bástya a vár bevétele esetére utolsó menedék és oltalomhelynek készült. ¹⁾

Ily állapotban volt 1681-ben.

Hogyan jött e vár a Hunyadi birtokába, felebb említettük. Róla fiára Mátyás királyra szállt; ki azt már 1482 előtt természetes fia, Kórvin Jánosnak adományozta volt. ²⁾ Kórvin 1504-ben meghalván, neje Frangepán Beatrix férjhez ment György brandenburgi márkgrófhhoz, s a várat is magával vitte; ³⁾ azonban a gróf pazarlásai miatt e várat eladták.

Vásár utján tehát a Hunyadi-ház után az enyingi Török család jött birtokába, kiket benne II. Lajos 1526-ban másodszor erősített meg. Azon idők változandóságához képest, a család notáztatások által töle elesett ugyan, de azért majd egy századig birta. Ily közbevágó birtokosakép említhetjük Cibak Imre vajdát, 1534-ben, ⁴⁾ ki ezt a Ferdinándhoz pártolt Török Bálint notáján nyerte; azonban Török Zápolyához visszapártolván, 1535-ben ismét kezéhez kapta; mignem 1541-ben törökfogságra esett, mi által e vár fiaira szállt. ⁵⁾ Egyik fia, János, 1550-ben, a budai basa azon csapatát, mely Izabella segítségére sietett, atyja fogságaérti boszujában, e várból megrohanta. Török Bálint 1603-ban szintén kirohant, s Capreolist, Bástia tábornokát, az Erdélyből futó felkeltek kezéből kiszabadította. A vár Török Istvánra szállván, Bocskai, mert vele nem tartott, 1605-ben a szerencsi gyűlésen notáztatta, mi által e vár a Török család kezéből kiesett.

Uj tulajdonosa az iktári Bethlen család lön. Bethlen Gábor 12,000 frtig zálogjogot nyervén reá Török István ellenében, Bocskai 1605. augustusa folytán neki adományozta. ⁶⁾ Bethlen Gábor

¹⁾ Tud. gyűjt. 1830. V. 25. ²⁾ Erd. Tört. II. 118. ³⁾ W. Bethlen V. 449. ⁴⁾ Magy. Tört. Eml. Irók I. 323.

⁵⁾ Kemény J. Diplomata. IX. 29. ⁶⁾ W. Bethlen VI. 326.

birtoklását rövid időre azon esemény szakasztá meg, hogy e várat Báthori Gábor fejdelem, hogy azt kegyenczének Török Katának, a notázott István testvérének visszaadhassa, Bethlen Gábertól az enyedi uradalomért kicserélte, s a visszaadás 1612. máj. 26-án meg is történt. ¹⁾ Azonban Török Kata fiak nélkül halván el, Bethlen Gábor fejdelem fenemlitett zálogjogát újra érvényesítette, s így a Bethlen családra jött.

Bethlen Gábor fejdelem 1620. mart. 3-kán testvére fiának ifj. Bethlen Istvánnak adományozá, úgy hogy kihalása esetére testvérére Péterre, és ennek kihalása után a leánytestvéreire, ugymint Katára Zolyomi Dávidnéra, Annára Gyulafi Sámuelnére szálljon. Ifj. Bethlen István 1633-ban meghalván, mert gyermeke nem maradt, az enyingi Török Kata maradéki felleptek, ²⁾ minek azonban eredménye nem volt. Bethlen István neje Szécsi Mária, a várról Bethlen Péter részére 1634-ben lemondott; ez 1646-ban meghalván, neje Ilyesházi Kata birtokába ment, kiről 1649-ben férje leánytestvérére, Zolyomi Dávidnéra Bethlen Katára szállt.

Az iktári Bethlen-ház fiága után tehát, leányágon a Zolyomi és Tököly család következett. Zolyominé után fia Zolyomi Miklós és leánya Zolyomi Krisztina Perényiné megoszták; e mellett Zolyomi Miklós és nővére leánya, Mária, Barkóczi Sándorné, 1666. febr. 3-án abban egyeztek meg, hogy kihalás esetén részöket egyik a másikra visszahagyják. ³⁾ Erre Tököly István, ki Bethlen István másik nővére, Gyulafiné leányát vette volt nőül, 1667-ben Zolyomi Krisztina leányától, Barkóczi Sándornétól Hunyadvár öt illető felerészét Ilye-varáért megszerezte, még pedig oly joggal, hogy ha Zolyomi Miklós mag nélkül hal el, a más felét is megválthassa. Zolyomi Miklóst azonban, mert a portára szökött fejdelemséget keresni, 1670. mart. 3-án notázák; ⁴⁾ s e vár azon részét, mi hozzá tartozott, I. Apafi 1673. jun. 16-kán Tököly István fiának, Imrének s leánytestvéreinek Katának, Máriának és Évának adományozá. Tököly Imre 1685. oct. 24-kén szintén notába esvén, javai ismét a fiscusra szálltak, ⁵⁾ köztük Hunyadvára is átjött; ⁶⁾ s a fejdelem azt fiának II. Apafi Mihálynak adta.

¹⁾ W. Bethlen VI. 532. Hogy ezen időben mintegy 40 helység tartozott hozzá I. Stamburg d. Hunyade 81. ²⁾ Kemény, Diplom. VIII. 65. 441. ³⁾ Ugyanott IX. 85. ⁴⁾ Ugyanott X. 369. ⁵⁾ Erd. Tört. V. 168. ⁶⁾ Kemény, Suppl. dipl. XI. 86.

Az iktári Bethlenek leányága e szerint notán elvesztvén, utolsó magán birtokosa II. Apafi Mihály lett, ki ellen Tököly nővérei részükért fellépvén, Apafi tőlök azt zálogba vette, mit 1696. jul. 25-én 14 évre ujtottak meg. ¹⁾ II. Apafi 1713. febr. 1-én maradék nélkül halt el, a várat neje gr. Bethlen Kata örökölte. Ugy jött aztán az ő halálával, 1725-ben a királyi fiscusra, kinek a Hunyadi vár ma is birtokában van, — kitől azonban Török Kata leányutódai, az Inczédiek, mint Bethlen Gábornak elzálogosított jószágot 1732-ben még követelték. ²⁾

Mig a vár az említett magán birtokosok kezén volt, úgy látszik koronként megtörténtek a javítások. A mint a kamara kezébe ment, az enyészet azonnal fenyegetni kezdte. Mindazáltal még 1784-ben, a Hora-lázzadás alkalmával a földbirtokosság bele menekült, s benne ment maradott. Azonban, már ekkor oly romlatag állapotban van, hogy 1786-ban helyreállításának segélyezésére a megyét kellett felszólítani. ³⁾ A megyei segély, s osdolai Bögözi Ádám, vajda-hunyadi fiscalis ügyvédnek a nemzeti emlék iránti buzgolkodása és pénzáldozatai mellett, legalább fedele helyre lön állítva; de még sem történt annyi, hogy az elpusztulása feletti aggodalom megszűnt volna. Mignem 1817-ben I. Ferencz, fenséges nejével Erdélyben járván, a vár meglátogatása alkalmából azon gondolatra jött, hogy Erdély e büszkeségét helyreállíttassa, mivégre 30,000 frtot utalványozott. ⁴⁾ Bár az örök hirtű hősök emléke által szentelt helyek uradalmi hivatalok helyiségévé s vasbányai készletek raktárává lett tovább is, legalább meg volt mentve. De alig lön helyreállítva, villám csapott reá, s főleg a kápolnát tartalmazó részt összerongálta. Mire Lengyel István bányaigazgató 1823-ban felszólítást intézett a hazához; b. Miske József kincstárnok az ügyet kezébe vette, s a nemzeti kegyelet a várat 1827-ig azon lelket emelő állapotba hozta, melyben korunkra jött, s melyben rajzunk mutatja.

Azonban a nemzet öröme alig tartott egy századnegyedig. A forradalomra bekövetkezett ostromállapot, a vár helyiségei lakását a Bach-rendszer által behozott járáshivatallal megosztván, 1854. apr. 13-án, esti 11 órakor a vár kigyúlt. S az ismeretlen

¹⁾ Kemény, Suppl. dipl. IX. 312. 391. ²⁾ Ugyanott XII. 355.

³⁾ Tud. gyűjt. 1831. V. 92. VIII. 41. ⁴⁾ Arpadia I. 69.

eredetli tűz lángoszlopait, míg mindent meg nem emésztett, megfékezni nem lehetett.

Nemzeti nagyságunk ez emléke már rom, melyet összeomlás fenyeget.

Azóta több meleg felszólalás történt e tárgyban; honfiak és régiségbuvárok próbálták megindítani a kormányt, az erdélyi conservatorok felszólaltak, a bécsi építészeti emlékeket fentartó bizottmány magáévá tette: de még eddig eredménye nem volt. Az erdélyi muzeumegylet egyik gyűlésében indítvány tétetett, hogy a kincstárt, melynek birtokában van, ha értéktelen tárgynak tekintí, mit felépíteni nem akar, kérje fel a muzeumegylet, bocsássa birtokába, — s a muzeumegylet szólítsa adakozásra ne csak a magyar hazát, hanem az egész Európát, s fellehet tenni, hogy a kereszténység hőse, Hunyadi János emlékét még meg foghatjuk menteni. ¹⁾

B) Székely széki várak.

Mint a fennebbiekből láttuk, az eredetileg hétre terjedt erdélyi magyar megye mindenike, egy-egy vár körül központosult. A székely székek, illetőleg az öt székely megye e várszerkezetet nem ismerte, sőt ismerni sem akarta.

Az idők folyama mégis kivitte, hogy az egy Aranyosszéket kivéve, minden széekben megkísérték egy királyi vár felállítását. Háromszék a magáét széthányta; Udvarhelyszéké szintén rommá lett; Csikszék szintén várhez jutott, s míg állt a határszéli katonaság, parancsnoki helyiségévé lett; Marosszék székhelye, M. Vásárhely, önvédelmére épített volt egy várat, ez a mult században szintén katonai parancsnokság alá jutott.

Hogyan fejtett ki, az egyes váraknál elbeszéljük.

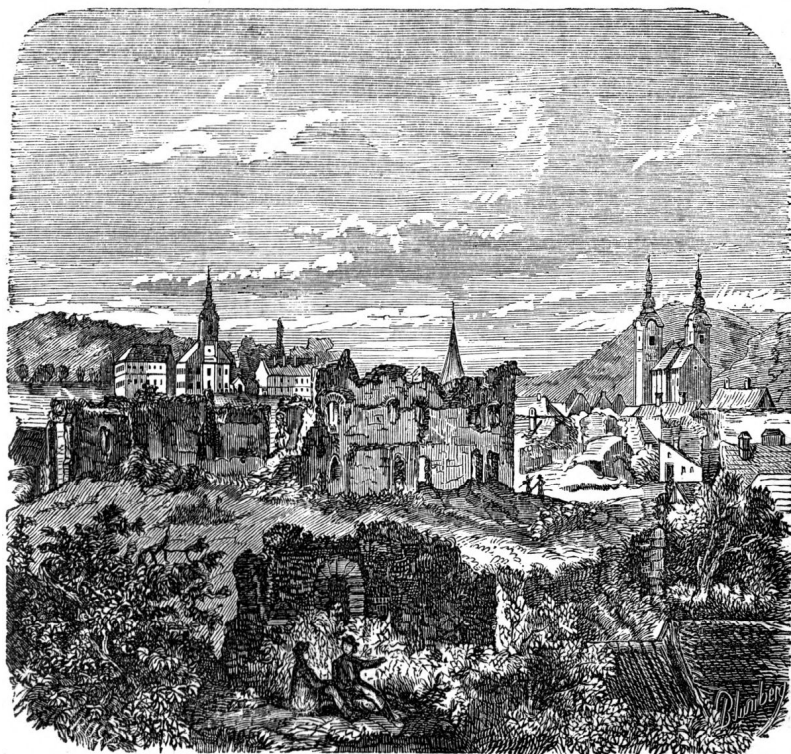
Székely-Udvarhely vára.

Székely-Udvarhely Udvarhelyszék székhelye. Régen anyaszék és anyaváros, mint a hol a székely nemzeti gyűlések tartottak.

¹⁾ Erd. Muzeum évkönyvei II. 141.

Várroma a város közepette, a völgy alig észrevehető egyik magaslatán fekszik, a nép csonkavárnak nevezi. Oly nagyszertű, hogy ha hegytetőn, szabadon emelkednék: legfestőibb romjaink egyike volna. Széles víztartója még ott mélyed, benne apró házak. A víztartó felett 4—5 öl magasságban, fala egész területében áll; állanak négy szegletbástyái; igen a vár udvarán egy derék laképület romja, melynek még felső ablakai is megvannak. Tere többi részén gyümölcsfa és gabona tenyészik. Körmérete 400 lépés lehet.

Venczel királynak van egy 1301-ről kelt oklevele, mely arra mutat, mintha itt már ez időben vár, még pedig királyi vár lett volna.¹⁾

Mint írják, e helyen később a szent ferencziek klastroma

¹⁾ Castrum nostrum Udvard. Schuller, Archiv. I. 61. l.

és temploma állott; benne volt a székely nemzet levéltára; e kolostorra építtette János Zsigmond a várat.¹⁾ Csupán annyi van kétség alatt, hogy melyik évben: Istvánfi, Bethlen Farkas, Miles Mátyás, mind 1562-re teszik; az udvarhelyi convent levéltára pedig 1565-re. Gyaníthatólag 1562-ben elkezdék, s 1565-ben bevégezték.

Hogy János Zsigmond építteté, arra mutatnak a várfal északi oldalába helyezett czimerek: a János Zsigmondtól végig használt magyarhoni négy folyó, kettős kereszt stb. Arra mutatnak ugyancsak az ő ott látható családi czimerei: ugymint apai czimere, a farkas; anyai czimere, a kigyó. Bizonyítja végre a rákövetkező felirat, mi ugyan már alig olvasható, hanem régibb másolatokból kiegészítve így hangzik:

Haec quicunque vides electi insignia ducis,

Pro patria grates hungare laetus agas.

Cur vagus extremis terrarum finibus erras?

En prope, quem multo sanguine quaeris, habes.

Quippe peregrini quam sit damnosa potestas

Principis, accepta discere clade potes.

Flecte genu domino, felicibus utere fatis;

Sanguine sublato sicca manebit humus.

Ezen felirat értelme igen világosan vonatkozik János Zsigmond korára. E feliratban inti honfiai, hogy ne hajoljanak idegen uralkodók felé... Sőt ha a történet kárpitját kissé félrebb vonjuk, e felirat értelmét még világosabban birandjuk.

Mi adott okot e vár építésére, s mi magyarázata e feliratnak, arra nem lesz felesleges megemlítenünk, hogy a székely nemzet az ősidőkben oly szabadalmakat birt, mik a köztársasági intézményekkel voltak határosok; azonban szerveződven Erdély mint fejedelemtség, az eddig különállt politikai nemzetek önállóságából sokat be kellett huzni, hogy Erdély országgá, a kormány erőssé fejlődjék. E reformok már a Zápolyák alatt megkezdődven, az osztrákpártiak nem szüntek meg a székelyeket azzal kecsgetetni, hogy ők a székely ős institutiokat fenn fogják tartani. Így lett az, hogy a mikor a viszály János Zsigmond és I. Ferdinánd közt kardra került: a székelység a fennől leküldött Székely An-

¹⁾ Gr. Mikó, Erd. Tört. Adat. 20. 71.

tal biztatásából I. Ferdinánd részére nyilatkozott. S közülök 1562-ben vagy 40,000, pálfalvi Nagy György vezérlete alatt ki is szállt a vajai rétre: János Zsigmondra és az aristocraticus intézményeket pártolókra halált kiáltának, s az urak udvarait zsákmányolni kezdék. Azonban János Zsigmond sem szunnyadott. Majláth alatt elküldé sergét, s a felkelteket Marosvásárhelynél szélyelverte. Nagy Györgyöt és főnöktársait a segesvári országgyűlésen halállal bünteté; a székely közrend kiváltságait megszorítá;¹⁾ s hogy további lázongásukat féken tarthassa, Miles szerint egy,²⁾ Istváni szerint két várat építtet a székelyföldre.³⁾ Miles azt mondja, az általa említett egy várat Székelytámadásnak nevezte; Bethlen Farkas pedig tovább megy, s a két vár egyikét nevezeti Székelytámadt, a másikat Székelybánja várának.⁴⁾ Ez világosabb kulcsa a vár feliratának. Hogy e guny-nevet valósággal János Zsigmond kora adta volna, sokan tagadják; azonban János Zsigmond egy 1569-ki oklevelében a Székelytámadt-vár neve kétszer is előjön.

Bárki adta e neveket, azok éltek a nép ajkán; s e két vár létezése szála volt a székelység szemében. Mig végre, mikor Mihály vajda 1599-ben Báthori Endre ellen betört, melléje állott, s kikérte magának, hogy e két várat széthányhassa.

Ugy látszik, ez alkalommal az udvarhelyi vár is feldulatott, legalább a Léczfalván 1600. oct. 25-én tartott gyűlés azon határozata, mely a lerontók által új felépítését rendeli, ide mutat. De hogy ekkor felépült volna, kétség alá hozza az, hogy Bethlen Gábor 1621. máj. 6-án Kornis Ferencz udvarhelyszéki főkirálybirónak azon feltétel alatt inscribálta, hogy építesse helyre.⁵⁾ Felépült tehát, de végül sem kerülheté ki a székely nép kezét: ugyanis, a Rákóczi forradalom kezdetén e várat az osztrák sergek bírák, 1704-ben Richter nevű várparancsnok a forradalmi Guthy Istvánnak feladta:⁶⁾ Guthy erre sergét Holdvilághoz vezeté. b. Tige ellen, de csatát veszített; mire Tige ide jött s a várat ismét kézre keríté; mignem gr. Pekri Lőrincz, kurucz vezér, hogy ellenség többé igénybe ne vehesse, vagy hogy a szé-

¹⁾ Erd. Tört. III. 144. ²⁾ Sieb. Würgengel v. Math. Miles 90. ³⁾ Nicol. Istváni, Histor. (Libr. XXI.) 275. l.

⁴⁾ Székely M.-féle székelyek const. 60. v. ö. Kemény, Suppl. ad App. Epist. ⁵⁾ Okl. gr. Mikó, Erd. Tört. Adat. I. 275. ⁶⁾ Cserei Historiája 328. l.

kelyek ohajtásának kedvezni látszassék : általok lerontatá, ugy hogy használhatlanná vált. ¹⁾ Intézék pedig a rontást Szombatfalvi Péter s Tusnádi István, ez utolsó udvarhelyi polgár. ²⁾

A vár birtoklásának folyama nincs egészen tisztázva. Mint látszik, a secularisatioig, 1556-ig kolostor volt, rá épülvén e vár, királyi várrá lett, — mignem Bethlen Gábor Kornis Ferencznek adományozta. De csakhamar azt látjuk róla, hogy 1638. junius 19-én Kékedi Zsigmond, belső-szolnoki főispán e várat a fejdelemnek, Rákóczinak legálta; ³⁾ s hogy II. Rákóczi György 1657-ben Bornemisza Zsuzsánnának, Kemény Boldizsárnénak adta; hogy 1663. nov. 20-án Szentpáli János birta; ⁴⁾ Apafi fejdelem pedig Gyulai Ferencznek adományozta. Hogy mi joga birja ma ismét a Kornis család, nem birjuk megmondani. ⁵⁾

Udvarhely levén a székely nemzeti gyűlések szokott helye, egy párt megemlítettünk. II. Ulászló alatt a magyar birodalom felbomlófélben látszott lenni, mindenki sietett magáról gondoskodni. A székelység 1505-ben ide gyűlt, Bögözi János udvarhelyszéki főkapitány alatt nemzeti kormányt szervezett. Erre megszületik II. Lajos király, az udvar a székelyektől követelte az ököradót; a székelyek azonban megtagadták; miből csata fejlett ki, hol előbb a székelyek, később a királyi sereg győztek: mire 1506 késő őszen a székely székek Udvarhely mellett, az agyagfalvi rétre gyűltek, s minden jogtipró megtámadás ellen véd- és daczsövetséget kötöttek. ⁶⁾

Még egy nevezetes nemzeti gyűlés volt itt, 1555. apr. 23-án. I. Ferdinánd Isabellától elfoglalván Erdélyt, Dobó és Kendi lett Erdély vajdája; a székelyek erre felgyűltek, nemzeti törvényeiket 88 pontban codificálták, s a vajdák által megerősítették, — magyar nyelven levén szerkesztve, ezzel kezdődik Erdélyben a nemzeti nyelveni törvényhozás. ⁷⁾

1848. oct. 16-án a székely nemzet szintén összegyűlt vala: a mintegy 30,000 felgyűlt székelység gyűlhelyétül az agyagfalvi rétet választotta, — itt szervezték magokat, innét szálltak táborba Marosvásárhelyre. ⁸⁾

¹⁾ Windisch, Geographie 303—9. l. ²⁾ Milkovia, II. 56. ³⁾ Jos. Kemény, Suppl. Dipl. X. 54. ⁴⁾ Ugyanott XIX. ⁵⁾ Felső-magyarországi Minerva 1826. jun. 1749. l.

⁶⁾ Erd. Tört. II. 134—36. ⁷⁾ Erd. Tört. III. 144. ⁸⁾ Erd. Tört. 48/49-ben. 92. l.

Várhegy.

Várhegy Háromszék közepén fekszik, sík téren. A faluban domb emelkedik ki, melyen most a gr. Nemesek udvarháza van: e ponton állt a várhegyi vár.

Hogy itt régebb idő óta várnak kellett lenni, oda mutat a falu Várhegy nevezete. Különben is, Nagy Lajos király, ki benjárván, Erdély déli részét 1354-ben várakkal akarta megerősíttetni, ide is várépítést rendelt. ¹⁾

Meg épült vagy sem, nem látjuk, mert a történet János Zs. koráig hallgat. Ekkor, mint az előbbi czikk alatt elbeszéltük, a székely nép fellázadt, s miután e lázzadás elfojtatott, a székelység fékezésére két vár építése lön rendelve, melyek közül az, mi Udvarhelyre épült Székelytámadt, mely Várhegyre épült, Székelybánja nevet kapott volna. ²⁾ Azonban, hogy e gunynév oklevelekben nem alkalmaztatott, arra egy oklevelet birunk, mit ugyan-csak János Zsigmond adott ki S.-Szentgyörgy részére, melyben e várat Várhegy-varának nevezi.

Hogy e várhoz faluk tartoztak, mint Szentlélek, Polyán egy része, azt egy 1581-ki okmány említi, melyben szintén Várhegy várának neveztetik. ³⁾

A néphiedelem szerint, a magaslatot, melyen e vár állott, a néppel hordaták össze, és úgy építettek reá: mi azonban alaptalan.

Ma e vár nem áll, csupán alapjának még kiálló kőfalai fogják körül a kis hegyet. Végromlását a történet következőleg jegyezte fel. Báthori Zsigmond fejedelem Erdélyt az osztrákháznak adta át, de megbánván tettét, csakhamar Báthori Endrét hozta Erdély trónára. Az osztrákház a részére lett lemondásból kelt jogát érvényesíteni akarván, Básta tábornokát s Mihály oláh-honi vajdát indítá Erdély ellen. Mihály vajda 1599-ben, mint Básta szövetségese bejő. Brassótól felküld a székelységhez, fel szólítja, hogy Báthori Endre fejedelem ellen keljenek fel. A székelység hajlandónak nyilatkozott; de csak azon feltét alatt, hogy

¹⁾ Schuller, Umriss II. Urkundenbuch 1. I. ²⁾ W. Bethlen II. 20.

³⁾ Gr. Mikó, Erd. Tört. Adat. I. 267.

ha 1562-ben elvesztett kiváltságait megadják, s megengedik, hogy e várat leronthassák. Mihály vajda mind a kettőt megigérte. Mire a székelység táborba szállt, s pályáját e vár fenekestőli felforgatásán kezdte meg. ¹⁾ Innen mentek Sellenbergnek, hol Báthori Endrét megverék, kinek aztán élete is áldozatul esett.

Ujra felépítését mindjárt más évben, az 1600. oct. 25-kén Léczfalván tartott gyűlés elvégezte, meghatározván, hogy a várhegyit Háromszék és Csik, az udvarhelyit Udvarhelyszék, Gyergyó és Kászon minden rangu lakosa állítsa helyre; ²⁾ de ugy látszik, a végzés Várhegyre nézve nem teljesedett.

Csik-Szereda vára.

Csikszéknek szintén keletkezett vára, mely épen Fel- és Alcsik összetalálkozásánál épült, s mellé egy kis város kerekedett.

Mint a székely kronika írja, ide legelőbb várat egy Mikó nevű ismeretlen lovag építtetett a XI. század közepén: ki 200 fegyveressel megjelenván, a székelyeket a csángók ellen megsegítette, miért megengedtetett neki, hogy hadnagyságot állítson, várat építsen, — ugy építtette ide ezt, mit Mikó-várnak neveztek. ³⁾

Később a vár elpusztult, helye a fiscusra szállt.

Később Mikó Ferencz 1611-ben Csikszéknek egyelőre al, később főkapitányává levén, minthogy Csikban birtoka nem vala, s a székely törvény a tisztviselőtől birtokot kívánt — ugy nyerhette e helyet, s építtette ujra e várat, mit most már Mikó-ujvárnak neveztek, mint gyanitják, 1620 körül.

Mikó Ferencz 1635-ben meghalván, e vár fiára, Mikó Józsefre szállt; ki 1636. mart. 20-án szintén elhalálozván, e vár özvegye, Macskási Ilona birtokába ment át, ki csernátóni Domokos Tamáshoz férjhez menván, e várat is magával vitte, s ugy lakott benne Domokos Tamás, mint Csikszék főkapitánya 1647-ben; ki Rákóczi lengyel expedíciójában tatárabságra jutott, s a vár fiára, Gáborra, s leányaira Erzsébetre Abafi Jánosnéra, Ilonára Fekete Ferencznére szállott. ⁴⁾

¹⁾ Miles, Würgengel 240. ²⁾ Erd. Tört. Tára I. 252.

³⁾ Székely nemz. const. 287—88. Uj magy. muz. 1854. 271.

⁴⁾ L. Gr. Kemény József ért. Uj magy. muz. 1854. 44. 146.

Romlása, úgy látszik, a II. Rákóczi-ra jött tatárok által következett be, 1661-ben; mignem aztán gr. Steinville, főhadi kormányzó 1716-ban helyreállíttatá, mit kapuján egy kölaponi felirat is bizonyít. Felállíttatván a határszéli katonaság, 1764-től a csiki székely gyalog ezred ezredesi szállásává lön.

E vár hegyfok lábán épült, mi a keleti hegyekből nyulik az Olt partlapályára. Felálló kőfal nélkül van, csak is sánczok teszik erősségét, melyekből egy kastély emelkedik ki.

Egy 1777-ben szerkesztett leírás szerint, a vár. erősségét; hol legszélesebb 30, hol legkeskenyebb 15 lépés sánczozat képezé; mely körül azonban a kőfalazat csak egyik oldalán állott még; a sánczon belől derék földtöltés, mely északi részén sántányvá van alakítva. Négy szegletén földből ugyanannyi várfok. Bele a sánczon keresztül híd vezet egy előudvarra, melyen tul van a főudvar, melyet az emeltet főépület négyszegben foly körül. ¹⁾

E vár ma is így áll. Hogy nem valami erődtmény, felesleges is mondanunk. Keleti és nyugoti oldala 95, más két oldala 85 lépés. Ostromoltatásáról hallgat a kronika; mint erőd a 48-ki forradalomban sem szerepelt.

Marosvásárhelyi vár.

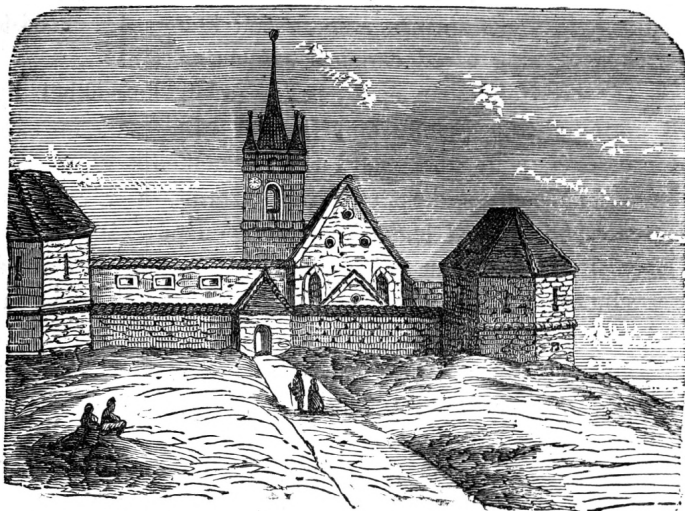
Marosvásárhely, mint a székelyföld egyetlen nagy és királyi városa, több tekintetben nevezetes; jelenleg azonban csak vára érdekel bennünket. A város a Maros balpartján, épen a folyó mellett terül. A városba délkelet felől hegy előfoka nyulik be, erre épült vára.

A városnál magasabban áll. Délről és keletről, hol a hegygel összefügg, 40 lépésnyi sáncz mélyed. Ezen sánczozatból emelkedik ki négyszegre vont téglakőfala, mely 5—6 öl magas; négy szegletén négy bástya, míg a városra néző észak-nyugoti oldalán, a szegletbástyákon kívül, több bástyája is van.

Belé a város felől visz az út. A mint kapuján belépünk, tágas várudvar nyílik fel, mekkora Fejérvárt kivéve, Erdély egy várában sincs. Tágasságra nézt tehát a marosvásárhelyi vár jó

¹⁾ Benkő K. Csik, Gyergyó II, 7.

erődeink közt másod helyen, mint a melynek körmérete 900 lépésnyi, s 200 lépés az átmérője.

A vár udvarának délnyugoti részét a reformátusok egyháza, a délkeletit emeletes várparancsnoki lak foglalja el; egyéb épületei a várfal mellett fekszenek. Mindazáltal annyi tér marad fenn, hogy rajta egy pár zászlóalj kényelmesen teheti mozgásait

A várba a főuton kívül, ugyancsak a város felől, gyalog út is vezet fel az egyházba, hol az isteni tisztelet jelenleg rendszeren foly; azonban a mult században Mária Theresia azon megszorítása következtében, mely szerint a protestans egyházakat ujittatni nem lehet, e templom a goth izlés egyik műve, csaknem összedült vala.

E ponton régen kolostor volt, mit Báthori István vajda a XV. század második felében várrá alakított, hogy a székelyeket, kikre adót vetett, féken tarthassa. ¹⁾ A székelyek a vajda ellen az udvarnál felléptek, a vajdát megbuktaták, a vár összement. Bekövetkezvén 1556-ban a secularisatio, e helyet János Zs. a városnak adományozta.

Beállván a Bástá kora, azon esemény, hogy Bástá katonái 1602 urnapján Vásárhelyt kirabolák, ismét kívánatossá tette egy erőd építését. ²⁾ Ugy épített ezt a város vagyona megmenthetése

¹⁾ Engel, Geschichte III. II. 54. ²⁾ Erd. Tört. IV. 130.

tekintetéből; mire nézt a várfal építése czéhek szerint rovatott ki a polgárookra. Mint Szabó Nagy Ferencz írja, Borsos Tamás városbíró, a Básta-féle zavarokban többed magával Brassóba szorulván, falait addig nézegeté, hogy hazajövet várépítését terjeszté a város elé. Ugy kezdék el, egy leégett kolostor alapján, 1602 augusztusában; már Sz. Mihály napjára kapuit is felvonák, s belezárkoznak; ¹⁾ később aztán bástyákkal is elláták.

Más évben, 1603-ban Básta György Dévára országgyűlést hirdet, melyben e várat a székelyek lerontatni kívánják; törvényök szerint azt igényelvén, hogy székelyföldön várnak lenni nem szabad. Két napon át mind sürgeték lerontását; de alapítója, Borsos, ékesszólásával megmentette. ²⁾

Igy épült és tartatott meg e vár, mely aztán 1775 tájt a város birtokából a katonaság kezébe ment át, hol ma is van.

Vásárhely és e vár körében sok sajtáságos esemény vonult el. Itt folytak a mesés ökörsütések a magyar királyok korában.

Ismeretes tény, hogy régen a székelyföld minden szabad polgára, az elsőtől az utolsóig, nemesi kiváltságban élt: pénzadót nem fizetett, hanem minden adójuk abban állt, hogy mikor a király trónra lépett, nőült vagy első fia született, minden székely ez alkalomra ökörral adózott. Ezen adószedés ökörsütés nevet horda. Ilyenkor a székelység, hogy királya iránti hódolatát bemutassa, Vásárhelyre hajtá minden ökrét, királyi adószedők elébe. A kihajtott ökröket a tulajdonosok négyenként az adószedők elé állíták. Ekkor a birtokos elvászta kettőt, a harmadikat elvászta a király számára, negyedik ismét a székelynek maradt. ³⁾ Mások szerint e választás nem négy, hanem hat ökör közül történék. A mely székelynek csak egy vagy két marhája volt, az másokkal állitá össze. Az így beszédett ökrökre azonnal bélyeget sütének, s e bélyegzésről nevezték az egészet ökörsütésnek. ⁴⁾ Ezen adózás színtere a város azon része volt, melyet régi baromvásár-utcának hinak, a város keleti részén. Mivel ily alkalommal vásár és cserebere folyt, a városnak Vásárhely lön a neve.

Mily jövedelmes adó-nem vala ez, onnan gondolhatni, hogy

¹⁾ Erd. Tört. Adat. I. 71. 75. l. ²⁾ Erd. Történeti tára I. 87—89. 96. II. 6. 31—32. ³⁾ Kovachich Scriptorum minores II. 387—89. ⁴⁾ Erd. Tört. II. 135,

történezeink 30—40,000 ökröt is emlitenek, mint elbélyegzettet. Ezen ökrösztítésből 1506-ban gonosz lázadás kerekedett. Minthogy ez idő előtt se Zsigmond, se V. László, se Mátyás királynak nem vala fia, s mivel ekkor II. Lajos születésére ökröt kértek, a székelység mint szokásból kiment adót, megtagadta. S midőn a királyi adószedők keményebb eszközökhöz nyulnának, a nép fegyverre kelt. Tomori Pál jöve Budáról ellenök; de a reájok jött hadat itt a város alatt bevárták, Tomorit megverék. S csak később és nagyobb erővel lelete őket rendre hozni ¹⁾

Ezen megtagadási eset Isabella királyné ellen, midőn János Zsigmondja született, még egyszer megújult. S e volt az utolsó ökrösztítés.

1551-ben itt csata volt. Isabella királyné ellenségei ellen a töröktől segélyt kért. A közlő sereg azon részét, mely Moldovából jött, Martinuzzi árulásából I. Ferdinánd javára alatta megverék.

1556-ban azonban épen az itteni országgyűlésen határozott el az, hogy az ország mégis csak eláll I. Ferdinándtól, még pedig vissza a török pártjára.

Isabella halála után, az ifju János Zsigmond ellen, a székely nép 1562-ben ismét feltámadott, innen nem messze, a vajai rétre gyülekezett. A 40,000-re növekedett néptömeg a birtokosok ellen kezét emelt. A fejdelem hozzájuk küld, kérdeti, hogy mit kívánnának: ők minden hajdani kiváltságukat követelték. Erre Majláth Gábor sereggel ellenök jött; megütözköztek: a győzelem a népé lett; maga Majláth alig mentheté meg életét, Vásárhelyre futott, a mostani vár helyén állt kolostorba. Azonban segélyére jött Radák László ezer lovas-, s ezer gyaloggal, s most a székelyek vesztettek. Erre lett a hires segesvári hongyülés 1562. jun. 20-án, hol a székely nép kiváltságait elkobzák; s hol e felkelés főnöke Nagy György és társai kivégeztettek. ²⁾

1659. sept. 24-én itt országgyűlés van, mely a radnóthi kastélyban táborozó II. Rákóczi György volt fejedelmet székébe harmadszor is visszatette; s sept. 29-én onnan a városba nagy pompával behozta. ³⁾

¹⁾ Istváni Historiája. Libr. IV. ²⁾ Wolf de Bethlen Libr. II. 23,

³⁾ Erd. Tört. V. 83,

1661 szeptemberében erre Ali basa ide érkezett, s Kemény János helyébe fejdelmet keresett. Elkülde A p a fi Mihály után Ebesfalvára, ide hozatá; s sept. 5-én megválasztatá. ¹⁾

A Rákóczi forradalom kezdetén Guti István, kurucz vezér ide jött, a várost felégeté; de a kastélyt bevenni nem tudá. ²⁾

1707. apr. 5-én itt igtattatott be a kurucz világ vezére, Rákóczi Ferencz, erdélyi fejedelemségbe, mely ünnepély a postaréten, a várostól északkeletre eső rétségen folya le.

1754-ben Medgyesről a kir. tábla ide tétetett át, ma is itt van.

1848-ból is maradt Vásárhelynek csataemléke. Berzenczei idehozá az Agyagfalvára összehívott székelységet. Gedeon altábornagy a császáriakkal megjött, s nov. 5-kén az ágyú nélküli székelységet szétágyuzá, mire a város és vár a győztes hatalmában maradt. E nap óta a kormány tartá a várat 1849. jan. 13-áig, mikor Bem elényomult, s ezen év augusztus 2-káig kezét rajta tartá.

C) Szász széki kerített városok.

A szász hatóságok, mint említém, nem várakra, hanem városkerítésekre támaszkodtak.

Mikor a szászok 1141—3 táján be kezdtek vándorolni, Erdély keleti határszéle a székelyek által biztosítva volt; a déli rész pusztá, felhagyott hely lévén, ide kívánták őket telepíteni.

Mint a nyomozódások mutatják, a település a pusztaságnak innesső részén vette kezdetét, s a mint a csapatok évtizedeken át érkeztek, a szerint nyomultak mind belebb Szeben és Brassó felé; ¹⁾ ugy alkoták valamivel később Beszterczevidékét.

Ha a naptári kronikának hinni lehetne, Medgyest 1146-, Szászsebest 1150-, Szebent 1160-, Segesvárt 1198-, Szászvárost 1200-, Brassót 1203-, Beszterczét 1206-ban kezdék alapítani. S mintán Erdélynek a hét megye hét váráról már az ők bejövetelök előtt Septem Castra neve volt, felesleges is mondanunk, hogy a

¹⁾ Ugyanott 114. ²⁾ Cserei Historiája 328. ³⁾ Erd. Tört. I. 85.

Siebenbürgen német nevezet, nem ezen hét szász városról vette keletkezését, mint ezt hinni akarják.¹⁾

Hogy e városok előbb faluk, később mezővárosok, s csak később lettek kerített királyi városok, felesleges bizonyítanunk. Erődítésükre a törökök Európába lett benyomulása adott indokot, 1420-ban megkezdődvén Erdélyre a becsapás, kőfalaztatásuk, mint látni fogjuk, a XV. századra esik.

Medgyes.

Medgyes a székelyföldről a Marosba siető Nagy-Küküllő völgyében, annak balpartján fekszik.

A bejövő szászok, a kronika szerint, ezt a várost kezdék legelőször alapítani, 1146-ban. Mint a városi levéltár mondja, egyelőre itt csak kastély volt, melynek 1450-ben Szász Miklós a várnagya. Erődítését 1480 körül kezdik meg, sánczczal veszik körül, melybe vizet bocsátottak. Mátyás király 1486-ban parancsot adott ki, hogy a város erősítésében mindenki résztvegyen,²⁾ minek következtében 1494-ben kőfallal kezdik körül venni; a munka 1498-ig keményen folyt, de úgy látszik megszakadt, mert sajátlag 1534 körül végezték be.³⁾

Azonban az első várfal ma már nem létezik, az a Rákóczi-forradalomban Pekri Lőrincz által 1706-an nagy részt lerontatott.⁴⁾ Ott látszik ma is kőből épült egykori fal maradványa, mint a melyre a múlt században egy új falat vontak. Új fala gyenge, téglából való, s csak félölnyi vastag. Alakja kerek, mely azonban kerekké apró szegletekben törik. Kapuja három.

E vár hajdan nevezetes pont, mint a hol négy út találkozik s keresztet képez. Ez utak egyike a székely földről jő, a Küküllő völgyén le, s megy Fejérvárnak; a más út jő Marosvásárhelyről s megy Szebennek. Mint ilyen hely, sok és nevezetes csatáknak, s eseményeknek volt színtere.

Fekvése annyiban szerencsés, hogy a völgy felett áll néhány öllel, egy a völgybe nyúló hegyfok lábán. De a körülie emelkedő hegyek igen dominálják.

¹⁾ Erd. Tört. I. 60.

²⁾ Okl. Archiv. N. F. I. 198. ³⁾ Ugyanott 199. I. Haner, D. königliche Siebenbürgen 226.

⁴⁾ Windisch's, Geographie III. 155. I.

Nagy fontossága feltüntetésére néhány itt lefolyt eseményt megemlítek.

De kezdvén ütni a török, Mezet bég 1438-ban becsap, Medgyest is elpusztítja.

Mátyás király moldovai hadjárata után, Brassóból 1468. jan. elején ide érkezik, hol a szebeni polgármester köszönti.

Zápolya fellépvén, Medgyes Ferdinánddal tart, miért 1529. sept. Kún Kocsárd Zápolya részére ostromoltatja; mire 1530 augusztusában magát feladja. ¹⁾

1534-ben Gritti Alajos, török kegyencz, előbb Zápolyának nagy embere, később árulója, bejött vala török sereg élén. Brassótól parancsul adja, hogy a hon nagyjai hódolatukat letenni hozzá siessenek. Azonban Cibak Imre Erdély Zápolya részéről parancsnoka, a hódolatot betiltván, serget gyűjte, s övéihez így szól: valamint e főveg két főt nem fedezhet, ugy a honnak két ura nem lehet. A merész szavakat megvitték Grittinek. Gritti a büszke szavakra lánggra gyul. Jól van, — szól — ha nem fedezhet a hon fővege két főt, egyiknek el kell bujni. Dóczi Orbánt Felmernél, Brassó közelében, aug. 9-ke éjjelén a Cibak sátrába küldé, s ezt orgyilkolva megöleté. Erre az erdélyiek Cibak vérebe kardot mártottak, a véres kardot, ős szokás szerint, mint fegyverrekeles jelét, a honban széthordoztaták, s kevés időre Majláth István, Erdély Ferdinánd részéről parancsnoka alatt 40 ezer erdélyi táborba szállt, megboszulni Cibak ártatlan vérért. A kegyencz, előbb Brassóba, azután Szebenbe akarta magát bevenni, de egyik se bocsátá be. Medgyesre futott tehát, hová a városiak akarata ellen betört. De alig pihent meg, ott vala sergünk, mely kiméleletről sokáig nem ostromolt; mignem sept. 28-kán nyolcz ágyut szegeztek neki, s reggelre 20 lépés rést tőrttek a falakan. Dóczi a nép dühének lett áldozata. Gritti feje pedig, miként a Cibaké, elesett. Így végzé életét Medgyesen e férfi, ki magát Magyarhon protectorává akarta feltolni. ²⁾

1576. jan. 28-án Medgyes roppant pompának volt tanuja. Hongyulás volt, hová megjöttek a lengyelek követei, meghívák Báthori István fejedelmünket Lengyelország trónjára, mit elfogadott.

¹⁾ Erd. Tört. II. 57. 99. III. 29. 31.

²⁾ W. Bethlen, Histor. I. 211. I, Erd. Tört. III. 43. I,

1588. dec. 8-án hongytülés volt, hol a még gyermek Báthori Zsigmond a kormányt felvette.

1605. sept. 4-én hasonló jelenet kezdődik. A győzelmes Bocskai István országgyűlést hirdetvén ide, diadali ünnepélyel fogadják, s sept. 14-én Erdély fejedelmévé igtatják be. ¹⁾

1614. febr. 23-án hongytülés nyilván meg, véres jelenetnek lett szinpada. A kéjvadász Báthori Gábor fejedelmet saját katonái megölték. Következője, Bethlen Gábor, ide hongytulást hirdetett: többen azt kívánák, hogy a gyilkosok törvényszék elé állittassanak. A vita oda került, hogy Szilassy és Nadányi, a két fő részes magát a Báthori darabontjai ellen a sz. ferencziek tornyába vette, onnan oltalmat kísértének. Azonban a darabontok a tornyot bevették. A szerencsétleneket onnan ledobták, s alant összedarabolák. ²⁾

1630. jul. 10-én újlag viszályos hongytülés kezdődik. A haza Bethlen Gábor halála után, ennek neje és testvére közt pártokra szakada. Mindenik saját kegyenczét ohajtá fejedelmül. A viszály oly magas fokra hágott, hogy a gytlés termében szinte vér ömlött. Miként Kemény János önéletírásában meséli, Magyarhonból a rátkai ördög is jelen volt, ez izgatá a pártokat.

1658. jan. 9. Miután II. Rákóczi György Lengyelhonban elveszté sergét, vele a porta kegyét és trónát: itt az új fejedelem Rhédei Ferencz hongytulást tart, hogy magát beigtassa. Azonban a trónvesztett Rákóczi székely sereggel hirtelen reája üt. A friss fejedelmet székéből kiugratja, maga foglalja el azt.

1705-ben Medgyest gr. Forgács Simon Rákóczi Ferencz részére ostromolta, mire jun. 15-én, a német őrség és város magát feladá. Az ostromot Damoiseau mérnök intézte, egyike azon mérnököknek, kiket a francziák küldének. ³⁾

Medgyes az 1848-ki forradalomban sok kézen ment át. A császáriak birták egész 1849. jan. 19-ig; mikor is Bem, a Gál-falvánál jan. 18-án tartott csata után kezébe kapja. Bem belőle Szeben felé ment. Jött b. Heydte, dragonyos kapitány s a magyarőrséget belőle kiützte. Pár nap múlva a vizaknai csatánál (febr. 4.) Zsurmay, Vilmos-husár őrnagy elszakad Bemtől, báró

¹⁾ W. Bethlen, VI. 325. Erd. Tört. IV. 173.

²⁾ Erd. Tört. IV. 218. ³⁾ Histoire de Revolution de Hongrie. V. 205. I. Erd. Tört. VI. 68.

Heydtét újra kinyomja belőle. Bem a piskii csata után ide vonul; magát rendbeszedi. Mart. 1- és 2-án a várostól délfelé egy óra-negyedre, hol a hegy félkört képez, a Szebenből elnyomuló császáriaktól az ajánlt csatát elfogadja, s változó szerencsével küzd; mig nem 2-án estve innen elvonul fel Segesvárnak. A város ekkor újra a császáriak kezére ment. Mart. 9-én Bem hirtelen elhagyja Segesvárt, Szebennek tart, a fedezetlen Medgyesen átvonul. Szeben bevételétől (mart. 11.) Medgyes a forradalmiak kezébe esett, s ott maradt a muszkák bejövetele utáni időkig.

Szász-Sebes.

Fekszik a Sebes vize partján, mely nyugoti külvárosán által foly. Nevét is e folyóról vehette.

Ha valaki Szebenből Fejérvárnak vagy a Bánságnak tart: az Szászsebest el nem kerülheti. Honnan harcosz időkben tán minden város közt leginkább ki van a vésznek téve. S ezért legkisebb s legszerényebb szász város. Kedves fekvése van a kenyérmezei térség keleti szegletében.

A kronika szerint, a szászok beköltözése után csakhamar, 1150-ben alapult. Szászsebesi jegyző, Conrád József, 1784-ben a város történeti eseményeiről hivatalos jegyzéket szerkesztett, s ebből látom, hogy egyelőre csak sáncozat és favár tevé ereőségét. De meghallván a törökök beütni akarását, 1387-ben két emberöket küldék Budára Zsigmond királyhoz, hogy a városnak köfallal leendő körülkerítése iránt engedélyt nyerjenek. Az engedélyt megkapták, s a várost azonnal köfalba vevék. ¹⁾ S mikor Amurath török szultán, beütéseit elkezdé, Szászsebest már köfalban találta.

Nem sokat használt, mert Amurath 1438-ban a várost bevette, kirabolta, felégette, lakosait elhűrczolá, várfalát lerontotta. ²⁾

Szászsebesnek azért ma vára, még pedig a legépebb vára van. Ugy, hogy még koronája is kevés helyen hiányzik. Azonban e vár nem az első. Ennek építését 1566. nov. 30-án hongyülésileg hatázzák el, úgy építék, még pedig negyed részét fejedelmi költségen, a többit a három nemzet. ³⁾

¹⁾ Városi levéltár C. betű 1. sz. Éder Felmerhez 84. l.

²⁾ Erd. Tört. II. 57. ³⁾ Gr. Mikó, Erd. Tört. Adat. II. 369. III. 305.

Az első vár kettős fallal volt, a mostani csak egygyel. Anyaga kő, s még keményen áll. Mint váraink mindenike, ugy ez is 4—5 öl magasra nyulik fel a föld színétől.

Alakja tojásdad. A legkisebb városkerítések közé tartozik. Csupán két kapuja van, melyek egyikén a mint belép az utas, a vele szemben levő más kapun mondhatni kilát. A belváros is tulajdonkép csak egy főutcából áll, melyen az országot áthalad. Ezen főutcát egy más metszi keresztül, mintegy kereszt alakban: ezen keresztutczák végén is bástyák állanak, de csak gyalog kijárók számára. A belváros hossza 6—700 lépésnyi. A két főkapu körét kettős fal védi. Vízartója is ott mélyed kereken a vár egész környezetében; de ma nem víz, hanem csinos vete-ményes, mit benne láthatunk.

Ugy kell lenni, hogy e különben gyenge vár, nem sok ostromot fogadott el, máskép ily ép nem maradhatott volna. Alkalmasint minden fegyveres erőnek megnyitotta kapuit. Így jutott hozzá Zápolya 1630. jan. 27-én; így látjuk például, hogy 1551. jun. Isabella királyné keres benne menhelyet; s már octoberben Castaldo, Isabella ellensége tüzte ki benne Austria lobogóját; pár év múlva, 1556-ban Isabella vezérét, Petrovichot látjuk belevonulni, mart. 8-ára gyűlést hirdet, hol a rendek Ferdinándnak a hűséget felmondák, s Isabella és János Zsigmond visszahozatalát kimondák. ¹⁾

Mint ily önállástalan öröditvény sokat szenvedett. A II-ik Rákóczi Györgyöt trónából kivetni akaró török sereggel 1658. sept. 12,000 tallérban egyezkedett ki. A Kemény János ellen bejött törökség 1661. jun. felégeté. ²⁾ A Rákóczi forradalomban Csáki András, 1706-ban, falait megrongálta, ³⁾ Károlyi 1708. aug. 14-en bevétette, felégetteté. ⁴⁾

Szászsebes Fejérvártól egy órára fekszik. Honnan a fejdelmek, mint székvárosukból igen szerettek ide kijöni, mivégre itt szállást is tartának. Zsigmond király 1421. jul. 4-én itt járt. Zápolya János e városban hala el 1540. jul. 21-én. ⁵⁾ Neje Isabella, 1551 júniusában míg Fejérvárt ostromoltatá, e városban tartá szállását. S mikor gr. Steinville, Erdély főhadiparancsnoka

¹⁾ Erd. Tört. III. 147. ²⁾ Chronic. Fuchsio II. 127. ³⁾ Windisch's Geographie III. 180. ⁴⁾ Cserei 398. Fundgruben III. 375.

⁵⁾ Wolf de Bethlen I. 323.

Fejérvár mostani várát építteté: az építés ideje alatt lakhelyét Szebenből ide tette vala. Szállásául a város egy épületet rögtönzötte, mely ma katonai laktanya.

Korunk forradalmában Szászsebes kevés, de nagyszertű jeleneteket látott. Ellenségét, a forradalmiakat legelőbb 1849. febr. 6-án látta, megveretve, szétszórva, a vizaknai csata után. Puchner, főhadai kormányzó, a császári egész erővel benne őket utólérte. Bem magát bezárta, s míg sergét rendbe nem szedte, a császáriak 6. fontosairól, mik a keleti kapura most is látszó nyomokat dörgének, hallani sem akart. Belőle még az nap kivonult, s lett a piskii csata. Ugyancsak ez év aug. 6-án, Bem, Szeben alatt aug. 4—5-én újra megveretvén, Szászsebesen ismét átvonul. S lön a fegyverletétel.

Szeben.

Mint az erdélyi szász kormányzat és egyetem székhelye, nagy szerepet játszott Erdély multjában. A lutheranus vallást, mit most az egész szászság vall, innen kezdék 1523-ban terjeszteni. ¹⁾ A nemzeti fejdelmek kora után, az osztrákház ide tévé a katonai főparancsnokságot; ide a főkormányshéket, mely utolsó, midőn Kolozsvárra tétetett át, a kincstárnokság itt maradt, mi Szebennek nagy politikai fontosságot szerze. A forradalom után felállított jogakademia a szász ifjuságot, mely eddig Kolozsvártt és Vásárhelytt végezte vala a jogot, ide őszpontosítá.

A történeti rége szerint Hermann, azon német lovagok egyike alapítá, kik Sz. István király nejét, Gizellát, Bajorhonból 1006-ban bekisérték. ²⁾ Mások e Hermannt a saxoniai herczeg fiának gondolják, s hogy azon lovagok egyike lett volna, kiket Nagy Károly küldött be, hogy az avarok felett örködjének. ³⁾ Ugy hiszik, e Hermann nevérol nevezték előbb Villa Hermannii, s később, hogy várossá lett, Hermannstadtnak.

A naptári kronika szerint a szászok kezdék alapítani, 1160-ban. Már 1167-ben egy oklevél megemlíti. ⁴⁾

A mint alapult, igen sebesen kezdett fejlteni. A szebeni prae-

¹⁾ Erd. Tört. II. 148.

²⁾ Tröster II. Buch. IV. Cap Thuroczy, II. Cap. 18. Eder Schaesenshott 23. ³⁾ Heltai krónikája I. k. XXX. rész. ⁴⁾ Fejér, Cod. dipl. I. 179.

postság III. Béla alatt már állott: annak oly szabadalmat adott, mely a püspökség alól kivette, s a tizedet a szász papok kezébe adá, miből 1189 körül a praepost és püspök között heves vita keletkezett; mit egy még hevesebb követett, mennyiben 1211-ben, Berthold kalocsai érsek, II. Endre király sógora, a praepostságot püspökséggé akarta emelni. ¹⁾

Ily pártfogás mellett Szeben ipara hamar fejlett: Nagy Lajos 1370. febr. 22-ről áruiaknak szabad utat nyit; Mária királynétől 1384-ben azon kiváltságot kapják, miszerint Szebenből minden idegen iparos tűzérkedése ki legyen zárva. ²⁾

Még nagyobb emelkedést kap azáltal, hogy Zsigmond király a praepostságot, mely az istentisztelettel nem kezdett gondolni, 1424-ben eltörlötte, birtokát, mely öt faluból állott, Szeben városnak adományozá. ³⁾ Ugyan e században már pénzverdét látunk benne.

Elkezdődván a török Erdélybe betűtése, 1420-ban, Szeben az 1438-ki betűtésnél már mint oly erőd jelenik meg, melyet a török bevenni nem birt, s milyen erődre Drinápolytól idáig nem talált; ⁴⁾ valamint az 1442-beli török támadást is becstületesen kiállotta. Hogy még jobban megerősítsék, V. László 1454-ben 20 márka ezüstöt ad. ⁵⁾ Ilyszertü phasisokon fejlődött Szeben azzá, mi lett, s oly erőddé, melyet a töröknek egyszer sem sikerült bevenni.

Szeben kényes ponton esik, közel a verestoronnyi szoroshoz. A hadjáratok és betűtések viharának meglehetősen ki volt téve, min szerencsés fekvése segített, mennyiben magaslatra épült, s körüle kerekén szép térség.

A vár a ponkról lenyulik a térségbe. Alakja nem tiszta négyszeg. Nyugotészakról, honnan a megtámadás inkább jöhetett, kettős várfal övedzette. Régebben viz vette körül, mi már a XVI. közepén halastó; ⁶⁾ mit II. József alatt kertekké alakítottak át. ⁷⁾

A tulajdonképi várfal ma nem a régi. A hajdani, mely köből volt, földig omolt; maradványa ott látszik sok helyt az új fal alatt. Az erre emelt újabb fal, téglából van építve. Sőt van

¹⁾ Fejér; Cod. dipl. VI. 742. Tentsch, Geschichte 157.

²⁾ Erd. Tört. II. 26. 23. ³⁾ Erd. Tört. I. 94. 98.

⁴⁾ Katona, Hist. Crit. XIII. 452. Eder Felmerhez 103. ⁵⁾ Archiv. d. V. NF. II. 156. Tentsch, 172.

⁶⁾ Reichersdorfer, Chorographia Transilv. 8. I, ⁷⁾ Archiv. d. V. NF. II. 61.

oldala, mint a déli, hol hiányzik, s helyén ma lakházak állanak. Keleti oldala igen ép, négy bástyával. A nyugoti szintén erős, s rajta át a belső várba hosszú boltíves két kapu vezetett be. 1666-ban négy kapuja s két ajtója volt. ¹⁾

Szeben csakhamar az ostromok hosszú sorát költötte fel maga ellen, mennyiben nézetei az ország többségétől külön váltak, s e miatt gyakran látjuk a hazai sergeket alatta. A mint Erdély Magyarhontól külön vált, s Szeben 1527-ben Ferdinándhoz nyilatkozott, Zápolya ellene fellépett; 1529-ben a belefutott Majláthot, Ferdinánd vajdáját, Kún Kocsárd ostrom alá vette; hosszas bezáratás következett be; 1531. jan. 20-án három havi fegyverszünetet kötnek; azonban, a mint a kikötött idő lejárt, Báthori István, Zápolya vajdája apr. 24-kén Szeben alatt újra megjelent. A bezáratás és ostrom tovább folyt. A többi szász város egymásra adta fel magát. Az 1533-ki esőzés miatt fala egyrésze összeomlott; ¹⁾ 1534. oct. végén Balassa Imre jelenik meg alatta, mire nov. 2-án, azon ürtgy alatt, hogy Ferdinándhoz küldenek, hogy őket s a várost eskütje alól feloldja — 14 heti fegyverszünetet kötöttek; mi kitelvén, 1535-ben a Zápolyához pártolt Majláth István jelent meg alatta; kivel ismét fegyverszünet jött létre, a hűséget felmondó követek jan. 6-kán felindultak, Zápolya mart. 6-ról Szeben kiváltságait biztosítá, — mire Szeben magát Majláthnak feladta.

Zápolya özvegye Ferdinánd részére Erdélyről lemondván, Erdélybe küldött katonai parancsnoka, Castaldo, öt város jobb megerősítését terjeszté fel, s azok egyikének Szebent jelelte ki. Ennek következtében Haller Péter királybíró 1551-ben a várfalán sokat ujttatott, s elébe erődítéseket vonatott. ²⁾

1599-ben Báthori Endre fejdelem a sellenbergi vesztett ütközetből Mihály vajda elől ide fut. Előtte a vár kapui becsapattak, minek következtében a fejedelmet futtában agyonverék. Ezért aztán később, hogy érette a szebenieket megbüntesse, —

1610. dec. 10-én, Báthori Gábor, mintha Oláhország ellen indult volna, Szebenbe ment, csapatai egy része magát utána becsempészte, s csak akkor ébredtek a szebeniek, a midőn a

¹⁾ Tröster, IV. Buch, Cap. VIII.

²⁾ Fundgruben, I. 19. W. Bethlen, I. 207.

³⁾ Z. Geschichte der Ringmauern v. Hermannstadt. v. J. C. Schuller. 12.

kapuk kulcsát bekérte; a várost lefegyverzé, fejedelmi székváros-sá nyilvánítá: mire a szászok a várost oda hagyák, Szeben oly pusztá lett, hogy utcáin — ha igaz — kölest természetnek. ¹⁾

1613 őszén, mert a fejérvári fejedelmi palota le volt égve, Bethlen Gábor, mint ujonnan választott fejedelem lakni ide jött. Erre a szászok Segesvárt ligát irtak alá; mire Bethlen velek kibékült; 1614. febr. 18-án a várkulcsokat visszaadá, Szebenből kivonult. ²⁾

1658. sept. 3-án, a II. Rákóczi ellen jött tatárság alája érkezik: mert be nem vehet, 25,000 tallér sarcot vetett rá.

1659-ben, a II. Rákóczi trónvesztésével fejdelemmé lett Barcsait a töröknek télire biztos helyre kellett helyezni, mert az őt támogató törökségnek téli szállásra kellett vonulni. Ir tehát, a basa Szebennek, hogy Barcsait és pártját, s velök 1500 jancsárt fogadja be; mert ha II. Rákóczi ostromolni jő, nyolez nap alatt benterem: ha pedig be nem fogadja, a jövő évben visszatér, s Szebent eltörli. A szebeniek hosszas tanácskozások után, jó választ adnak. Így érkezik bele Barcsai 1659. dec. 18-dikán. Azonban dec. 23-án II. Rákóczi is megjött, még pedig tekintélyes sereg élén. 1660. jan. 7-ke éjjelén Rákóczi sánczot vonat, bele őt ágyut helyez, s 8-án elkezdé az 5, 8, 12, 26, 28 fontos golyókat hányatni. Jan. 14-én a városból kicsapásokat intéztek a sánczokra. Rákóczi jan. 28-án tüzös golyókkal felett, mi azonban keveset ártott. A várban kásaörlő kézi-malmakra szorultak. Fejérvárról Erdély legnagyobb ágyuja, a híres farkas is ide érkezett, s febr. 20-án, 40 fontosaival az apróbb ágyuk közé vegyült. Máj. 14-éig alig volt nap, melyen Rákóczi ne lövetett volna. De megjött a budai vezér, Rákóczi sebes léptekkel ment Kolozsvár felé, hol még azon hó 22-én életét veszté. S Szeben, miután 1290 ágyulövést kiállott, 23 heti ostrom után, felszabadult. ³⁾

1685. nov. 30-kán I. Apafi fejedelem a német sergek elől ide vonul; Veteráni 1686-ban alája jő: e hirre a szebeni polgárok jul. 6-án, a töröktől nem akarván elhajolni, magokat védelmi állapotba helyezik, mire Szeben jul. 13-án az ostrom alól felszabadul. Apafi aug. 27-én Szebent elhagyá, Fejérvárra ment. ⁴⁾

¹⁾ Fundgruben I. 264. l. Erd. Tört. IV. 198. ²⁾ Erd. Tört. IV. 217.

³⁾ Sieb. Ruin. Fundgruben II. 170—209. l. Bethlen Miklós ifjúkori élete 178. Erd. Tört. IV. 89—92. ⁴⁾ Erd. Tört. V. 176—8.

1688. máj. 9-én itt irták alá a rendek Caraffa tábornoknak azon nevezetes okmányt, mely által megigérék, hogy a töröktől végkép elszakadnak, s Erdélyt a magyar király védelme alá bocsátják.

1703-ban kiútván a Rákóczi forradalom, Rabutin a főkormányshéket Fejervárról ide tétette át, s úgy maradt 1790-ig Szebenben.

A 48-ki forradalomban Erdélyben Szeben vitte elől a császári lobogót. A főhadi kormány, a szászok comese és a román comité innen adá rendeleteit. A város falait megerősítette, réseire palissadokat veretett, magát védelmi állapotba helyezé, s a forradalmiak 1849-ben jan. 21-én intézett megtámadását visszaverte. S élvezé nyugalját 1849. márt 11-éig, mikor is Bem csellel a császári főerőt kikerülvén, a tartalékkal alatta megharcolt, s a várost elfoglalta. A forradalmiak kezében maradt e naptól ez év júliussá elejéig, mikor aztán ezek az osztrák-orosz erő közeledtére a várat ott hagyák. Bem aug. 4-én, mintán most az egyesült erőt kértülte ki, utczai véres csata közt újra elfoglalta, de másnap, 5-én ismét kinyomatott.

Segesvár.

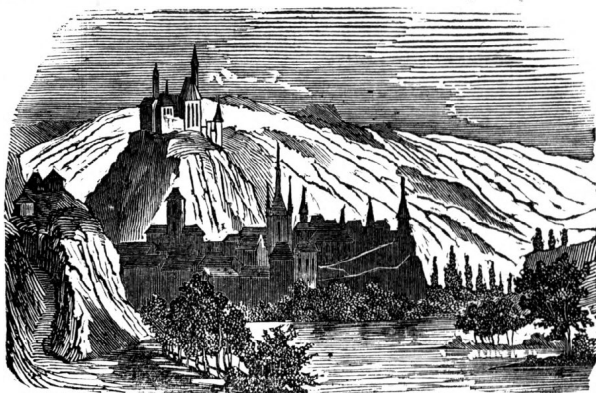
A Nagy-Küküllő völgyében esik, Medgyesen feljúl, tőle fel felé keletre, mintegy 6 órára. A székelyföldről Fejervárnak tartó ellenség ellen, ő volt az előbástya. Délről északra benyúló hegyfokon fekszik, magaslaton. Várfala a hegyoldalán kezdődik, úgy lejt a Küküllő partjáig.

Segesvár igen festői képet ad. Északról közeledve, az utas hegyfokkal megy szembe, melyre a völgyből várfal kigyózik fel; a hegyoldalt nagy épületek, tetejét a luth. gymnasium és templom foglalja el. A külváros a hegycsucs alatt gyűrtzetet képez, s nyárban a kertektől zöld alváros mintegy zöld levelekkel átfűzött koszoru futja körül; a nélkül azonban, hogy délfelől összeérne. A képet a háttéren hegyek, az előtéren az alatta folyó Küküllő egészíti ki.

Lakossága iparos, főleg takácsai és kötélverői első a házában. Valamint Brassó és Szeben posztóval, úgy Segesvár gyapotszövevettel látja el a nép középosztályát.

A kronika szerint, Segesvárt a szászok 1198-ban kezdék alapítani.

Vára, az erdélyi várkerítések közt legkisebb és legelviseltebb. Falai annyira meg vannak rongálva, hogy oltalmi tekintetben mit sem érnének. Csupán nyugoti oldalát kímélte az enyészet, mint a hol még bástyái is fennállanak. Más oldalai több helyen földig omolvák. Északon szinte csak nagyszertű kapuja figyelmeztet, hogy kerített városba lépünk.

A vár legmagasabb pontjára, a hegy tetejére fárasztó lépcsőzet vezet, melynek 1654-től fedele is van ¹⁾ A tetőn egy kövekkel boltozatos alagút merült be a hegy gyomrába, melynek szája az ottani templomtól és siroktól délre most is látható, s néhány ölnyre még most is bele lehet hatolni. A nép azt tartja, hogy ez alagúton ott lehetett hajdan kijutni, hol jelenleg a várostól nyugatra egy emlék-oszlopszerű toronyka áll, mit stylának neveznek.

Mikor építék e várat, nincs adatunk. Hogy a pusztításnak gyakran ki volt téve, arra megemlítjük, hogy a török 1438-ban feldulta; hogy 1513-ban oly puszta e város, hogy II. Ulászló Gerendi Miklós előterjesztésére okmányt adott ki, melyben elrendelé, hogy ujra lakottá tegyék; s lakosait hét évre adómentesekké tette; ²⁾ valamint azt, hogy 1676. apr. 30-kán az egész város, 624 ház, 120 major, nagy templomostól leégett. ³⁾

Segesvár sok vihar-, sok ostromnak volt kitéve, minthogy a völgyet dominálta. Így látjuk alatta 1529-ben a Zápolya ser-

¹⁾ Windisch's Geographie III. 224. I.

²⁾ Windisch, Geographie III. 226. I. ³⁾ Archiv. NF. I. 231.

gét, 1603-ban a trónkereső Székely Mózes, 1605-ben Gyulaft Boeszkai részére, 1662-ben Kemény Jánost, azonban ez alkalmaknál, részint feladás, részint jobb szerencsével a vést mindig elkerülte.

Elérte Segesvárt is a szerencsétlenség 1601-ben. Mintán Báthori Zsigmond Goroszlónál veszt, a Bástá katonái aug. 3-án Segesvár alá jöttek, pénzt követeltek, kapuját ostrom alá vették; megsarczolák.

Ugyanez év novemberében Báthori Zsigmond Moldovából visszajő, serget gyűjt Bástá ellen. Ennek egy része telelni Makó György alatt Segesvárra jő, hol az alvárosba be is eresztik. De a seregnek a vár is kellett volna. Hadi cselhez folyamodtak. Haller Gábornak, ki Bástával tartott, a várban borai voltak, ezt a katonák magoknak kikérték, a város kiigérte. Dec. 14-én, reggeli templomozás alatt a szekereket beküldik, a borokat felrakják s leindítják. Azonban, mire az alsó várkapuhoz értek, a szekereket egyszerre csak megállítják, úgy, hogy a kaput tőlök betenni nem lehet. Erre a már kész sereg a várba berontott. Utánok beront a sereggel volt kozákság, kik neki estek a nagy templom kincseinek: a kehelyek mellett, az akkori művészeti emlékek vesztésére, elrabolták a tizenkét apostol ezüst szobrát. S a sereg e naptól más év júliusáig a várban marada. ¹⁾

Segesvár várfala később fordulatot hoz Erdély történetébe. Miután Ali basa I. Apafit fejdelemmé emelé, őt 1661. oct. 2-kán Segesvárra hozta, hogy Kemény János, a volt fejdelem ellenében bátorságba helyezze. Azonban Kemény János, német segélyvel ellene indult, de azért Apafit nov. 2-án Kis-Selyken begíttatják. Az új fejdelem 1662. jan. 12-én Segesvárra visszajött, hová Szentpáli, Kemény János csapatvezére is negyednapra megérkezett, s Kemény irásával Apafit kikérte. Jan. 19-én maga Kemény is megérkezett, főhadiszállását Fejéregyházára tévé. Jan. 20-án Kemény Segesvárt körüllovagolja, vizsgálván, honnan lehetne sikeresebben támadni. Apafinak serge csekély levén, nem érezte magát bátorságban; Keménynyel pedig szép német sereg. De még az nap megérkezik a döntő hír, miszerint a várbeliek segélyére a török már Medgyesig érkezett. Apafi a hirt nem

¹⁾ Deutsch. Fundgruben, II. 94—6, I. Erd. Tört. IV. 126.

tudta. Kemény az ostrom helyett, jan. 21-dikét minden haszon nélkül eltöltötte. S 22-én az érkező Kucsuk basa elől elvonult Nagy-Szőlősrre, hol 23-án megtámadtatott: ott veszté fejedelemségét, sergét és életét. S Apafi e naptól vetélytárs nélkül uralkodék.

A Rákóczi Ferencz forradalma hozta falaira a legterhebb csapást. Pekri Lőrincz 1706-ban elfoglalta, bástyáit, kőfalait annyira lerontatá, hogy védeni ne lehessen. ¹⁾

Az itt tartott gyűlések közül néhányat megemlítek:

1506. febr. 9-én a három nemzetből bizottmány ült össze, mely az akkori fejtelenség ellenében kormánytanácsot állított össze, mintegy az anyahontói elszakadásra dolgozott. ²⁾

1562-ben itt notáztatá s fegyverezteté le a székely nemzetet János Zsigmond, lefejeztetvén a Nagy György-féle lázzadás főnökeit. J. Zsigmond legyőzvén őket, Segesvárra jött, mint oly erődbe, mely a székelyekhez legközelebb esett; itt mulata egy évnegyedet. Jun. 20-ára hongyulést hirdetett, melynek színhelye a várbeli alsó templom vala. Egy napon Csáki István cancellár csak belép, felolvasá a székely lázzadás főnökei nevét. Azonnal megfogattak s kegyetlenül kivégeztettek. ³⁾

1613-ban, Szebennek Báthori Gábor által lett elfoglaltatása, pusztává tételése után, a szász székek küldöttei összejöttek, nov. 20-án egymás védelmére ligát irtak alá. ⁴⁾

Ezekén kívül itt három fejdelemválasztó hongyulás volt.

1630. nov. 14. Bethlen István helyébe megválaszták I. Rákóczi Györgyöt.

1657. őszén II. Rákóczi György helyébe a török feltolja Rhédei Ferenczet.

1658. oct. 10. Barcsai Ákost teszik meg, miután Mehemet basa már kinevezte volt.

Az 1848-ki forradalomban Segesvár nagy szerepet játszott. A mint a mozgalmak kitörtek, császári őrséget, később ágyukat kapott. October végén az itt levonuló székely tábort már ágyúval üdvözlé.

1849. febr. 16-án, miután b. Heydte, dragonyos százados őrsége kivonult: Forró, a forradalmiak részére elfoglalta. A med-

¹⁾ Cserey, Hist. 366. ²⁾ Erd. Tört. II. 134.

³⁾ Fundgruben, II. 90. Erd. Tört. III. 172. ⁴⁾ Erd. Tört. IV. 216.

gyesi csata után, mart. 3-án Bem egész sergével belevonult. A várostól nyugotra b. Puchner ellen hét ágyura redouteot hánnyott, ki midőn e positiót délről meg akarná kerülni, Bem mart. 9-én reggel Szebennek sietett: a császáriak délután két órakor Bemnek csak hült helyét találták, s utól nem érhetvén, Bem Szebent bevette.

E napok óta Segesvár a forradalmiak kezén maradt, az osztrák-orosz sereg be- és előnyomultáig. Mignem Segesvár alatt, tőle keletre, jul. 31-ik napján Bem a székelyföld felől jöve, 11 ágyuval csatát rögtönzött. A csata délelőttől estvefeléig változó szerencsével folyt. Scariatin, orosz tábornok ágyutól elbukik. Végre a' kozákok rohamra vették, s a forradalmiakat, mire centrumok négy ágyuja már elpattant, elszórák, szétverék.

Szászváros.

Szászváros, németül Broos: Sz. Ambrusnak szentelt templomáról. Egyike a hét fő szászvárosnak. ²⁾ Épülni kezd 1200-ban. Kerítése nincs, elkezdték volt ugyan keríteni, de a nagy hadak miatt félben maradt. ³⁾

Különben igen szépen fekszik a Maros balpartján, nagy országutban, honnan le az utolsó napokig számtalan vihar vonult felette keresztül.

Nem lévén kerítése, magának egy sánczokkal, bástyákkal ellátott erődöt vonata, benn a város közepén. Tágas udvarán a két protestans templom maig is kényelmesen megfér. Kőfala s bástyája ma is fennállanak s szebb várromjaink sorába emelik.

1602-ben Básta Szászvároson 400 katonát hagy telelni, kik magukat oly mostohán viselék, hogy a polgárság előlük minde-nét e kastélyba takarítá, magát belevevé, s a várost a katonáknak odahagyá. Azonban Sékely Mózes, mint trónkereső 1603. apr. töröksegélylyel betör, előcsapatát Bethlen Gábor vezérlé. A német katonák főnöke, Tech Ilyés, a mint közeledtökről értesült, a kastélyba ment, megvizsgálta, hogy veszély idején belevonja magát. Bethlen közelget, egy hajnalban a várost tatársággal önté el, a német katonák félig öltözve futnak a kastély felé, de az

²⁾ Szászváros és környéke történetét I. Benigni, Transilvania I. 239.

³⁾ Heltai kronikája I, IV. rész.

meg nem nyílt. Nem volt más menhely, mint a vár sánca; beleszálltak, s ritka kitartással egész nap tarták magokat. Éjjel el akarnak menni Szászsebesre, azonban Bethlenéknek tudtára esett, utánok küld, s csak 11-et hagytak életben. ¹⁾

Azonban Székely Mózes a Barezán elesik, Bethlen kifut a honból; Básta juliusban ismét rátette Erdélyre kezét, Szászvárosra ment, Deák Mihály királybirót s két polgártársát a kastély ki nem nyitására felakasztatá. Katonái szintén ide jöttek, hogy a várkastélybelieket kirabolhassák, élelemszerzés ürügye alatt a kastélyt ostrom alá vették. A polgárok félvén Básta katonáit megölni, csak kövekkel dobálák; s mikor ez sem használna, méhkasokat kezdenek a feltörök fejére hányni. A csel sikerült: az apró szuronyokat nem sokáig állhatak ki s az ostrommal fel kellett hagyniok. ²⁾

A II. Rákóczi Györgyre jött tatárság hozta e kastélyra a legnagyobb romlást, 1661-ben, mint a mikor a várost kastélyostól porrá égeték. ³⁾

Brassó.

Német neve Kronstadt, latinul Corona. Czimere is egy koronás gyökér, mi a vár falán is festve látható. Honnan jött e korona Brassó névébe és czimerébe, történeti adataink reá nincsenek. A hagyomány úgy vélekedik, hogy ezen emlékezetessé vált koronás gyökér, egy lenggyökér lett volna, mit a város építécek a földben találtak; s melyet a városházánál tartottak, míg ott az 1689-ki égéskor elégett. Más írók ellenben azt tartják, hogy ezen koronás gyökér a földben termékaranyból találtatott. ⁴⁾

Brassó Erdélynek legnagyobb, legfestőbb városa; 25,000 lakossal. A két Oláhország és Erdély közötti kereskedés főpiacza.

Brassó Erdély délkeleti pontján fekszik, néhány órára a határszéltől. Tőle délre már csak hegy és erdőség emelkedik. A déli határhegyekről egy havasi patak foly Erdélybe be, a patak völgyet alakít: s e völgy szorulatba épüle.

¹⁾ Erd. Tört. IV. 139.

²⁾ Wolf de Bethlen V. 217. 459. ³⁾ Chronic. Fuchsio II, 127.

⁴⁾ Krekwitz, 37—39. l.

Felséges tájképet ad. Az előtérben, a völgy torkolatában fellegrvár áll, hegyen; megette a város; a várostól jobbra sziklás hegyek, balra a 3136 láb magas Czenk sötétlik, s meredek, erdős oldalával mintegy a városra látszik borulni; a tájkép hátrészén ott borongnak fellegekig emelkedő magasságban a déli határhegyek.

Brassó a kronika szerint 1203-ban alapul Csakhamar városi kiváltságokra tesz szert, mit Nagy Lajos 1353. mart. 26-án megújít. ¹⁾ Egyelőre a város felett fekvő czenkhegyeni vár volt menhelye; 1377-ben Törösvár és uradalma is Brassónak lön adományozva, azon feltét alatt, hogy Törösvárra kövárat építsenek; a hagyomány szerint 1384-ben magát a várost is erősíteni kezdék.

Azonban ez erődítés csekély jelentőségű lehetett, s hihe-tőleg Ó-Brassót illethette, mi a mai városon alól fektűt. A város egyre emelkedvén, s 1395-ben nyert kereskedelmi kiváltsága által vagyonban és népesedésben gyarapodván, ²⁾ biztosabb helyet kerestek; úgy vonultak belebb a völgy-szorulatba; úgy kezdék Uj-Brassót és a mai várkerítést, még pedig, Hunyadi János, mint gubernátor engedélye alapján, a czenkhegyi vár romjaiból, 1454-ben. ³⁾

Országút a hegyszorulat közé épűlt városba, csupán az ország felől jár. Csak az elővároson át juthatni a kerített városba, mely a Czenk és a vele szemben fekvő hegy között, oly keskeny völgy-szorosban fekszik, hogy a várfal kétfelől a hegyek lábaira van építve. A városon áthaladva, a déli hegyek lábain csinos külváros terűl, a Bolgárszeg. A hegyek miatt tehát csak észak felől lehet ostromolni.

A várkerítés alakja, a völgy-ménethez képest, hosszukó négy-szeg, mi azonban délen annyira keskenyedik, hogy a déli oldal úgy állhat az északihoz, mint 1: 2-hez. Kör-mérete tehet egy kis órát.

Falai korunkra jöttek ugyan, de néhol több ölnyre merőben lerontva, sok helyt megrongálva. E rontások leginkább a keleti és nyugoti oldalára estek; mit azonban forradalmunkra sok helyt kiigazitottak, vagy fa-palánkokkal beverték volt. A fal magassága 4—5 öl. Északról, hol a rohamnak inkább ki volt té-

¹⁾ Fejér, Cod. dipl. IX. II. 236.

²⁾ Fejér, Cod. dipl. X. II. 291. 302—6. ³⁾ Provincial-Blätter I. 4.

ve, kettős várfala van. A két várfal közt festőileg gyümölcsösök vannak ültetve. Délen és északon most is ott mélyed a viztartó, mit többnyire farakhelytől használnak.

Korunkban két szép várkaput építettek hozzá: egyet az északi, mászt a déli részére.

A vártól nyugatra emelkedő hegy oldalában, egymástól bizonyos távolságra két őrtorony áll. Elejök lapos, hátrészök kerekded. Ez őrtornyok fedél nélküliek, s néhány öl magasságra nyulnak. Adatunk róla csak annyi, hogy a fejeértornyot 1494-ben építék; a fekete tornyot pedig, hogy 1599-ben menykő sújtotta volna le.

Brassó; torkában esvén az Oláhhonba vivő szoros utaknak, a harczos időkben sokat szenvedett. Közeliében négy határszéeli szoros ut tárja ki kapuját a berohanni akaró ellenségnek: a bodzai, ósánczi, tömösi és törcsvári. Ezen szorosok közül akármelyiken jött a dúló tömeg, Brassót mindig meglátogatta; s mindjárt első berohanását 1421-ben azzal tette emlékezetessé, hogy apr. 3-án berontván, az elébe állt erdélyi tábornót szétverte; Brassóra ültött, Weyrauch királybiróját fogságra hurcolá; míg a polgárság a Czenktetőni várban ment maradott.

Különben, Brassó köre egyike a legbecsesebb hadi posícióknak. Különösen a kívülről berontó ellenség itt gyakran megkísérté szerencsáját, mert hátát erdőnek s az utszorosoknak vetette. Más előnyül szolgálja a 14 négyszög mértföldnyi térség, Erdély legnagyobb térsége, mi Brassó előtt terül: hol a vandál csapatok, kik többnyire lovassággal jöttek, lovasságukat igen czél-szerűen használhaták.

Igy látjuk itt már:

1236-ban, 1345-ben a tatárokat.

1421-ben, 1438-ban a törököket,

1432-ben Wlad Drákul, oláhhoni vajdát Amurath nevében.

1508-ban Józsa, tömösvári parancsnok a törököt itt emberül megveré.

1529-ben Brassó Ferdinándhoz pártolt, várából Zápolya katonáit, mint usurpatorét kitűzé. Azonban jön Péter moldvai vajda, Ferdinánd sergét Földvárnál jun. 22-kén Zápolya részére megverte: Brassót megrohanta, fellegrát nov. 1-én bevette, leron-

tá; ¹⁾ 1530-ban ismét visszajött, Brassót újra ostrom alá vette, s három heti ostrom után, oct. 28-án feladásra kényszeríté. ²⁾

1534-ben Gritti, a porta kegyencze, Zápolya protectora jö erre az Ojtozon. Innen parancsol, hogy Erdély nagyjai jöjenek hódolatukat bemutatni.

1599 octoberében Mihály, oláhoni vajda a Bodzán bejő, s itt táborot üt.

1601. Brassó a Goroszlónál csatát vesztett Báthori Zsigmond fejedelemnek, ki Moldvába menekült, feles pénzt és ezüst-neműt küld ajándékba. S ugyanez év novemberében Báthori seregély sereggel Brassóba jö.

1603. jul. 17. Serbán Rádul, oláhoni vajda, a trónkövetelő Székely Mózes, Rudolf részére megverte, maga Székely Mózes is elesett. ¹⁾ S kezdődött a Bástá-kora.

1611. jul. 9-én ugyancsak Rádul Báthori Gábort verte meg: mintegy 6000 ember maradt a esatatéren. ²⁾

1688-ban az osztrák sergek, midőn Erdélyt megszálanák, Brassó polgáraiból sokan a fellegrvárba vonták magokat, azt átadni nem akarák; Veterani tábornok idejött, máj. 26-n bevette. ³⁾

1690. aug. 21. gr. Tököly Imre, mint I. Apafi utáni trónkövetelő, Zernyesnél veré meg az erdélyiekkel egyesült német sergeket.

A 48-ki forradalomban Brassó falai el valának ugyan késztve, de azért ostromot el nem fogadott. Ezen készültek a városnak roppant költségébe kerültek. Legelőször 1849. mart. 20-n jelentek meg alatta a forradalmiak. A katonaságtól elhagyott város Bemnek elébe küldé, befogadá. A forradalmiak birták e naptól jun. 20-ig, mikor is az oroszok a fellegrvart egy napi ostrom után bevevén, a várost visszafoglalák.

Azonban Brassó körében a forradalomban is sok vér ömle: ugymint, Földvárnál 1848. nov. 30; Hermánynál dec. 5-kén, s 1849. febr. 4-én; a tömösi szorosnál 1849. mart. 21-kén és jun. 18—19-kén. ¹⁾

¹⁾ Péter beütéseit l. Wolf de Bethlen I. 148. 150. 169. 173, 416.

²⁾ Archiv. d. V. NF. II. 181.

³⁾ Erd. Tört. IV. 146. ⁴⁾ Ugyanott 200. ⁵⁾ Erd. Tört. V. 195.

⁶⁾ L. Erdély Tört. 1848/49-ben.

Besztercze.

Német neve régebben Nösen, most Bistritz. A népmondaként nevét egy Beszter nevű magyar mátyorról vette, kit az első magyar királyok alatt a nép ölt meg, midőn egyszer kedve jött vala e nemzetnek pogány hitére visszatérni.

A mint az ut Kolozsvártól Bukovinának tart, csaknem a határszélen, két hegylánc között, a Besztercze-vize egy kellemes völgyet alakít, e völgy torkolatában fejeződik az utas elé füst, köd s gyümölcsfák közül Besztercze, a mintegy 6000 lakost számláló város roppant tornya és temploma.

Besztercze a kronika szerint 1206-ban alapul, Dobokamegye területére. Az Erdélybe jött szászok ezt alapíták legutoljára; jóval később telepíték be, mint Szeben vidékét, s mint a hagyomány mondja, az itteni szászok előbb Magyarhonban voltak letelepedve, onnan jöttek át. ¹⁾

Egyelőre nem tartozott a szász földhez. 1222-ben ispánja Vizaknai Imre. ²⁾ Szokásban levén, hogy a magyar királynék jószágokkal birjanak, Beszterczét és Radnát, illetőleg Besztercze-vidékét is birták; migsem István, Erdély hercege, anyjától, IV. Béla nejétől, mivel trónrajutása ellen működött, 1264-ben elko-boztatá. S úgy látszik, csak 1287 körül juthattak birtokához. ³⁾

Ez alatt a városi élet benne fejlteni kezdett, s a szász intézmények egyre gyarapodtak. Robert Károly alatt már rendes tanácsa van, s Kolozsvár mint kegyet kapta 1316-ban, hogy perét ne a főispánhoz, hanem Beszterczére felebbezhesse; minek következtében János, beszterczei ispán, 1317-ben egyszersmind mint Kolozs és Kolozsvár ispánja is emlittetik. ⁴⁾ Mint királynék jószága mind több szabadalmat nyert, 1334. jan. 1-én Dobokamegye hatósága és a vajdai hatalom alól kivétetett. ⁵⁾ S Nagy Lajos alatt 1366-ban kivítették azt, hogy a szebeni universitáshoz csatoltatása mintegy meg volt alapítva. ⁶⁾

A török beütései megkezdődvén, úgy látszik, a megyei szervezetet e ponton visszaszándékoztak állítani. V. László 1452-ben

¹⁾ Archiv. d. V. II. 232. ²⁾ Ugyanott I. 65.

³⁾ Fejér, Cod. dipl. V. III. 420.

⁴⁾ Erd. Tört. II. 7. ⁵⁾ Fejér, Cod. dipl. IX. II. 324. ⁶⁾ Eder, Schaeseu-
son 29,

Beszterczét s Beszterczevidékét huszonöt helységgel Dobokamegyéből végkép kiszakasztá, belőle a besztercei grófságot alapítá, s azt örökös grófság, illetőleg örökös főispánságképen Hunyadi Jánosnak és családjának adományozá, ¹⁾ mire Hunyadi Besztercze fölébe egy várat építtetett. Ez Hunyadinéra is átszállt, tőle azonban a posoni 1457-ki országgyűlés több várakkal együtt visszakövetelte. ²⁾ Mátyás a mint király lett, a besztercei grófságot anyja testvérének Szilágyi Mihálynak, az ország gubernátorának adta, ³⁾ mely elajándékoztatás alkalmából a beszterczeiek a melléjek épített várat meg akarák rohanni, szét akarták hányni; mire Szilágyi sereggel bentermett, Beszterczét megrohanta, bevette, a várost feldulatá. ⁴⁾ Mátyás erre, hogy a vizsálynak véget vessen, 1464. jun. 4-én a hegyeni várat a városnak 6000 frtért átadá, s 1465. mart. 7-éről megengedte, hogy a várat lerontván, köveit a város körülkerítésére fordíthassák. S ezzel Beszterczevidék szász széki szerkezetét teljesen visszanyeré. ⁵⁾

Miként Besztercze levéltára fentartja, egyelőre fa közé emelt földtöltés képezé erődét. Kőfallal, mint elbeszéltük, Mátyás király kedvezése nyomán kezdék körülvétni, 1465-ben. Teutscher Mátyás nevű papja, egyszersmind kir. bírāja, a XVI. század közepén rajta nagyszertű ujitást vitetett végbe.

Várfala 1856-ig ép, mikor bontani kezdék. Alakja hosszudad négyeszeg. Csaknem az egész várost magába foglalta. Bástyája 10 volt, melyekből nyugotra, honnan az ostrom könnyebben jöhetett, 6 esett. Eredetileg három, újabb időben négy kapuja vala. A viztartó, 40—50 lépésnyi szélességben, ott mélyed még a várfal körül: völgyületében azonban nyugoton sáté terem, más részein veteményes kertekké van alakítva.

Besztercze várfala harczos időkben sokszor vala menhely. Mindazáltal kerített városaink közt Besztercze volt legkevesebb ostrom alatt. Ennek két oka van, egyik, mivel a berohanó ellenségnek nem esett útjában; másik az, hogy kik e tájról rohanának hazánkra, azoknak a radnai völgyön kelle bejöniük; mivel századunk előtt a radnai utszoros volt az, mi most a borgói.

A kül- és belelenség megrohanásai közül megemlítjük, hogy Péter moldvai vajda, 1530. dec. 13-án megkísértette bevenni, de

¹⁾ Hunyadiak kora II. 270. Eder, Schaezeushez 228. ²⁾ Erd. Tört. II. 81.

³⁾ Schaezeus 242.

⁴⁾ Erd. Tört. II. 84. ⁵⁾ Ugyanott 90—91.

nem sikerült; ¹⁾ 1601. aug. Básta katonái nem vették be ugyan, de megsarczolák; ²⁾ legnagyobb vereséget 1602-ben szenvedett, mit mint legjellemzőbbet bővebben kell elbeszelnünk.

Báthori Zsigmond fejedelmünket ingatagsága oda vitte, hogy Erdélyt Rudolf császárnak előbb oda alkudta; később pedig megbánta tettét, fegyverrel akarta visszaszerezni. Rudolf császár Básta tábornokot küldte be, de fegyveres népre talált, melynek élén éppen a változékony fejdelem áll. Básta győzelmes serge várról várra szállt. 1602. januára végén Besztercze alatt van, hova Vitéz Miklós vezérlete alatt oltalmazó sereg, s feles menekült magyarság vona vala magát. Básta ostromot kezd, a várost és várfalát löveti: de Vitéz is vitézül vitézkedett. Básta Beszterczét febr. 9-én éjfélutáni 3 óráig rohantatá; észak felőli falán 20 öl rést törtetett: a város még sem adta fel magát. Huszon-négy napi borzasztó ostromot állott ki, mi alatt azonban Bogáti, mint a fejdelem békekövete az ostromló Bástához érkezett, s e várat is Erdély több várával feladá. Vitéz még akkor is oly bátorságban érezte magát, hogy csak azon feltét alatt egyezett bele, hogy maga s a vele minden menekült, szabadon elmeessen. Básta beleegyezett. A várat tehát egy vasárnap, febr. 24-én feladák. Vitéz kíséretével Budak felé indult, csupán nő 87 szán és szekérrel levén vele. De alig haladtak egy mértföldet: Básta vallonai zsákmányt szomjuhozván, megtámadák. Kétségbeesett viadal támad. Vitéz, a vezér, elesik; a vallonok mintegy 30 szebb növel, s feles zsákmánynyal Beszterczére diadallal bevonulnak. Básta elég lovagias volt a szerencsétlen nők öltönyeit visszaadani, a mellett a rablók főnökeit kivégezteté. ³⁾ Azonban a városiak később parancsul kapák, hogy minden drágaságukat Bástához vigyék. Bevitték, s kezdődött a zsákmány. ⁴⁾

Erre Besztercze Básta kezében maradt, ki német őrséggel megrakta. Azonban Székely Mózes fejdelem lett, 1603. júniusában Besztercze alá ment, a várost felkérte, s mire az őrség feladni vonakodott, hét ágyút szegeztetett ellene, egy nap alatt 248 golyót röpített a városba; mire a város magát s az őrséget Székely Mózes kezébe adá. Azonban Székely Mózes pár hónap

¹⁾ W. Bethlen I. 173. ²⁾ Fundgruben I. 172.

³⁾ Joan, Kastal. Dacia 73. ⁴⁾ W. Bethlen V. 64—74. Erd. Tört. IV. 128.

alatt megbukott, Básta ismét uralomra vergődött, s Beszterczével 60,000 frt sarczot fizettetett. ⁴⁾

Kemény János fejedelemségre vergődván, 1661. apr. 23-kán hongyülést nyitott meg, hol a rendekkel a török portának felmondattott, s az osztrákház protectioját elfogadtatá. ⁵⁾ Azonban bejövén a török, már aug. 29-én Besztercze előtt állott, ismét engedelmisségre kényszeríté.

Az 1848-ki forradalomban e várfalat egyik fél sem vette igénybe. Használák a várost, mint e vonal főhadi szállását; de magát benne egyik se kívánta tartani. Honnan a harci koczkával a lobogók színe is mindegyre váltottott felette.

---

⁴⁾ Erd. Tört. IV. 142. 154. ⁵⁾ Erd. Tört. V. 108.

2) Álladalmi erődök.

Mint láttuk, meddig csak a történet emlékezete felér, minden kor megtette a magáét Erdély erődítésében: s mint oly tartománynak, mely a birodalom szélén feküdt, és a keletről jövő népberohanásoknak torkában esett, s mint oly pontnak, melynek sóban-, aranyban- és ezüstbeni gazdagsága a hódítókra nézt folyvást ingerül szolgált — valóban szüksége is volt.

A magyar királyok ennek szükségességét bölcsen be is látták. Siettek e haza minden védhető pontjait királyi várakkal megrakni, melyek védelméről magok gondoskodtak. Legtöbbször tett e részben Nagy Lajos király, ki Erdélyben többször benjárván, maga szemelte ki az erődítési pontokat, s 1354-ben rendelkezett, hogy azokra várakat építsenek. ¹⁾

Hogyan kezelték elődeink ezen erődöket, mi volt rendeltetésök, azt az Approbata hiven kifejezte, midőn ezekre nézt következő rendelkezést tett:

Meghatároztatott, hogy minden királyi várba szükség idején a fejedelmi őrség idejekorán vitessék be, s az a fejdelemhez és hazához hűséget tartson; erre nézt szabályul állíttatott fel: hogy az őrség szükségessége bekövetkezését a fejdelem a tanácsnak eléterjessze, s az határozzon az őrség száma s mikénti elhelyezése felől, — ha a vár egyes birtokos kezében volt, s az nem volt gyanus, a kapitányság egyenesen arra bízott; de gond volt egyszersmind arra is, hogy a hadnagyság s minden tisztség birtokos hazafi kezére bizassék, — mind a kapitányok, mind a hadnagyok fő- és vagyonvesztés alatt kötelezve voltak, az oda menekülteket s azok vagyonát oltalmazni, a várat fel nem adni; és ha mégis feladák, ha magánosnak volt conforálva a királyi vár, ezért a várat és uradalmát elvesztette. ²⁾

A megyei és széki erődöket már említettük; hátra vannak a vég-várak, a zászlósurasági erődök és fellegrvárak.

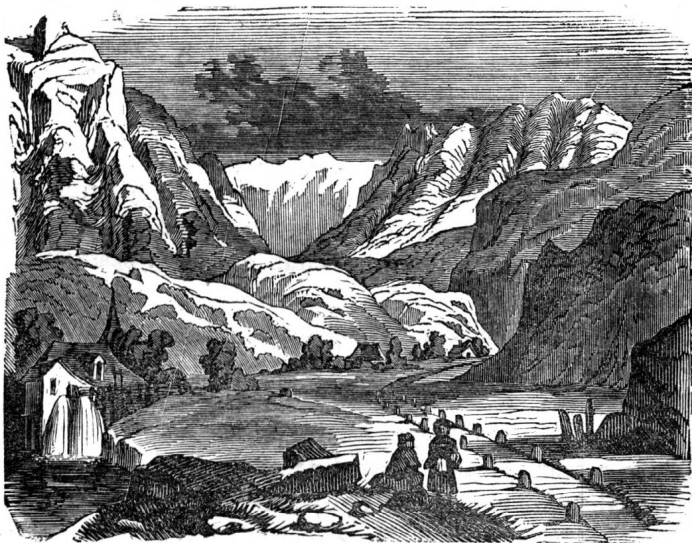
---

¹⁾ C. Schuller, Umriss II. Urk. 1. ²⁾ Approbata III. R. 13. Tit.

A) Vég-várak.

Erdély körvonala 190 mértföld, ebből Oláhországgal 57, Moldovával 33 mértföldön érintkezik, sőt hosszas idő volt az is, míg a Bukovina felőli 8, s a Bánságfelőli szintén 8 mértföldnyi határszélt szintén védenünk kellett.

Erdélyt a Kárpátok egészen körül övedzik, s benne a hon völgyet képez. A néhol 7---8000 lábra emelkedő hegylánczat csupán négy helyt van megszakasztva, hol tudniillik az Olt, Maros, Körös és Szamos kifolyást kap. Azonban, a természet által alkotott e szorosutak mellett, kisebb nagyobb patakok partjain összesen 22 szoros ut vezet ki, — hogy mily hegyek között, mutatja képünk, mely a tömösi ut beindulását ábrázolja.

A berontó ellenségnek ezen utak valamelyikén kellett bejutni. Egyedül Tökölj Imre emigratioja tette azt az istenkísértést, hogy kikerülvén 1690-ben a császáriaktól elfoglalt szoros

utakat, a meredek hegyeken, lovai farkára fákat köttetve, ereszkedett le a Barcaságra.

Erdély tehát a természet által emelt hegybástyában feküdt; de azért már az első századokban gond volt fordítva, hogy a betörő ellen a szorosokban várakra, belebb határvédőkre találjon.

Hazánk keleti oldala a székelység hazája lévén, a hős nemzet maga képezte a legbiztosb várfalat; de különben is a székelőföldre néző szorosok, a tölgyesi, gyimesi, ojtozi utszorosok meglehetősen járhatlanok lévén, az ellenség rendesen alább, a bodzai szoroson csapott be.

A bodzai-szoros Erdély délkeleti szegletén fekvén, az ósánczi, tömösi és törcsvári utszoros szintén ide vezetvén, mint ily könnyen megtámadható pontra a legtöbb figyelem látszik fordítva.

Hogy e szeglet s tovább is a déli határszél védve legyen, a XII. században a szász nemzet telepítettett ide, — a mellett, hogy a legkönnyebben megközelíthető pont, a délkeleti szeglet, még erősebb kezekbe legyen letéve, a Barcaságot II-dik Endre 1211-ben a német lovagrendnek adományozta volt, kik ide öt várat emeltek; még pedig az engedély szerint előbb földből és fából, mignem 1222-ben kőből építhetésre kaptak szabadságot, — mi azonban a lovagokat oly elbizakodottakká tette, hogy a magyar kormánynak az engedelmisséget felmondták, miért már az adományozó II. Endre 1225-ben fegyverrel verte ki őket... De azért hinni szeretik, hogy a czenki vár, Földvár, Feketehalom, a nyéni és törcsvári várak alapját a szászok a német lovagoktól kapták. ¹⁾

Hazánk déli oldalán tovább menve, Fogaraszföldre nem bir szorost, — hol az Olt Oláhhonba megy, ott állt Verestorony és Talmács.

A vulkáni és vaskapui szorost a ma már ismeretlen hát-szegi, és a már előadott Hunyadvár oltalmazta, — a Maros kifolyása által képződött nyilást Ilye és Dévavár fedezte. A nyugoti és északi oldal a magyar birodalommal lévén kapcsolatban, itt az erősítésnek a legrégebbi időkben tervszerűnek lenni nem kellett. ²⁾ Később, a fejedelmek korában a Körös völgyét Várad,

¹⁾ Erd. Tört. I. 98. 111—14.

²⁾ L. szorosutaink geographiáját: Kővári, Erdély Földre ritkaságai 56—76.

a Szamosét Munkács védelmezte, míg belebb Somlyó, Szilágy-Cseh, Hadad, Kővár s más kisebb erődök szintén megtették a magokét.

Ezen erődök a törvényhozás terén „végvárak“ neve alatt jönnek elő, s hogy azokat a fejedelmek el ne idegenítsék, hogy benne honfű várnagyokat tartsanak, s közelökben várakat, kastélyokat egyeseknek építeni ne engedjenek — törvény által voltak kötelezve. ¹⁾

Gyimes vára.

A gyimesi utszoros Csikból vezet Moldovába, Szépviztől, melyhez e szoros mintegy hat óra távolságra esik, hová 1843-tól töltött út vezet.

Mint csaknem minden utszorosban, ugy itt is vár volt, melynek megsemmisítésére 1687. júl. 4-én a balásfalvi táborban tartott gyűlésből biztosokat rendeltek. ²⁾

Jelenleg a vár nem létezik. E szoros minden erőde egy comandóház, mi egy köszikla csúcsra épült, s melyhez 143 lépcsős fedett járda vezet, — s egy őrház az út mellett, mely lőrészekkel van ellátva. ³⁾

Az ojtozi vár.

Ojtoz szorosa Kézdi-Várárhelytől, illetőleg Bereczktől megy Moldvának, az Ojtoz vize völgyén, hegyek között, hol egy napi járó földet tart.

Az utszoros egyenes irányban halad keletnek: azonban a vámházakon túl a déli hegyekről két hegyfok nyulik az út elébe, melyek az utnak és Ojtoz vizének kanyarodást adnak: ezek egyikén volt az erőd, mit Rákóczi-varának is neveznek; a másikának neve Gyilkos, mi köfallal és sánczokkal volt erősítve.

A vár igen kedvezően feküdt, 30 ölnyi magaslaton. Kétfelel a hegy meredek oldala, alatta az Ojtoz vize képezi sánczozatát, felette a hegyeken ős erdők.

Jelenleg is festői rom. Várfalából egy pár oldal 3—4 öl

¹⁾ Approbata II. R. fejd. conditiók közt. III. Tit. 3. art. V. 89. edictum.

²⁾ Erd. Diet. végz. I. 123. ³⁾ Benkő K. Csik-Gyergyó II. 63.

magasságban áll. Mintegy 50 öl hosszú, 30 öl széles lehet; az uttal szemben felállítva, s szegletbástyákkal volt ellátva. A vártól fel a hegyre, s le a völgybe köfal nyúlt el, mely mögül jól lehetett védelmezni. A vár alatt kemény kapu, s mellette várd, mi éjenként a vám érdekében bezáratik.

A hagyomány úgy tartja, hogy e várat II. Rákóczi György építtette: de tévedésben van, mert már az 1630. jan. 25-ki törvényezikk azt mondja, hogy azt a háromszékiek építék. Elpusztulásának körülményeit a nép következően beszéli:

Az utolsó török háborúkor; 1787—88-ban a székelység itt őrségen állt: Horváth ezredes volt velök. Egy napon azoknak, kik a Gyilkoson előörsködtek, fegyvertakarítást parancsol. Alig szedik szét fegyvereiket, a törökség őket megrohanta; köztük dühös mészárlást vitt véghez, — s innen lenne e hegyfoknak neve Gyilkos.

A török erre elényomult, a várat is megtámadta, bevette, leégeté, s Erdélybe akart nyomulni. Azonban a vámon innen, a Bobics nevű hegyen Varini harminczadi főnök, a visszavert székelységet felállítá, harcra vezeté, s a törökséget visszanyomta. De a vár romba dült.

A Moldovából jövő ellenség rendszeren e szoroson jött hazánkra, valamint mi is e szoroson mentünk Moldovának. Nagyobb mozzanatokképen megemlítjük, hogy 1241-ben Báthou mongolai egy része itt ütött be, — 1466-ban Mátyás király itt ment ki a lázongó Moldovára, s lett Románnál az ütközet, hol Mátyás sebet kapott, — 1550-ben Ilyés vajda Isabella segítségére szintén itt jöve be, — 1576-ban Báthori István itt vonult ki, a lengyel trónt elfoglalandó, — 1613-ban Thomsa vajda Bethlen Gábor segítségére szintén itt jöve be, — 1849. jul. 28-án Bem tábornok szintén itt csapott be, s adta ki a moldovaiakhoz azon kiáltványát, melyben felkelésre szólította.

Szentléleki vár és kastély.

Szentlélek Kézdivásárhelyen feljúl, az ojtózi szorossal szemben fekszik. A falu szélén egy kastély rom, a rom felett a kopasz Perkő nevű hegy, melynek homlokáról kápolna fejeződik, — itt a hegyfokon állott a szentléleki vár, a Castrum Zent-Leleuk.

Sánczormai, s falmaradványai homályos nyomokban ugyan, de most is látszanak. Helye ma kaszáló. A megette felcsapó völgyet várpatakának nevezik.

Legrégibb ismeretes váraink egyike. Oklevelek alapján ki van mutatva, hogy a X. vagy XI. században épült, ¹⁾ s királyi vár vala. A IV. Béla alatti tatárjárás alkalmával több várainkkal együtt, ez is elpusztult; honnan IV. Béla, 1251-ben Kemény Lőrincz erdélyi vajdának rendeletet bocsát, hogy e várat állíttassa helyre, s kir. őrséggel lássa el. ²⁾

Fel is épült; 1271-ben, V. István alatt benne várőrség van. A törökök megkezdett becsapásai úgy látszik e várra végesapást hoztak; mert 1465-ben már mint rom jön elő. S egy 1584-diki oklevél róla már csak mint volt fényes várról emlékezik, melynek romjából is kevés van fenn. ³⁾

A Perkő, illetőleg a várhely alatt ma egy kastély rom áll, mely fedelét csak korunkban veszté el; falai most is tetőtől talpig állanak. A nép mutatja még benne a tömlöczőt, s felette keserű ellentétül a kártyaházat; igen a kápolnát. Ablakai faragott kövében ott látszik: M. M. B. D. 1715.

Sziklán épült. Egy-egy oldala 50 lépésnyi, négyszeg idomu bástyákkal. Udvara majd mi sincs, épületekkel annyira volt zsúfolva. Kőfala 6—7 öl magas. Neve Mikes vára.

Ennek is régen kellett keletkezni. A XV. században Mátyás király e kastélylyal Bályogi Lőrinczet ajándékozta meg. E csatlád kihaltával, 1517-ben, II. Lajos adománya következtében, Zápolya János birtokába került. ⁴⁾

1581-ben Báthori István lengyel király és erdélyi fejdelem e kastélyt és Kis-Kászont kecsedi Károlyi Istvánnak adományozza, ki akkor Lengyelországban a magyar gyalogság vezérkapitánya vala. ⁵⁾

A XVII. század vége felé a kastélyhoz tartozó falvak feloszlanak, s a kastélyt a hozzá szakadt részjóságokkal I. Apafi fejdelem Kálnoki Sámuel- és Zsuzsánnának adá. ⁶⁾

1634-ben e kastély könnyelmű kalandnak volt színhelye. Mikes Mihály, Tarnóczy Sebestyén, a vár birtokosa leányába, Sá-

¹⁾ L. gr. Kemény József értekezését. Kovácsoczi, Arpádia I. 170—85. ²⁾ Fejér, Cod. dipl. IV. II. 98. ³⁾ Gr. Mikó, Erd. Tört. Adatok I. 267.

⁴⁾ Kállay, Székely nemz. ered. 51. ⁵⁾ Erd. Tört. Adat. I. 266. ⁶⁾ Lásd az okleveleket: Arpádia I. 170—75.

rába szeret. Megkérleti, de kosarat kap. Mikes erre fölveszi két testvérét s szolgálait, beront ide a kastélyba, s anyja hon nem léteben a leányt elrabolja. A fájdalmas anya, Károlyi Zsófia, Zabolára jő, leányát törvényesen kikérleti, de nem adják. I. Rákóczi György fejedelemhez megy, s mint leányrabló ellen a keresetet elrendelteti. Mikes kifut Moldva fejdelméhez, Lupulhoz; s bár a leányt leányfővel kapák is haza, Mikest mégis csak notázák, s jószágait elvevék. Azonban pár év múlva a fejedelemhez folyamodott, kegyelmet nyert, 1639-ben visszatért. Mikor hazajött, a szép Sára még hajadon volt, azután ment férjhez Haller Péterhez, ki Szebenben lakott s már nem volt fiatal ember; mint nő magának torkát metszé. ¹⁾

Bodza vára.

A bodzai utszoros Háromszék alsó feléből, S.-Szentgyörgy tájáról visz be Oláhországba. Mig a Tömös ki nem volt nyitva, e volt Brassó körül a legkeresettebb utszoros. Mint ilyet több apró erőd védelmezett. A sajátlagi Bodza vára Nagypatak falutól félórára, két patak által alkotott Várbérez nevű, czukorsüveg alakú hegyfokon fektült.

Mikor épült ide először vár, nehéz megmondani, már csak azért is, mert a nép ördögök által épített, s rajta bevéssett út nyomai látszanak. Annyit látunk, hogy 1630. jan. 25-én a rendek elhatározzák, hogy a háromszékiek e várat megépítsék; valamint azt is, hogy 1658-ban fennállott. ²⁾

I. Apafi alatt azon említés jön elő róla, miszerint 1687. jul. 4-én a rendek Bodza vára megsemmisítésére biztosokat küldenek; ³⁾ hogy Heisler tábornok 1690-ben Tököly ellenében védhető állapotba tétette volt, szintén fel van jegyezve. ⁴⁾ Mikor romlott le végkép, bizonytalan.

Az ellenség gyakran vette e szorost igénybe; de legnevezetesebb Mihály vajda 1599-ki bejövetele, a mikor itt bejövén, a a székelységet felkölté, s Báthori Endre ellen Sellenberghez vezette.

¹⁾ Szalárdi, Siralmas magyar kronikája. Pest, 1852. 98—99. l.

²⁾ Erd. Tört. Adatok I. 167. ³⁾ Mike, Art. Diet. III. 1000. ⁴⁾ Kemény, undgruben II. 249.

Kreuzburg, Nyén mellett.

Nyén szász neve Kretzbrig. A legrégibb oklevelekben előjövő Kreuzburgot itt keresik.

A völgybe bemenőleg balra, egy magaslaton némi romok látszanak, itt feketett e vár, mely az előidőkben végváraink közé tartozott; de a melyről csak annyi az emlékezet, hogy II-dik Endre király egy oklevele, mely kelet nélkül maradt, azonban 1211—1225 között keletkezett, e várat, mint a melyet a lovagrend ujba épített, a körüle fekvő réttel együtt a lovagoknak adományozza, ¹⁾ mint oly helyet, mely tul esett a nekiek adományozott területen.

Höltővény vára.

A Castrum Heltwen, a Heldenburg, sajátlag nem Höltővény, hanem inkább Krizba közelében feküdt.

Itt a Verespatak és Várvölgypatak összefolyásánál egy meredek hegyfok képződött, melynek egy csucsa 3510 lábra emelkedik a tengerszin felett, minek neve Várhegy, ezen feküdt e legrégibb végváraink egyike. ²⁾

A hagyomány e vár építését a Nemes család egyik ősenek tulajdonítja, ki azt a XII. század közepén építtette volna; történetnyomozóink a német lovagrend építményének tartják, a XIII-ik század elejéről.

Nagy Lajos alatt királyi vár, a Vass család alapítói 1344-ben e várban királyi megbizással vannak elfoglalva; ³⁾ Mátyás alatt szintén kir. várnagy van benne, kinek 1459. nov. 26-áról Lábatlani János vajda meghagyja, hogy a miklósvárszéki széke-lyek jogait támogassa. ⁴⁾

A vár nyomait erdő nőtte be, de fekvése jól kivehető. A várpontját a hegytől sáncz metszette el, melyen felvonóhidnak kellett állania. A főbejáratnál egy négyszeg toronybástya állt, mely még a mult században több öl magasságra nyult, melynek azonban északi oldala 1799-ben összeomlott, megmaradt része még akkor is öt-hat öl magasan fenmaradt. ⁵⁾

¹⁾ Alexius Bethlen, D. Geschichte. Darstellung d. Deutsch. Orden 76.

²⁾ Lenk, Lexicon II. 104. ³⁾ Erd. Tört. II. 16. ⁴⁾ Erd. Tört. II. 86.

⁵⁾ Sieb. Quartalschrift VII. 230—43.

A feketehalmi vár.

Feketehalom kis szász város, Brassó közelében. Felette nyugotról tekintélyes hegy sötétlik: ismeretes neve Kotla, mely egyszersmind a városnak is oláh neve. E hegynek, melyet erdő fedez, egyik sziklacsucsa úgy nyulik fel, mintha várfal volna; e csucst németül Schwarzburgnak, vagy Räuberburgnak nevezik. Azonban az itten állt vár nem a tetőn, hanem a hegy Fogaras-vidékére néző lejtőjén feküdt, Volkány felé, hol valamivel belebb egy kolostor romjai is fenmaradtak. A várhely átmérője 30 öl. — E vár építését szintén a német lovagrendnek tulajdonítják.

E vár már az ősidőkben szerepelt. István, Erdély hercege, mint hercegi részt birta. Közte és atyja IV. Béla magyar király közt viszály törvén ki, István 1265-ben magyarországi csatavesztései után visszavonult, s magát Feketehalom várába huzta be. Kemény Lőrincz, ¹⁾ Béla vajdája, a királyi sergeket a vár alá hozta, tüzes ostrom alá vette; de a vár s az Istvánnal bevonult őrség vitézsége az ostromot kiállta; ²⁾ s mint István azon adománylevele mutatja, mit a vele benn volt négy Bethlen részére adott ki, a várt a király serge be nem vehette. ³⁾ Ez időben oly erőd, hogy Robert Károly trónra léptével, nem akarván a királyt elismerni, husz évnél tovább, s e szerint minden erdélyi várnál tovább daczolt, s csak 1331-ben jött a Károly kezére, akkor is csak Grosz János és Jakab feladása útján. ⁴⁾

A vár mellett Feketehalomnak van még egy templomkastélya is, mi alatt a város mellett fekszik: régen viztartó sánczozattal volt körül véve, s ma is úgy áll, hogy a város rakhelynek használja.

E kastély 1612-ben még oly erős, hogy a Weisz Mihály-féle forradalomban szerepet játszott: ugyan is Báthori Gábor 1612. mart. 29-én elfoglaltatá; Weisz aug. 28-án 130 gyalogot indit, s ezek másnap csellel visszafoglalák. ⁵⁾ Azonban Báthori sergei újra bevették, mire Báthori az őrséget kivégezteté.

¹⁾ Fejér, Cod. dipl. IV. -II. 408. 10. V. I. 148. V. III. 49. 448. VI. I. 135. ²⁾ Ez ostrom fentartók részére kiadott okmányokat l. Fejér, Cod. dipl. IV. III. 407. 410. 463. I. V. I. 136. 239. 164. 169.

³⁾ Okl. Geschichte. Darstellung d. D. Orden v. gr. Al. Bethlen 109. l. Fejér, Cod. dipl. VII. III. 55. Erd. Tört. I. 128.

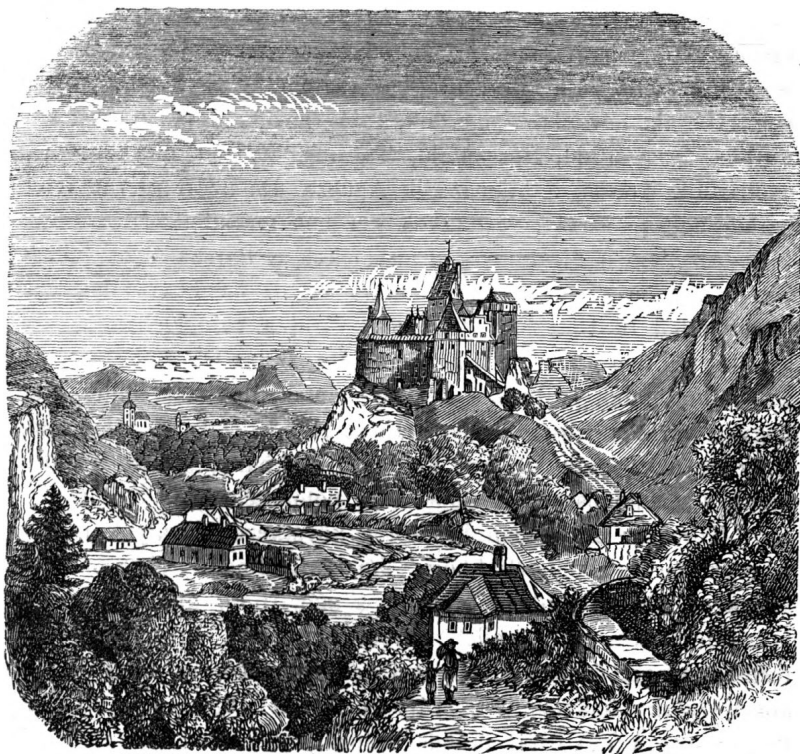
⁴⁾ Fejér, Cod. dipl. VIII. III. 527. I. VIII. IV. 449. Katona, VIII. 659, Erd. Tört. II. 13. ⁵⁾ Fundgruben, III. 221.

Töresvár.

Német neve Törzburg, latin neve Lapis Tidirici.

Erdély délkeleti szegletében két nevezetesebb utszoros visz a határszéli hegyeken Oláhországba: a tömösi, melyen mint később nyíltan erőd nincs, és a töresvári. Tájéka igen festői; völgyét a néhány száz öl hosszú sziklarepedés, a köszirtbe metszett országut, az ott csörgedező Töres vize, a határt elzáró roppant hegyek s vámházak, a legfestőbb képpé varázsolják.

Töresvár régi időktől fogva végszéli erődítményeink közé tartozott. A történet határán ott tűnik fel legelőbb, hol II. Endre magyar király Barczaságot 1211-ben a német lovagrendnek adományozza, mely itt többek közt Töresvárát is alapítja, s ugy vé-

lik, hogy Ditrich nevű nagymesterökről kapta volna régi Ditrichstein nevezetét.¹⁾

A székely kronika szerint IV. László (1272—90) minden hozzátartozóival a vitéz Sándor Istvánnak adományozza; s egy oltalmazási jelenetet beszél, mely szerint Sándor István halála után egykor a tatárok ostrom alá vették, s Sándor özvegye Szilvási Erzsébet oly hatalmasan védte, hogy saját kezével őt elleneséget szurt le, s csak a hatodik tatár kezétől esett el.²⁾ A Ditrich által épített várról azt tartják, hogy csak fából lett volna, mint-hogy nekik egyelőre a kőből építés meg nem volt engedve. Történetiróink szerint, a legelső kőből vára I. Lajos király idejében épült, 1377-ben.³⁾ Mint a mikor a király benjárván, e vár építéséért a Törösvárhoz tartozott helységeket Fejérmegye területéből kivette, s a Barczasághoz csatolá.⁴⁾ E kilencz faluból hetet Hétfalu név alatt ismertünk, saját nevök azonban Bácsfalu, Türkös, Csernátfalu, Hosszufalu, Tatrang, Zajzon, Purkerez; a nyolczadik Krizba, a kilenczedik Apácza. De azért a vár feletti parancsnokság királyi várnagyok kezében maradt.

Azonban a királyi várparancsnokok a Barczasággal mostohán bántak, a panasz királyainkhoz egyre ment. S főleg ezen szempontból II. Ulászló 1498-ban a várat a vajdák hatalma alól kivette, s Brassó kezébe adta zálogjára, 3000 frtéért. Vele együtt az említett faluk is Brassó kezébe mentek, de azon feltét alatt, hogy a várat a város javítsa s lássa el őrséggel. E zálogosítás, mely egyelőre csak 10 évre kötötött, csakhamar 25-re szaporított, s a zálogösszeg is 6300 frtra pótoltaték.⁵⁾

Törösvár birtokában Brassót a következő királyok is meghagyák, megerősíték. Csakhogy János Zsigmond 1568-ban reá évenként 200 frt törökadót vetett; s már 1639. apr. 4-kén kelt szerződésökben, mely mellett három évre újra kivevék, 10,500 forint összeget fizettek.⁶⁾ Mignem bekövetkezett az, hogy II. Rákóczi György fejedelem Törösvárt és falvait 1650. oct. 29-dikén Brassónak 11,000 frtéért örökös birtokába bocsátá; mit az ország 1651. apr. 25-én jóvá hagyott, a szerződést törvénybe iktatá; s

¹⁾ Geschicht. Darst. d. Deutsch. Ord. in Sieb. v. gr. Al. Bethlen 74.

²⁾ Székely nemzet Constitutioi. Pest, 1816. 288—90. l.

³⁾ Thuroczy, Chron. Hung. P. III. Cap. 29. Bonfin. Decad. II. Libr. X.

⁴⁾ Sieb. Quartalschrift. VII. 253. ⁵⁾ Windisch's Geographie 269. l.

⁶⁾ Jos. Kemény, Diplom. VIII. 195.

ki lön a szerződés és törvényczikkben kötve: hogy Brassó tartozik fentartani és élelemmel ellátni, — hogy várnagya magyar legyen, — s a fejdelem őrseget bele tetszése szerint tehessen. ¹⁾ Következöleg a vár és falvai a megyéktől elszakasztva, Brassóvidékbe kebeleztetének.

Töröcsvár a régi időnek sok szolgálatot tett. Az utszorost, melynek védelmére épült, sokszor megvédette. Folytonosan fentartá magát. 1530-ban Mózes oláhoni vajda ostromolja, de eredménytelenül. ²⁾ 1612-ben Báthori Gábor fejdelem, mikor az ellene fellázadt szászokat megfékezni jött, s a Barczaság több várát bevette, apr. 5-kén Töröcsvár alá ment, mire parancsnoka, Hans Henklischer feladta; miért brassói királybíró Weisz Mihály a feladót kivégezteté. ³⁾ Tököly bettésekor, 1690-ben, a benne maradt 50 főből álló német őrseg e várat három hóig tartá fenn; bár Tököly cernirozó serget küldött alája, s szinte éhhalálra juttatá. ⁴⁾

Ez ódon vár annyi század után, meredek csucsán ma is áll és használatban van. Régi váraink legszebb példányai egyike. Nagy része azon alakot hordja, mit századok előtt. A fél goth, fél byzancezi stýlben épült falak még mind daczolnak az idővel. Ősz tornyát a byzancezi faragványok két sora, golyóktól rongáltan, ma is körül folyja. Vassal bélelt kapuja az ősidőből ma is lánczon jár, mint hajdanában; a kis udvar s rajta a szirtbe vágott kút, s az udvart körül folyó apró szobákból több meg van még... S a lovagkort, apáink harezos korát, mintegy előnkbe varázsolják. Pedig nem lesz felesleges megemlitenünk, hogy 1617. aug. 8-án a villám beleütött, a löportorony felrepült, s a vár keleti részét szétlőkte volt. ⁵⁾

A forradalomig egy várkapitány s 12 katona tevé rendes őrsegét; 48-ban várnagya Bokros András.

Minthogy a most használtabb tömösi szoroson szekérutat csak az 1788-ki török háboru alkalmából nyitottak, a sergek régen e szorost vették igénybe: 1343-ban Sándor oláhoni vajda itt jött be, hogy a Barczaságon táborozó Nagy Lajos királynak tisztelkedjék, — 1595-ben Báthori Zsigmond Sinán basa ellen itt ve-

¹⁾ Approb. Const. P. III. Tit. 82. Fundgruben III. 339. J. Kemény, App. Dipl. XVIII. Supl. Dipl. X. 202. ²⁾ Sieb. Quartalschrift. III. Jahr. 101.

³⁾ Frd. Tört. IV. 204. ⁴⁾ Fundgruben II. 258. ⁵⁾ Chronio. Fuchsio I. 288.

zeté ki táborát, — 1603. júl. 15-én Serbán vajda itt jött be Székely Mózes ellen, kit a Barczaságon elejt, — 1610-ben Báthori Gábor Serbán ellen itt megyen ki, — 1849. jan. végén az először bejövő muszkák egy része itt jöve be.

Verestorony és a Latorvár.

A verestoronyi utszoros Szebenből visz Oláhországba, az Olt vize által nyitott szoroslaton.

E szoros védelmére két vár volt felállítva, egyik a szoros közepén, a Latorvár, a másik a szoros Erdély felőli részén, az ugynevezett Verestorony.

A Verestorony az utszoros innenső nyílásánál fekszik, az utolsó falu, Boicza déli végén. A mint az országot a torkolatba be akar mertülni, tőle jobbra, magas hegy lábán, csekély magasságon egy kis tér terül, erre épült Verestorony. Tája gyönyörű. A vár alatt az út, azon belől az Olt vize siet a hegyek közé; az Olton túl ismét a ketté metszett hegylánc kezd folytatását, százados erdőkkel borítva.

A vár egyébaránt inkább bizarrságával mint nagyszertűségével lep meg. Beléje kis hegyoldal vezet. Udvarán jobbunknál a várparancsnoki lak, mi az uthosszában nyulik el; a kaputól balra apróbb épületek. S ez épületek közepette emelkedik ki a nagyszertű toronybástya, mely zsindeletetűzetétől kezdve földig veresre van festve; miről nevezetét vette. E torony magassága 6, átmérője 5 ölnyi; földszint több apró szobát, emeletében pedig egy használatban levő kápolnát tartalmaz. Mind a szobák, mind a kápolna ablakai csak fél láb szélesek s két lábnyi magasak.

Ezen különcz torony az Olt mentére néz, Oláhország felé. Előtte hat ágyura való bástya, mely az utat könnyen dominálja, annyira, hogy Bem 1849. mart. 18-án, mikor itt a muszkákat kinyomta, a várban az LV. honvéd zászlóaljat hagyván, az ágyuk első kerekeit, lovait, mint tökéletes feleslegest, magával Szebenbe vitte.

Verestorony erőssége, az Olt felől, a meredekségre könyöklő épületek falaiban áll; más oldalán csillagszegletekben környező sánczozat s a sánczból kiemelkedő törpe kőfal teszi erőssé;

s közvetlenül megjegyezhetjük, hogy Fejérvár után Verestorony a második s egyszersmind utolsó erőd Erdélyben, mely fennálló köfal nélkül épüle.

Oláhország felőli oldalából köfal foly le az Olt partjára, mely az országot átmettse, s rajta kapu vezet át. ¹⁾

Az első századokban Verestorony nem itt állott, hanem jóval belebb, ott, hol az Olt partja és az országot között egy bástyatorony romja áll, mi valaha kerek lehetett, mit a nép hasadt toronynak, trojai toronynak nevez. E rom átmérője öt, magassága hét ölnyi. Falában a lépcsőzet, egy kis szoba és ablakmaradványok még mind látszanak; sőt a torony felső párkányzata is áll. Mellette több apró rom, s töle várfal csap fel a hegyek oldalára, mi arra mutat, hogy régen e szoros merőben el volt zárható. E volt a régi Verestorony, melynek neve legelőbb 1383-ban jön elő, s melynek 1411-ben várnagya van. ²⁾

Ezt 1533-ban az Olt árja sepette el, ³⁾ minek következtében Zápolya 1538-ban elrendelte, hogy állítsák helyre. ⁴⁾

Ugy építék aztán a szászok a mai verestoronyi várat; melyben 1583-ban várnagyot látunk, kinek Báthori István azt rendeli, hogy a vár őrzetére 32 darabontot tartson, kiknek száma azonban rendes időben csak nyolcz vala. ⁵⁾

Ez időtől fogva a várnagyságot rendszeren szászok viselék, valamint az őrséget is ők fedezék, míg aztán az osztrákház felléptével az őrséget felette a császári katonaság vette át; de azért még e század elejéig meg volt polgári, inkább czimzetes várnagya.

A szoros másik erőde ezen is tul volt, egy magas hegytetőn, ott, hol a vámházak állanak, a Latorvár patakának az Oltba folyása által képződött hegyfokon; mi okleveleinkben Lothe, Lothur-vár név alatt jön elő, s mit ma Latorvárnak neveznek. Mint alapfala és sánczozata mutatja, az Olt partjára könyökölt.

A népmonda óriásokkal építetteti. Már 1223-ban a hozzá tartozó hét faluval, vagyis a Lothur partjáni földdel együtt, mi eddig Fejérmegyéhez tartozott, IV. Béla Corlardnak, a Talmácsi család ősenek, talmácsi ispánnak ajándékozza, — s ez ajándéko-

¹⁾ Transilvania 1863. 5. sz.

²⁾ Teutsch, Geschichte. 130. Ungar. Magazin II. 270. ³⁾ Windisch's, Geographie 117. ⁴⁾ Erd. Tört. III. 61. ⁵⁾ Kurs. Magazin I. 308.

zást III. István 1265-ben megújította. ¹⁾ Azért királyi vár maradt, s a szoroson átfolyt kereskedés vámolását innen folytatták; a szászok részéről az itteni várnagyok ellen 1415, 1439-ben panaszok mentek, mi rendeletre adott alkalmat. ²⁾ Mignem V. László király 1453. febr. 4-én e várat Talmácsesal és Verestoronynyal együtt a szász székekhez kapcsolá. ³⁾

Ez időtől e várakat a szászok tarták fenn, miért Mátyás király 1468. aug. 14-én az itteni szoros mellék vámaait e várak fentartására nekik rendelé. ⁴⁾ Később megengedé, hogy az utszoros utait járhatóvá tegyék. Hogy mikor pusztult el e vár, semmi nyomát sem találjuk.

Oláhország és Erdély között elejétől fogva e levén a legjárhatóbb utszoros, a hadjáratok gyakran vették igénybe. Mint hiszik, Trajanus Decebal ellen 105-ben itt jöve be; 1330-ban Robert Károly az oláhhoniak megfékezésére menvén, e szorosban megtámadtatott, a király is alighogy oda nem vészett; 1395-ben Zsigmond király ment ki, Mircse vajda ellenében fegyverrel nyitott utat magának; 1420. jul. 25-én Losonczy István, erdélyi vajda itt ment ki azon ütközetre, melyben elveszett; 1437-ben Amuráth törökjei itt törtek be, kiknek Trautenberg szebeni királybíró elejekbe állt; 1493-ban a zsákmányával kivonuló Ali béget itt megtámadák, megverék; a nemzeti fejedelmek korában csak a fennebbi szerepet folytatá; a Rákóczi forradalomban a forradalmárok kétszer foglalták el, egyszer 1705. jun. 6-án és 1707. jun. 7-én; 1849. jan. végén a muszkák első csapatának balszárnya itt jöve be; kiket aztán Bem mart. 17-én e szoroson kinyomott.

Talmács vár:

Német neve Landskron.

Talmács falut a Szebenből Verestoronnyhoz vivő országot átmetszi. Mellette egy a Szeben vizének az Oltha folyása által alkotott hegycsúcsokon, messzi ellátású magaslatról Erdély legfestőibb várromjainak egyike néz le az Olt völgyére. Öt-hat öl magas várfala, melyen néhol még a lőrések is megvannak, tágas ka-

¹⁾ Fejér, Cod. dipl. XI. 502. ²⁾ Ung. Magazin II. 285. Oklevél. ³⁾ Fejér, Authentia diplomat. 165. Marienburg, Geograph. 147. ⁴⁾ Hunyadiak kora. Okl. 479.

puja, kapujának mellék falai: meglepő nagyszertűséget mutatnak, s a lábainál folyó Olttal gyönyörű képbe olvadnak össze.

E vár az egész hegycsucsot koronázta. Várfala tojásdad, s kertülete mintegy 600 lépés. Udvarán épület nincs, bokrai közt csak a kincskeresők földhányásai domborulnak.

Talmács vára építését némelyek, de hibásan, a német lovagrendnek tulajdonítják. ¹⁾ Szintoly hibás azon vélemény is, mintha e vár alapját a szászok vetették volna meg, mert itt az első századokban egy erősített klastrom volt.

A mellett az is figyelmet érdemel, hogy az Árpádok és Anjouk korában Szeben körül, mely vidék akkor Fejérmegyéhez tartozott, néhány gazdag nemes család virágzott, milyen az Alárdi, Kelneki s különösen a Szeben körüli helységeket birtokló Talmácsi család. A Talmácsi család törzse Krispán, talmácsi ispán, fia Corlard, ki IV. Bélától a Latorvárat kapta; ez két unokát hagyott hátra, Jánost és Miklóst. Mivel ezek Robert Károly ellen fegyvert fogtak, 1311-ben Talmácsot elvesztették, de visszakapák. ²⁾ A két testvér 1319-ben Csécs vagy másképp Geréb Péter- és Simonnal, Csécs Mihály solymosi várnagy fiaival, kik közül Péter sógoruk volt, úgy Farkas Tamás vajdával, mint rokonokkal abban egyeztek meg, hogy ha fiok nem lesz, Talmács s vele Feketeviz, Omlás, Alamor, Szőlös, Szecsel, Hortobágyfalva, Martontelke, Örményszékes, Bolkács, Sitve, Sülye, Medvés, Martonfalva előbb Csécs Péterre, Talmácsi Kata férjére, ennek kihaltával annak testvérére és Farkas Tamás vajdára szálljon. ³⁾ Reájok szállott-e, nem bizonyos, mert úgy látszik Jánosnak fia maradt, legalább Talmácsiakat még 1429-ben is látunk.

Előre bocsátva ezeket a Talmácsi családról, azon kérdés merül fel, hol volt tehát a Talmácsiak kastélya vagy vára, miután a Talmácsi Miklósok lázadása s jószágaik visszakapása, sőt Talmácsi Miklósnak a bukott Opor vajda néhány falujával megajándékoztatása után, 1321-ben azt látjuk, hogy itt kolostor volt, mi Sz. Miklós tiszteletére volt szentelve, s hogy ezt az Opor vajdával tartó pártosok kezöken tarták, annyira, hogy Tamás vajdának 1322-ben be kellett vennie. ⁴⁾

Hogy a Talmácsiak e kolostorral és erőddel minő viszony-

¹⁾ Benkő, Milkovia I. 28. ²⁾ Fejér, Cod. dipl. XI. I. 407. ³⁾ Ugyanott 486. ⁴⁾ Ugyanott 466. 471.

ban álltak, nem tudjuk megmondani. De legyen bármikép, annyi áll, hogy e hegyen ez időben kolostor, illetőleg erőd volt. De úgy látszik nem volt bevehetetlen, mert Vlajkó, oláhoni vajda 1369-ben betört, a klastromot bevette és felégeté. ²⁾ Azonban Nagy Lajos Erdély szélein várakat kezdván építtetni, 1370-ben Hanner Vilmos pécsi püspököt s szász ispáni helytartót azzal bizta meg, hogy a leégett kolostor helyébe hatalmasabb erődöt építtessen, miért az építéssel leginkább terhelt Szebent a király némi kereskedelmi szabadalommal látta el. ³⁾ A vár felépült, s 1376-ban Scharfeneck János mint várnagya jelenik meg.

Ugy látszik egyelőre királyi vár lett, mignem V-dik László király 1453. febr. 4-én Talmácsot s a Talmácsi családhoz tartozott Verestornyot és Latorvárt, a hozzájuk tartozott hét faluval Fejérmegyéből kiszakítá, s a szász székekhez csatolta. ¹⁾ Ezuton a szorosra figyelő várak fentartása, s a várakkal járó földesuri jogok a szász nemzetre, illetőleg Szebenre szálltak, s birták is 1535-ig: a mikor a Zápolyát elismerni vonakodó Szebent és Talmácsvárat, Majláth István erdélyi vajda ostrom alá vette, sőt Talmácsvárat be is vette, s azt 2000 frtban a királytól magának adományoztatá; mit azonban, hűségre térvén Szeben, 1539-ben a zálogösszeg letétele után, Majláth visszaszolgáltatta, ²⁾ s ez uton ma is bírja.

Mikor romlott el e vár, csak mintegy hagyománykép említjük meg, hogy Mátyás király 1489-ben elrendelte volna, hogy rontassék le, minthogy már romlásnak indult: ³⁾ de mint fennebb jeleztük, a Zápolya mozgalom még mint erődöt találta.

Ilye vára.

Erdély nyugoti szélén esik, Magyarhon felé, a Maros partján. Vele szemben állt a dobrai vár; s ketten a Maros kifolyása által alkotott völgyet, a hajdan dobrainak nevezett utszorost védelmezték.

Mikor épült, nincs nyoma. Azonban 1560-ban azt látjuk, hogy a mart. 10-én Enyeden tartott hongytilés Dienessy Lászlónak mint tulajdonosnak meghagyja, hogy Ilyevárát a török ellen

¹⁾ Fejér, Cod. dipl. XI. I. 475. ²⁾ Fejér, Cod. dipl. IX. IV. 158.

³⁾ Fejér, Authentia diplomat. 155. ²⁾ Simigianus I. 137. Schlötzer 93.

³⁾ Eder, Felmerhez 41. I.

erősítse. Báthori István ugyancsak a bánsági török őrsegektől tartván, 1574-ben a M.-vásárhelyt jun. 13-n tartott országgyűlésen e várat kir. várrá emelteté, s erősítését becikkelyezteté; ¹⁾ s hogy erősítéséhez hozzá fogtak, mutatja az, hogy a dec. 13-ki segesvári gyűlésen e várra új költséget szavaztat. ²⁾ Pár év múlva, ugyancsak Báthori István e várat Dienessy magvaszakadtán 1575. febr. 1-én iktári Bethlen Farkasnak adományozá. ³⁾

Ugy örökölte e várat atyjáról Bethlen Gábor, ki itt lakott, s kitől 1603-ban Básta, mint menekülttől elfoglalta volt. ⁴⁾ Hogy Lippa vára, mely e vidéket az előtt védte, a Báthori Zsigmond-féle zavarokban török kézbe esett, Bethlen Gábor fejedelem Ilyét, mint birtokát, köfalakkal, bástyákkal még jobban körülvetette. ⁵⁾

A vár minden kicsinysége mellett megtette szolgálatát, miért is mint végszálon fekvő vár folyvást a törvényhozás figyelme maradt. Ennélfogva 1651. febr. 12-én a fejevári gyűlésben meghatározzák, hogy azt a kormány tulajdonosától más birtokkal kicserélhesse, hogy a birtokos addig is benne kapitányt, porkolábot, hiteles hazafit s 30 fegyveres őröt tartozik tartani, s hogy a fejedelem e várat bármikor megmustrálhatja, s ha tetszik várőrséget szállíthat bele. ¹⁾ Még 1658-ban Lutsch János, szebeni királybíró, mint erős várról tesz említést. ²⁾

Ilye Bethlen Gábor után Bethlen Istvánra, róla fiára Bethlen Péterre szállt; s hozzá tartoztak: Ilye, Bácsfalva, Ulyes, Gotthátya, Szakamás, Kérges, Voreza, Fűjes-Bogara, Viszka, Csertés, Homoród, s még négy falu, melyek nevére nem ismertünk, úgy Lunkány, Ploppet, Magyar-Biz püszták, s néhány portio Hunyadmegyében. ³⁾

Kihalván az iktári Bethlenek fiága, a leányágon Tököly Istvánra, róla fiára Imrére szállt. E birta, midőn a török a Bánsággal szomszédos várakat el kezdé foglalni; nehogy ide is beletúljon, s e vidéket is hódoltsággá csinálja, I. Apafi fejedelem 1670. sept. 28-án rendeletet bocsátott ki, melyben elmondja, hogy Ilye várának elhanyagtatása országos és fejedelmi közmegegyezés-sel elvégeztetett, s e határozat teljesítése Kapi György és Biális

¹⁾ Erd. Tört. Ad. I. 381. ²⁾ Ugyanott III. 289. ³⁾ Erd. Tört. IV. 30.

⁴⁾ Erd. Tört. IV. 138. ⁵⁾ Szalárdi kronikája 35.

¹⁾ Approbat. const. P. III. Tit. LXII. ²⁾ Fundgruben I. 294.

³⁾ Jos. Kemény, Diplomata. VIII. 377.

Olasz Ferenczre bízott; meghagyja tehát a szomszédos hatóságoknak, hogy a midőn Kapi felkéri, a leromboláshoz embereket adni el ne mulasszák. ¹⁾ S csakugyan le is rontották.

Tököly Imre 1685. oct. 24-én notába esvén, e vár öt illető részét is elvesztette, a más rész leánytestvéreire szállt; a Tököly részét I. Apafi fiának adományozá, mignem ez a Tököly leánytestvérei részét is elzálogosítá, mit 1696. jul. 25-én 14 évre másodszor is megújítottak. ²⁾

Ilye ma már egészen rom; de mint egy összeírás mondja, benne 1714-ben az észak felőli szobák még épen álltak; a vár falán még látható volt a felirat, mely elmondá, hogy Bethlen Gábor fejdelem, mint atyja várában, 1580-ban itt született: e követ 1794-ben innen az enyedi kolégyom könyvtárába tették át, hol falba vakoltaták: rajta angyaloktól tartott korona, a két hon s Bethlen czimere s hosszas felirat, mely így kezdődött:

Honori ac memoriae sempiternae castris Ilie natalis ser. sacr. rom. imper. et Transilvaniae principis Gabrielis, qui in dicto castro paterno an. Xti 1580. feliciter natus est, clar. familiae Bethlenianae antiquissimae sedes. stb. ³⁾

E várat, 18 faluval Mária Theresia alatt a b. Bornemisza család kapta, mely ma is bírja.

Ma e várból csak egy szeglet áll, mi egy nagy, két kis szobát s egy konyhát tartalmaz; úgy tartják, hogy Bethlen Gábor a nagyobbik szobában született volna. A többi részére 1848 előtt, b. Bornemisza Ignác csinos laképületet állíttatott. Kerítésének már csak nyomai látszanak.

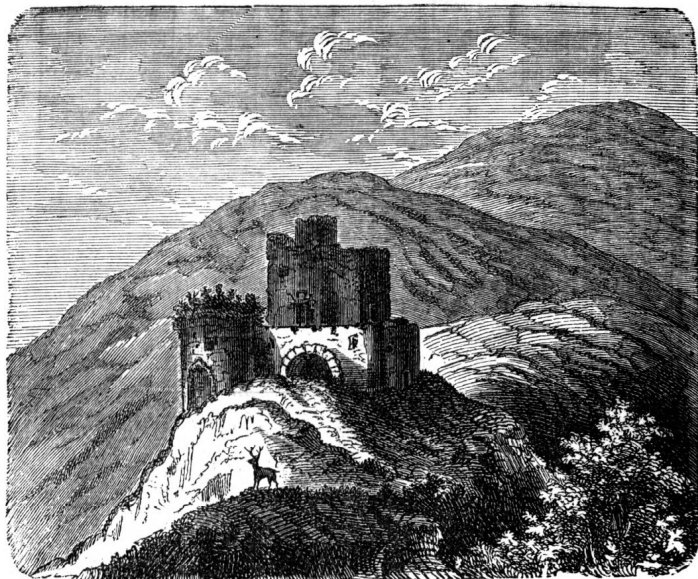
Bethlen Gábor ide a vár érdekében 80 székely családot telepített volt, a családok s azok neveire már alig ismerünk; annyira eloláhosodtak; ide településük emlékét csak a „székely-utca“ név tartja fenn.

Sebesvár.

Bánfi-Hunyad és Feketető között, mint az utas a Királyhágó felé halad, a nyugoti hegyek aljában festői várom fejeződik, melynek képét bemutatjuk.

¹⁾ E kibocsátványt l. a szászvárosi levéltárban. ²⁾ J. Kemény, Diplom. IX. 391.

³⁾ Nagy-enyedi ritkaságok. Benkő Ferenczöl 7—8. l.

Hol a Sebesvize a Körösbe foly, az általok alkotott előfokon áll e vár, Kis-Sebes falu felett. Körét pázsit és cserje nőtte be. Falai még meglehetősen épek, a lakszobák, istállók osztályai még állanak, s a csonka torony daczol még az enyészettel. Udvara elég tágas, kétszerte oly hosszú, mint széles.

Mikor épült, bizonyost róla nem tudunk. Már 1330-ban tekintélyes erőd, a midőn Eléfénti Dezső, s 1462-ben szentannai Török István a várnagya, kinek két alvárnagya volt. ¹⁾ A történet Báthori Zsigmond alatt 1598-ban mint várat említi, ²⁾ s Báthori Gábor idejében azon említést teszi róla 1613-ban, hogy a midőn a bukott fejdelem Bethlen Gábor elől futott, Erdély rendeitől azt kérte, hogy bár Sebes váráig kísérvék el. ³⁾

1660-ban II. Rákóczy György Gyalunál kapott sebével első éjre ide érkezett, mint oly várba, melybe akkor a Királyhágón begyűlt vámot gyűjték. ⁴⁾

1687-ben még jó karban állt. Rácz Mihály hadnagy 11 katonával képezé őrségét, s I. Apafi Mihály ez évben még fizetést

¹⁾ Okl. Kolosm. Archiv. ²⁾ Erd. Tört. IV. 82. ³⁾ Erdély Tört. Tára II. 268. Erd. Tört. IV. 210. ⁴⁾ Krekwitz, Beschreibung 727.

adott az őrizetnek. 1703. oct. még szintén fennállott. ¹⁾ Mikor, pusztult el, nem birjuk megmondani.

Szilágy-Somlyó várai.

Somlyó a Szilágy egyik városa, a Mogura-hegy tövében, a Kraszna partján. A fejedelemséget viselt Báthori-ház ezen Somlyóról iratta magát. Ugy tartják, hogy Báthori István a lengyel király és Báthori Zsófia II. Rákóczi Györgyné itt született.

Somlyó a somlyói Báthori családra aranyos-medgyesi Pók Annával, Báthori László nejével szállt, ki testvérével Pók Simonnal, a szilágycsehi vár urával 1351. dec. 6-án kölesönös örökleti egyezményre lépett. Mint ez okmány mutatja, Somlyón már ekkor vár van, ²⁾ melyet a hozzá tartozott falvakkal együtt a Báthoriak zászlósurasággá emeltek. ³⁾ Utolsó birtokosa a Báthori családból Báthori Zsófia, II. Rákóczi Györgyné volt, ki bizonyos szerződés mellett Gyerőfi Györgynek adta, kitől Bánfi Dénes szintén a Báthori utódokkal kötött szerződés alapján magához váltotta; mire I. Apafi 1670. oct. 30-án beleegyezését adá. ⁴⁾

E szerint nem királyi vár, csak is a fejedelmi korban mint végvár szerepelt.

Időfolytán ide két vár épült: az egyik a város piaczára, mely ma is legszebb romjaink egyike, mint a melynek épületei, bástyái nagyrészt ma is fennállanak. Ajtói felett a Báthori család czimerének sarkány fogai ma is láthatók.

A nemzeti fejedelmek korában, Erdélynek az anyahontói elválása után, minden harci mozgalomban szerepelt.

Midőn Básta Báthori Zsigmondtól Erdélyt el akará foglalni 1600 augusztusában benne Báthori Istvánt ostrom alá vétette, s a várat magának feladatá. ⁵⁾

Miután a török Nagyváradot elfoglalta, a váradi basa saját kertetét mind belebb terjeszté Kolozsvár felé: hogy e foglalást akadályoztassa, I. Apafi 1666-ban 1200 főből álló várőrséget küldött ide. ⁶⁾

Az 1679. máj. 27-én Fejérvárt tartott hongyülés törvénybe

¹⁾ Bethlen Miklós, II. 308.

²⁾ Fejér, Cod. dipl. IV- 847. IX. IV. 600. ³⁾ Kemény, App. Dipl. X. 363. ⁴⁾ J Kemény, Suppl. Dipl. XI. 11.

⁵⁾ Erd. Tört. IV. 10. ⁶⁾ Kreckwitz 274.

ígtatá, hogy Somlyó vára épületeinek javításában s tűzifával ellátásában ne mint eddigelé csupán Kraszna, hanem Közép-Szolnokvármegye is tartozzék részt venni; s várnagya fizetéséül az említett két vármegye adójából 800 magyar frt, 100 köböl gabona, 200 veder bor, 60 véka zab és 24 bárányt rendeltek.

Az osztrákház felléptével várőrség száll bele, parancsnokául Boér Ferenczet nevezik. ¹⁾ Kiűtvén a Rákóczi-forradalom, Klöckerperg tábornok Somlyónál figyelő csapattal jelent meg; azonban Szűcs, Rákóczi ezredese, 1703. aug. 21-én reá csapott, mire a tábornok az erősebb Szathmár várába huzódott; ²⁾ Somlyót Rákóczinak hagyta. ³⁾

A Rákóczi-forradalom után, 1711-ben ismét német őrség tilt bele. ⁴⁾ A vár katonai élelmiszerek raktára lett, s az mai napiglan.

A másik vár ott a város felett, a Mogura-hegy oldalában volt, az ugynevezett Várhegyen. Romja most is áll, s mint kiterjedése mutatja, tekintélyesebb váraink közé tartozott.

Ezen erődöt állítólag Báthori István építtette, tehát a XVI. század végén épült volna. Hogy mikor pusztult el, róla semmi emlékezet. Mint hiszik, egy még most is gyanítható alagut innen az alsó várba vezetett.

Hadad vára.

Hadad Szilágy, második vára, mely bár magán birtok, mint végvár, az álladalom oltalmában állt.

Hadad vidéke ős vára nem itt, hanem Kusaly felett állt, egy czukorsüveg alakú hegycsúcson. E vár uradalma falvai csoportosultak később Hadad vára körül.

E vár a kusalyi Jakcsi család fészke, kik közül János mint a fennálló kusalyi vár ura jelenik meg 1416-ban. ⁵⁾ E család Boldizsárban 1584-ben kihalt, ⁶⁾ úgy kapta Hadadat és Zsibót 26 faluval Wesselényi Ferencz Báthori Istvántól, mint már lengyel királytól. ⁷⁾

A szép vár, melynek még a mult század végén, egy bástyája épen fennállott: Hadad felett, hegyen, cserjés erdőség kö-

¹⁾ Kemény, Dipl. XI. 135. ²⁾ Erd. Tört. VI. 56. ³⁾ Cserei Hist. 322. I.

⁴⁾ Ugyanott 473.

⁵⁾ Fejér, Cod. dipl. X. III. 564. ⁶⁾ Kövári, Erd. Nevezetesebb családai 128. ⁷⁾ Kemény, Diplom. V. 417.

zött fektedt. Ma már csak kútja, mely téglával van rakva, s csekély romja mutatja, hol állt.

Balassa Menyhért János Zsigmond fővezére, tőle Ferdinánd királyhoz pártolt. Ennek megboszulására János Zsigmond 1562-ben sereggel ront Balassa birtokaira. Hadad vára, mennyiben Balassa az ifju Jakcsiak mostoha apja volt, szintén hozzá tartozott.

János Zs. sergei Hadad alá mentek s a várat, mit Sulyok György oltalmazott, Báthori István febr. végén bevette. Azonban Balassa királyi sergekkel ide terem, a fejedelmi tábornok mart. 4-én megtámadta, megverte, s a várat visszafoglalta. ¹⁾

Pár év múlva, 1564-ben Balassa ismét kihívást intéz, János Zsigmond sereg élén ismét Magyarország ellen indul. Balassa ezt meghallván, Hadad biztosítására Sennyei Mátyást ide indítja, de sergét Báthori István az utban szétveri: azért Sennyei mégis a várba jut. Báthori szintén Hadad alatt terem, s ostromoltatja, falából sokat ellövet, Sennyei még sem adá meg magát. Végre szénával, fa-kazalokkal körülrakatja, s belőle kiperzselé. ²⁾

1585-ben Kopaczi Ferencz a várnagya, kinek ez év mart. 9-kén a fejedelem hűségéért Oláh-Karát adja.

A Rákóczi-forradalomban ostromot szenvedett, mi ellen Béli Zsuzsánna, Béli Pál leánya, Wesselényi Pál neje oltalmazá. Egy kapitány jött alája, vivni kezdé; végre türelme kifogyván, azt izeni a hős magyar nőnek, adja fel, mert ha a várat erővel veszi be, katonáinak szabadságot enged a legyőzöttek felett: mire Wesselényiné visszaizené, hogy ő pedig, ha kézre keritheti, megcsönkittatja. Utoljára is Wesselényiné kitör, a százados, hogy kézre ne kerüljön, egy közel eső hegyen magát föbe lőtte. ³⁾

A Rákóczi-forradalom végnapjaiban gr. Csáki István 1710. febr. feladá. Benne 1711-ben már német őrseget látunk. ⁴⁾

Hogy mikor pusztult el, nem látjuk feljegyezve. A múlt század végén már csak egy festői rom. ⁵⁾ Ma már a rom helyét alig jelöli.

¹⁾ Erd. Tört. III. 170. ²⁾ Ugyanott 179.

³⁾ Kővári, Tört. Adomák 95—96. ⁴⁾ Cserei Hist. 473. ⁵⁾ E képet közlöm, Delibáb Naptár 1858. 97.

Szilágycseh vára.

Szilágycseh a harmadik vár, mely mindamellett, hogy magán birtok, a nemzeti fejedelmek alatt mint végvár kezeltetett. Jókora magaslaton állott, melyet a nép Tököly várának nevez.

Keletkezése ismeretlen. Ugy látszik, hogy 1351-ben aranyos-medgyesi Pók Simon birta. Később a kusalyi Jakcsi család birtoka lett; 1564-ben Serédi kezén látjuk. János Zsigmond 1569. mart. 19-én a Gyulafiaknak adományozta. ¹⁾ I. Rákóczi György 1636. dec. 8-án, minthogy Gyulafi Sámuelnek fia nem volt, testvérének Gyulafi Zsuzsánnának, Wesselényi Pálnénak adta. Mily hatalmas uradalom volt azon időben, mutatja ezen adománylevél, mely szerint hozzátartoztak: Szilágycseh, Ardó, Sülelmed, Nagy-Goroszló, Szániszó, Ujfalu, Györgytelek, Bikácza, Kis-Babolcsa, Alsó-, Közép- és Felső-Várca, Kolbászfalva, Rhédefalva, Somos, Kosobánya, Tótfalu, Ilyésfalva, Egerbegy, Örményes, Felső- és Alsó-Szivágy, Felső- és Alsó-Berekszó, Papfalva, Borzlik, Gárdánfalva, Szélszeg, Horváth és Inó faluk. ²⁾ Azonban még sem Wesselényire, hanem Gyulafi Sámuel leányára, Máriára szállt, kinek kezével Tököly Istvánra, s erről fiára Tököly Imrére jött át; ki később notáztatván, e vár azon részét, mely Tökölyt leánytestvéreivel szemben illette, I. Apafi 1686-ban saját fiának adományozá. ³⁾ mire II. Apafi Tököly leánytestvérei részét is elzálogosítá, köztök e várat is. ⁴⁾

Mint egyik Szilágy felőli végvár, gyakran volt ostromnak kitéve. A mint a Szilágy 1538-ban Erdélyhez szakadt, valahányszor a bécsi udvar valamelyik erdélyi fejdelmet elismerni vonakodott, Szilágycseh vára is mindannyiszor megtámadtatás alá jött. János Zsigmond ellenében Serédi 1564-ben belé német őrseget bocsátott; azonban a fejdelem az itten lefoglalt várak visszavételére kiszállván, a némettség 1565-ben e várat felgyújtá, úgy hagyá oda. ⁵⁾ Bethlen Gábor trónra lépésével a zavarok ismét megújultak, Prepostvári Zs. alatt ismét némettség foglalta el; azonban Bethlen sergei kiszálltak, 1616. decem. 2-dikán visszafoglalák. ⁶⁾

¹⁾ J. Kemény, Appar. Epist. III. 75. Append.

²⁾ J. Kemény, Diplom. VIII. 133. Mikola Geneologia 28. ³⁾ Erd. Tört. V. 179. ⁴⁾ J. Kemény, Diplom. IX. 391.

⁵⁾ Erd. Tört. Adat. I. 23. ⁶⁾ Erd. Tört. IV. 226.

Várad elfoglalása s a váradi basa terjeszkedése akadályoztatására, 1667. apr. 20-án meghatározták a rendek, hogy Szilágycseh vára bár magán birtok, őrségét az országos adóból fizessék. Az őrséget még 1674-ben is benne látjuk.¹⁾

Ma már e vár falából semmi sem áll: helyét csinos rácsozat foglalta el; az épület néhány szobáját mostani tulajdonosa, b. Bornemisza Károly kiujtatta. Kútja, mely faragott kövel van kirakva, s melyben mint hiszik, a puskaport tartották, most is látható.

Kővár.

Miről Kővár-vidék nevét vette, az nem város, nem falu, hanem ezen vár volt. Kővár nevű helység nem létezik.

Kővár Butyásza nevű kis falu határán fekszik, tőle egy órányira, Szerny nevű hegyen, a Lápos vize balpartján. E falu ma oláh, de a lakosok szép termete, öltözete, magatartása következtében úgy vélik, hogy a Lápos vidéki néhány falu népe kün eredetű; a határpontok magyar neve is ide mutat.²⁾

Mind hegycsucsoni fekvése, mind építészeti alkotásánál fogva sokáig egy volt legtekintélyesebb végváraink közül. Elnevezése is arra mutat, hogy erősségére sokat tartottak; egyébaránt Aranyos várnak is nevezték.³⁾ Kettős várból állott: egy felsőből és egy alsóból.⁴⁾ A felső várban voltak az urasági laktermek, börtönök; az alsóban a hivatalok és a várőrség. A vidéki nemesek és puszkások e várhoz őrsegi szolgálatokat tettek; így látjuk, hogy 1669. mart. 9-én őket mint ilyeneket, névszerint összeírták.⁵⁾

Ki építette, nem tudjuk; modora igen régire mutat. Egyelőre királyi vár. Nagy Lajos Balk és Drág testvéreknek, Máramaros és Ugocsa főispánainak adta, kiket Zsigmond alatt 1390-ben vezettek birtokába.⁶⁾ S így lett a Drágfiak birtoka.

Hogy 1424-ben várnagya van, felderítve látjuk.⁷⁾ A Drágfiak után Zápolya János vajda birtokába került, legalább 1526-ban az ő várai közt eléjött.⁸⁾

¹⁾ Kolosmon. Conv. Trans. II. 103.

²⁾ Erd. Tört. II. 34. ³⁾ Fejér, Cod. dipl. X. I. 69. ⁴⁾ W. Bethlen II. 170.

⁵⁾ J. Kemény, Suppl. Dipl. X. 311. ⁶⁾ Fejér, Cod. dipl. X. I. 634.

⁷⁾ Transilvania Specialis J. Benkő III. 5. 184. ⁸⁾ Szalay Tört. IV. 13.

A magyarhoni részek 1538-ban Erdélyhez szakadván, vég-várrá alakul, s mint ilyet a fiscalítások közé sorozták, s az maradt végig; 1692-ben is mint álladalmi vár ment az osztrákház alá.³⁾

Mily erős volt, egy 1567-ben ellene intézett ostrom kézzelfoghatólag rajzolja. János Zsigmond, Erdély fejdelme, Miksa magyar király ellen hadat viselt. Sergei ez év febr. végén Kövár alá jöttek, mit Viczmándi Tamás és Zolyomi Péter védelmeztek. Bebek György kemény ostromot kezd, tüzesen ágyuztatja, a külső várban szép rést lövet; a gyalogságnak rohamot parancsol; a roham órákon át foly; de a vár még folyvást tartja magát. Ismét ágyuzáshoz fogat; a rés mind nagyobbra nő: napok múlva újra rohamot kísértének, de benről apró golyók és kövek zápora fogadja; mire ez nem segít, égő kén s szurok kezd leöszönlőni. Vissza kellett vonulniok. Várban, táborban esend lőn, minden a nap fáradalmát pihente. Két erdélyi, Somogyi Mihály és Dézsi János észreveszik, hogy az őrség kelletinél méjjebben pihen. Bebek szép csendesen lábra kél, s a már lőtt résen bevonul. Viczmándi maga is elesett, s az ostrom tizenharmadik napján János Zsigmond a várnak ura lett.⁴⁾

1605 elején újra hadi esel színtere. Boeskaai megkezdvén forradalmát, a várakat rendre veszi be, s győzelmesen halad Erdély felé. Sergei Kövár alá érnek. A felső várban 150 nagybányai lakos, az alsóban 32 német tevé a fedezetet. A nagybányaiak egy napon a felső várból lejöttek, a német őrséget s a várt kézre adák.⁵⁾

1613-ban, mire Bethlen Gábor fejdelem lett, az őt elismerni nem akaró császáriak egyik vezére, Dóczi András, szathmári várparancsnok, Kövár alá jött: s azt a megölt Báthori Gábor fejdelem neje neki feladá.⁶⁾ Azonban 1615-ben Mátyás király e várat egyezmény útján Bethlen Gábornak visszabocsátá; ki mint fiscalításnak nyilvánított váron, azonnal nagy építkezést vitetett véghez.⁷⁾

I. Rákóczi György alatt itt jelentékeny börtönzés merült fel. Zolyomi Dávid vala egyik, ki Rákóczit az erdélyi fejdelem-

³⁾ Szász, Sylloge 359.

⁴⁾ Nicol. Istváni Hist. Libr. XXIV. W. Bethlen II. 170—3.

⁵⁾ Wolf de Bethlen VI. 227. ⁶⁾ Erd. Tört. IV. 217. ⁷⁾ Hla, Ortus et Progressus 121.

ségre segíté; miért is jószágokat kapott s országtábornokságra emelkedett. Szerencséjét nem bírván meg, felfuvalkodásában függeni nem akart, az alsókat pedig elnyomta, s magának mintegy testőrséget alakított: miért is Rákóczi 1633. aug. 21-én notáztatta, Kővárba záratta; itt hala el 1651-ben, 18 évi fogság után.¹⁾

Ugyancsak I. Rákóczi az 1638-ban elítélt szombatosok egy részét ide záratta el.

A Rákóczi forradalomban még erős vár. Kezdetén a császáriak kezén van; 1703 szeptemberében a forradalmiak keményen megtámadák; de Rabutin Bethlen Sámuelt ide küldé s a várat élelemmel megrakatá.²⁾ Még se soká állhata meg, mert az őrség magát az előhaladt forradalmárok által elszigetelve látta: a szintén benne volt Teleki Mihály eszközzésére, magát 1704. jan. 18-án feladá.³⁾

Állítólag az osztrákház fellépte után Kővár-vidék gyűléseit e várban tartotta, s úgy tartják, hogy 1715-ben pusztult el.

Hunyadi vára, Beszterczen.

Besztercztől félórányira, Bukovinába menőleg balra, hegy emelkedik, erre Hunyadi János várat építtetett volt.

Hunyadi korában a borgói utszoros jobb védelme felmerült, V. László király Beszterczevidékét Dobokamegyéből kiszakasztá, örökös főispánsággá változtatta, s azt 1452-ben Hunyadinak és maradékinak adományozta.

Hunyadi 1453-ban bejövén, a beszterczeiek részéről némi ellentállásra talált, ez indokból a város fölé, az ugynevezett Várhegyre kemény várat építtetett.³⁾ Mátyás király 1458-ban e várat a főispánsággal együtt anyja testvérének, a kormányzóságból visszaléptetett Szilágyi Mihálynak adta. A beszterczeieknek e vár létezése sehogys sem tetszett, annyival is inkább, mivel a várnagyok nem a legkiméletesebben bántak velük: az új adományoztatás alkalmából tehát a várat meg akarák rohanni. Mit meghallván Szilágyi, sereg élén ben terem, s Besztercze várost feldulatá.⁴⁾ Azonban Szilágyi fogságra esett, a vár Mátyásra visszaszállott;

¹⁾ Joannis de Bethlen Commentar. Libr. I.

²⁾ Bethlen Mikl. II. 307. ³⁾ Erd. Tört. VI. 57—62. Cserei 323.

⁴⁾ Teleki, Hunyadiak kora II. 285. ⁵⁾ Erd. Tört. II. 84.

1461-ben a vártól a vidéket függetlenné tette, úgy, hogy évenként 100 aranyot fizessenek a várhoz.¹⁾ Később ugyancsak Mátyás a beszterczeiek kérésére még tovább ment, 1464. jun. 4-kén a várat 6000 frtéért Beszterczének engedte át, s meghagyá Zobi Péter várnagyának, hogy azt minden felszerelvényeivel adja át. Sőt 1465. mart. 7-ről megengedte, hogy a várat leronthassák, s köveit a város falára fordítsák.²⁾

Ma csak pinczéje jeleli, hogy hol állott egykor a szép vár. Hunyadi czimerét 1858-ban hozák le a várból, s egy magánház falába vakolták.

---

¹⁾ Windisch's Geographie 325. ²⁾ Erd. Tört. II. 90—91.

B) Zászlós-urasági várak.

A Szent István által behozott institutiókkal kétféle zászlós-uraságot kaptunk: grófságokat és báróságokat, melyek az első időkben bizonyos várakhoz voltak csatolva.

A grófságok, illetőleg megyei főispánságok, hogy mely várakhoz voltak kapcsolva, a megyei váraknál megjegyeztük.

Azonban, idővel kifejtettek a liber-báróságok is, mi által egy-egy váuradalom magát az illető megye hatósága alól mintegy kiszakasztotta, s a vár birtoklója azon kötelezettséget vette magára, hogy hadidején saját banderiummal fog megjelenni.

Miként az erdélyi vajda a birodalom negyedik zászlós ura volt, azon mintára fejlettek ki az apróbb zászlós uraságok. Egyelőre csak négy zászlós uraság lehetett, mennyiben a vajda a dévai s más a vajdasággal járó uradalmak után két, a székelyek grófja Görgényvár után egy, a püspök a fejérvári uradalom után szintén egy banderiumot tartozott kiállítani. Később egyes váuradalmak szintén ily banderiumot tartó várakká alakultak, melyek azon kiváltságot kapák: hogy a megyei tisztek hatósága a környezetére ki nem terjedt, az odaszökött jobbágyokat kiadni nem tartoztak, s mintegy államot képeztek a megyék kis államában. Mignem a nemzeti fejedelmi kor a liber-báróságoknak irtóhadat izent. Az 1607. jun. 10-ki kolozsvári hongytilésen azon végzést hozák, miszerint: jóllehet az ország a liber-báróságokat eltörlötte, mégis Görgény, Vécs, Déva, s több vár nem tartja magát az articulushoz, tehát eltörlötetésök újra kimondatik.¹⁾ De azért pár év múlva azt látjuk, hogy Báthori Gábor alatt Kornis Boldizsár 1608. oct. 16-án a radnóthi s szenthenedeki kastély-uradalmaira saját személyére, zászlósuraságot vitt be.²⁾

Rendre mégis csak elhullottak, annyira, hogy már 1650-ben egyedül Fogaras vára hagyatott meg e kiváltságban.³⁾

¹⁾ Erd. Tört. Tára II. 105—6. ²⁾ J. Kemény, App. Dipl. XIX. ³⁾ Approbata III. R. 18, tit. 1. art.

Mint említők, a zászlós-urasági várak a vajdai, a székely grófi méltóság és a püspökség kezében valának. Azonban, meg kell jegyeznünk, hogy az első századokban volt még egy hatalmas zászlós ur Erdélyben, s a volt a zonuki gróf, vagy is Szolnokmegyék főispána, kihez Csicsó és Bálványosvár tartozott; ezen méltóságot a vajdák 1233 óta a vajdai hatalomhoz csatolák. ¹⁾ Időfolytán a székely grófság is bele olvadt a vajdaságba, s ezzel Görgényvár is csatlakozott. Ugy, hogy a XIV. században a vajdák kezében hat várat látunk, ugymint: Csicsó, Bálványos, Léta, Küküllővár, Görgény, Déva várát. Igaz, hogy néha két vajda, s az alvajdák közt megoszlott, de azért kezökben hatalmas jövedelemforrást képezett.

Hogy ezeken s a püspökség illetékén kívül, főleg a fejedelmi korban, egyes kegyeltek részére szintén voltak zászlósuraságok alkotva, előadásunk folytán, hol a nevezetesebb zászlósurasági várakat megemlítjük — szintén felderül.

Csicsó vára

Egyelőre a zonuki grófok, később a vajdák vára.

Csicsó Dézstől egy órára, a Nagy-Szamos jobbán esik, benn hegyek között.

Csicsó-Keresztur nevű falu határán van; de aljában Csicsó-Ujfalu áll. A mint Ujfalu felé megyünk, hegyek tömkelegébe jutunk. Az erdős hegyvidék fenéktérén, mint nagyszerű sószikla fejezlik ki egy meredek szirt: rajta volt a híres Csicsó vára. Fájdalom, ma-holnap csak volt, mert azon sziklából, melybe a sasfészek bemetszve van, malomkövet vágnak. Vághatták volna azt úgy, hogy a vár megmarad; de a mostani kezelés mellett nem sokára fennálló szeglete is le fog oda a messze völgybe zuhanni, hol többi darabjai pusztulnak.

Mikor épült, nem jegyezte fel a történet. Ugy hiszik, hogy 1247—83 közt épült volna. Építési modora sokat hasonlít a görgényihez, mennyiben e sem bányaköből, hanem kerek patakkövekből van építve, mi a mészszel mintegy össze van forrva.

Legelőbb Robert Károly alatt jön elő említés róla, mint a

¹⁾ Erd. Tört. I. 134.

mikor Opor László, Erdély hatalmas vajdája, az Ottótól elvett korona kiadása után sem akart meghajolni: ez alkalommal Csicsót védelmi helyzetbe tette, fiát helyezé belé.¹⁾ Azonban, Farakas nevezetvéen ellenvajdának, ez Opor várait s közöttük Csicsót kemény ostrom alá vevé. Várnagya Wass Miklós levén, ezt Sz.-Gothárd, Czege, Szász Szilvás nevű falai elvesztésével fenyegették;²⁾ de még sem hajoltak, míg 1321-ben jó feltételek mellett csakugyan feladák.³⁾ Mint királyi várban 1358-ban várnagyot látunk. Mátyás korában Losonczy (Bánfi) László birta, ki az 1467-ki Veress Benedek-féle forradalomban részt vevén, Mátyás király tőle a Tordán oct. 3-án tartott gyűlésen nota útján elkoboztatá; minek következtében még Tordán létében Szeredahelyi Jánosnak adományozá.⁴⁾

Ezen időben Csicsó várhoz 39 falu tartozott, köztük: Pecsétszeg, Hagymás, Kaczkó, Ilosva, Somkut, Galgó, Kaplyon, Bacza, Cs.-Keresztur, Kudu, Kérő, Felőr, Alőr, Retteg, Vajda-Kamarás.⁵⁾

Még Mátyás király idejében e vár birtoklása egy új irányt vett. Azon időben a moldvai vajdák a magyar korona fensősége alatt álltak. A török és Mátyás közt Moldvára nést egyezmény jött létre, s a történetik, hogy a békeszerződésből Moldva két várát, Kiliát és Neszter-Fejérvárt Várdai Péter érsek és korlátnok a szövegből kifejejtette; a török fogta magát, beléjük ült: Mátyás 1484-ben hadait felülteté, már Váradnál járt, a midőn török futár jött elébe, s a szöveget előmutatván, meggyőzé Mátyás királyt, hogy nem levén e két vár befoglalva, joguk maradt lefoglalni. Mátyás király erre megfordítá hadait, s nem volt mit tenni, mint István moldvai vajdát kárpótolni; ez időtől Csicsó a moldvai vajdák birtokába ment.¹⁾ Csak azzal nem vagyunk tisztában, hogy melyik évben. Némelyek úgy hiszik, hogy már Mátyás átadta;²⁾ mások szerint II. Ulászló 1500-ban adta volna István vajdának Küküllővárral együtt, azon esetre, ha hűségéért a vajdai széket elvesztené.³⁾ Csakugyan Ulászló e két vár birtokában István vajdát és fiát Bogdánt 1505-ben is megerősíté.

¹⁾ Székely István kronikája 188. ²⁾ Nemz. Társ. 1833. II. 322. ³⁾ Fejér, Cod. dipl. VII. II. 398. 316. IX. I. 360. ⁴⁾ Erd. Tört. II. 95–97.

⁵⁾ Kolosmon. Conv. Transmutumai XIII. 314.

¹⁾ Erd. Tört. 119. 132. ²⁾ Istvánfi Histor. Libr. XII.

³⁾ Pray, Commentar de Jure Regum Hung. in Valachiam, Moldav. et Bessarab, 1787. 140. Különösen Veranz, Kovachich, Scriptores minores II. 81.

Elég, hogy Zápolya Jánosig mind a moldvai vajdák birtoka. I. Ferdinánd is meghagyja Pétert benne, kinek 1535. april 4-én oklevelet ad ki, melyben Csicsó, Küküllővár, Bálványosvár és a nem rég kezére kerített Besztercze város birtoklásáról biztosítja.¹⁾

Péter vajdát 1538-ban Szolimán Moldva trónáról száműző, s nem vala más menedéke, mint erdélyi várai. Feleségét, gyermekét Csicsó várába kiküldi, maga pedig lóháton egyedül akart ide menekülni. A mint a két hon közti határszéli hegyeken vezetné lovát, süvegét egy ág kiveri, lova megijed, s őt ott hagyja. A gyalog maradt Péter vajda ott bolyonga az erdők között, míg az ojtózi szoroson álló vajdának, Majláth Istvánnak értésére esett. Tüstént székelyeket indít felkeresésére, kik fel is lették; de a helyett, hogy Majláthhoz vigyék, Csicsóba vezették.¹⁾ De nem soká nyughatott, mert Zápolya Szolimánnak megígérte, hogy Pétert a portára küldi. Martinuzzival a várat octoberben ostromoltatni is kezdé, s négy havi vivatás után a vajda a vár feladására volt kényszerítve. Megfogatá, a portára küldé,²⁾ s a várat kezére vette; s mire Zápolya 1539 februarijában Isabellával nászát ülte, Csicsó várát már a jegyajándékba adott várak között látjuk.³⁾

Azonban Pétert Szolimán ismét visszahelyezé vajdai székhelyébe, 1542. oct. 24-én Beszterczénél betört, Csicsót ostrom alá vette.⁴⁾ S bár bevenni nem bírta, nehogy később a vajda birtokába juthasson, Isabella 1544-ben az Erdélyt annyiszor rabolt Péter ellen ingerült néppel lerontatá.⁵⁾ Már 1566-ban mint rom említettik.

Mennyire büszke volt Belső-Szolnokmegye e gyönyörű fekvésű várára, tanusítja az, hogy később czimerébe is fölvevé.

Bálványos-vár, Szamosujvár mellett.

Egyelőre szintén a zonuki grófságé, később vajdai vár.

Hazánkban négy Váralja nevű falu van, mindenike vár alatt fekszik. E Váralja Szamosujvár szomszéda, a Mezőség felé; melléknevével ma is Bálványos-Váralja.

¹⁾ Pray, Annales V. 277.

²⁾ Erd. Tört. III. 57. ³⁾ Wolf de Bethlen I. 269. ⁴⁾ Katona, Hist. Crit. XX. 1286. I. ⁵⁾ Fundgruben I. 27. ⁶⁾ Wolf de Bethlen I. 418.

Helye azon várak egyikének, melyekről az a hagyomány, hogy őseink rajtok a keresztény vallás behozatala után is folytaták bálványozásukat.

A vár magas hegyen feküdt, s mint romjai mutatják, nagy nem lehetett. Már fekvésénél fogva meglehetősen erősség, oly meredek hegyen fekvően, hogy csak egy felől lehetett hozzá jutni; hogy a szomszédos hegycsúcsokkal őrségi összeköttetésben állott, mutatja az, hogy ezek neve ma is Vajda-lesi, Ispán-lesi, s más hasonló nevek.

Mikor épült, nem birunk reá adatot. A hagyomány építését Gyula vezérnek tulajdonítja. Azt is meg kívánjuk jegyezni, hogy a Torja melletti Bálványosvárból elkövetett leányrablást e várnak is tulajdonítják, minthogy az elrabolt leány Mike leány volt, s Mikeháza e vár közelében fekszik. Már 1333-ban Tamás vajda és zónuki gróf illetékéhez tartozott, s alvárnagya Márk. ¹⁾ Annyi mindenesetre áll, hogy 1359-ben királyi vár, uradalom feje, várnagya van, s a vajdák illetékéhez tartozott. ²⁾

Egy századdal később már magán kézben látjuk, Losonczy (Bánfi) László birtokához tartozott, ki 1467-ben a Mátyás király ellen keltett, Veres Benedek-féle forradalomban részt vett. Legyőzetván a forradalom, Mátyás király az említett év oct. 3-án Tordán gyűlést tartott, ott többeket notáztatott, köztük id. és ifjabb Losonczy Lászlót és Zsigmondot, s tőlök Csicsót és Bálványos várát elkoboztatá.

Ez időben Bálványoshoz 26 falu tartozott, köztük: Németi, Gerla, Váralja, Sz.-Benedek, Kentelke, Árokajla, Orecz vagy Szerétfalva, Sófalva, Pusztakamarás, mi által e váuradalom környékét meglehetősen körvonaloztuk. Az említett elkobzás alkalmából Mátyás király a váuradalmat még azon év dec. 31-kén, Brassóban keltezett adománylevele által, a váradi püspökségnek adományozá. ³⁾

Később felmerülván az, hogy a moldvai vajda 1484-ben két várát a török elfoglalta; hogy a magyar király fensősége alatt álló vajda ezekért kárpótlást nyerjen, két erdélyi várát kapott, Csicsót és Küküllővárt. ¹⁾ Hogyan jött Bálványos is a moldovai vajdák kezére, nem látjuk feljegyezve; annyit mindazáltal

¹⁾ Pray, Annales II. 25. ²⁾ Erd. Tört. II. 22. ³⁾ Erd. Tört. II. 95—97.

¹⁾ Erdély Tört. II. 119. 132.

látunk, hogy a midőn Zápolya 1535-ben Ferdinánddal egyezkedni akart, békebiztosait oda utasítá, hogy kössék ki, miszerint Bálványosvár elvételén a moldvai vajdától, a váradí püspökségnek adassék vissza. ¹⁾ E lépésre Péter vajda szolgáltatott volt alkalmat, az által, hogy Zápolyától Ferdinándhoz pártolt, 1535. ápril 4-én Csicsó, Küküllővár és Bálványosvár birtoklására megerősítő okmányt fogadott el; ²⁾ miért is Zápolya, Majláth István által 1536 áldozó esőtörtőkön a várat bevételé, s a vajda kezéből kivette. ³⁾ Később, 1538-ban, a moldvai vajda e várra lehető igényeinek véget vetett.

Ugy kell lenni, hogy az 1536-ki ostrom e várat megrongálta; s nehogy a moldvai vajdák bele üljenek, e várat felhagyák. Ugy következett be, hogy 1539-ben meg lön engedve Martinuzziinak, hogy köveit lehordassa, s belőle Szamosujvárt építtethesse. ⁴⁾

Alapfalai és pinzéi fenmaradván, kincskeresők nyomozásainak lett színtere.

Szamos-Ujvár.

Hazánk északi felében, a Kis-Szamos jobb partján fekszik Szamosujvár, királyi város: azon városok egyike, melyeket Erdélyben az örmények alapítanak. Itt van Erdély legépebb s nagyobb várainak egyike.

Hova e vár s később e város épült, e helyen Gerla nevű falu állt.

E várat a Zápolya-ház kincstárnoka, Martinuzzi György bibornok, mint hiszik, egy itt talált, régebbi vár fülébe, Bálványosvár romjaiból kezdé építtetni, s ezért kezdetben Uj-Bálványos nevet kapott. ⁵⁾ E szerint a leomlott Bálványosvárnak nem csak falvait és köveit, de egyelőre még nevét is örökölte.

A város szélén, térségen, a Szamos jobb partján fekszik, mely egykor mint szigetet körülfolyta. A mint hozzá közeledünk, a várfal alatt kereken, egy kőfalba foglalt viztartó mélyedése fogad, mely 1840 óta csinos kertté van alakítva.

¹⁾ Magyar Tört. Emlékek. Okmánytár I. 318—32. ²⁾ Pray, Annales V. 277. ³⁾ Kulcsár-féle kronika 11. l. ⁴⁾ Magyar Tört. Emlékek. Okmánytár II. 176. ⁵⁾ Magy. Tört. Eml. Okmányt. II. 176. Richtige Beschreibung d. Königreichs Ungarn. 714. Tröster, Dacia IV. Buch. XVIII. Cap.

A viztartó felett hid vezet a várba, mely négyszögű, szegletbástyákkal.

Beléptünkkel az első előudvarra jutunk. Mire szemünk legelőbb esik, az egy emeletes épület szemben, a Rákóczi-épület, mit II. Rákóczi György 1653-ban emeltetett: ma parancsnoki lak. Jobbunknál egy más, nagyobb épület vonul, mely a vár udvarát ketté metszi, úgy hogy a belső nagyobb udvarra alatta megyünk át. E nagyobb épületet Martinuzzi építteté, róla van nevezve, s tartalmazá a palotát, kápolnát s egyéb tiszti épületeket; vele szemben, a várfal hosszában, hová 1856—60-ban a foglyók számára nagyszerű épületet vontak, régebb egy kaszárma és élelmszer raktár állott.

Egy várunkban sincs annyi felirat, relief, mint itt. S mivel mind a régi időből maradtak, nem látjuk feleslegesnek lejegyezni.

A várfal külső homlokzatán, a hiddal szemközt, faragott kövön, falba vakoltan, most a kapu jobbán, nagy betűkkel ez áll:

Paulus Bank ungarus de comitatu baciensi procurante hoc opus ceptu(m) et perfectum. 1540.

E felirathból világos, hogy 1540-ben épült bácsmegyei Bank Pál feltűgyelete alatt. Ezen felirat felett faragott kövön földombor metszésben, korunkig egy felmászó helyzetben levő oroszlánkövyök állt.

Ezen felirattól fennebb, a kapu feletti bástya alatt, hasonlóan kőbeni földombor metszéssel, két angyal volt egymással szemben, koszorút tartva, mindkettőt tenyérnyi széles szalag foná össze derekon. A szalag jobb felőli végén ez látszék: Anno MDXL; balfelőli végén a betűk elkoptak, csak egy C. E. látszott belőle. Az angyalok által tartott koszoruban, felül püspöki süveg, alább paizsban csillag és ujló hold vala, melynek szarvához egy farkas kitátott szájjal kapkodott.

Ugyancsak a kapu feletti bástya emelete két ablaka alatt két egymással egyező metszvény állt: rajtok földombor mivű két oroszlán tilt szemben, tátott szájjal, farkukat derekokon felfelé facsarva, első lábokkal paizst tartának. E paizson uj holdat fel-falni akaró farkas, két lábra emelkedetten.

Ugyancsak ezen bástyán, az első emeleti ablakoknál, a falból előtűnt vala a Martinuzzi czimere, összeromladozva. Látszott még belőle felül a püspöki süveg, paizsában a holló, a Pál-szer-

zet czimere, eledelt tartva szájában, s nyújtva azt a két lábra állott egyszarvunak, mint a Zápolyák czimerének,¹⁾ mely nyelvét az étek után kiölté. A czimer alatt kőbe vésve nagy betűkkel e volt:

Erater Georgius (i)nfans Crovacie Episcopus varad(ien)sis et tesaaurarius et consiliari(us) (egr)egie majestatis. MDXX(xx). A bezárt betűk kiporlottak volt.

Mi magyarul így hangzik: György barát, horvátfi, váradi püspök, a királyi felség-kincstárnoka és tanácsosa. 1542. E feliratot az 1857—58-ki ujitásnál valamivel alább, ugyancsak a kapu felett balra vakolták be, a Bank-féle felirattal szemben.

Azonban, mindezen itt leirt s a vár külső felén volt féldombor műveket az 1857—58-ki megujítás alkalmával kivették, de újra bevakolták.

Bemenve a várba, a főépület, az ugynevezett püspöki lak kapuja felett, kőben e felirat van: Dominus adjutor et protector meus, quem timebo.

Magyarul: Az ur az én segitőm és gyámolom, kit félek.

Ezen kapu baloldalában, hol régen feljárás volt, most azonban be van vakolva, a már ismert Martinuzzi czimer tűnik elő. Paizsát két szárnyas angyal tartja.

Ezen metszvény alatt versben a következő felirat olvasható szintén nagy betűkkel:

Quesivit presul virtute Georgius ampla
Hec arma et titulos, natus de stirpe croata,
Hic unicorno ut corvum prebere alimenta
Cernis, sic fide et curis vigilantibus aptus
Assidue regi studuit servire Johanni:
Et posuit impensis longeve hec premia fame.

MDXLII.

Magyarul: György főpap, ki horvát eredetű, e pompás czimer s czimeket erényével szerezte. Miként itt a hollót az egyszarvunak eledelt szolgáltatni látod: aképpen ő mint hiv és folytonos gondoskodásra alkalmas, szűnet nélkül törekedett János királynak szolgálni. S költségesen állítá fel hosszas hírének e jutalmát.

¹⁾ Eder Schaezeum 7.

A belső udvarra belépve, balra, az épület alatt, fölkében állt eddig a Martinuzzi mellszobra. Hosszukó fej, szegletes ábrázat, magas redős homlok jellemzik; szemei nagyok és hosszukók, orra szabályos, szája nagy, s hasonló az álla is; a fő jobb felé vigyáz, parancsolólag; nyaka meztelen; alább palást fedé. E főt a vár 48 előtti parancsnoka, Rácz Péter találta fel, a vár udvaráni ásatás alkalmával ő helyezte volt ide. Az 1857—58-ki újításkor helyéről elmozdított.

A püspöki lak külső ajtójánál az ismeretes czimereket láttuk ismételve.

Ennyi feliratot, czimer metszvényt hagyta fenn Martinuzzi a várban. S mégis hiányzik benne egy, mi őt és a vár keletkezését legillőbben jellemezte volna, például: *Congeries lapidum, multis congesta rapinis*.

Azonban vannak később kori feliratok is: ilyen az, mely a püspöki pinczegátor oldalában így hangzott:

Rest. hoc pomer. felic. reg. seren. prin. do. Gabriele II. d. g. p. t. p. r. h. d. et s. c. . . . capi. Gio. Gierofi, provi. Jo. Zolioni, castel... Step. Vámos et Francisco Borzási existen. ann. MDCXIX. ¹⁾

Magyarul: Megújított ezen köfal melléke dicsőségesen uralkodó fenséges fejdelem második (Bethlen) Gábor ur, Isten kegyelméből Erdély fejedelme, magyarországi részek ura, és székek ispánja alatt; levén kapitány Gyerőfi György, felügyelő Zolyomi János, várnagyok Vámos István és Borzási Ferencz. 1619.

A mint a hidtól az első udvarba léptünk, egy emeletes épületet említünk, a Rákóczi épületet. Rajta, az emelet ablakrájája felett, köben a következő betűk vannak: A. D. 1653.

Ezzel egy irányban jobbra ez: S. B. P. I. Balra: G. R. P. T.

Az ablak alatt pedig e van írva: Regnan... iso ac celsissimo Trannie P. E. Georgio Rakoci d. dm... nobis clemenisso anno 1653. I... empore provis. Stephani Fabian de Marus Sz.-Imre.

¹⁾ Ezen felirat egészen kiírva így hangzik: *Restauratum hoc pomoerium feliciter regnante serenissimo principe domino Gabriele 2-do, Dei gracia Principe Transilvaniae, partium Hungariae domino, et Siculorum comite, capitaneo Georgio Gyerőfi, provisore Joanne Zolyomi, castellanis Stephano Vámos et Francisco Borzási existentibus.*

Magyarul: A mi legkegyelmesebb urunk Rákóczi György Erdélynek fenséges fejedelme uralkodása alatt 1653-ban, maros-sz.-imrei Fábíán István felügyelő idejében. ²⁾

Ez irat alatt későbbi korból: Ren. Ano. 176... Az utolsó szám nem ismerhető. Csak annyit látunk belőle, hogy 1760 után is megújíták. A korunkban történt megújítása 1857. apr. 20-án kezdődött, két éven át folyt; ez újítással egy időben, a püspöki épülettel szemben, egy három emeletes épület húzatott, melynek közepén toronyóra, két végén két göröghiiti imaház. Ez épület 42 öl hosszú, van benne 28 háló, 8 dolgozó terem; az egész épület 1028 fegyenczre van számítva. ¹⁾

Igy áll e vár jelenleg.

E vár legfényesebb korát kétségkívül Martinuzzi alatt élte. A gazdag főpap kincsének e volt lerakó kelye; s mikor meggyilkoltatott 1551-ben, itt 250,000 magy. frtot, 889 márka veretlen aranyat, 2453 márka ezüstöt, 4000 Lysimach aranyat, s 300 diszlovat találtak; ezeken kívül feles arany-eztüst edényeket, arany lánczokat, drága öltönyöket, és egy királyilag gazdag asztalteritéket. ²⁾

Ez időtől álladalmi várrá lett, a fejedelmi háztartás jószágaihoz tartozott.

Pár év mulva, 1553-ban, I. Ferdinándnak két vajdája van Erdélyben: Dobó István és Kendi Ferencz. A két férfi közt gyűlölet fejlett ki, s a hon köztük pártra szakadt. Kendi kiment, s a tróntól megfosztott Isabellával kezdett szövetségzni; Dobó Ferdinánd hive maradt. A hazafi párt Isabellát a trónra visszahozván, Dobót tildözöbe vette; ez Szamosujvárra húzódott: a várat körülfogták, míg végre Dobó feltételek alatt 1556. nov. 26-kán feladta. Miután azonban szabadon még se bocsáták, 1557. nov. 15-ke éjjelén a várból kötelen leereszkedett, s kész lovakon elmenekült. ³⁾

Ezzel szinte elhagyhatnók a várat, ha egy borzasztó jelenet figyelmünket fel nem hiná!

¹⁾ Egyébaránt I. Rákóczi Gy. is emléket hagyta itt, mennyiben, Árkából ember magasnyi földet hányatott ki. Szalárdi, Siralmas kronika 238. l.

²⁾ A fegyház leírását l. Kolozsvári nagy naptár 1866. 80. l.

³⁾ Wolf de Bethlen I. 512. Erd. Tört. III. 129.

⁴⁾ Istvánfi, Libr. XIX. Wolf Bethlen I. 602. l. II. 7. l. Erd. Tört. III, 148—51.

Báthori Zsigmond, mint tudjuk, 1594 augusztusa végén azon főurakat, kik a töröktől elhajló politikájába nem egyeztek, elfogatta. Kolozsvárt többeket lefejeztet, kettőt Gyaluba küld; Báthori Boldizsárt, unokatestvérét pedig, és cancellárát, Kovácsóczi Farkast ide küldé. Kivégeztetvén a haza főbbjeit, Fejérvárra indult; Tordáról Ravazdihoz, e várparanesnokához azt írja: hogy ha azon reá nézt kedves dolgot, melyet Benkner küldötté nyilvánítani fog, végrehajtja, mentől nagyobb titokban vigye véghez, s róla kötelessége teljesítéséért nem fog megfélemedezni. Ravazdi a levelet átértette, a sötét tervhez látott. Sept. 11-dikén, vasárnap Ravazdi Báthori Boldizsár börtönébe lép, melyet a bemenetnél jobbra a földbe mélyedve, most is mutatnak: s felszólítja, hogy készüljön halálra. A szerencsétlen férfi reáemlékezett, hogy az általa megbuktatott Gálfinak is kivégeztetése után a kegyelem megérkezett: időt akart nyerni; de három fegyveres férfi rohant be, s meg vala fojtva. Nehéz láncza most is ott látható a levél-tárban. Azon éjen Kovácsóczinak is hasonló sorsa lön.¹⁾

Básta korában e vár szintén el lön foglalta, mire azonban Báthori Zsigmond trónát visszafoglalta, s Bástának távoznia kellett: ezen várat 1601. február. Ribis Sigfrid kapitányára bízta; ki Marosujvár neki adományoztatásáért Szamosujvárt Gyulafi Lászlónak feladta. De megtörtént aug. 3-án a goroszlói csata, Báthori Zsigmond ismét kifutott a hazából. Básta Szamosujvár alá jött, s Gyulafival ismét feladatá.²⁾

Báthori Gábor 1609. apr. 26-án az ő és atyja szolgálataiért Kendi Istvánnak conferálta; de 1611-ben notába esvén, az államra ismét visszaszállott.

E vár a XVII. századig egy uradalmi középpont, melyhez még Kövárvidékéből is néhány falu tartozott; hogy mely falvak folytak be e vár biztosítására, mégtetszik Bethlén Gábor fejdelem 1613. nov. 2-án kelt adományából, melynek nyomán Bálványosváralja, Kérő, Ormány, Szamosujvár-Németi, Ördöngös-Füzös, Szász-Nyires, Mikola, Szépkényerti-Szentmárton, Vasas-Szentiván, s több helységbeli várörző gyalogok nemeslevelet kaptak. I. Leopold 1700. dec. 23-án e falvak örökösét oda módosítá,

¹⁾ Wolf de Bethlen, Hist. III. 477—84, Erd. Tört. IV. 59. ²⁾ Ugyanott 117. 119.

hogy ne tartozkodjanak folytonosan a várban, hanem csak ha valakit el kell fogni vagy kísérni, s más hasonló szükség esetén tegyenek szolgálatot.

A Rákóczi forradalom alatt, 1705. jul. 23-án feladás után a forradalmiak kezébe esett; de még azon évben elvesztvén Rákóczi Zsibónál a csatát, ismét visszament a osászáriak kezére.

Bejövén Erdélybe az örmények, Szamosujvár körének, s a várhoz tartozó 8 falnak birtokába jöttek; magát Szamosujvárt III. Károly 1723. oct. 27-én királyi várossá emelte, mit az 1759-ki hongtyulás becikkelyezett.

E várat az austriai ház mint fiscalis jószágot vette át; ¹⁾ s mint ilyenben 1786 óta az ország foglyai tartatnak. Azelőtt rabjait minden megye külön kezelte, ekkor a S.-Szentiványon tör-tént kihágásokért e várat fordíták álladalmi börtönné. Folyvást katonai felügyelet alatt volt, mig nem 1807-ben benne polgári kormányzat kezdődött; ma is polgári várnagya van. ²⁾

A dévai vár.

Erdély délnyugoti felében, a Maros balpartján terül a kis Déva városa. Belőle nyugotra kerek hegy emelkedik a magasságba, előfoka egy elényülő hegygerincznek; ezen diszeleg Déva vára. E vár gyönyörű látványt nyújt, hazánk legszebb tájképei egyikét. A Marosparttól messze fenn, mint egy oda ejtett korona, mint sasfészek sötétlik: alatta országút megy el.

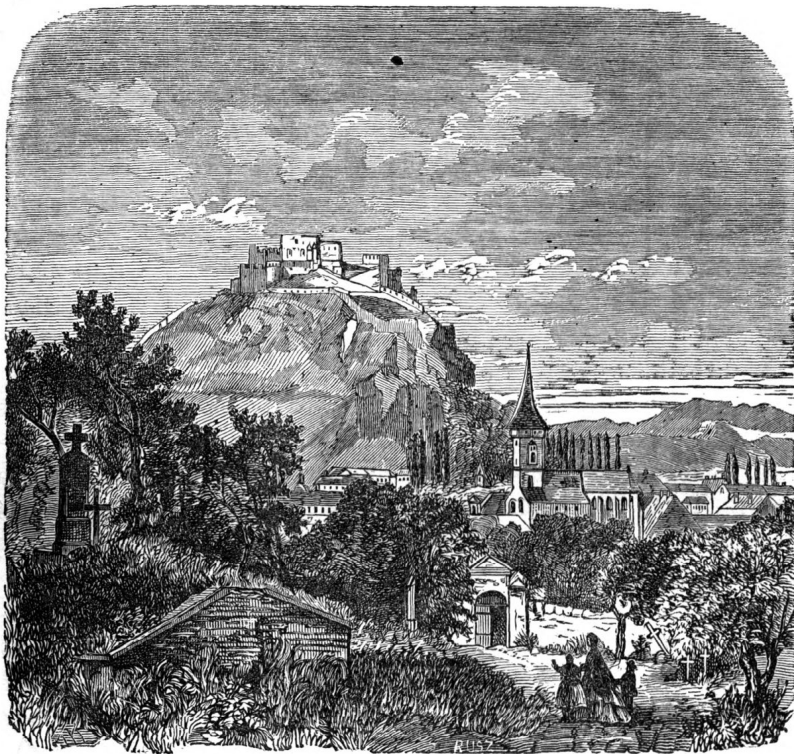
E vár őskora ismeretlen. Azon várak közé tartozik, melyeket a nép tündérek által épített. A néprege szerint a tündérek itt most is minden hét évben megjelennek. Mint ily régi várat, némelyek Decebal dák király építményének regélik, Decidáva névvel; mások pedig csak a rómaiak idejéből származtatják.

Rajta semmi felirat, semmi építészeti styl, miről keletkezése korára lehetne következtetni. Megemlítjük ugyan, hogy Bethlen Farkas keletkezését a XIV. századra teszi; ³⁾ azonban ennek ellene mond egy oklevél, mely a dévai vár alatt 1267-ből egy csatára emlékezik. ⁴⁾ Nem lehet tagadni, hogy e vár felett a mult

¹⁾ Szász, Sylloge 359. ²⁾ Kik voltak a várkapitányok I. Benkő, Special. Trans. Belső-Szolnokm. Militaria czim alatt.

³⁾ W. Bethlen Hist. V. 472. ⁴⁾ Fejér, Cod. dipl. V. II. 95; XI. I. 462.

homálya hosszason lebeg, mindazáltal 1397. dec. 26-ról azt látjuk, hogy Zsigmond király Tordán okmányt ad ki, melynélfogva a váruradalom területén egy irtásra Dobrének kenézséget enged, kikötven, hogy a várhoz katonai szolgálatot tegyen s adózzék.¹⁾ Később, 1448-ban azt látjuk róla, hogy Hunyadi János elvesztvén a rigómezői ütközetet s benne lovát, Tivadar, Déva vár körüli kenéz lován jött haza.²⁾

Erre a vár alatt fekvő Déva 1449-ben városi kiváltságot kapott; s mire Hunyadi János a kormányzóságot letette, V. László 1453-ban öt Görgény mellett, a dévai váruradalommal is megajándékozta, melyhez akkor 56 falu tartozott, mint: Lesnyek, Solymos, Szecsel, Csolnokos, Nalác, Fejérviz, Livádia stb.³⁾

¹⁾ Fejér, Cod. dipl. XIII. 139. X. VIII. 370. ²⁾ Ugyanott XI. I. 506. ³⁾ Ugyanott 496.

Hogy a vár Hunyadiné kezére is átment, onnan látjuk, mivel az 1457. jul. 13-ki posoni hongytilés több várak között, Hunyadinétól Dévát is követelte vissza. Ugy látszik, vissza is adta: álladalmivá s ismét vajdák vára lett. Hogy Zápolya alatt magán birtok nem volt, sejteti az, hogy a midőn Zápolya 1535-ben Ferdinánddal békélni akart, Erdélyben csak az egy Dévát kérte magának adatni; ⁶⁾ s később egész Erdély Zápolyához szakadván, mikor 1539-ben Isabellával nászát tartá, többek közt Dévát adta neki jegyajándékul. ⁷⁾

A Zápolya-ház kihalta után Báthori Zsigmond Geszti Ferencz mezei hadak főkapitányának adományozta, kinek 1583-ban már kezében látjuk. ¹⁾ Geszti 1595. máj. 14-dikén elhalálozván, ugyancsak Báthori Zsigmond, cancellárának, Józsika Istvánnak adta. Ez csakhamar megbukván, mire Báthori Zsigmond harmadszor is trónra jött, 1601. máj. 26-án e várral derék hadvezérét Borbély Györgyöt és vejét Vajda Miklóst jutalmazá. ²⁾ Bocskai, mikor 1606-ban meghalt, Nyári Pálnak vég hagyományozta. Báthori Gábor Bethlen Gábornak adományozá, azonban csakhamar szép uton ismét visszavette, azt kegyenczének, enyingi Török Katának adta, mint igényelt ősi birtokát. ³⁾ Ennek 1614-ben történt notáztatása után ismét Bethlen Gábor kezére jött, s 1614. szeptember 27-dikén első nejének Károlyi Zsuzsánnának inscribálta 50,000 forintban. Meghalván neje, Bethlen Gábor testvére fiának, iktári ifj. Bethlen Istvánnak adta, kinek halálával 1633. mart. 26-án testvérét Bethlen Pétert statualták birtokába; ⁴⁾ de azért Bethlen István özvegye Szécsi Mária birta, mint jegyajándékát; azonban Szécsi Mária férjhez menvén, I. Rákóczi György kapzsiságának alkalom nyílt egyezmény útján kezére keríteni. ⁵⁾ II. Rákóczi György ismét adományozás tárgyává tette, s azzal Barcsai Ákosnak kedveskedett.

Igy jött le részint a fejdelmek, részint a magánosok kezén, míg vére az osztrák-ház alá, mint az álladalom birtokában levő fiscalitás ment, s 1692-ben mint ilyen jelentetett fel a kormánynak. ⁶⁾

¹⁾ Magyar Tört. Emlékek. Okmánytár I. 818. ²⁾ Katona, Hist. Crit. XX. 1286. l.

³⁾ Báthori Zsig. Liber I. 270. ⁴⁾ Erd. Tört. Adatok I. 59.

⁵⁾ W. Bethlen VI. 532. ⁶⁾ J. Kemény, Append. Dipl. XVII, E statútioiban a hozzá tartozott faluk is meg vannak említve,

⁷⁾ Szalárdi. 92. ⁸⁾ Szász, Sylloge 359,

A vár birtoklása története után, áttértünk a várépület történetére. Mint fennebb is megjegyeztük, keletkezése ismeretlen.

Legelső, ki e váron tudunkra igazított, Geszti Ferencz, ki-Báthori Zsigmond fejdelem alatt birta; tőle, egy északra nyíló ajtón e felirat maradt: Franciscus Geszti, de eadem.

Bethlen Gábor fejdelem a vár belső kerítéséhez egy kerek bástyát ragasztott; hihetőleg azt, mely délről most is áll, s mit ma börtönnek s a torturák helyének szeretnek tartani.

Bethlen Miklós e vár 1660-bani állásáról következőleg ír: A dévai vár a legbiztosabb erősség Erdélyben, sőt mondhatnám a volt egész Európában, a bombák feltalálása előtt. Bele egy lankás úton megy az ember, mely legelőbb egy toronyformára épített strázsaházhoz vezetett, mely mintegy száz embert fogadhat be, — ezt meghaladván, egy hidra értünk, mely 50 öl mély s 60 öl széles, kösziklába vágott árkon visz keresztül, — ezen túl ismét egy strázsaház, — onnan mintegy 20 ölnyi boltozaton keresztül menvén, a vár udvarára értünk, melynek kerülete mintegy 100 öl; az udvar közepén egy tó, lovak és marhák itatására, hová az esső- és hóvizet fogják fel, — ezen kívül van két jó ízű kút, jobbra és balra, melyből a vizet kerekeken ökrök vonják fel, — e mellett van egy kis haltartó, pisztrangok és rákok számára. Az egész vár épületei alatt boltok, türegek vannak, felettek raktárak és marha ólok. A vár négy szegletén négy grádics, melyeken a körül menő folyosóra s körül levő lakszobákba és töltésekre mehetni. Az épületeken semmi repedés, oly keményen vannak alkotva; a töltés, mi az épületeket fedezi, szintén oly karban áll, mintha akkor alkották volna, holott szerinte Trajanus alatt építették. ¹⁾

Az osztrák-házi uralom kezdete után 1713-ban az országra 50,000 frt rovatott ki várak építése és javítására, s Déva is a kijavítandók közé soroztatott; honnan 1719-ben gr. Steinville, erdélyi főhadi parancsnok, többek közt sziklába vésett kútját is kijavíttatá, s ajtájára nagy betűkkel ezt iratá:

Me aedificat Steinville, illis ut porrigam undam,
Sincere qui cupiunt turcas arcemque tueri,
Fortiter indomitos quoque debellare rebelles.

¹⁾ Bethlen M. Ifjúkori élete 142.

Ugyancsak Steinville a vár keleti és nyugoti felére egy-egy bástyát épített; kaszamákat, laképületeket és sütőházat állít.

Az északi épület ajtajára, mint a chronosticon mutatja, 1751-ben ezt jegyezték: QVae teMpora DestrVXerVnt VLIsses TransILVanIae GeneraLIIs soLertIa restaVraVIIt.

Igy fáradozott körülé a XVIII. század, így gr. Steinville, ki maga is 1720. oct. 21-én itt hala el.

A XIX. század enyészettel kezdé Déva várát fenyegetni. Akkori főhadí parancsnok, Mitrowszky, az udvarhoz azon nézetét jelenté fel, hogy e várra kár a fentartási költséget vesztegetni. Arra hatalmaztatott fel tehát, hogy felhagyhassa, mire a főhadí parancsnok a várbeli használhatóságok elárvereztetését elrendelé: minek következtében Pogány Francisca kisasszony vette meg 150 bankó frtért, ki kapuit, ajtait, ablakait a vasdarabokkal egyetemben azonnal lehordatá, s a vár az enyészet kezébe adatott.

Azonban, I. Ferencz császár fejedelmünk 1817-ki Erdélyben jártakor Déva várát is megtekinté; az főleg fenséges neje, Károlina Augustának annyira megnyerte tetszését, hogy felépíttetését kieszközlé; úgy rendeltetett helyreállítására évenként 1800 frt. A javítás, miként a kapu feletti felirat bizonyítja, 1830-ban vette kezdetét, s napjainkig már annyira haladt volt, hogy a déli épületek s az északiaknak is egyrésze lakhatókká lőnek; s benők egy sánczkáplár s 7 kövítéz tartá az őrséget. A javítás meglehetős izlés nélkül hajtattott ugyan végre, de azért meg lett volna mentve.

Az 1849-ik évben a várát következőleg találtam. A magas hegyre, nyugot felől három kapun keresztül járó csigaut vezetett. Ezen csigaut mekkoraságának elképzelhetésére megjegyzem, hogy csupán a legkülső kaputól a másodikig 856 lépést keríngett. A vár kapujához felérve, mely nyugotra fektűt, az ut a mélyedés felett mintegy 50 lépésnyi hidon vive be, mely hidnak egy része fel volt vonható.

A kapun belépve, pár ölnyi előudvar nyílt fel, hol az őrség tanyázott. Belebb, egy négyszögű, körülépitett, tágasabb udvara volt, melynek földje simítatlan szikla. Ezen udvar hossza 50 lépés, szélessége jóval kevesebb. Az épületek fekvése nem tökéletes négyszög; a déli felén levők s az északi oldal is egy része fel volt építve, más két oldala rom vala. A déli, keleti és

északi oldal fedél alá volt már véve, még pedig úgy, hogy az essővizet róla mind befelé vezették, s kútba fogák fel, melyet I. Rákóczi György kezdett, s 25 ölnyi mélységre be is hajtattott volt, s mi Steinville alatt ismét helyre lett állítva. ¹⁾

A vár épületén kívül, kereken, a várat egy 3—4 öl szélességű tér folyá körül, mit egy törpébb várfal övedzett, melynek köralakja nem egészen tojásdad. Ezen várfalon kívül, a csigautakat is köfal védette.

Visszatérve az épületekre: a vár északkeleti szegletében még ott romladoztak a rendetlenül össze-vissza épített apró szobák. Még mutatták a kincstár-szobát; a déli oldal alatt a kápolnát; igen az álladalmi börtönt, hol többek közt Dávid Ferencz, az erdélyi reformatio korának typusa, ki mint katolikus született, azután lutheranus, később reformatus, végre unitarius lett, s kit mint első unitarius püspököt vallásbeli újításért a tordai és fejérvári zsinat halálilag való rabságra ítél, itt 1570-ben elhala.

Mondják, hogy egy alagutja is lenne, melyen át a hegy alatt fekvő katonai sültházhoz lehetne kimenni.

Oltalmi tekintetben mostani löszereink ellen nem volt valami nagyfontosságu. Mikor a császáriak 1849 tavaszán Erdélyből kivonultak, egy 200 fűből álló őrséget hagytak benne, három ágyuval. A forradalom részéről előbb b. Bánfi János cerniroztatá, később Forró ostromolni kezdette. A várbeliek fentarták magokat mindaddig, míg vizök mosásra már nem jutott, élelmök, s főleg sójok elfogyott. Forró apró ágyui helyébe végre egy 18 fontost vonata délfelől azon hegyre, melynek e hegyfok kifolyása: erre aztán az őrség magát szabad elmenetel, de lefegyverzés feltétele alatt, pünkösztben, máj. 27-én megadta. A vár a magyarok kezére került, kezökön volt, míg pár hónap múlva, aug. 12-én ismeretlen kezek által a puskaapor fellobbant, s a vár, mely a Maros partjának oly sokáig kulcsa és disze, s a zászlós-uraságok sasfészke volt — nagy részt légbe repült, ismét romba dült.

Déva az ősidőkben gyakran láta nagyszertű jeleneteket. Az első századokban nemcsak királyi vár, hanem egyszersmind vajdai székhely s a vajdák illetőségéhez tartozó vár vala; mint ilyen, hosszason álladalmi börtön volt egyszersmind. Ez alapon

¹⁾ Szalárdi, Sira'mas kronik. 239.

I. Ferdinánd 1553-ban Dobó István vajdája székhelyétől Dévát jelezte volt ki.

A nemzeti fejedelmek korában szintén mint hatalmas erőd szerepel. A Básta-féle zavarokban, mit Báthori Zsigmond Rudolf császár részére tett lemondása idézett elő, Déva volt az, mely minden váraink közt legkésőbb hajolt meg, s a kétszer visszajött Báthori Zsigmondnak menhelyül szolgált.

Mire Báthori Zs. végkép kiment, az ellentállás lobogóját Székely Mózes tüzte volt ki, mi Déva alatt nagyszertű jelenetet idézett elő. Székely Mózes elesett, a szabadsághősök nagy része Tömösvárra futott. Básta 1603. sept. 9-én Déván országgyűlést tartott, hova, mert az erdélyiek egy része még az erdőkön tévelygett, kevesen jelentek meg. A gyűlés helye a vár alatti udvar. Básta az összegyűltekhöz, a legyőzött Erdély rendeihez azon kérdéssel lép elő: kegyelmet akarnak-e vagy igazságot? Ezek időt kértek, s feleletjökben magokat bűnösöknek nem ismerék el, s kimondák, hogy mintán Básta őket fedezetlen hagyta, csak a kényszerűségnek engedtek, midőn a Székely Mózes győztes seregével tartottak. E hang a vezér haragja minden mennykövét felkölté. „Jól van, — szolt indulatjában — mivel igazságot akartok, tehát legyen igazság! Négyyszer esküvétek Rudolf császárnak hűséget, s négyyszer szegétek meg. Hóhér, kütelet és bárdot elő.” Erre a termet katonaság vette körül, s a bakók megjelentek. Azonban Senyei Pongrácz, császári tanácsos, az ajtóőrökön át a vezér szobájába tör. „Igy lássam-e elhalni azokat — szolt a derék férfi — kiket a harcz megkimélt? hóhérvárd alatt lássam-e kimulni hontársaimat, kiket a köztemetkezés fenhagya? E férfiakat nemcsak kegyelet, nemcsak rokonság, hanem a haza szent neve is lelkemhez fűzé: ha ők buknak, én is velök akarok meghalni. Hiven szolgáltam Rudolf ő felségét, ha azzal jutalmazza meg szolgálatomat, ám legyen, de hazámfiúi vére ontásába bele soha sem egyezem.” Básta e férfi fájdalmaira meglágyult. „Látom — ugymond — férfiakkal van bajom, kik sem a szabadságot, sem a szolgaságot nem hordozhatják; kiket sem jutalom, sem büntetés korlátok közt nem tart. Felmentem tehát őket, ha jók lesznek, jószágom, ha rosszak, büntetésem utól fogja érni. ¹⁾ —

¹⁾ Wolf de Bethlen V. 434. l.

A hagyomány szerint nem kegyelmezett meg, hanem Zeydensdorfer zászlótartójának jelt adott, s a hongyülés egy része elvérzett.

E jelenet után, pár év múlva, új szabadsághős támadt Boeszkai Istvánban, ki magyarhoni szererces csatái után Erdélybe nyomul: minden vár meghajol, Déva most is utolsónak maradt. A benne hagyott Básta-féle német őrség végre 1605 szeptemberében feladásra szánja magát; átvenni Nagy Albert megy fel a várba, mire a némettség feje elébe lépett, kardját leövedzte s szolt: e fegyvert e várba léptemkor övedztem fel, vedd e kardot, s ne viseld nagyobb hűséggel fejedelmet, mint én viseltem császárom iránt; mire a magyar vezér fővege drága forgóját vette, s emlékül ezt adá. ¹⁾

A II. Rákóczi György bukásával bekövetkezett zavarokban szintén szerepelt. Rákóczi elől Barcsai Ákos 1659. sept 2-án e várba fut; maga a temesvári basához megy, nejét egész télire itt hagyá, mint biztos erődben. Barcsai, s Kemény János bukása után, ismét az utolsók közt hajol meg I. Apafinak, kinek Keresztési Ferencz 1662-ben feladá.

A Rákóczi forradalomban folyvást szerepel: 1704-ben a kuruczok kezére jött; azonban elvesztvén Rákóczi a zibói csatát, minden vár meghajolt; Dévát azonban Csáki András csak is három hónapi ostrom után, 1706. febr. 22-én adá fel. ²⁾

A 48-ki forradalomban, az erdélyi tábor egyik utolsó romja aug. 18-án itt tette le fegyverét a muszkának: Bem és társai innen menekültek ki, Beke ezredes teljesíté a fegyverletevés szomorú kötelességét.

Léta- vagy Géczi-vára.

Léta Kolozsvártól az érczhegyek felé esik. Ezen falu és Asszonyfalva határa közt van a várnyom, mit ma Géczi-varának neveznek.

Magas csucson feküdt, mely a Jára-vize felőli oldalán meredek, más oldalán szekérrel is megközelíthető. Az említett viz felől ma is áll kevés várfala. Vizfogója faragott kővekből még ott van; gárgyáját Kendeffi Fenesre nem rég vitette el.

¹⁾ Wolf de Bethlen VI. 340. ²⁾ Cserei, Histor. 380. 355.

Mikor épült, nem emlékezik róla a történet. Mint látjuk, 1359-ben királyi vár, s a vajdák illetékéhez tartozott; ¹⁾ Zsigmond király 1405-ben három lisztelő, s egy csertörőmalmot tőle elszakaszt, azt Kolozsvárnak adá, hogy jövedelméből várfalát építse. V. László alatt Hunyadi sógora, Pongrácz János vajdának látjuk adományozva, miről 1456. apr. 4-én adománylevelet kap. Később a Balassák birtokába jő; s 1540-ben mint oly erősség emlittetik, melyet a Zápolya ellen pártot títő két vajda, Majláth István és Balassa Imre védelmi állapotba tettek, miért is a királyi seregek ostrom alá vették. ²⁾ Isabella királyné 1544-ben ártáhnázi Bornemisza Boldizsárnak adományozta. A Balassák nem szütnén meg János Zsigmondot Magyarhonból nyugtalanítani, erdélyi váraikat, köztök Létavárást is 1562-ben ostrom alá véteté. A vár febr. 12-én magát feladta ugyan, de a mint a győztesek bevonulnának, elrejtett puskaapor lobbant fel, s a várat felrepíté.³⁾

A Balassák notája után e várat Géczi János Báthori Zsig. alatti gubernátor nyerte, ki után 1589-ben leánya, Kata, Gyulai Pál első neje kapta. ⁴⁾

Géczi-vára nevezete ez időből keletkezett. S e vár Géczi alatti koráról adomát kell emlitenünk. E szerint Géczi egy kolozsvári polgárnőbe szeretett, kit várába magához vitt. A szép nőt férje is szerette, de a rettegett hirtű Géczi ellen nem mert követelőleg fellépni. Egyszer mégis csak ráveszi magát, odamegy. Géczi mint meglátja, elébe áll, s kérdi: kit keres? A politicus polgár kikertülőleg így felel: egy asszony két fülét. Géczinek tetszett az elmésség, mi nem tett egyebet, mint azt, hogy ha nejét nem adja vissza, adja neki három faluját, ugymint: Aszszonyfalvát s a két Fülét kárpótlásul. Géczi teljesítette a polgár kívánságát, ki ez órától gazdag leve; városi tanácsosnak választott s azt a három falut Kolozsvárnak véghegyományozá.

Mi alapja van ez adomának, nem keressük; csak annyit jegyzünk meg, hogy egyik történészünk feljegyezte, miszerint Géczinek törvényes neje soha se volt, hogy leányai nem voltak törvényesek ¹⁾

¹⁾ Kovácsócsi, Árpádia III. 66. ²⁾ Erd. Tört. Tára I. 9. ³⁾ Sieben. Würtemberg v. Miles 82. W. Bethlen II. 10.

⁴⁾ Erd. Tört. IV. 43.

⁵⁾ Simigianus II. 114.

Görgényi vár.

Görgényvára, az erdélyi zászlósuraságok ez egyik nevezetes sasfészke Szász-Régentől egy órára, Görgény-Sz.-Imre felett állt. A gula-alaku kis hegy szépen dominálja a völgyet, mely Régenből Gyergyóba, a székelyföld belső felébe visz; a csigaut most is felkanyarog a vártetőre; de a vár többé nincs, romba dült.

Mikor épült, mint oly sok más várunknál, itt is adós marad feleletével a történet. Azonban kőfalaiban a téglá hiányzása, várfala nagy kerek kovacskövei, négy oszlopon álló kerekded pinczéje, kerek kovacsból alkotott boltíveivel, mind arra mutatnak, hogy az őskorban keletkezett. Már kezdetben királyi vár és tekintélyes erősség. Régen sáncz vette körül, mely egy partaktból volt megtölthető. ¹⁾ Az első századokban a székely ispánok lakhelye, s zászlósurasági illetéke. Mintán azonban a vajdák a XV. században a székely ispánságot is magokhoz ragadták, gyakran vajdai székhely; ²⁾ s mint oly vár kezeltetett, mely a marosszéki székelyek fékentartására támaszul szolgált. Várkapitánya 1451-ben vingárdi Geréb János, ki ez évben a székelyekkel Marosvásárhelytt gyűlést tartott, s örökösödési törvényöket velök codificáltatta. ³⁾ I. Ferdinánd kútát kezdett benne ásatni, mit Báthori Zsigmond végeztetett be. ⁴⁾ I. Rákóczi György meglehetősen elhagyatott állapotban találta, úgy kezdé 1640-ben helyreállíttatni: 67 öl mély kútját kitisztíttatta; a szőlőhegyek felől, honnan lehető volt, kaszamátás erős bástyát indított; a várpia-czáról a köszirteket elhánytatá; s a Szentimre felé néző oldalon, mely addig pusztá volt, épületeket állíttatott. ⁵⁾

Korunk fölibe egy kápolnát emeltetett.

A székely ispánságoknak a vajdaságokba lett beolvasztása után, birtoklási viszonyáról a történet világos említést legelőbb 1451-ben tesz, mikor is vingárdi Geréb János mint görgényi várkapitány jelenik meg; ¹⁾ s hogy ekkor királyi vár, oda mutat

¹⁾ Bethlen Mik. ifjúkori élete 213. ²⁾ Heltai kronikája I. K. I. R.

³⁾ Erd. Tört. Adatok I. 32. ⁴⁾ Kállay, Székelyek eredete 182. l.

⁵⁾ Trüster IV. Buch. XIII. Cap. Erd. Tört. Adat. I. 147—9. Szalárdi, Siralmas kronikája 238. l. ⁶⁾ Kállay, Székelyek eredete 182.

az, hogy 1453-ban, mikor Hunyadi János a kormányzóságból lelépett, V. László öt többek közt, Görgényvárával ajándékozta meg. ¹⁾ Meddig birták a Hunyadiak, kire szállt róluk, nem bírjuk megmondani; elég, hogy ez időtől magánosok kezére jutott.

A nemzeti fejdelmek alatt 1585-ben Hagymási Kristóf jelenik meg, mint birtokosa, ki Marosszéket igen sarczoló, miért is e szék Báthori István ellen Békes Gáspár mellé állott. ²⁾ Csakhamar, 1594-ben Kovácsóczi Farkas cancellár birtokában látjuk, kit Báthori Zs. ez évben többekkel kivégeztetett. ³⁾ Kovácsóczi buktával Báthori Zs. 1595. oct. 10-dikén e várral nagybátyját, Boesikai Istvánt ajándékozta meg; ennek halálával 1607-ben meghatározták a rendek, hogy fiscalitássá tétessék. ⁴⁾ De minthogy Boesikai e várat Boesikai Miklósnak vég hagyományozta volt, ez folyvást igényt tartott reá, mignem Boeskaitól, mint osztrák pártitól a medgyesi 1610-ki hongytlésen végkép elvevék. Bethlen Gábor fejedelemsége kezdetén, 1615. sept. 27-kén, a Kolozsvártt tartott gyűlésen már mint fiscalitás jelenik meg; de azért tovább is magánosok kezén látjuk. Körtvefai Kovácsóczi István cancellár, a felebb említett Kovácsóczi fia, Haller Péternétől felét magához váltván, Bethlen István fejdelem 1630. oct. 15-én neki adományozta. Kovácsóczi itt 1633-ban meghalálózván, I. Rákóczi György 1637. apr. 27-én beleegyezését adta, hogy nejére Tegledi Söphiára, s Kata leányára, Petki Istvánnéra szállhasson: hozzá tartoztak ekkor Görgény, Petele, Kásóva, Libánfalva, Hodák, Szent-Mihálytelke, Kincses, Nagy-Oroszfalu, Kis-Oroszfalu, Sóakna egész faluk, s több falurészek. ⁵⁾

A más felét ez időben Barcsai Zsigmond birhatta, mert ugyancsak I. Rákóczi Gy. 1638. jan. 5-én azt Allia Sámuelnek s nejének Lorántfi Katának adta 29,000 forintban, úgy, hogy Barcsainak fizessenek Görgényért 12,000 forintot. ⁶⁾ De úgy látszik, a két rész csakhamar egyesült, mert ugyancsak I. Rákóczi György 1643. sept. 25-én Kovácsóczi Kata, már ekkor Bálintit Györgyné kihalása esetére, saját kisebb fiának, Rákóczi Zsigmondnak conferálta 40,000 forintban; mit II. Rákóczi György 1649. jul. 20 kán megerősített. ⁷⁾ De Rákóczi Zsigmond meghalt, s Görgény öcs-

¹⁾ L. Hunyadiak kora. Oklevéltár CLXXV. sz.

²⁾ Székely kronika 36. ³⁾ W. Bethlen III. 89. ⁴⁾ Ugyanott VI. 102. 516.

⁵⁾ J. Kemény, App. Dipl. XVII.

⁶⁾ J. Kemény, Diplomát, VIII. 165. ⁷⁾ J. Kemény, App. Dipl. XVII. XVIII.

eséről, mint családívá vált vagyon a fejdelemre szállott, s így látjuk, hogy midőn II. Rákóczit a török fejdelemségéről lemondta, 1657. novem. 1-én a rendek Görgényt neki 22,00 tallérig biztosíták. ¹⁾

Rákóczi buktaival Kemény János fejdelem a részére lemondott Barcsai Ákosnak adta; de Barcsai megöletvén: ez időtől, úgy látszik, e vár ismét az álladalom kezére ment. Az osztrák-házi kormány alatt, 1734-ben a b. Bornemisza családnak inscribáltatott 99 évre; s bár ez idő 1836-ban kitült, a család ma is bírja.

E vár befolyása feltüntetésére, multjából néhány jelenetet idézek.

1660 őszen Kemény János Barcsai Ákos fejdelem ellen német serget hoz. Az üldözött Barcsai magát Görgénybe vette, ostromot készült elfogadni. Azonban Kemény Régenből Bánfi Dénest hozzá küldé, felkérte, jönc le a vár alatti udvarba, s ott intézzék el az ügyet. Barcsai ez ajánlatot elfogadta. A két férfi dec. 11-én összejött, s az alkudozás azzal végződött, hogy Barcsai fejdelemségéről lemondott; 1661. jan. 6-án az országot hűségesküje alól feloldozá. A lemondás következtében Görgény Barcsai birtoka lett, mennyiben a hozzá tartozott 11 faluval udvara fentartására adatott; de azért Kemény a várat őrséggel rakta meg. E közben Barcsai török segély után küld, Kemény János megbuktatására törekedik. Kemény ezt megtudván, vadászat ürügye alatt ide jött, Barcsai testvéreit is meghijja, s őket elfogató. Azonban a török csakugyan bejött. A mint Vaskapunál belépett: Kemény Barcsait fedezet alatt Kövára indítatá, de a fedezet az utban őt — megöle. ²⁾

1664-ben Kemény János Nagyszőlősnél elesett, hivei két pártra szakadnak: osztrák és török pártra. A német párt a bethleni várba gyűlt, s Kemény Péter részére, — a török párt Görgénybe gyűlt, s a már megválasztott I. Apafi mellé nyilatkozott. S ez által a néhány évtől dúló belháborúnak véget vetének.

Hogy mennyire folyt be a Rákóczi forradalomra, s mint omlott porba, arra Csereit kell hallanunk, ki e forradalom elején

¹⁾ Okl. Gr. Bethlen Elek, II. Rákóczi Gy. élete. 158.

²⁾ Joan de Bethlen Commentár. Libr. III. Erd. Tört. V. 103—10.

magát ide vonta vala. A forradalom elején a forradalmárok kézre keríték; a zsisói csata után 1705 őszén elveszték ugyan, de 1706 tavaszán újra bevették; így következett be 1707. october 10-ke, a midőn Rabutin ismét ostrom alá vette. Az említett napon a vár alá Kaltemplat ezredes 500 gyalog- és 500 lovast, ágyukat, bombákat hozott. A várban Rákóczinak 100 palotás hajduja, s kevés erdélyi nép volt, szűkében a golyónak, de bővében a lelkesültségnek. S élőkén egy férfi rendíthetlen jellemmel: a hős Rátoni István. Az ostrom kitört. Golyó, bomba a várba mint fergeteg hullott; de gond volt fordítva, hogy a várban semmi meg ne gyuljon: az épületek fedelét leszedeték, a szénákat beföldelék; hogy vízben meg ne szűküljenek, a kút elébe földtöltést emeltek. És hogy a golyót pótolják, Rátoni makkot főzetett, azt megszárittató, s azzal is lövetett. Az ostrom folyt; a falak, épületek, golyók záporától omlának. De Rátoni mindentűt jelen van, a falon ejtett réseket vasboronákkal egészített ki; s a lehullott bombákat vizes marhabőrrel teszi ártalmatlanná. Már 300 bomba repült be, épület majd semmi, a vár csaknem rom. Rabutin, a császári fővezér, saját fia által kéreté fel a várat: Rátoni feleletül a várfokra állott, poharat ürített, s azt izené, hogy kérjék fel Rákóczitól. Az ostrom újra kitört, Kaltemplat nappal lövetett, éjjel a vár alá ásatott. Végre sikerült, mit nem reméltek. Rátoni egy éjjel, mint a várat körüljárná, az udvaron égő őrtűz világánál látható és kivehető lőn: apró fegyver villana reá; nehéz sebet kapott. E közben a vár alá újra 30 gránátvető, 500 muskatéros s egy ezred lovasság érkezett. Most három felől támadtak, de oly veszteséggel, hogy Kaltemplat ezredes is elesett... Azonban, kapott sebében Rátoni is meghalt. Szellemével az őrség szelleme is megtört. Feladásról dolgozkodtak, de nem megadásról. A palotás hajduknak csak egy gondolatjuk volt: menekülni; de az ezred lovasság úgy örködött éjjelenként, hogy titkon nem teheték. A szükség minden perczen növekedett: 1708 mart. 10-dike éjjelén kirohantak, átvágták magokat, elmentek. Másnap a benmaradt erdélyi nép feladta a várat... S Rabutin e várat lerontatá. ¹⁾

Ez esemény még nincs másfél századéves, s már rege költ

¹⁾ Cserei Mihály *Historiája*. 392—84. D. Fnndgruben III. 374.

róla, mely szerint e várat óriások birták; kiket ellenség támadott meg. A rege szerint az ostrom hosszason folyt. Végre egy vénasszony érkezett s az ostromlóknak azt jósolá, hogy e vár mindaddig bevehetetlen lesz, míg az óriások kapitánya el nem esik. S minthogy a kapitányt golyó nem járja, így adá tanácsát: a kapitány minden nap imádkozni jár a várfoki kápolnába; ott el lehet ejteni; de csak oly egyén ejtheti el, ki anyjának hetedik fia, s mind a hat testvére él; ez vegyen tisztabuza szalmát, s az új hold első sugara feltetszésekor, e szalmánál öntsön golyót, s az át fogja járni az óriást. Az ellenség követte e tanácsot... az óriások kapitánya elesett... A főnök nélkül maradt óriások nem védhették tovább a várat. Egy része kitört, kiment Magyarhonba, hol óriás utódjok a sikságon ma is él. A más része szárnyra kelt, s kirepült... Így teremti a nép regéit... A hős Rátóni Mikeházán alussza álmait.

Ott gyászolja most régi nagyságát a csupa 200 lépésnyi hosszú vár. Az épületek helyén öreg fák, a hősök sirján vadrózsa és kásea nőnek.

Hol egykor fejedelmi pompában ragyogának fegyvereink, ott most ló legel, s köhalmai között bokrok tüvisznek; de a vár csigautját maig se nőtte be a fű. Nehány ölnyi várfal s a várudvaron egy tágas pinceze mind az, mi a régi korból fenmaradt.

Gyalui vár.

A kastély, mit a nép várnak nevez, a helység szélén, dombon fekszik, szép kert közepette.

Régi vár omladványain ujított mostani alakjára. Épülete négyszögű, mindenik szegletén egy bástya, melyek akkorák, hogy egyik bástyájából a legesinosabb kápolnát alakíták. Homloka és balszárnya a hajdani vár fala, a többi újabb építmény.

E helyen legrégibb időktől fogva, erőd van, melynek régebbi kapuja, feljárója az erdők felől volt; lankásabb oldalait háromszoros sánczozat vette körül, mely köfállal volt kirakva, s mélysége három, szélessége öt öl vala.

I. Rákóczi György lakhelylyé alakítá. A várpiaczon levő házakat lerontatá, s azokat a várfalához építteté, ablakokat a vár falain nyitott, a szobákat beboltoztatá, s a boltozat és fedél

közt levő várfalon lölyukakat vágata, hogy a várat mind az ablakon, mind a lyukakon által oltalmazhassák. ¹⁾

Ez idő után ujba romlásnak indult, mignem gr. Bánfi József 1836-ban egészen kijavíttatá, az épületek második emeletét leszedeté, a sánczokat betölteté, s belőle izletes kastélyt alakított.

A Sz. László adományozása következtében a váradi püspök birta a XVI. századig, mikor is Martinuzzi az erdélyihez csatolta. Az erdélyi püspökség javai secularisáltatása után, ²⁾ fiscus utján 1587. jul. 26-án Géczi János főkormányzó kapta; ³⁾ utána Báthori Endre kezére jő; kinek 1594-ben történt notáztatása után, Báthori Zsigmond helyreállíttatván az erdélyi püspökséget, s arra Náprádi Demeter egri prepostot kinevezvén, 1598-ban, neki adja; ⁴⁾ kinek száműzetése után 1601-ben ismét az álladalomra szállt. Még ez évben Csáki István kezére jött. ⁵⁾ Rudolf cs. helytartója, Básta, a hű Senyei Pongrácznak adta; ⁶⁾ kitől Boeszkai elvette, s azt Segesvár feladásáért 1605. sept. 16-kán Rácz Györgynek ajándékozta; ⁷⁾ Senyei Rákóczi Zsigmondtól 1607. máj. 25-én ismét visszakapta, de 1610-ben a Kendi-féle összeesküvés, s Magyarhonba futása által ismét elvesztette; mire Báthori Gábor a szép Mojzses Kata férjének, Kamuthi Farkasnak adta, ki Gyaluváráért a fejdelemnek neijénél igen sokat elnézett. ⁸⁾ Bethlen Gábor alatt, 1615-ben, ismét a fiscalítások között látjuk; később Zolyomi Miklós birta; az ő bukásával I-ső Rákóczi György kisebb fiának Zsigmondnak adományozta. ⁹⁾ II. Rákóczi György 1649. jun. 27-én testvérét, Zsigmondot megerősítette benne, de úgy, hogy kihalta esetére, saját fiára, Rákóczi Ferenczre szálljon. ¹⁰⁾ Ekkor a gyalui uradalomhoz a következő helységek tartoztak: Gyalu, Jegenye; Darócz, Gorbófü, Mákó, Bács, Solyomtelke, Hévszamos, Hidegszamos, Szász-Lóna, Szász-Fenes, Asszonyfalva, Magyar- és Oláh-Kálján egész faluk, s több részjóságok. ¹¹⁾ Megbukván Rákóczi, Gyalut a rendek neki 1657. nov. 1-én 40,000 frtban biztosíták. ¹²⁾ Teljes bukása után, 1663-ban sept. 24-én a marosvásárhelyi hongyülés tekintetes, ne-

¹⁾ Szalárdi Siralmas kronikája 239.

²⁾ Approbat. Const. I. R. 7. Tit. ³⁾ J. Kemény, App. Dipl. XII. ⁴⁾ W. Bethlen 231. Szeredai, Ser. E. 212. ⁵⁾ W. Bethlen Histor. Libr. X—XI. ⁶⁾ W. Bethlen V. 423. ⁷⁾ Erd. Tört. IV. 173. ⁸⁾ Kemény János emlékiratában Ruminál II. k. ⁹⁾ Erd. Tört. V. 32. 144. ¹⁰⁾ J. Kemény, App. Dipl. XVII. 1643. ¹¹⁾ Ugyanott XVIII. ¹²⁾ Okl. Bethlen Elek, II. Rákóczi Gy. élete, 168.

mes Losonczi Bánfi Dénesnek inscribálta 25,000 frtban, ¹⁾ mely összeg később 35,000 re neveltetett. ²⁾ Gr. Bánfi József, mint a szerző Bánfi Dénes egyenes utolsó fiörököse 1858. nov. 7-én törént kihalásával, a vár a leányágra szállt.

Több nevezetes esemény vonult keresztül e vár belsejében. Báthori Zsigmond osztrák vonszalmának feláldoztatott urakból Kendi Ferencz és Bornemisza János ide hozatának, s itt fojták meg őket 1594. sept. 12-én. Végrehajtója volt Óvári, a vár parancsnoka. ³⁾ 1839-ben itt egy istálót építettek, s a mint alapját ásaták, egy boltivet fedeztek fel, benne egy koporsót, melyből két főnélküli férfialak tűnt elő, kézen és lábon lánczczal; a magyarkát s egyéb ruhadarabokat, úgy a lánczokat Kolozsvárrt a gr. Bánfi család levéltárába tették le, ⁴⁾ — mit azért említünk, hogy ha a két halott Kendi és Bornemisza volna, akkor nem megfojtás, hanem fővétel által végeztettek ki.

A Báthori Zsigmond által Goroszlónál elvesztett csata után Gyerőfi János kolozsmegyei főispánnal többen e várba menekültek. Básta sergei alája jöttek, ostrom alá vették; az örség többször kicsapott; de végül is 1602 januárjában magokat szabadelmehetés feltétele mellett feladák: de mire a várból kiléptek, felkonczoltattak. ⁵⁾

Fellépvén Bocskai, a császáriak oly hosszasan védték, hogy az utoljára meghajolt várak közé tartozott.

I. Rákóczi György fejdelem igen szeretett e várban mulatni: minek itt több nyoma maradt. Egyik egy köbeni felirat, mi a vár alatt fekvő, akkor a várhoz tartozott, most a gr. Eszterházi udvarház ajtaja fölébe van vakolva; a négyszegletű kövön e felirat olvasható: Georgius Rákóczi Anno Domini 1639. 30. mai. A hagyomány szerint I. Rákóczi Gy. maga véste volna.

A másik emlék egy rutafa, a kastély alatt, az Eszterházi udvar kertjében, mely azonban régiebb időben a kastély kertjével egy volt; e fát ma is Rákóczi fájának nevezik, mint a mely alatt a fejdelemnek kedvencz ülőhelye volt. A jó öregfa meghasadozott törzse öt öl átmérőjű lapos koronáját már csak támaszok segélyével tartja.

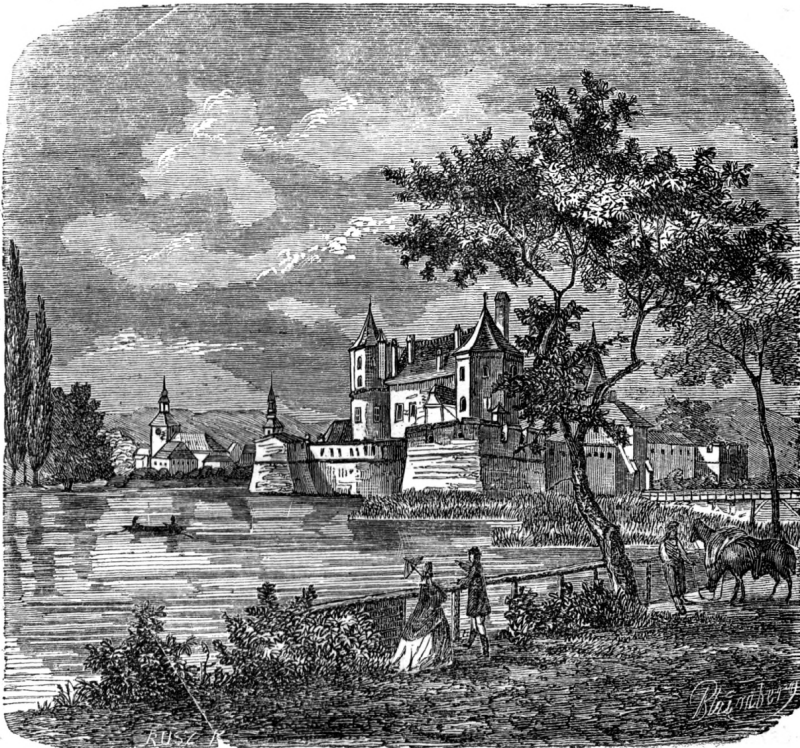
¹⁾ 1668.sept. 24. marosvásárhelyi 10. art. ²⁾ Compil. C. IV. R. 12. Tit. 7. art. ³⁾ W. Bethlen, Hist. III. 480. ⁴⁾ Vasárnapi ujság. 1857. 34. sz. ⁵⁾ Erd. Tört. IV. 127.

A Rákóczi forradalomban e vár még szerepelt. A dolgok kezdetén Nagyszegi Gábor védelmezte a császáriak részére. Az 1704-ben bejött forradalmi tábor megkísérté kézrekerítését, de nem sikerült. Később csakugyan kézhez kapák; s mire Rákóczit Maros-Vásárhelytt fejedelemségébe igtaták, mint ősei kedvencz helyét, 1707. apr. 25-én meglátogatta. ¹⁾

Fogaras vára.

Erdély délkeleti részében, Oláhország szomszédságában, egy kies síkságot nagyszertű hegylánczok övedzenek, e síkság közepette fekszik Fogaras városa, s a városban Fogaras vára.

Olvasóink a déli oldal képét veszik.

¹⁾ Erd. Tört. VI. 65. 78,

A mint az utas Szebenből Brassónak tart, az országot balján ott áll még hazánk egyik zászlósuraságának fészke, azon vár, mely mind régisége-, mind építése-, mind erős voltára nézve, hazánk kiválóbb erődei közé tartozott.

A mint a vizsgáló feléje közeledik, körüle egy lövésnyi beépítetlen tért talál; a vár körében egy korunkban ültetett fásort, mint sétányt. Ezen belől ott mélyed kereken a mintegy 100 lépés szélességű vitzartó; ebből emelkedik ki a várfal.

A várba hosszú hid vezet be keletről, mely darab helyen felszedhető. Ezen hid a vitzartó árkán viszen át, mely ma veteményes ugyan, de hajdanában a déli hegyek vizeiből megtölthető volt.

A várba érve, keskeny térre lépünk, mi a vár közepén fekvő főépületet kereken folyja. Ezen körudvar külső részét a várfalra támaszkodottan, köröskörül három ölnyi földtöltés foglalja el, melyről a védelem intéztetett.

A várfal négyszögű; szegletein négy bástya, mindenik hathat ágyura számítva. Kőfala ép, s kívülről 5—6 öl magasat mutat; egy-egy oldala 150—200 lépés hosszú lehet.

A kis körudvaron belől van a vár főépülete. E négyszeglettű épület közepette van a belső udvar, melynek átmérője 50 lépésnyi.

Lehetlen, hogy e nagyszerű épület a figyelmet meg ne ragadja, s fel ne költse a mult idők emlékeit. A két emeletes épület ott áll előttünk, sima oldalak- s apró ablakkal. Bár az újabb idő kimeszelteté, kijavittatá, tornyait megtörpíté; mégis megtartott annyi őszertiséget, mennyi a vizsgálót tiszteletre serkentse., Délről áll még a terjedelmes folyosó, kerekded oszloponkon; s áll mögötte a nagy terem, hol őseink tanácskoztak s maig is országházának nevezik; állanak alatta a szobák, termek, hol nemzeti fejedelmeink oly örömet mulatának; hol I. A p a fi fejedelem, mint kedvencz mulatóhelyén 1690. apr. 15-én elhalt; ott állanak még a nagyszerű konyhák roppant tűzhelyei. Minden, minden visszaidézi még a multakat. Ott áll még a kápolna is, hol e szerencsétlen hazáért annyi ima kelt. De ott sötétlenek északkeleti szeglete fenekén a börtönök is, ablaktalan koromfekete oldalaikkal, melyek hatszögű falaiban annyi megszakadt sziv sohaja megtörött.

Azonban a nagyszerű ősemlék nem bírja többé régi fényét. Elnémult benne a fejedelmi zaj: most fegyver s egyéb hadi készletek raktára.

E vár építőjének Erdély leghatalmasabb vajdáját, Opor Lászlót tartják, ki azt 1310-ben építette volna. Mint mesélik, építői fapénzt, fagarast kaptak jegyül; szombaton e fapénzt érezpénzzel cserélék be: innen lenne neve Fagaras, vagy miként ma ejtik Fogaras vára. ¹⁾ Azonban, hogy a Terra Fugros név, már a „fagaras“-féle mese előtt 1231-ben elélő, annyi világos. ²⁾

Ötszáz éven át természetesen csak nevezetes javításokkal lehele fentartani. Majláth István 1538-ban nagyszerű ujtás alá vétette, ³⁾ annyira, hogy mire fiára Gáborra szállt, egyike volt legjobb karban álló várainknak. Bethlen Gábor fejedelem czimere az átlőtt hattyu, valamint a Báthoriak sárkányfogai, angyaloktól tartva, most is látszanak rajta, mint ujitók emléke. ⁴⁾

Fogaraszár- és vidékének őskora meglehetősen homályban van. Buvárlatában gróf Kemény József ment fel legtovább, ki 1204-ig vet reá némi világot, felállítván a még tisztázandó tételt, hogy az első századokban Bulgáriához tartozott, s mint lakatlan pusztaságot csak legelőképpen használták. ⁵⁾ Meg kívánjuk továbbá említeni, hogy azon történeti hagyomány sem ismeretlen előttünk, miszerint — hihetőleg a mongol-tatárjárás következtében történt kipusztítás után — Fogarasvidékét IV. László, 1285-ben népesíté be egy oláhboni seregből, mely töle jutalmul letelepedhetést kért; s hogy innen a „fekete“ melléknevű Rádul egy telepet visszavezetett Oláhországba. Elég, hogy ezen időben már betelepített helynek tekinthetjük.

Ezt előre bocsátva, rátérünk Fogarasvidék, illetőleg Fogaras vára történetére.

Legelső történelmileg ismeretes birtokosa Ugrin mester, ki az Erdélyben megjelent IV. Endrének 1291-ben bepanaszlá, hogy a fogarasi és szombathelyi uradalmakat töle erőszakkal elvevék: mire a király őt birtokába visszahelyezé. ⁶⁾ Már 1310 körül Opor vajda kezében látjuk, kinek e vár építését is tulajdonítják. ⁷⁾

A hatalmas vajda megbukván, s Robert Károly után Nagy

¹⁾ Szegedi, Synopsis. 307. Kurz, Magazin I. 176. ²⁾ Fejér, Cod. dipl. IV. L. 118. ³⁾ D. Fundgruben I. 24. ⁴⁾ Ugyanott III. 57. ⁵⁾ Kurz, Magazin I. 175. ⁶⁾ Fejér, Cod. dipl. IV. L. 118. ⁷⁾ Sieb. Quartalschrift, I. 281. VI. 5.

Lajos következtén, nehogy az oláh vajdák az elényomult törökhöz hajoljanak, azon ötletre jött, hogy Fogarast és Omlást az oláhhoni vajdáknak adja, hogy ha kell, legyen hová menekülniök. Helyén is volt, mert ez idő óta éveken át egy török és egy magyarparti vajdája volt Oláhországnak, kik egymást folyvást veteték ki. Így lőn az, hogy Vlajkó vagy László vajda megkapá Fogarast, s 1372-ben Oláhország vajdája s Fogaras hercege czimvel jelenik meg. ¹⁾ Vlajkó után Mircse vajda birta, kit Bajazet török szultán elkergetett; azonban Zsigmond király 1395-ben fegyverrel ismét visszahelyezte. Róla fiára, Vládra szállt, ki 1431-ben e vár birtokában szintén meg lett erősítve. Később 1460-ban Dán exvajda kezében látjuk, kire Drakula vajda reárontott, ez év aug. 24-én itt elfogta s kivégeztette. ²⁾

Egy századon át tehát az oláhhoni vajdák birtoka volt; de minthogy a török Oláhhonban mindinkább elhatalmasodott, s a vajdák oda szitottak: Mátyás király azon gondolatra tért, hogy Fogarast erdélyi főur birtokába bocsássa; minek következtében 1464. júl. 24-n, különösen királyi választatása körül kifejtett érdemeiért, rokonának vingárdi Geréb Jánosnak s fiainak adományozá. ³⁾ Ugy látszik, hogy e lépés az ország részéről visszavetetszéssel találkozott, mert 1467 bűjtjén a magyarhoni országgyűlésen meghatározzák, hogy Fogarasfölde, Omlás és Radnavidek maradjanak korona uradalmak, senkinek se adományoztassanak, hanem tartassanak kéznél azon esetre, hogy ha a két Oláhország hű vajdáit a török kiejtené székökből, itt menhelyet találjanak. ⁴⁾ Azonban, a szászok felléptek, s mint egy nem eléggé ismeretes oklevél töredék mondja, a fenn említett évben kieszközölték, hogy Mátyás király Fogarast a szász nemzetnek adta és Szebenvidékhez ragasztá: ⁵⁾ minek következtében 1460. dec. 8-án bethlenösi Bethlen Domokos alvajda Bornemisza János küküllővári várnagynak meghagyta, hogy a szászokat Fogaras és Omlás birtokába igtassa be. ⁶⁾ Geréb János ennek, (1469) maga s fiai nevében ellentmondott, egyszersmind Mátyáshoz folyamodott, ki Gerébnek s Péter, László és Mátyás nevű fiainak visszaadta, s

¹⁾ Fridvalszki, Reges Marianni. 81. ²⁾ Teleki, Hunyadiak kora III. 195.

³⁾ Fejér, Cod. dipl. XI. 499. A beigtatási okmány a budai orsz. levéltárban. ⁴⁾ Katona, XV. 240. Árpádia III. 49. Eder, Schaezeushoz 159. ⁵⁾ Marienburg, Geographie II. 140. ⁶⁾ Kemény, Notit. Cap. Alb. I. 183.

1471-ben a szászokhoz határozott rendeletet bocsátott, hogy rög-tön visszabocsássák. ¹⁾ Visszaadták ugyan, de nem nyugodtak meg rajta, tervük kivételére újra Mátyás királyhoz fordultak, a dolgot kéz alatt megfordíták, s mint írják 1472-ben magoknak új adománylevelet eszközöltek. ²⁾ Azért Fogaras tovább is a Gerébek kezén maradt, ³⁾ 1486-ban Geréb László püspök kezén látjuk.

II. Ulászló alatt, 1503-ban Korvin Jánosnak lön adományozva, minek a szászok ellentmondottak. ⁴⁾

A mohácsi vész után, a Ferdinánd és Zápolya közti viszály alatt, Fogarast mind a két király eladományozta. Ferdinánd előbb Gerendi Miklósnak erdélyi kincstárnokának ígérte; de miután a fogarasvidéki származásu Majláth István, II. Lajos kincseivel Ferdinándhoz pártolt, e várat neki ajándékozta. ⁵⁾ Miért is Gerendi Miklós 1528. máj. 28-ról ez adományozás ellen Ferdinándhoz kemény kifejezésű levelet intézett. ⁶⁾ Majláth a várat nem mindjárt kaphatta kezére, mert azt Zápolya posoni várnagyja berencei Bornemisza Jánosnak adományozta volt, s Tomori Miklós mint várnagy tartotta. Azonban vingárdi Horváth Gáspár fellép-tére, Erdély egybegyűlt rendei Ferdinándhoz nyilatkoztak: Tomori ötszáz lovassal kiment; Perényi Péter Ferdinánd vajdája Fogarast körülfogta, s Tomori hátrahagyott embereivel 1528. apr. 14-én feladatá. Majláth kezébe kapta ugyan, ⁷⁾ de békével nem soká birhatta, mert 1529. jun. 22-én Zápolya Földvárnáli győzelme, Majláthot s Ferdinánd hiveit Szebenbe szorítá.

A vár tehát ismét Zápolya kezére jött, s m're Zápolyát 1529 őszén Ferdinánd serei Budára szoríták, s Nádasdi Tamás Zápolyának segítségére jött és az ostrom alól felszabadítá: tettének jutalmául Zápolya 1531-ben Fogarast Nádasdinak adományozá; ⁸⁾ ki 1533-ban Ferdinándhoz visszahajolván, Fogarasról a Nádasdi Annát tartó sógora, Majláth részére, ki ekkor már Zápolya pártján van, lemondott... Majláth, ki kétszer hajlott Ferdinándhoz, kétszer Zápolyához, szerepét e várban végezte be. Majláth Balassa Imrével együtt viselte a vajdaságot. Azon-

¹⁾ Fejér, Cod. dipl. XI. 501. ²⁾ Marienburg, Geographie II. 140. ³⁾ Kemény, Notit. Cap. Alb. I. 184. ⁴⁾ Ugyanott I. 199.

⁵⁾ Ungar. Magazin III. 175.

⁶⁾ Archiv. z. Kunde Öst. Geschichtsquellen XXI. 248. ⁷⁾ Ugyanott 236—46. ⁸⁾ Fundgruben I. 28.

ban a két vajda 1539 octoberében pártot üt. Majláth Fogaraszvárat megerősíté, s magát belevonta. Zápolya Budáról lejövén, Török Bálintot és Báthori Andrást 5000 emberrel a vár alá küldé, de Majláth nem hajolt. Erre Zápolya 1540. máj. 7-ére Tordára országgyűlést hirdetett, a vajdákat megidéztté, s mert meg nem jelentek, őket notáztatá. Balassa kegyelmet kért; Majláth Fogarasban maradt. Zápolya maga is ellene indult; de utjában 1540. júl. 21-én Szászsebesen meghalt. Nejét és fiát a porta kegyébe vette.

Majláth Isabellával kibékölt, az ostrom megsztint. De alig szabadult fel, Majláth Isabella ellen ismét fellépik. 1540. aug. 29-ére Segesvárra országgyűlést hirdet, s ott Ferdinánd vajdájává téteti magát. A szultán le akarván őt sulytatni, Mustafa nikápolyi basáját Fogaras alá küldé. Ostromot kezdett. De átlátván, hogy ostromszerei hiányában csak is roppant véráldozattal veheti be: hadi cselhez folyamodott. Majláthtal alkudozásba ereszkedett, ígéreteket tett, magához hitta és biztosítá, hogy mig nap lesz az egen, semmi bántódása nem lesz: Majláth kezeset kért, és kiment. A basa jól fogadá, de mihelyt a nap nem vala az egen: megfogatá, Konstantinápolyba küldé, hol 10 év mulva börtönben hala el. ¹⁾ A vár pedig 1541. júl. 18-án Isabella királynénak meghajolt. ²⁾

Majláth István fia, Gábor a fennebbi esemény után anyjával és Margit testvérével Magyarhonba ment, ott tartzkodott. Margit férje, Ifju János, közbeveté magát, s mire megjött a hir, hogy atyja Galatán meghalt, a hazatérhetési engedélyt, s atyja javait 1551-ben visszakapta. Itt lakott. S fel van jegyezve, hogy 1562-ben, midőn a felkelt székelységre kiszálltak: az ő banderiuma oly fényes volt, mintha lakadalomra ment volna. ³⁾

A gyönyörű zászlósuraság Békes Gáspárnak megtetszett. Ez ember, ki Lugos vidéki apró nemesből a fejdelem legbelső tanácsnokságáig emelkedett, nagyravágyásának már se akart háttárt vetni. Célul tűzé, hogy Fogarast, az ország első erődet, s uradalmát kezére kerítse. A portáról 1565-ben hazajött, nagy titokban Majláthhoz ment, azt sugá neki, hogy a portán azon szo-

¹⁾ Wolf Bethlen Hist. I. 405. ²⁾ Katona XXI. 97. Miles, Würngengel 36.

³⁾ Miles, Würngengel 87.

moru tudomásra jött, mikép őt, mint atyja bűnének részesét a fejedelemnek el kell fogatnia. Előadá, mily szorongatott helyzetben van a fejedelem miatta, s tanácsolá, hogy mindnyájok megnyugtatóására Fogarast adja el, s menjen ki Magyarhonba. A megijedt Majláth 1566. aug. 6-án a hét mértföld hosszú, 64 faluból álló fogarasi uradalmat 30,000 forintért a fejedelemnek eladta, s kiment Erdélyből a Ferdinánd szárnya alá. A várat Békes magának adományoztatá. Fogaras földje más része Ferdinándtól Zalaházinak levén adományozva, örököseitől Békes 1568-ban ezt is megszerzé. ¹⁾

E szerint János Zsigmond alatt legkedvesebb tanácsosa, Békes Gáspár kezére jött. Utána a trónt 1571-ben Báthori István foglalá el; Békes azonban, minthogy János Zsigmond őt akará következőjének, nem akarta elismerni, sőt mint trónkövetelő lépett fel. Reményt helyezve a prágai udvarba, magát Fogarasba vonta, Báthori ellen felkelést szervezett. Báthori erre országgyűlést hirdetett, Békest megidézteté, s mire meg nem jelent, Ifju János, Majláth István veje névében azon pénzüsszeggel, melylyel Majláth Gábortól a várat kiszérték, megkínáltatá: de Békes a vár kiadását megtagadta, a tárgyat Maximilián magyar király bíraskodása elé kívánta vitetni. Így következett be, hogy Báthori serget küldött ellene, Bánfi György által Fogarast 1573. oct. 1-én ostromoltatni kezdé. A vár fentartá magát, de Békes nem akarván életét kockáztatni: némelyek szerint posztóval bevont lábu lovon, mások szerint hordóban egy éjjel kiszökött. Prágába ment. ²⁾ Mire Gyulai Pál néhány nap múlva, kedvező feltételek mellett a várat, 19 napi ostrom után feladta. Mi által Báthori István nemcsak egy szép vár, hanem roppant kincsnek jöve birtokába. ³⁾ Békes visszatért, meg akará magát boszulni; császári sergek élén forradalmat idézett elő: de Báthori Kerelő-Szentpálnál 1575. jul. 9-én megveré; mire végkép kifutott, s mint notázottnak, minden java az álladalomra szállott.

Igy adományozza aztán végrendeletében Báthori István fejedelem Báthori Boldizsárnak, oly feltétellel, hogy magtalansága esetén Báthori Zsigmondra szálljon, minek következtében 1589.

¹⁾ Lásd ez oklevelet Benkő, Special. Transilv. I. 5. 172.

²⁾ Wolf de Bethlen II. 275—77. ³⁾ Istvánfi Hist. Libr. XXV.

febr. 1-én birtokába bevezették. ¹⁾ De nem sokáig birhatá, mert 1594-ben kivégeztetett; mire Báthori Zsigmond 1595. mart. 5-én arájának, Mária Krisztinának hozá jegyajándécul. ²⁾ Kitől Báthori Endre fejedelem 1599. apr. 8-án, pénzre változtatván jegyajándékát, visszavette. ³⁾ Báthori Endre bukása után, a kolozsvári 1601. jan. 21-ki hongytülés, illetőleg Básta, országos tábornok, Csáki Istvánnak adományozá. ⁴⁾ Később azonban, Sáros- és Szádvárral tőle kicserélték. ⁵⁾

Bocskai István felléptével, vezére Gyulafi László csaknem egész Erdélyt meghódítá már. A mint Fogaras felé tartana, Kacznál egy katonai küldöttség jött elébe, mely jelenté, hogy a fogarasi német őrség, parancsnokát, Glantz Jánost segédeivel együtt megölték, s ha hátra levő díját, mit azok nem fizettek, kifizeti, s mellette 300 frtot ad — a várat azonnal feladják. Gyulafi 1605. jul. 7-én Fogarasba ért, a várat átvette. ⁶⁾

Ez időtől az álladalmi javak közt látjuk, mint oly várat, melyet a fejedelmek nejeiknek adományoztak. Bethlen Gábor 1626-ban arájának Brandenburgi Katának adá 100,000 frt értékben. Ki férje halála után egy részét 27,000 frtéért eladá; más részét 1631-ben Rákóczi György fejedelem 73,000 frtban szintén átvette, s nejére Lorántfi Zsuzsánnára ruházta át. A Rákóczi-ház 1660-ban lett elbukása után ismét álladalmivá lőn.

Kemény János Barcsai Ákost fejedelemségéből kivetvén, 1661 elején ide küldött, hogy Barcsai Andrástól, a volt fejedelem testvérétől, a várat vegyék át. Barcsai egyelőre ellenszegült; de miután testvére többször ráírt, mart. 15-dikén feladá. ⁷⁾ Kemény Bethlen Gergely alatt 200 német, 200 magyar lovast vitt bele.

Azonban még azon évben török segély érkezett. Apafit fejedelemnek tevék. Keményt Erdélyből kiszoríták. A bejött Ali basa Csikra rontott, onnan octoberben Fogaras alá ment, felkérte, de parancsnoka Bethlen Gergely fel nem adá. A törökség a beállott tél miatt haza sietett, Ali ostromot, rohamot rendelt, de a jól felszerelt, vízzel körülvelt várból nagy és apró go-

¹⁾ J. Kemény, App. Dipl. XII, ²⁾ W. Bethlen III, 534. ³⁾ Erdély Tört. Adatok I. 51.

⁴⁾ Erd. Tört. IV. 116. ⁵⁾ W. Bethlen VI. 518.

⁶⁾ Fundgruben II. 105—6. és W. Bethlen VI. 288.

⁷⁾ Erd. Tört. V. 107—108.

lyók zápora fogadá; s Alinak 1500 ember veszteséggel Fogarast ott kelle hagynia. ¹⁾

Miután Kemény János Nagy-Szölösnél életét veszté, Bethlen is feladá a várat; mire az 1663. sept. 24-ki hongyülés, Bornemísza Annának, fejdelem Apafi nejének adományozá 80,000 frtban. ²⁾ Apafiné 1684-ben fiának, II. Apafi Mihály fejdelemnek vég hagyományozá; kinek halálával az álladalomra szállott.

Az osztrákházi kormányzat alatt, II. Apafi után, Fogarasvár császári őrség kezébe ment át. Az uradalmat, illetőleg Fogarasvidékét a kormány 1738-ban Fejérmegyéből kiszakítá, zászlósuraságának mintegy véget vetett, s önálló hatósággá tévé. Bethlen Gábor udv. cancellár birtokába jött, ki a szombatfalvi uradalmat b. Brukenenthal Sámuelhez zálogosítá. Mire 1764-ben 12 falva határőri katonasággá tétetett, Mária Theresia megengedé, hogy a szász nemzet Fogarasföldét Bethlen Gábortól 140,000 frtért magáévá tehesse, mi 1765. jul. 15-én 99 évre inscribálta-tott, a szombatfalvi uradalom a Brukenenthal kezén hagyatván. ³⁾ A fogarasi kapitányságra nézve, 1766-ban azon rendelet kelt, hogy ezután e tisztséget a magyarok és szászok felváltva viseljék; erre 1767. sept. 27-én Brukenenthal Mihály lett a kapitány,— s Fogaras megkapta azt a szervezetet, mi korunkra jött vala.

A 48-ki forradalomban Fogaras nem állott ostromot, egyik fél a másiknak lövés nélkül adá kezébe. Kezdetén mindjárt magyar kézbe jött. 1848 octobere végén, Gedeon altábornagy parancsnokát, Lukács Károly honvédet elfogatta, s a várat átvette. Birtokában maradt 1849. mart. 17-ig, mikor is előtte tartott kis csata után a császáriak odahagyák; az osztrák-orosz erő benyomultával a forradalmiak belőle végkép kivonultak. Egyik se próbálta védeni. ⁴⁾

¹⁾ Joannis de Bethlen Commentarii. Libr. III. ²⁾ Compilata Const. IV. R. 12. Tit.

³⁾ Erd. Tört. VI. 132.

⁴⁾ Monographiáját l. Transilvania 1863. 3—4. sz. •

C) Fellelgyvárak.

Keletkezése.

Hogy Erdélyben a városok mellé citadellákat kell építeni, az az Erdélyt lefoglaló gr. Caraffa eszméje volt, ki ezt 1690-ki emlékiratában javaslatba hozta.

Erdélyben két fellelgyvár van: egy Brassóban, a más Kolozsvárrt, melyek a város közelében, magaslatra vannak építve.

Szebennek is van ugynevezett citadellája, de a valóság-nak csak pusztá nevét birja. A külváros déli részében, a kaszármán tul, sánczozatok nyomai maradtak fenn: e helyet nevezik Szebenben citadellának. Ide I. Leopold 1701-ben váracsotkezett volt építeni, minek építése még 1703-ban is folyt; ¹⁾ de a Rákóczi forradalom miatt az elkezdett munka félbeszakadt. Innen maradt e név, innen e hely sánczai.

Brassó fellelgyvára.

Brassó, mint említők, egy völgyteknőben fekszik. Mögötte roppant hegyek, előtte nagyszertü térség, s csak a térség felől megy belé országot. Ezen síkság terkolatában, a város előtt áll Brassó fellelgyvára. Jobbján és balján ut vonul be a városba: ezt fedezi a fellelgyvár, magas hegy tetejéről.

A hegy, melyen fekszik, a rónaságból czukorstüveg alakban emelkedett ki, még pedig oly magasra, hogy oltalmi tekintetben tán igen is magas, Brassónál 40 öllel magasabb levén. Oldalai annyira meredek, hogy a város felől lépcsőzetten járnak fel, s e lépcsőzetek száma 270, pedig egy negyede lépcső nélküli.

---

¹⁾ Pethő Gergely kronik. folyt. gr. Kálnoki Sám. 66. Bethlen Miklós énéletirása II. 283.

A mint felmegyünk, a hegytetőn előttünk áll egyszerre az egész vár. Legelőbb is egy töltés tűnik elő, mely körül folyja, e töltésen belől sánczmélyedés, s e sáncz belső oldalából emelkedik ki a várfal, mely kívülről ugyan négy öl magasnak tetszik, belőlről azonban csak félőlnyi magasságú, annyira fel van töltve.

A váron kívül, kapuja közelében, egy kiboltozott türeg merült a hegy oldalába, most azonban be van omolva.

A sánczozat felett hidon jutunk be, délfelőlről.

A vár négyszegletű, egy-egy oldala 100 lépés hosszú lehet. Négyszegletén négy várfok, mindenik hat-hat ágyura készítve.

A vár teréről emeletes nagy épület nyúlik fel, mely az udvart úgy elfoglalja, hogy tőle a várfalig alig marad kereken néhány öl. Ezen épület négyszegű, s közepén egy kis udvart képez. Az épület, természetesen hadi készletek raktára.

E hegycsucsra, melyet maga a természet Brassó paizsául emelt ide, mint hiszik, már a német lovagrend erősséget tett le (1211–25), de csak fából és földből, s mégis e gyenge védbástya is sokszor igénybe vétetett. Mignem Péter, moldovai vajda, Zápolya János alatti betűtési egyikében, 1529. nov. 1-n bevette, szétrombolta. ¹⁾

Pár tized múlva Brassónak ismét megfordult fejében e hegycsucsot használatba venni. Azon viszálykodás, mely Isabella és az ausztriai ház között Erdély felett támadott, a vár helyreállítása eszméjét is felmeríté. A mint I. Ferdinánd rövid erdélyi uralma a csendet megalapítá, 1554-ben, a régi favár helyére kőfalat húzának. ²⁾

Szőrnyű mély kútját 1623-ban ásták, Bethlen Gábor idejében, mélysége 43 öl. S az így helyreállított erőd rendszeren a brassói kereskedelem raktára volt egész addig, míg álladalmivá nem leve.

E vár inkább az utolsó időkben szerepelt. A nemzeti fejedelemiség utolsó perceiben, midőn Caraffának Erdély a hűség- esküt Ausztria részére letette, s a várakat átbocsáták: Brassó polgárai közül, kik fejöket meg nem akarák hajtani, ide vonták magokat, de jött Veteráni s 1688. máj. 26-dikán néhány órai ostrom után a vár magát feladta. ³⁾

¹⁾ Miles, Würgengel 21. ²⁾ Istráni Libr. XV.II. és D. Fundgruben II. 55.
³⁾ Erd. Hist. V. 195.

Pár év mulva Tököly Brassó közelében Oláhországból bett, s az általa meglepett német-magyar serget Zernyestnél szétveré. E csata hírére a brassói parancsnok, gr. Guttenstein alezredes, 1690. aug. 22-ke éjjelén a fellelgvárba vette magát. A városnak megparancsolta, hogy várkapuit zárja be; de a város, közelében látva a győzelmeseket, nem csak semleges maradt, sőt követei által Tökölynek hódolatát jelenté. Tököly egyelőre Daróczit küldé alája, de fel nem adván magát, még csak nem is cerniroztatá, tovább ment. Azonban a fellelgvárbeliek elég merészek voltak, minden a vár körében mozgó kuruczságra reá ágyuzni. E közben a kútból a víz kifogyott: a parancsnok az alatta fekvő kútakból tölteté meg. Mignem Lajos, badeni herczeg, s a vele volt 8—10 ezred lovasság bejött, s Tököly itt oct. 11-kén elhúzódott, mire a herczeg oct. 24-én ide érkezett. S a fellelgvár az ostromállapotból felszabadult. ¹⁾

A 48-ki forradalomban is igénybe vették, később a magyarok kezére került. Midőn a muszkák, 1849. jun. 18—19-kén a Tömösön tartott csata után, betörték, a brassói forradalmi helyőrség hirtelenében belefutott, oltalmat kísértett: de jun. 20-dikán ágyuztatni kezdék, s egy napi ostrom után, mire felkérték, feladák.

Kolozsvár fellelgvára.

Hol Kolozsvár fekszik, a Szamos folyását két hegykar kíséri. Ezen hegykarok közül a balfelől levőn, a Szamos és Nádos összefolyása által képzett hegyfokon épült Kolozsvár fellelgvára.

A város felőli oldala oly meredek, hogy lépcsőzet segítségével juthatni fel. Szekérútja a hegyet megkerüli.

Kőfal körülie nincs; földhányás és nagyszertű sánczozat teszi erősségét. Jókora tér vagyon felfogva; néhány lakházat s több rakhelytől szolgáló épületet foglal magában.

Kútja igen mély, s úgy tartják, hogy az alatta folyó Szamosból venné vizét. S szeretik beszélni, hogy a belevetett kácsa a Szamosban fogna kibukkanni.

E ponton a régiebb időkben szőlő volt, az osztrákházi ura-

¹⁾ Fundgruben II. 246—59. l.

lom kezdetén, gr. Steinville, főhadi parancsnok kezdé építtetni, 1715-ben. ¹⁾ Mint egyik emlékirónk feljegyzé, már 1714-ben megjelent volt egy Murando nevű építész, felvette a helyet; kimondá, hogy kaszármát kívánnak oda építtetni, s erre a várostól 5000 frt segélyt kívánt; a segély bár meg lön tagadva, azért 1715. máj. 30-án, áldozó csötörtükön, ünnepélyek közt az ásatáshoz hozzá fogtak. ²⁾ Az építés egyelőre félbeszakadt ugyan, de gr. Wirmond 1721—23-ban teljesen végrehajtata.

Azóta őrség van benne, s az alatta fekvő pallót, ma is németek pallójának nevezik. 1861-ben a városra nézőleg néhány ágyura való redoutteot hányattak.

---

¹⁾ Pethő Gergely kronikája, folytatja gr. Kálnoki Sám. 98. ²⁾ Szakál Ferencz naplója 46. l.

3) Lovagvárak és családi kastélyok.

Előzmény.

Volt egy idő e haza felett, midőn alig nézhetett szét a honfi, hogy tekintete várral ne találkozott volna. A folyamok felett elvonuló hegylánczok csucsait, mindenfelé lovagvárak koronázták, a falvakból erődített kastélyok emelkedtek.

Ma többnyire romban hevernek; a csigautakat, melyeken a lovagvárakba fel s alá járt a harczos dalia, százados erdő nőtte be.

Külföldön a hegycsúcsokon mindenfelé jól conservált romok, melyek a keblet inkább büszkeséggel töltik el. A mi romjaink igazi romok. Ha vizsgálatukra kiszállunk, mintha temetőben járnánk, egyszerre fáj a honfi kebelnek a múlt és jelen. Mit a Básta kora és a török még megkimélt, mit azok szét nem dúlának: szerteromboltuk s romboljuk kövéért mimagunk, mintha még romot se akarnánk hagyni utódainkra.

Pedig lerombolni e romokat, annyit tesz, mint szétlulni őseink szent emlékeit: minden várrom ledúlése, a honszerelem egy-egy kihalt dobbanása.

Maholnap eljön Európa miveltőbb utazója, nyelvünkön érteni nem fog, csak átkocsizik a hazán, tekintete nem lesz min megnyugodjék, nem lesz, mi figyelmét magára vonja: s azt hiszi, hogy annyit szenvedett nemzetünknek történelmi multja se volt.

Holott alig van várrom, s a romokon egy szegletkő, mely történet, szóhagyomány vagy népregétől ne volna megszentelve. A mint ezeket szerteduljuk, tűzbe dobtuk a nemzeti kegyelet, a traditiók Sybilla könyveit.

A) Lovagvárak.

A középkor a várak fénykora.

E korban a nép és polgárság kevés súlylyal birt. Két rend képezte sajátlag az államot: a lovagrend és a szerzetesek rendje.

A lovagok várakat, a szerzetesek erődített monostorokat, s bele templomokat építettek. A nevezetesebb építészeti emlékeket e két rend után örököltük.

A lovagkor sasfészkeket égbe emelkedő hegyormokon, szabad légkörben raká le. A mint a harezias szellem hanyatlott, a szerint szálltak a várak mind közelebb a völgyhez. S ma szinte jogosan mondja a költő, hogy „az utód, őse saslakára, szédeleg, ha néha felpillant.”

Nagy részének építési kora ismeretlen. Sz. István már biztosokat küld ki, hogy a közlegő rablók elöl a népet városokba és várakba tereljék. ¹⁾ III. Endre Gyula-Fejérvártt gytlést tartván, 1291. mart. 8-ról mint végzést adja ki, hogy az oly várakat, melyeket egyes hatalmaskodók foglaltak el, visszavegyék. ²⁾ E szerint már az első századokban voltak ily váraink.

Ugy látszik, egyelőre a várak építése semmi korlát alá nem volt vetve. De a várurak féktelenségre, rablásra adák magokat. Már III. Endre alatt az említett gytlésen meghatározzák, hogy az oly várak és tornyok, melyek a nép ártalmára vannak, rontassanak le; ugyancsak e király alatt, az első Rákos-mezei gytlésen, 1298-ban, a felgytlt középrennd a rabló lovagok ellen keményen kikelt, s végzéssé emelé, hogy ezen tul királyi engedély nélkül senki várat ne épithesscn. ³⁾

Azért a várakból hatalmaskodás tovább folyt. A várurak a kisebb birtokosok jószágait elfoglalák, a népet mintegy meghódíták, uradalmakat alkottak, sőt a kormánynak is ellenszegültek. Miért is, mint látni fogjuk, e várak egy része királyi parancs következtében omlott porba.

A váruradalmak falvait már a királyok kezdik eladományozni; a nagyuradalmak felaprózása czélba vétetett; mignem a

¹⁾ Bonfin, Dec. II. Libr. 1. ²⁾ Fejér, Cod. dipl. VI I. 118,

³⁾ Erd. Tört. I. 150. Uj magy. muz. 1854. 46—47. l.

fejedelmi kor s főleg a XVII. század meglehetősen feldarabolá. S ez által e várak jelentősége alászállt.

Mint látni fogjuk, e várak hegyen, s nagy része a Maros partján feküdt.

Dezső vára, Nagy-Almásnál.

Kolozsvártól északnyugotra esik, az Almás balpartján.

Hegy élén feküdt. Az ut a hegyet épen a vár alatt metszette keresztül. Most csak nyugoti szeglete áll, azért szebb romjaink közé tartozik. Mi fennáll, az a felső vár egyik bástyája volt; mert mint kivehetni, egy felső s egy alsó várból áll, melyeket egyébaránt egy kőfal övedzett.

A felső vár 50 lépés hosszú s 40 széles, az alsó valamivel terjedelmesebb. Az alsó egészen le van bontva; a felsőben a torony mellett még több szoborész, s benne kormos kerek kémények látszanak.

Romjait 1808-ban hordták le lóiskolának Nagy-Almásra. S tán semmi sem marad fenn, ha a megye be nem tiltja. A lóiskola, mi belőle épült, a gróf Csáki udvarában áll: homlokán G. W. S. G. B. R. 1808. áll. Festőileg feküdt egy porondkő sziklacsucs tetején. Kanyargó csigaut vezetett hozzá.

E várban a XV. században várnagyokat látunk: mint várnagyot említik benne 1461-ben Szenkirályi Jánost, 1475-ben Ecselő Tamást. ¹⁾

Ez idő után II. Ulászló Battyáni Benedeknek adományozta; Battyáni csere útján Sómi Józsnak adta, ki a XVI. század elején szerepelt; ennek fia, Gáspár, kinek leányát Balassa Imre vette nőül, s e jogon kapá e várat. ²⁾

Zápolya Majláth István vajdája mellé 1538-ban még egy vajdát állított, honti főispán Balassa Imrét, Almás urát. Azonban a két vajda Zápolya ellen pártot üt, a király Erdélybe jött, s 1540 tavaszán Balassa várait ostrom alá véteté. Almás alá Török Bálint és Petrovics jött, ostrom alá veték: mire Zsombori Mihály feladta, de azért a vár feldulatott, ³⁾ s királyi várrá tétetett.

¹⁾ Kolozsmon. Conv. Transumptumai XI. 1057, X. 246. ²⁾ Istvánfi 147.

³⁾ Mindszenti naplója. Erdély Tört. Tára I. 14.

Isabella királyné következőn trónra, mire Castaldo tábornok bejött, hogy lemondassa, 1551-ben utjában Almást ostrom alá veszi; mire látja, hogy meghajolni nem akar, utját tovább folytatta Kolozsvárnak; de bekövetkezvén Isabella lemondása, e várat is feladatá. ¹⁾

1602. jan. Básta Báthori Zsigmond ellen jövéen, e vár alatt haladva, ostrom alá vette. Az őrség magát feltételek mellett feladá, de azért felkonczoltatának. Mint a hagyomány mondja, egy leány a feladni akarás perczében a felső várból az alatta fekvő alsó vár kútjába aláugorva végzé életét. ²⁾

1658 szeptemberében a II. Rákóczi Györgyöt trónából kivetni beküldött tatár khán táborá egy részét erre fordítja, a Szilágynak. A vár az utat, melyen jöttek dominálta. Felkérlik az őrséget, engedjék őket békével tovább vonulni, s fogadják, hogy semmi bántódásuk nem lesz. A várbeliek beleegyeztek, de mikor közel értek, a hitetlen tatárok a várat körülvették, a kaput bevágták. Az őrség az alsó várban látva az ellenséget, magát hitre feladá; de azért rablánczra fűték, a várat pedig felgyújták. ³⁾

A vártól délre egy vadaskert őraka áll, mely kertnek vadai a forradalom zavarát felhasználva, szétfutának. Nem messze tőle egy emlékkő fejezlik: alatta gr. Wass Samu, a romboló fekszik nejével, gr. Bethlen Rózával.

Az egeresi várkastély.

Egeres Kolozsvártól mintegy 5 órára fekszik, a Nádos partján. Századunkig posta és szekérut ment rajta keresztül, minek a gyөрvásárhelyi hegy járhatóvá tétele vetett véget.

Benn a falu közepén, a Nádos és egy kis patak felszige-tében fekszik Egeres várkastélya. Hajdan, mikor Lapupatak, Árgyos, Dank, Forgácskút és Töttelke egyttvé tartozott, középpontjuk itt vala. A kis dombon, melyre emelteték, az emeletes, négyszegben körül folyó bástyás épület még mind fennáll, öt szobáját maig is lakják, míg a többi át van már adva az enyészetnek, annyira, hogy néhol a fedél is hiányzik. Homlokzatának hossza 60 lépés.

¹⁾ Erd. Tört. III. 56. 65, 114.

²⁾ Erd. Tört. IV. 127. ³⁾ Szalárdi kronik. 394—95. l.

Mikor épült, s ki építteté, azt nem bírjuk megmondani. Minden világosságot e tárgyra a felirat ad, mi kapuja homlokán kőbe vésve, következőleg hangzik:

ANNO DONI MILESIMO QUINGENTESIMO SEPTUAGESIMO SECUNDO.

FORTUNA VIRTUTEM SUPERANS. OMNE DURUM PACIENTIA FRANGO. SEPE LESA PACIENTIA FIT FUROR. REBUS IN ADVERSIS PACIENTIA PROBATUR.

E feliratokat a közepén oda illesztett czimer szakítá meg; mi azonban ma már nem létezik. E czimer körül néhány jelentéktelen szó.

A kastély északi szárnyába lépcsőzet vezet fel, e lépcsőzet homlokán még maradt fenn egy feliratos kő. Felső felén ott vannak a Báthori czimer sárkányfogai; mellette kétfelől B. I. Alább latin életbölcseleti elvekre vonatkozó versek olvashatók.

A Miczbán-féle ismeretes regét, mely szerint, a IV. Béla által jószágokkal megajándékozott Miczbánnak egyszerre hét fia született, s azokat neje szegyenletében egyen kívül eldobá, s Miczbán megtudván, titokban felnevelteté, s úgy állítá neje elé:¹⁾ Erdélyben e kastélyhoz szeretik kötni, melyre egy a templomban bevakolt feliratos kő nyújtá az alapot, mint a mely Bocskai Gábor epitaphiumát tartalmazza, s ez epitaphium Bocskait a Miczbán családból származtatván, az avval kapcsolatos regét is említi.²⁾

Kik bírták e kastélyt, a történetészet nem igen kísérte figyelemmel. I. Lajos király egy oklevelében, 1360-ban, mint a kolozsmonostori apátság egyik fiók monostora tűnik fel; s e szerint a Benedek-rend birta. Az egyházi javak világiakká tétele után Bocskai István kezében látjuk, kit e kastély birtokába 1596. febr. 2-án statuáltak.³⁾ Végrendeletében Bánfi László s a Haller fiaknak hagyományozta.⁴⁾

¹⁾ Wolf de Bethlen VI. 328—9. ki azt Borostyánra teszi Magyarhonban.

²⁾ L. e feliratot Hetilap 1853-ki folyam 32. sz. Kövári, Tört. Regék 136.

³⁾ Antonii Bartalis, Notitia Parochiae Jegenyiensis. 14. W. de Bethlen VI. 102. ⁴⁾ Testamentaria dispositio princ. Stephani Bocskai sibi. 1606, Rumynál II, 328. l.

A drági várkastély.

Kolozsvártól északra, néhány órára fekszik Drág, s a faluban szelid magaslaton a drági kastély, mely ülös köfállal egészen körül van építve, s bástyákkal van ellátva. Épebb kastélyaink egyike.

Hajdan kis uradalom feje, melyhez még a XVII. században Komlóujfalu, Adalin faluk, Mikó és Ujtelek puszták tartoztak. Mátyás király alatt a Drági család bírta, melynek két tagja 1467-ben Mátyás ellen lázadt volt. ¹⁾

A XVI. század közepén a Kamuti családra jött, mennyiben az Erdélybe származott Kamuti Balázs, nőtül vette Szentgyörgyi Erzsébetet, ki kezével e kastélyt is hozá. ²⁾

Azonban e család nem soká bírhatá, mert a negyedizben kihalt. Kamuti Katát Serédi István, krasznai főispán vevén el nejül, Serédi a Kamutiaiak közlegő kihalása esetére 1651. mart. 9-én magának és nejének adományoztatá. ³⁾

Ma a b. Wesselényi család birtoka. B. Wesselényi Ferencz lakja.

A bethleni vár.

Ha Bethlenben, a Bethlen család ez ős fészkébe lépünk, ki volna az, kinek eszébe ne jutna Bánfi Dénes tragoediája, s ne keresné a várt, hol I. Apafi sógorát, mert osztrák érzelmét nem titkolhatá, 1674-ben lefejeztette.

Ott áll a várhely, köfala többé nincs, csak alapjának itt-ott kiálló romja, viztartójának oválmélyedése jelöli a helyet, hol a sokemlékü vár összedült.

Az épület, hová I. Apafi Bánfi Dénest, 1674-ben bezáratá; a szoba, melyben Csáki László, mint az ország végzése végrehajtója, dec. 18-ka éjjelén felkölté, s az ébredésnél ájulásba esett nejét a szerencsétlen férfi nyugodtan megcsókolá; a sötét falak, hol reá vérpad és pallas várt, hol feje három csapásban elbukott: mindezek helyét most nyomorult kunyhók foglalják el.

¹⁾ Erd. Tört. II. 97. ²⁾ Hodor K. Dobokamegye. 12. ³⁾ Jos. Kemény, App. Dipl. XVIII.

Csak a kapu helyét, hová a kegyelmet hozó hírnök néhány percz mulva megérkezett, ismerhetni még.

A vár Besztercze és Dézs között feküdt, a Nagy-Szamos által képezett völgy síkságán, a folyam balpartján; mint ilyen igen festői lehetett, s e völgy közlekedését szépen dominálta. Egyfelől a Szamos vize mosta, más oldalait mély árkába vezetett viz fogta körül. Alakja tojásdad, négy felén négy bástya; belső részét egész kereken folyosók köték egybe. Nem volt nagy, mint sáncz maradványaiból kivehetni, egész kerülete mintegy 200 lépés lehetett, de körül levén építve, kápolnával ellátva, a vár urainak kényelmes lakul, s harc idején biztos menhelyül szolgált, bár az ágyu ostromát hosszasan nem bírta.

Uradalomnak volt középpontja, melyhez 1632-ben Bethlen, Nagy- és Kis-Kájon, Dögmező, Alsó- és Felső-Körtvélyes, Belegalja(?) Licerna(?) egész faluk, s Malomon és Fügén jószágrészek tartoztak. ¹⁾

E várat, az 1437-ki jobbáglázzadás ötletéből, Bethlen Gergely építteté, ki erre az engedélylevelet Albert királytól 1438-ban vette. ²⁾ Bethlen Gergelynek két fia volt, Bernád és Miklós, de fia egyiknek sem levén, Miklós leánya, Bethlen Erzsébet kezével, mind a mellett, hogy fiúagat illető jóság volt, pénzbeli követlések alapján, 1493-ban Patócsi Miklós birtokába esett, ki azt Boldizsár és Ferencz fiaira hagyta; ³⁾ ez uton birták a Patócsiak egészen a Békes Gáspár bukásáig, melyben ők is részesek levén, tőlök 1575-ben elkoboztatott; ugy adományozá Báthori István unokaöcsésének, Báthori Boldizsárnak; kinek 1594-ben történt bukása után Tahy, majd Csáki István kapá; utána Kendi István; ki 1610-ben kifutván Erdélyből, 1620. jan. 15-én Krisztina leánya utáni veje, Haller Zsigmond nyerte magának; ⁴⁾ majd ez is deficiálván, I. Rákóczi György 1632. nov. 8-kán főudvarmesterének Kékedi Zsigmondnak adományozta; ⁵⁾ Kékedi 1638. jun. 19-én vég hagyományt irt, s azt nejének Barkóczi Annának végrendelte, ugy, hogy annak halálával szálljon Béldi Pálra és Jánosra; ⁶⁾ ez uton jutott hozzá Béldi Pál, mintán a lengyelhoni expeditioért részére jutott tatárabságból 1660-ban haza jött. ⁷⁾

¹⁾ J. Kemény Diplomatar VIII. 21. ²⁾ Kurz, Magazin II. 373. ³⁾ Wolf Bethlen I. 562—3. ⁴⁾ J. Kemény, Diplom. VII. ⁵⁾ Ugyanott VIII. 21. ⁶⁾ Jos. Kemény, Suppl. Dipl. X. 54. Diplomatar VIII. 365, ⁷⁾ Daniel G. és Thaly, Tört. kalászk 108.

Azonban a Bethlenek Béli ellen pert indítottak; s miután Béldi Pál 1679-ben notába esett — a várat a Bethlen család újra kezébe kapá. ¹⁾

Hogy jellemezzük, mennyi és minő viharokat állott ki e kis vár, néhány esetet megemlítünk:

1553-ban Petrovics Péter, az Erdélyből kiszorított Isabella királyné behozatala érdekében forradalmat keltvén fel: midőn ez legyőztetett, Patócsiék székely és magyar urakkal ide vették be magokat; de Dobó, Ferdinánd vajdája, a várat ostrom alá vette; végül is october utolsó napjaiban magokat feladák. ²⁾ A vár Dobó kezébe esett, hiveivel raká meg; s mire Petrovics 1556-ban új forradalmat szervezett, egyelőre e vár is ellentállást kísértett.

1575-ben Békes Gáspár k.sz.-pálnálai csatavesztése után belefutott, de Báthori István fejdelem nyomban követé; mire Békes elhagyta a hont, a vár Báthorinak jul. 12-én megnyílék. ³⁾

1602 elején Básta ostromoltatá, mint a Báthori Zsigmondal tartott Csáki István birtokát. Az akkor özvegyült Csákiné bátorságosabb helyre vonta magát, s várát 200 székelyre bizta. De alig vonatta fel Básta ágyuit, az örség elmehetés feltétele mellett jan. 31-én magát feladta: azonban mihelyt a kapu megnyílt, számukra nem volt kegyelem; a várat pedig lángokba boríták. ⁴⁾ De újra helyreállt.

1662. jan. 22-én Kemény János Nagy-Szölösnél elesvén, hivei egyidőre ide vonták be magokat.

A Rákóczi forradalom kezdetén, 1703. aug. benne német örség levén, mint a forradalom előcsapata Erdély felé nyomult, e várból egy kurucot taraczkkal ellőttek, miért a kuruczok felgyújták. ⁵⁾ 1704-ben Teleki Mihály e várat II. Rákóczi Ferencz részére bevette; ⁶⁾ 1705-ben zsibói csatavesztése után Rákóczi itt pihent meg; ⁷⁾ mire Rabutin kezébe esett; de 1707. jun. 30-kán egy cernirozó csapatnak illetőleg Rákóczinak ismét feladák; ⁸⁾ Rabutin azonban még azon év octoberében visszafoglalta.

¹⁾ Cserei M. Histor. 86. 101. l.

²⁾ Sib. Würgengel 51. Fundgruben I. 53—4. Erd. Tört. III. 138—40.

³⁾ Ugyanott IV. 26. ⁴⁾ Wolf de Bethlen Libr. XI. ⁵⁾ Bethlen Miklós önéletir. II. 305. ⁶⁾ Cserei Histor. 329. ⁷⁾ Ugyanott 355. ⁸⁾ Daniel G. és Thaly, Tört. kalászkok 244—48. Erd. Tört. II. 56. III. 140—48.

Mikor romlott le, nem tudhatni, mint hiszik, 1712-ben még állott.

A paszmosi várkastély.

Paszmos Teke és Besztercze közelében esik. A faluban, magaslaton egy ódon kastély áll, szeszélyes tornyokkal.

Mikor épült, nem bírjuk megmondani. Annyit látunk, hogy több falukkal egyetemben I. Károly 1319-ben Simon mester, megyesi ispánt, mint ősei birtokában megerősíté. ¹⁾ Mátyás király 1464. febr. 12-ről Paszmost, Sajót, Erkedet és Tekét Zóbi Péternek a Besztercze feletti vár várnagyának adományozta. ²⁾

Ma a gr. Teleki család birtoka.

A vécsi vár.

Vécs egyszerű falu, Szász-Régenen felül másfél órára. A falu felett jókora magaslatról festői várkastély néz le az alatta hömpölygő Maros vizére.

Igen szép maradványa a régi időnek, s mint erőd is tekintélyes lehetett. A főépület egy négyszögre beépített várlak, néhol egy, másutt két emeletben, de magassága mindenütt egyenlő, mintegy 9—10 öl magasan. Szegletein bástyák, melyek közül a délkeleti csonka, a többi ép. Az udvar, mit körülvesz, szélire hosszára 9—10 öl. A főépületet 15—30 láb széles, most is pár öl mély sáncz futja körül, melyen még korunkig állt a felvonóhid. A sáncz külső felét kőfal bélelte. E sáncztól néhány ölre egy más kőfal folyta körül, melynek nyomait s két bástyáját most is láthatni.

A várlak fala egy ölnél szélesebb; legrégibb része marosi kő, az ujítások téglából épültek. Szobái azon korhoz meg lehetős nagyok. Fala kívül egészen sima. A délnyugoti bástya alatt ott áll maig is gothives kápolnája; az északnyugoti alatt egy kis fogház; az északkeleti alatt mutatják a kaszatömlőczőt.

Homlokzata, mi délnek néz, a legszebb kilátást adja az alatta 20 ölnyi mélységben zugó Marosra és völgyére. Ott állt

¹⁾ Fejér, Cod. dipl. XI. I. 466. ²⁾ Ugyanott XI. 498.

előtte korunkig egy fedeles kiülő hely, a Kemény János fejedelem szakálszárasztója. E részt mutatja fel a mellékelt rajz.

E várkastélyban az ősidőkből több felirat maradt fenn. A legrégibb ajtója homlokzatán van, goth fractur betűvel, kőbe vágva, mi így hangzik: Ano Dni 1537. Vigilandu(m) est semper. Math. 25. — O q(uam) felix Civitas vel Castrum q(uo)d t(em)-p(or)e pac(is) bellu(m) excogitat. Cice(ro). — E feliratok után évszámmal ellátva az jó, mely a várépület főlakszobája ajtaja felett, nagy latin betűvel, következőkép áll: Francis. Kendi Waywod. Transilv. Siculor. Comes. Anno di 1555. E felirat közepén a sorokat czimer osztja kétfelé, rajta kéz látszik, mely egy nyílveesszöt tart. Felső felén e két betű: F. K. azaz Franciscus Kendi. — Egy későbbi ujtás korából a várépület ablakok homlokain még a következő feliratok látszanak, nagy latin betűvel; a várban benn: Fata inveniunt viam; mit Kendi Ferencz

jelmondatának tartanak, — kívül egy más ablakon: *Vigilantibus subveniunt jura*; továbbá: *Amicitia melior divitiis*.

Ugy látszik, több ujitáson ment át, ezek közé tartozik az 1818-ki; de évszáma egynek sincs megnevezve. Az ujtás leginkább nyugoti és északi oldalán látható. A forradalom előtt két szárnyának első emelete egészen lakható volt; azonban a forradalom nagy részét összerongálta.

Szép uradalomnak volt középpontja, Báthori Kristóf fejedelem 1578-beli adománylevele szerint ez időben Vécs, Kövesd, Levél, Felső-Idecs, Orosz-Idecs, Felfalu, Répafalva, Bátos, Pasmos, Péntek egész falvak s Széplak, Oláh-Idecs és Szász-Disznó részjöszságok tartoznak hozzá. ¹⁾

Mikor épült, semmi adat sem vezet nyomára. II-dik Endre egy adománylevelében 1228-ban már mint várat említi. ²⁾

Hogy a királyok alatt királyi, vajdai vár volt-e, vagy magán birtok, nem mondja a történet. Csak annyit látunk, hogy a nemzeti fejdelmek alatt zászlósurasági vár vala. A hagyomány szerint, Verbőczy István a Tripartitum egy részét itt dolgozta, mi nem lehetetlen, mennyiben ő ezzel 1507-ben bizatott meg s 1514-ben tevé az országgyűlés asztalára, mint Zápolya János erdélyi vajda ítélőmestere. Hogy a mohácsi vész után Zápolya Verbőczynek adományozta volna, hitelesítésre vár; valamint az is, hogy Zápolya ezt töle más javakkal visszaváltván, 1528 tájt szárhegyi Lázár Ferencznek adta; kinek Ferdinándhoz hajlása miatt ugyan csak Zápolya 1529. jul. 22-én pártja két hatalmas támaszának, Ártándi Pál és Balázs testvéreknek adta volna. ³⁾ Ártándiék Gritti által 1532-ben történt kivégeztetések után ki birta, hogyan jött Balassa Imre vajdára, ⁴⁾ s ennek 1540ben történt buktával első bizonyosan ismert tulajdonosára Kendi Ferenczre, Ferdinánd vajdájára, mindez mondom még bővebb felderítésre vár. A hatalmas Kendi Ferencz Isabella királyné visszajövele után itt élt, mire őt, mint gyanust, Isabella 1558. sept. 1-én legyilkoltatá, minek következtében e vár is fiscusra szállott; úgy adományozá Báthori Kristóf fejedelem 1578. jan. 22-kén Kerecsényi Juditnak,

¹⁾ Okl. Fundgraben I. 6.

²⁾ Fejér, Cod. dipl. V. 129.

³⁾ L. gr. Kemény J. jegyzését gr. Lázár család 118. ⁴⁾ L. gr. Kemény J. értekezését Nemz. Társ. 1840. I. 1. sz.

férje, Hagymási Kristóf hű szolgálatáért.¹⁾ Báthori Zs fejdelem nagybátyját Bocskai Istvánt ajándékozá meg vele; ugyancsak ő, mikor 1599. mart. 21-én Báthori Endre javára lemondott a fejdelemségről, Vécset magának adatá, Bocskait pedig a dévai várral akarák kárpótolni;²⁾ Báthori Zs. lemondása után kevés ideig itt lakott, innen ment Lengyelországba.³⁾ — Bocskai István 1606. dec. 17-én tett végrendeleténél fogva Bocskai Miklósnak hagyta,⁴⁾ Rákóczi György 1607. június 25-dikén Bornemisza Boldizsárnak adta;⁵⁾ Bocskai Miklós pert indított ellene, mit azonban 1610. sept. 29-én a megyesi gyűlésen, mert a fejedelmet elismerni nem akarta, elvesztette, s a várat tőle elvették.⁶⁾ Erre Wesselényi István kapta; kinek fia István nem látván megtarthatónak, a hatalmasabb Rákóczi Györgynek adta el; de azért Bethlen Gábor fejdelem kezére került, ki Bethlen Péternek véghagyományozá; mire I. Rákóczi György 1631. aug. 16-n új adománylevelet adott ki, de néhány faluja markába szakadt.⁷⁾ Bethlen Péter 1634-ben nejének Ilyésházi Katának legálta;⁸⁾ mibe I. Rákóczi Gy. 1647. máj. 31-én a nő életéig beleegyezett;⁹⁾ ennek kihaltával I. Rákóczi 1648-ban a hozzátartozott faluk közül ötöt, úgymint: Levél, Felső-Idecs, Kövesd, Orosz-Idecs, Felső-Répafalva falukat Kemény János- és neje Kállai Zsuzsánnának véghagyományozá, miről II. Rákóczi Gy. azon év nov. 28-án adománylevelet adott ki¹⁰⁾ — úgy, hogy birja fimaradékuk s ezek kihaltával szálljon a leányágra. E jogon birja most a b. Kemény család, s lakja Tordamegye főispána, b. Kemény György.

A szentdemeteri várkastély.

Szentdemeter a K.-Küküllő balpartján, Vásárhely irányában esik. E birtokot Zsigmond király 1436-ban Kemény Lőrincznek adományozta: de bátyjával, Detrével együtt, magtalanul halván el, a fiscusra visszaszállt.¹¹⁾

¹⁾ Okl. Fundgruben I. 6. ²⁾ Erd. Tört. IV. 84. 87. ³⁾ Borsos Tamás, Erd. Tört. Tára II. 23. ⁴⁾ Romy monumenta II. 315.

⁵⁾ J. Kemény, Suppl. Dipl. XV. ⁶⁾ A 4. art.

⁷⁾ J. Kemény, Dipl. VII. 529. ⁸⁾ Ugyanott VIII. 261. ⁹⁾ Ugyanott XVIII.

¹⁰⁾ J. Kemény, App. Dipl. XVIII. Kemény J. önéletirata 488.

¹¹⁾ Oklevél a Tud. gyűjteményben 1830. IV. 21.

Egy a folyam völgyére nyuló hegyfokon, öreg fák mögött áll festőileg a kastély, mely három oldalán emeletes épületekben, negyediken várfalában bírja erősségét. Két bástyája most is épen áll, épületei és lakházak.

Építéséről csak a rege szól. Szerinte Balassi és Nyujtódi, két népszarló kezdé építeni. ¹⁾ De belefáradtak, s az ördögnek adták el magokat, csakhogy azt, mit ők elkezdettek, bevégezze. Az fel is építé a kastélyt, de fizetés fejében Balassiékkel akkora árkot szántat, hogy ma is látszik, s a nép Balassi- vagy ördög árkanak nevezi. ²⁾

Egy más szóhagyomány szerint csakugyan Balassi építteti a keze alatti székelyekkel, mint csapatvezér; s mire a kastély megvolt, s a népnek törvény szerint fel kelle hadra kelnie: alattomban arra ösztönzé, hogy ne keljenek fel. Ekkor fordult, a fejedelemnél bepanaszlá őket, s jobbágyaivá tétette mint engedelkeneket.

Annyi történetileg igaz, hogy 1509-ben Szentdemetert Nyujtódi György birta, ³⁾ valamint az is áll, hogy 1583. nov. 5-kén e kastély ura szintén Nyujtódi György. ⁴⁾ A Balassiak később bírák, mit mutat Báthori Gábor fejedelemnek egy 1609. jul. 20-n kelt levele, melyben e kastélyt véczkei Balassi Ferencz- és fiainak adományozza. ⁵⁾ Balassi Ferencz nejének, harinai Farkas Krisztinának hagyományozá, mit Bethlen Gábor fejedelem megerősített. Balassi Ferencz leányát Erzsébetet Gyulafi László vette el, ugy lett Gyulafi birtokká. Ennek fiát, Lászlót, Leopold császár gróffá tette; unokája, László pedig ndvarhelyi főkirálybíró 1725. aug. 20-án itt tartá menyegzőjét Haller Évával. ⁶⁾ Ezek gyermekéről mondja a nép, hogy mint egyetlen fiórököst, felbérelt dajkája az északi ablakból kiejtette. Mire aztán Eszterháziak, Révaiak kezén át gr. Traunnéra jött; kitől 1845 tájt gr. Toldalagi Ferencz megvásárolta.

1660-ban e kastély szomoru látványnak volt tanuja. Gyalakuti Lázár György, Barcsai fejedelem eszes tanácsosa, Kemény

¹⁾ Egy Nyujtódi Gergely 1529-ben a székelyek vezére. (Kulcsár-féle székely kronika 9. 35.) ²⁾ Kövári, Tört. Regék 193—95.

³⁾ Kemény, Notit. Cap. Alb. I. 225. ⁴⁾ Báthori Zsig. Liber Reg. I. 249.

⁵⁾ 6. Liber Regius Gabr. Báthori Cap. Alb. fol. 271. ⁶⁾ Mikola, Histor. Genealogico-Transilvanica 23—25. l.

János elől ide futott Gyulafinéhoz, de Kis András, csapatvezér a kastély alá jött, Lázárt belőle kivette: s helyben felkonczoltatá.¹⁾

Toroczkó vára.

Toroczkó Erdély leghíresebb vasbányászati helyei egyike. A nyugoti havasok aljában esik. Mellette, mintegy ráborulólág, magas sziklahegy emelkedik, a Székelykő, rajta az ősidőnek hatalmas vára volt, mit legrégibb okleveleink Castrum Turockon név alatt emlegetnek.

A vár sziklafokon állott, melynek nyugoti oldala mászhatlan meredek, miért is mint a várnyomok mutatják, csak keleti oldala volt falazva. Helyét fű nőtte be, csupán kapufele jeleli még; s egy lejáró üreg nyomai látszanak, mely a sziklahegy oldalán Toroczkó felé vezetett ki.

E vár fénykora a XIII. századra esik, s az 1284-ki tatárjáráskor mint oly vár jön elő, melyet a tatárok viltak, s mely alatt a kézdi székelyek, kik V. István alatt (1270—72) e vár alatt elterülő térségre telepedtek vala, a tatárokat megtámadták, megverték, s mintegy ezer embert szabadítottak ki kezeikből, miért aztán IV. Lászlótól 1289-ben Aranyosszéket állandó lakásul kapák.²⁾

Ezen okmányilag világos tény később azon hozzáadást nyerte, hogy a fennemlített tatárjárás alkalmával Toroczkai Venczel alvajda szorult ide családjával, s a tatárok körülölvén, a várat tüzes nyíllal ostromolák:³⁾ mire a szomszéd székelyek feljöttek és megszabadíták; miért is e várat a székelyekkel közös birtokra bocsátá.⁴⁾

Hogy Toroczkai Venczel ez időben alvajda volt, fel van derítve;⁵⁾ hogy e vár ez időben részint családi, részint királyi vár, mutatja az adománylevél azon passusa, hol az adományozott falvak közt e várat is adományozván, azt mondja, hogy szintén e várat is adja, mely egyébaránt „közös az ottani birtokosokkal.“ E szerint, hogy a Toroczkai család birtoka volt, s hogy a család az aranyosszékiekkel megosztá, igen hihető.

¹⁾ Joanca Bethlen 208. Gr. Lázár család 60—78.

²⁾ Székely nemz. constitutioi 8. Erd. Tört. I. 143—48. ³⁾ Mikola, Hist. Geneologia 33. ⁴⁾ Szeredai, Notit. Cap. Alb. 29. Fejér, Cod. dipl. VI. I. 150. Nemz. Társ. 1832. I. 400. 407. ⁵⁾ Fejér, Cod. dipl. VIII. II. 804.

E várról később semmi emlékezet. Azonban jónak látjuk megemlíteni, miszerint a Mátyás király elleni Veres Benedek-féle lázzadásban Toroczkai Ilyés is részt vett; s valószínű, hogy miként a többi, úgy őt is notázzák: annyival inkább, mert ez idő után a toroczkói uradalom Csupor Miklós vajda kezére jött, ki nek kihaltán 1473. mart. 13-án Mátyás király butyini Kis János és klopsiti Horváth Jánosnak adományozta; minek azonban Toroczkai László és fia Ferencz, s László testvére Ferencz ellene mondtak, s később reá új adománylevelet vettek. ¹⁾

Hogy mikor pusztult el, semmi adat sem jeleli.

A toroczkó-szentgyörgyi vár.

Toroczkó-Szentgyörgy romja, sziklás hegyoldalról néz le az alatta terülő falura.

Oly nagyszertű, oly ép, hogy egy részén úgy látszik, mint ha csak fedele hiányzanék.

Mint állítják Toroczkai Venczel alvajda építtette, még pedig azonnal, hogy a Toroczkó feletti várból a székelyek megszabadíták. S csakugyan, a várral szemben egy kútát ma is vajda kútjának, egy mást Loránd kútjának neveznek.

¹⁾ Kolosmon. Con. Trans. XII. 41.

Ez idő óta a Toroczkai család ősfészke volt. A XVI. század elejéről tudni akarják, hogy a nép birtokosa, T. Ferencz ellen fellázadt, a várat ostrommal bevette és leégette. Azonban ismét felépült. Alkalmasint töle maradt a családra a kokusdió kehely, melyet ezüstbe foglaltan a család, mint ereklyét tart, melynek egyik oldalán írva van: Sub tempore Joannis Zápolya; a más felén négy szív, s e felirat: a ki tizenkét ilyenvel megiszik, megrészezsik. Mely felirat magyarázatára elég megemlítettünk, hogy a kehely félkupás.

Később itt sajátságos esemény folyt le. Bocskai magyarhoni győzelmei után Erdély felé nyomult. 1605 első napjaiban Hoffchirch osztrák tiszt azt veszi fejébe, hogy ő, ha egy Básta-féle csapattal elébe megy, Erdélyt Bocskai ellen felköltheti. Megindul tehát Déváról, eljő Tordaig: mindenfelé irogat, sehonnan sem gyűl népe. Tordáról megtér, felmegy Szentgyörgyre, ott Toroczkai Istvánné udvarába betül, s farsang levén, lakomához kezd. A nép a hivatlan vendégeket nem tűrheté tovább: összegyűlt, rácsapott, s a félszázadra olvadt csapatját elfogta. Az eddigi tréfa komolylyá változott. Lekisérték őket Enyedre, de nem vevék át, visszahozák; azonban utközben bősziúságuk elragadta, hogy mindnyájokat leölék. ¹⁾

A Rákóczi forradalomban a havasi nép e várat ismét megrohanta, kiprédálta.

A hagyomány szerint égés következtében lett pusztává, de hogy mikor, nem tudjuk. Hogy Toroczkóvölgyét a mult században többször felégeték az oláhok, a fel van jegyezve. ²⁾

A szentgyörgyi határon két kápolnának van maradványa. Egyikből bejárás látszik a föld alá: úgy tartják, e várral lett volna összeköttetésben.

Diód vára.

Honnan egy hegyi patak vágat Tövisre be, a nyugoti havasok aljában fekszik Diód, s felette állott hajdanában a vár, melyet egy szabadsághős emelt, s azon szerencsétlensége volt,

¹⁾ Wolf de Bethlen, Hist. VI. 221—24. ²⁾ Erd. Tört. VI. 68. 102. 148.
14*

hogy folyvást a szabadság ellen pártoskodók fészke legyen, míg a szép vár áldozatul nem esett.

Ugy tartják, hogy Hunyadi János vajda építtette, minek akkor 1445 tájára kell esnie. ¹⁾ Annyi bizonyos, hogy 1467-ben dengelegi Pongrácz János tulajdona, ki ez évben másodszor neveztetett vajdává. ²⁾ Bejövén az, hogy a két oláhországi vajdák Erdélyben hűségükért várakat kapjanak, e várat Ulászló király Tarczai Jánostól Onodvárával magához cserélvén, Radul oláhországi vajdának adta. De nem soká birhaták, mert 1538-ban honti főispán Balassa Imre birtokába látjuk, kit Zápolya ez évben második vajdává nevezett. ³⁾

Majláth István s Balassa Imre egyszerre viselék Zápolya alatt Erdély vajdaságát. Külső bujtogatások következtében pártot ütöttek: de megértvén Zápolya, Budáról Erdélybe sietett; mire beért, már a vajdák a királyi sergek elől Fogarasba futottak, s Diódot Petrovics Péter már bevétette volt. ⁴⁾ Balassa erre erdélyi várait elvesztette, később szegénységre jutott, Diód álladalmivá lőn: így történt aztán, hogy a midőn 1550-ben Isabella az ellene működő Martinuzzi ellen a törököket behitta, a zavarok közt a királyné octoberben Diódvárába vonta el magát. ⁵⁾ Bekövetkezvén Isabella lemondása, a mint Erdély Ferdinánd alá ment, a Balassák újra kézre kapák, Balassa Menyhért tulajdona lett, s Isabella 1556-ban történt visszatérte után is övé maradt 1562-ig midőn, mint János Zs. fővezére Detrekő váráért Ferdinándhoz pártolt. Erre János Zs. Balassa erdélyi várait ostrom alá vétette: Diód ostroma jan. 19-n kezdődött, ⁶⁾ mire Horváth Boldizsár, Nagy Ágoston s Szegedi Miklós febr. 2-kán, szabad elmehetés feltétele alatt feladák. Mit János Zs. azonnal földig rontatott. ⁷⁾

Igy leve rommá. Most a kis hegy, melyen állott, szőlővel van beültetve, helyét, mely a Wass család birtoka, csak összeomlott kövek jelelik, mely még mind terméketlen. A várdomb oldalán egy alagutszerű nyílás, mely tán a mai Miksa-udvarba vezetett, mi akkor a várral összefüggésben volt, s hol szintén régi építkezések mutatkoznak.

¹⁾ Pray, Epist. Procerum. III. 169. ²⁾ Fejér, Cod. dipl. XI. I. 500. ³⁾ Istvánfi Libr. XIII. 147. ⁴⁾ Ugyanott. ⁵⁾ Fundgruben I. 41. ⁶⁾ Okl. Új M. Mus. 1854. IX. 205. ⁷⁾ W. Bethlen II. 10. Miles 82. Pray, Epist. III. 160. Erdély Tört. II. 98. III. 56. 65. 109. 169.

A Kecskés-vár, Boros-Bocsárdnál.

A kecskekői vár Boros-Bocsárd felett, szintén a Maros jobb partján fekszik, Fejérvár és Tüvis között. Itt a nyugoti havasok egyik előfoka messzi ellátszó hegycsucsot képez, ezen volt a vár, melyet régi okleveleink „Castrum Kecskés“ néven neveznek.

A sziklacsucra szirtbe vágott lépcsőzet vezetett; aljában gyönyörű forrás; tetején a vár alapja még több helyt ölnyi magasan látszik. A rege szerint, a világhírtű Tündér Ilona vára volt: itt folyt le a költői szépségekkel teljes Argyrus históriája, melyet másutt közöltem. ¹⁾

Annai bizonyos, hogy legrégibb váraink egyike. Történeti nyomozások után, már 1272-ben királyi vár, s reá kolostort szándékoztak építeni, mire Kún László király Tordáról évenkénti 800 darab söt adományoz. ²⁾ Hogy később erőd, s 1313-ban István nevű várnagy van benne: arra adataink vannak. ³⁾ 1403-ban somkerekai Erdélyi Antalnak Zsigmond király e várért cserébe Harinát, Bilakot és Neczet adta; 1469-ben Csopor Miklós, erdélyi vajda bírta a hozzátartozó falvakkal együtt. ⁴⁾

Később rablók tanyájává vált vala, honnan főleg a püspökség és káptalan javait zsákmányolák, minek következtében Mátyás király 1484-ben Báthori István vajdához rendeletet bocsátott ki, hogy a várnagyot tegye le, az őrséget tüzze ki, mert e vár nem a környék dulására, hanem védelmére épült. ⁵⁾ De úgy látszik még sem szüntek meg, miért aztán 1512-ben II. Ulászló király parancsa következtében lerontaték. ⁶⁾

Romjai 1603-ban még oly karban valának, hogy Básta katonái ellen rajta többen menhelyet kerestek, s megkísérték magokat oltalmazni; de végül is a meredek hegyen lehányták őket. ⁷⁾

Meredek oldalán gyenge ellenséget kövel is vissza lehetne seperni. A hegy, aljától csucsáig egy órai utat tesz.

A gáldi várkastély.

Gáld a Maros jobb partján, Fejérvár közelében esik. Várkastélya a magaslatról, melyen ma is lakható állapotban van,

¹⁾ Lásd Kövári, Tört. Regék 36—63. l.

²⁾ Okl. Nemz. Társ. 1830. 370. ³⁾ Szeredai, Series Ep. 105. ⁴⁾ Nyelvmívelő társaság munkái I. 154. ⁵⁾ Okl. Nemz. Társ. 1830. 377. ⁶⁾ Schuller, Archiv. L. 62. l. ⁷⁾ Erd. Tört. IV. 136,

festőileg néz le a Maros partlapályára s az alatta vonuló országútra.

A szentimrei tér, melyen Hunyadi győzelmet vett a törökökön, s hol a vár ura, a hős Kemény Simon elesett — alatta fekszik.

A török elfoglalván Oláhországot, Erdélyt is elszándékozott vala foglalni. Mezet bég alatt török tábor lepte el hazánkat, Hunyadi János mint erdélyi vajda Sz.-Imrénél elébe állt, de csatát vesztett. Azonban az erdélyiek összeszedték magokat, s ötöd napra Sz.-Imrénél ismét csatát ajánltak. Meghozák a hirt, hogy a bég leirván Hunyadi külsőjét, fegyverzetét, azon parancsot adta ki, hogy sergének egyéb feladata nem lesz, mint a vajdát élve vagy halva kézre keríteni. A közaggodalom közepette egy férfi lép elő, büszkének nevezvén magát azon hasonlatra, mely közte s Hunyadi közt van, a haza nevében felkéré, adja át lovát, fegyverét, hogy képviselje. A csata megkezdődött. Kemény Simon ¹⁾ mint Hunyadi, elbukott. A hazafias önfeláldozás megtermé ohajtott gyümölcsét. Midőn Mezet bég a győzelmet már kezében látta, Hunyadi előlépett s oroszlányi bátorságának egész erejével a török seregre rontott. És a magyar sereg — melyről Mezet is elmondhatta volna, mit Tigranes Lucullus sergéről mondott, mikép követségnek nagy, de ellenségnek kevés — 20,000 török kiöntött vérén boszulta meg Kemény Simon s a vele elhullott 3000 magyar hős halálát. A győzelem teljes lőn. Mezet bég és fia is csatatéren maradt.

Kemény Simon, a csata Codrusa itt e kastély kapuja előtti sirboltban alussza álmát. ²⁾

A mint a kastélyból kijövünk, jobbra egy kápolna romja van, alatta egy sirbolt, melyet b. Kemény Simon 1780—85 táján kibontatott. A sirboltban nagy termetre mutató halott maradványt talált: mi egészen el volt porhadva. A váz mellett rozsdától megemésztett pallos és pánczél hevert. Egyik lábvégénél vas-tag csizmatalp, s egy hosszú sarkantyú, a másik lábánál semmi. Fejét nem sisak, hanem fejérszélű selyemkendő takarta, melyhez midőn hozzá nyultak, hamuvá lett. A pánczelt a harmadik kibon-

¹⁾ Simon de Komonya, írja Thuróczi IV. Cap. 37. ²⁾ Teleki, Hunyadiak kora I, 290.

tató, b. Kemény János az enyedi kolégyom muzeumának aján-dékozta; a könyvtár 1848-ki tönkretételése után hová lett, nem tudhatni.

A sirboltban két feliratos követ is találtak, az egyik fejr márvány, rajta goth fractur felirat, de olvasni nem lehetett; a más kővön veres czifrázatok közül ki lehetett venni: SIMO-NIS K.M.NY. ¹⁾

Zebernik vára, Alvincznél.

Fejérváron alól egy órára, a Maros jobb és balpartján mint kis Pest és Buda fekszik két kis város: Borberek és Alvincz. A Maros jobb partján itt már kezdődnek a nyugoti havasok. Ezek egyik előfokáról az alatta fekvő Borberekre könyöklőleg várrom néz le a völgyre, Zebernik várának romja. Magas hegyen fekt-vén, főleg északnyugoti oldala roppant meredek, a délkeleti fe-lén vitt hozzá fel az ut.

Kik tevék le alapkővét, kik birták az ősidőkben, homály fedí. Annyi világos, hogy Bethlen Gábor fejdelem korában le volt romolva, úgy adá ő 1622 tájt az új keresztényeknek, kik megépíték. ²⁾ Ez időtől az alvincziek és borberekiek közösen bir-ták; miként az itteni családok leveles ládái fentartják, minden jobb családnak volt benne legalább egy szobája, hová ellenség elől magát megvonhassa; ily ép szobák korunkra is jöttek le, melyek magából a szirtből látszanak kivágtatva. Hogy minden meredeksége mellett ágyukat is tartottak benne, bizonyítja az, hogy I. Apafi 1663. aug. 29-éről rendelkezett, hogy Zebernik vagy az alvinczi vár birtokosai Kapi György két ágyuját, mit Déváról vittek oda — adják ki. ³⁾ 1723-ban még oly használható állapotban volt, hogy várdarabantok lakták. B. Jósinczi József, itélőmester († 1750 körül) benne született.

Most merő rom.

Az aranyi vár.

Arany Hunyadmegye e falva, a nyugoti havasok lábán, épen a Maros jobb partján fekszik.

¹⁾ Bolyai, Öt szomorujáték. Kemény Simon 35. l.

²⁾ Szalárdi kronik. 62. ³⁾ J. Kemény App. Epist. X. 275.

A falu mellett hegy emelkedik, melynek alja arra mutat, mintha e hegy lába valaha elstülyedt volna; a stüledésből meredek szikladomb emelkedik ki, úgy tartják, hogy ezen lett volna az aranyi vár. Azonban a tetőn már semmi várnymom sem mutatkozik, a domb alatt vannak a kőfal maradványok; mert a többi falát a lakosok építkezésre elhordották. ¹⁾ Hol fektüdt tehát a vár, kérdés alatt van.

Ki építette, nem beszéli a történet. A nép szerint régen-régen, három tündérleány azon gondolatra jött, hogy mindenik valamit építsen: egyik a kaláni fürdő, másik a dévai vár, harmadik e vár építését vette czélba. Két tündérleány midőn tervét előadá, szerényen szolt: felépitem egy nap, ha isten megsegít; ellenben az aranyi tündér kimondá, ha segíti, ha nem, egy nap felépíti. Az aranyi vár is elkészült; de ez még azon éjen összeomlott, elstülyedt.

Legrégibb ismeretes adatunk róla 1590. mart. 9-ről szól, a mikor bokaji Macskási Ferencz, fia György és unokája Gáspár uj adománylevelet vett reá. E vár a XVII. században a Kapi család birtokába jött. Utolsó birtokosa Kapi György, Hunyadmegye azon pogány főispánja, kiről regélik, hogy itt lakván, egy napon Mária, Anna és Borbára nevű leányai a vár ablakából a Marosra néztek, hol könnyű kedélytű székely tutajosok haladtak, kik elég merészek voltak csintalanságból a Kapi leányaira nyeríteni: miért is Kapi utánok küldött, lehuzatta őket, s mint lovakra patkót veretett. ²⁾ A XVIII. században már leányág kezére szállt. ³⁾

Mikor romlott el, ismeretlen.

Kolczvár, Malomviznél.

A kies Hátszegvölgy déli részében, a zergevadászok kedvencz helye, a Retyezát erdős oldalából szép várrom fejezlik messzire: neve Kolczvár.

Nem annyiban történeti nevezetessége, mint gyönyörű szép fekvése teszi érdekességét. Az erdők lombjai közül, mint a mult idők siremléke néz le a völgyre.

¹⁾ Nemz. Társ. 1837. I. 3.

²⁾ Dobai, Tisztelességnek felállított osalopa. Erd. Nevez. családai 142. l.

³⁾ Kővári, Tört. Adomák 71. l.

Magas sziklacsúcson épült, lábait a Sebes vize mossa. A vár bástyái, laképtületei romban hevernek; a kapu még annyira ép, hogy a felvonóhid lánczának helyei még mind látszanak. Alatta egy felhagyott kápolna áll, melynek belső falára e van írva: Tobias Décsi, de Boronya, hic fuit Paedagogus Nicolai Kendefi, 1692.

Egy más felirat szerint ugyancsak Décsi e kápolná-
nak a XVIII. század elején
pajpa volt.

Képtünk csak töredékét adja azon festői tájképnek, melyet e rom alkot. Tőle nyugotra a Retyezát ködbe borongó csuca setétlik, a rom előtt hazánk legszebb völgye, a hátszegi völgy terül, melynek zöld lapályáról a kis folyam két partján, faluk tarkálnak, s völgyet, falut egész kerekén erdős bércek szegélyeznek.

A természet e szépségei mellett, emlékezetünk a történeti mult visszatérő képeivel egészíti ki, mennyiben a hajdani Dacia fővárosa, Sarmiz-egethusa romjai ide látszanak.

Óskora ismeretlen. Ha okleveleink a hátszegi vár alatt ezt értik, akkor a Hunyadiak korában már fennállott. Mint az idézett feliratok mutatják, a Kendefi család birtoka volt, s még a mult század elején is lakták. Mint erősségben, 1671-ben őrséget láttunk benne; ¹⁾ 1678-ban Malomviz, M.-Szuszény, Gaura, Osztrovel, Váralja, Orlya-Boldogfalva, Szentpéterfalva, Oncsokfalva, Válya, Derzse, Nyaksora, Kernyesd, Bukova, Pála (?), Prusinesd nevű faluk egy része e várhoz s illetőleg a Kendefi családhoz tartoztak. ²⁾

E rom nem beszél tündérek és óriásokról; hanem a lovagkor tündéreiből, a nőkről tartja fenn azon regét, miszerint a vár

¹⁾ Erdélyi Dieták végz. nyom. I. 58. ²⁾ Kemény, Suppl. Dipl. XI. 29.

egyik asszonya Kendefi Ilona kiült a vár most is kivehető erkélyére, s oly finom szálakat font, hogy azt a vár alatt fekvő mélységbe eregeté.

A bodolai vár.

Bodola falu Brassó közelében, a Tatrang vize partján.

Benne egy eltörlött vár hirdeti, mi könnyen bukhattak a fejedelmi korban a legnagyobb olygárcák. Hogyan és mikor épült e vár, nincs feljegyezve, de annál hivebben jegyezték fel tragikus porba omlását.

A XVII. század közepén I. Apafi alatt Béli Pál, országfőtábornoka, főispán és fejedelmi tanácsos birta.

Béldire féltékeny lett a fejedelem, a szép Béldinére, Vitéz Zsuzsánnára, irigy a fejdelemné. Apafiné szikár, beteges levén, nem szerette öltözni; Béldiné pedig, a gazdag és hatalmas urnő kevésszer, de akkor fényben jelent meg a fejedelmi udvarban. A kegyenczek ismerék a sziv hiuságát, felhasználák.

Béldit ürügy alatt, mintha a hon csendét meg akarná zavarni, 1676. apr. 23-án estve elfogák, börtönre veték. Apafiné nem bánta, de azért férje felett szüntelen örködött, nehogy a pár év előtt lefejeztetett Bánfi Dénes sorsára juttassák. Bár nem szívelhette a Béldi-házat, de végleteket nem ohajta. S úgy lön, a mitől félt, bekövetkezett. Apafi egy jókedvében Béldi halálos ítéletét aláírta. A gondos nő az ítéletet kezére keríté, s másnap férje elébe tartá, hogy látná mit irt alá. A jámbor fejedelem neje gondosságát megköszönte: s Béldit reversalis mellett szabadon bocsátotta.

A Béldi család egy széles vashékkót, melyről hagyomány azt tartja, hogy Béldi Pál e fogságában hordá, mint családi ereklyét nem rég a muzeumnak adta be.

Béldit a börtönzés feltett szándékában még jobban megedzette. A mint kiszabadult, azonnal pártot kezdett gyűjteni, hogy Apafit trónáról letaszítsa. Merőnye közndomássá lett: Teleki Mihály a vésznek elejét veendő, Bethlen Gergelyt sereggel Bodolára küldé; de Béldi Bethlent be nem várva, Oláhországba futott, s azzal pártjának is vége lett. 1679-ben Béldit notázák, száműzők: nejét és gyermekeit a szamosujvári várba zárák el. Béldi Konstantinápolyba jutott, a hét-torony alatt hala el.

Várát pedig azon székely ős szokás szerint, mely a hűtlen házát széthányatni rendeli, tövéből kihányák. ¹⁾ Ontani 1678. aug. 24-én kezdék; s oct. 14-re meg volt semmisítve. ²⁾ Csak sánca maradt meg. Köveiből házakat építettek.

A keresdi vár.

Keresd Segesvárhoz pár órára fekszik. A faluból domb emelkedik ki, e dombon sétéllik festőileg a keresdi vár. Falu és vár úgy el van rejtve, hogy igazán keresni kell; s azt hiszik neve is innen: Keresd. S mert a hadi utaktól félre esett, történelmünkben szerepet nem játszott.

Régi Bethlen birtok; most gr. Bethlen Gábor lakhelye. Mint egy felirat bizonyítja, építette Bethlen Márk a XV. században. A jelen alakba Bethlen Elek idomíthatá 1683-ban. Várkerítése nincs. Négyyszög épületének két bástyája még mind áll, s erődszerűleg veszi ki magát. Régi alakban maradt lakházai padlata, hatszögű téglá.

Kapujában néhány öl hosszú, kerek, s hegyesen végződő gerenda alaku kődarab van ledőlve: hinni akarják, hogy a jus gladii jelképe volt. Valamint azt is igénylik, hogy a vár régi urai, urbéreseik nászánál a jus primae noctist is divatoztatták volna.

E vár történetünk irodalmában szép szerepet játszott. Bethlen Farkas, legterjedelmesebb történetírónk, ide nyomdát akar vala állítani, hogy irományait kinyomassa; de a halál 1679. dec. 30-án életének végét vetett. Azonban testvére, Bethlen Elek, országos elnök, tervét nem hagyá dugába dűlni: 1683-ban a nyomdát itten csakugyan felállítá, s a nagy munka nyomtatását elkezdé. Azonban 1690-ben a Tököly által tett beütés zavarai elől a nyomdát Segesvárra szállíták, honnan a nyomtatás félbeszakadt. Keresdnek ugyan semmi baja se lett, de a nyomdát többé működésben nem látjuk, holott e műven kívül több könyven bírjuk bélyegét. ³⁾

A kápolna s benne egy metszvényekkel ékitett kőszék, egy terem goth boltívekkel, egy ágy 1578-ból, s fenmaradt más ódon tárgyak, a vár ősies színezetét napjainkig fentarták.

¹⁾ Cserei M. Histor. 101. ²⁾ Mart. Ziegler in Collectaneis.

³⁾ Benkő: Wolf de Bethlen Hist. V. kötete előbeszédében 25—32.

B) Családi várkastélyok.

A lovagvárak fénykora lejártá után, a kastélyok nyomultak előtérbe.

A lovagvárak a magyar királyok, a kastélyok a nemzeti fejedelmek alatt szerepeltek.

Erdélyben a kastélyok nevezete alatt nem az egyszerű nemesi lakokat értjük: azokat udvaroknak szoktuk nevezni.

Itt a kastély értelmét eredeti értelmében veszem. Mit latin történetíróink, okleveleink castellumnak czimeztek: azokat sorolom e rovat alá.

Az előidőnek ezen másodrangú várai többnyire köfállal, sánczczal valának erősítve, csakhogy rendesen nem hegyeken vagy sík mezőn, hanem a falukban benn feküdtek. Nem táborok feltartóztatására, hanem főuraink lakhelyei képen s portyázó rablócsapatok ellen valának emeltetve.

A kastélyoknak már nagyobb bőviben vagyunk. Azonban, ha meggondoljuk, hogy csak 1680-ban is Buzán, Szamosfalván, Sorostélyon, Katonán s több helyeken erősített kastélyról van emlékezet, ¹⁾ hol mondhatni ma ezeknek nyoma sincs: elképzelhetni, hogy az idők vihára mennyit eltörölt.

A kastélyok főépületei mindeniknél négyszegű, legtöbbször csak három oldala volt emeletre építve. A kápolna mindenikben eléjő. Az időnkre maradt épületeket, csaknem mindeniknél külső várfal és sáncz övedzette, mi vízzel volt megtölthető, s rajta felvonóhid vezetett át.

Mindenik kastélyhoz több falu tartozott, mondhatni mindenik kastély kis uradalom középpontja. Mi azonban nota, adományozás és osztály útján nagyrészt feloszlott.

A mennyi kastély, elő mind nem számíthatom; inkább csak a történetileg nevezetesebbeket veszem tárgyalás alá. Pedig meg kell adnunk, hogy alig van kastély, mely legalább festőiségével a figyelmet meg ne ragadná.

Miként a lovagvárakat, a kastélyokat is folyóink menténi fekvésök szerint sorolom elő.

---

¹⁾ Archiv, NF. I. 277.

A bonczidai kastély.

Bonczida Kolozsváron alól, a Kis-Szamos partján fekszik, a gróf és báró Bánfiak urlakjaival. Benne van Erdély legterjedelmesebb s tán legszebb parkja, mi 410 négyszeg holdat foglal el; melyet szökökút, a Szamos folyama, szobrok, feliratok tesznek változatossá.

A török hadjáratok korában egész erősség, s még 1680-ban erősített várkastélyaink közé számíttatott. ¹⁾ Erősítése századunkban omolt össze.

A kastély I. Apafi fejdelem korában Bánfi Dénes birtoka volt, kit a midőn el akartak fogatni, az e végre küldött székelység itt nevetséges jelenetet idézett elő.

Bánfi Koppádon volt keresztelőben. Onnan elmenekült. A székelység tehát Bonczidára jött, körülfogák, keresték Bánfit, de nem találták. Kutatás közben székelyeink a boros és mézzel tölt hordók fenekeit beverék, s mindent szétszórtak; végül, hogy a bor kárba ne menjen, jól hozzá láttak. E közben egy székely, ki a pinczében előbb a mézbe, s azután az ágyneműkből kirázott tolluba heveredett, egyszer csak elé tántorog. A torz alak látására csak menni kezd szájról szájra: ni a Bánfi Dénes ördöge. A jófélben levő székelyek közt e látvány oly nevetséges zavart idézett elő, hogy Cserei, mint kora kedves anekdotáját jónak látta fenhagyni. ²⁾

A Rákóczi forradalomban egy mellette történt csata után, bevétetett, kiraboltatott.

E kastélyt mai pompás alakjára gr. Bánfi József, a gubernátori grófi ág berekesztője († 1858. nov. 7.) emelteté, kiről szerzemény utján gr. Bánfi Miklósról szállott.

A szent-benedeki kastély.

Ezen Szent-Benedek, melyet említeni akarok, Dézs mellett fekszik. A faluból messze ellátzólag festőileg néz le a hegyoldalról kastélya, mely 1680-ban mint erősített kastély jön elő, ³⁾ s melynek még ma is fennállanak bástyái.

¹⁾ Archiv. NF. I. 277.

²⁾ Cserei Mihály Historiája 79. ³⁾ J. Kemény, App. Diplom. XIX.

Szent-Benedek régebben a Szent Benedek-szerzeteseké lehetett; később Mátyás király korában Csicsóvárhoz tartozott; Báthori Zsigmond hívének, az 1584-ben kövári kapitányságot, 1595-ben kolozsmegyei főispánságot viselt Kereszturi Kristófnak adományozá; kinek leányát Katát, Kornizs Boldizsár vette el, ki Radnótra és Sz.-Benedekre 1609. oct. 26-kán zászlósurasági kiváltságot szerzett, kit azonban Báthori Gábor 1610-ben kivégeztetett, mire neje és leánya 1624-ben apáczává lön. Tán innen dátálódik a balhiedelem, hogy e kastély urai szerencsés halálra nem igen számíthatnak.

E szerzemény útján lett a gr. Kornis család birtoka,¹⁾ mely ma is birja.

A zsibói kastély.

Zsibó a Szilágyban fekszik, a Szamos balpartján. Kastélya a falu felett, dombon épült.

Nevezetes pontja hazánknak. A b. Wesselényi Miklós-féle uradalom középpontja, melyhez nyolcz falu tartozott. Mit a Wesselényiek 1584. mart. 6-n kaptak, Hadaddal egyszerre, a kusalyi Jakcsi család kihalásán.²⁾

A kastély udvara négyszöglt. A mostani főépületet ide báró Wesselényi Miklós építteté 1790 körül, ki kapujában még taraczkokat, s fegyveres darabantokat várdáztatott; kiket 1785-táj egy nap a kastély indulatos ura, a taraczkokkal együtt hadilábra állított, s velök az onnan nem messze fekvő Csáki-Gorbóra ment gr. Haller János ellen, ki előle Bécsbe futott, s Wesselényi a gorbói kastélyt ostrommal bevette. Minek következtében Kufsteinba jutott.³⁾

Rákóczi Ferencz 1705. nov. 11-én alatta csatát veszített.⁴⁾

A 48-ki forradalom utolsó mezei hada itt tette le fegyverét, 1849. aug. 25-én. A sereg lefoglalt ágyui, fegyvergulái az udvaron voltak felállítva; a tisztek kardjaikat, s fővegök háromszintű tollait a nagy terem kinyújtott asztalára rakák le.

Ez időben a forradalmi első mozgalmakat kezdeményező b. Wesselényi Miklós birtoka és lakhelye.

¹⁾ J. Kemény, App. Dipl. XIX. ²⁾ Tört. Adomák 177. ³⁾ Erd. Tört. VI. 69. ⁴⁾ J. Kemény, App. Diplom. XII.

A gernyeszegi kastély.

A mint az utas Szász-Régenből Marosvásárhelynek megy, a Maros balpartján esik Gernyeszeg, s a gr. Teleki Domokos kastélya, melyről a nép azt szereti hinni, hogy annyi ablaka van, mennyi nap egy esztendőben. Csakugyan 42 szoba van benne, s ablakai száma 144. ¹⁾

Téren fekszik. Egészen ép. Körülré izletes park. Teleki Mihály építette, 1686-ban. ²⁾ Hajdani erődtééseinek, sánczozatának maradványa, mely a Marosból megtölthető volt, 6—10 öl szélességben most is áll. E sánczon át egy tizennégy öl hosszú kőhid vezet.

Első ismeretes birtokosa Frank és Simon, Zsigmond király két udvari embere, kik csere útján Gernyeszeget, Sáromberkét

¹⁾ Kolozsvári N.-Naptár 1865. 169. ²⁾ Cserei M. Hist. 167. Chronicon Fuchsio Lup. II. 231. építettését 1687-re teszi.

és Sárpatákat somkerekai Erdélyi Antalnak adták, ki 1410-ben szabadalmat nyert, hogy magának valamelyik jószágán kastélyt építtessen. Az első kastélyt tehát alkalmasint ő építtette ide.

Majd kétszáz évig birta az Erdélyi család, melynek utolsó fiörököse, István, kinek özvegye Mindszenti Krisztina, a Brandenburgi Katávali kalandjairól híres Csáki István harmadik neje lett, s e kastélyt tovább is birta. ¹⁾

Hogy tőle elvehessék, felmeríték, miszerint férje 1635-ben a Bethlen István elleni hadjáratra nem insurgált, s katonát sem állított, miért 1643-ban férje jószágai perbe fogattak. Végül is a lett belőle, hogy a jószágok haláláig kezén maradtak; 1667-ben meghalván, úgy adta I. Apafi Teleki Mihálynak 1674-ben. ²⁾

A Zernyestnél elesett Teleki Mihály 1691. febr. 22-én, itt a templomban temettetett el.

A kerelő-szentpáli kastély.

A Maros balpartján, Marosvásárhelyen alól három órára fekszik, kastélya épen a Maros partján áll. Három szárnya, mi emeletes, ma is ép.

Mint azt egy itt a teremben felállított régi képeni felirat fentartja, Haller István építette, alapkövét 1610. april 20-án tévén le. Egy más kép felirata szerint, 1674-ben Haller János lakta, ki négy bástyáját külső, még látható kőfalával együtt megújíttatá.

Egyelőre csak egy oldala volt emeletes, más oldalait Haller János emeltette fel. A kastélyépítményt kőfal vette körül, melynek négyszegletén négy bástya, rajta ágyuhely, mi most feltűnik. Sánca a Maros vizéből megtölthető levén, rajta felvonóhid vezetett át.

Mostani birtokosa, gr. Haller Ignácznál, láttam egy 1714-belt összeírást, mely szerint ez évben kapujánál porkoláb s darabontok laktak. Még ekkor sáncaiban víz volt, s körülé kőfal, szegletein az ágyubástyák még épen álltak. Keleti szárnyában kápolna van.

¹⁾ Kemény, Suppl. Dipl. X. 307.

²⁾ Cserei M. Histor. 168.

E kastély közelében folyt le 1575-ben a nevezetes csata, a trónkövetelő Békes Gáspár és Báthori István fejedelem között, mely Békest hosszas álmairól lemondátá. Hívei elvesztvén a csatát, a kastélyba vonták magokat, s azt védve, a Maros gátján akartak átmenekülni, de sokan bele veszttek. ¹⁾

A radnóti kastély.

Radnót az első postaállomás Vásárhelytől Kolozsvár felé. A falutól egészen külön válva, a Maros balpartján áll szép kastélya. Legnagyobb kastélyaink közé tartozik: oldalainak hossza 50 lépés, négy szegletén négy bástya. Épülete, mi az udvart egészen környezi, emeletes. Kapuján ott látható a gróf Bethlen czimer vashól öntve: egy koronás kigyó, szájában aranyalmát tartva.

Építtette I. Rákóczi György fejedelem, 1630 körül. Mestere volt Serena Ágoston, velencei építész, mint ezt a kastély északra nyíló ajtaja felett a következő felirat mutatja: Geor. Rákóczi D. G. Princ. Trans. et P. H. D. stb. Valamint ez: Augustinus Serena Architectus Venetus opera regit. Mit azonban csak a jelen épületre kell értetünk, mert itt az előtt is kastély vala. Az említett épület egész századunkig épen jöve le, mignem 1802-ben egy számtartó a fedeleni golyára lőtt, s a kastély lángba borult; mire befedték ugyan, de emeletében a rongálásokat helyre nem igazíták.

E kastély és uradalma, melyhez Teremi is hozzá tartozott, a nemzeti fejdelmek előtt a fejérvári káptalan birtoka volt. A secularisatio után témentelen kézen ment át. A Báthoriak alatt a Kendiek birták: 1575-ben Kendi Ferencz és Gábor kezén van, kiknek egyike Gábor a Békes, Ferencz a fejedelem táborában harczolt meg Szentpálnál. Később a Bogáthi családra ment. A Bogáthiak fiágban Menyhérttel kihalván, Kornis Boldizsárra szállt: 1610-ben Kornis Boldizsár és Zsigmond birták; de Boldizsárt lefejezték, Zsigmond Moldovába futott; mikor is ezek elvesztették, de azért tovább is a család kezén maradt; mignem II. Rákóczi Gy. Kornis Ferencztől elzalogosítá, s 1660. febr. 5-én test-

¹⁾ Wolf de Bethlen II. 316.

vérének, Rákóczi Zsigmondnak adományozá. Mint ezen adománylevél mutatja, ekkor Radnót, Dég, Kisfalud, Sályi, Lekenceze, Dátos, Csapó, Szentgyörgy, Bogát, Ludas faluk, s több részjóság tartozott hozzá. ¹⁾ Ennek halála után reá szállt, s a rendek, midőn trónáról lemondott, 1657. nov. 1-én többek közt neki Radnótot is biztosíták. Megbukván Rákóczi, Apafi Radnótot magának tartotta meg. A mult században a gr. Bethlen családra jött, mely ma is birja.

I. Apafi fejdelem 1665. sept. és 1673. jun. politico-ecclesiasticai gyűlést tartott itt. ²⁾

Az országot épen alatta megy el. Igen könnyen gondolhatni, mennyi vizsályt látott.

1575-ben Békes Gáspár Nyárádtön meghallja, hogy Báthori István nyomban követi, visszafordult, hogy a csatát Radnótnál elfogadja. Jul. 8-án a két sereg szembe állt: de másnap korán Békes sergét Szentpálra vonta, ott fogadta a csatát.

1659-ben II. Rákóczi György, kit fejdelemségéből a török kitett, de ki azért fejdelemségét egy tábor élén mégis folytatá: e kastélyba jött. Innen M.-Vásárhelyre gyűlést hirdetett, hol magát újra fejdelemmé választatá, s innen nagy pompával Vásárhelyre bevonult.

1661-ben, mire Ali basa meghallá, hogy tábornok Monteculi a trónkövetelő Kemény Jánost Kolozsvárra behozta, Vásárhelyről Kolozsvárnak indult. Azonban megjött a hir, hogy a tábornok Magyarhonba visszament, Radnóttól ő is visszatért, s a székelység ellen folytatá táborozását.

1848 őszén a kastélyba oláhok ültek volt be, oct. 23-kán a székelyek megrohanták, a kastélyt visszafoglalák.

Maros-Ujvár.

A hires sóbányák felett, a Maros balpartján emelkedik a falu, s benne festőileg néz le a Maros partjára a nevezetes várkastély.

Szép fekvése van, a folyamra dűlve. Építtette Gálfi János,

¹⁾ J. Kemény, App. Diplom. XVIII. ²⁾ Benkő, Transilv. I. 275.

a XVI. század vége felé, kinek Báthori Kristóf vég hagyományozta volt 1581-ben. ¹⁾

Gálfi tanítója, később tanácsosa Báthori Zsigmond fejedelemnek. Ő jött, s hozá azon gondolatra Erdélyt, hogy Zsigmondot már mint gyermeket a fejedelmi székbe ültessék. Báthori Zs. 1588-ban átvette a kormányt. Közte s az ország nagyjai közt az egyenetlenség naponként nőtt, az ellenzék élére unokatestvére, Báthori Boldizsár állott. Zsigmond hivatja tanácsosait, s felkéri, hogy adnának véleményt, mit kellene Boldizsár fékezése végett tenni. Az országtanács határozata lett: a fejedelem és rokona közt elkísérteni mindent, mi kibékélteti; ellenesetben Boldizsárra száműzetést vagy halált véleményeztek. A tanács véleménye feljelentésével Gyulai Pál és Gálfi János bizatott meg. A fejedelem, bár előre titoktartást ígére, papjának meggyóna: az megmondta Boldizsárnak. Következése lett, hogy Gyulai Pálra Abafáján katonákat küldött s összevagdaltatá. Gálfi 1592. dec. 30-ka estéjén nejével Perneszi Erzsébettel s leányaival e kastélyban van, hirnök lép be, mely barátai részéről tudtára hozá, hogy Boldizsár katonái még az éjen meglepik. Bucsut vett családjától, elhagyá kastélyát, Magyarország felé futott; de a máramarosi havasokon elfogák, Huszt várába vivék. Gálfi sejté mi következik. Egykori neveltjénél egyre zörgetett, de egy második Neroval volt ügye, és ő egy áldozatra szánt Seneca. Nem soká, életirása folytatása közben, megjelent a bakó, vérpadra hurczolá. Tán gunyból, később a kegyelem is megérkezett. ²⁾

Marosujvárt a fejedelem Bodoninak adá, ki Gálfi legyilkoltatásának egyik tényezője. ³⁾ Mihály vajda 1600-ban Bán nevű bojárnak adományozá. ⁴⁾ 1601-ben Báthori Zsigmond Szamosujvár feladásáért Ribis Siegfriednek, Básta szamosujvári parancsnokának adta.

Apafi alatt Mikes Mihály szerzeménye utján a Mikes családra jött; ⁵⁾ gr. Mikes Benedek 1856-ban gr. Mikó Imrének adta el, ki itt nagyszerti ujításokat vitetett végbe.

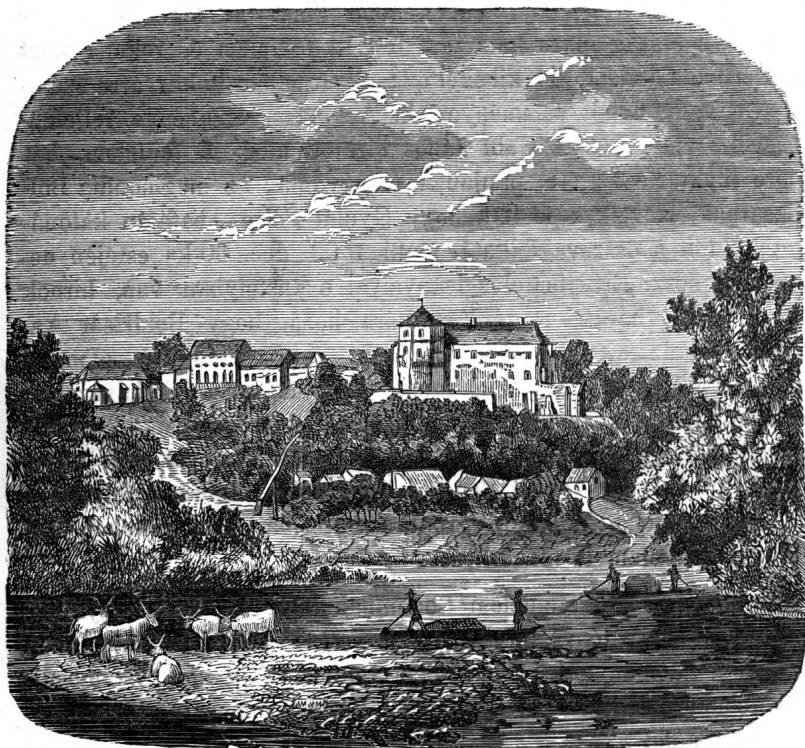
¹⁾ W. Bethlen III. 890.

²⁾ Wolf de Bethlen Hist. III. 27—34. ³⁾ Mikola, Geneologia 52. ⁴⁾ W. de Bethlen Libr. X. ⁵⁾ J. Kemény, App. Dipl. XVIII.

A gerendi kastély.

Torda mellett, ép az alatta zugó Aranyos vizére dülöleg igen festőileg áll, mintegy a falutól külön válva.

Két szárnya, két bástyával, emeletre építve, maig is épen áll; a víz felől a környező köfal, külső bástyák nyomai most is látszanak. Mikor épült, nincs feljegyezve.

E vidék ősidőktől a Gerendi családhoz tartozhatott, miután Gerendi Miklósnak Gerend-Kereszturt és Örkét IV. László 1289-ben adományozta. ¹⁾ A nemzeti fejedelmek első éveiben még mind e család birja, Zápolya alatt az osztrákházzal tartó Gerendi Miklós püspök birtoka, ²⁾ hol Ferdinánd részére gyűlést tar-

¹⁾ Fejér, Cod. dipl. V. III. 457. ²⁾ J. Kemény, App. Dipl. XVIII.

tott. Gerendí János Báthori Zsigmond alatt, mint török párti notába esvén, 1595-ben Gerendet és Egerbegyét Jósika Istvánnak és nejének Fűzi Borbárának adományozta. ¹⁾ Ez idő után mégis csak visszament a Gerendiek birtokába.

A Kemény családra, mely jelenleg birja, Kemény János utján jött, ki azt 1650. apr. 10-én Gerendi Márton fiágoni kihaltával, I. Rákóczi Gy. fejdelemtől nyerte, a hozzá tartozott Gerend-Keresztur, Örke, Vajdaszeg, Lóna, Alsó- és Közép-Füged, Egerbegy falukkal, Gerend.Szentmárton és Felső-Füged pusztákkal. Utána neje, Lónyai Anna birta, kitől, mint tékozlótól az 1684. mart. 4-ki fogarasi országgyűlés elvevé, s Kemény János fia, Simon maradékinak adatá kezébe, kastélyával együtt. ²⁾

A koppándi kastély.

Torda mellett, mint Kolozsvárról Tordára megytünk, az ut jobb felén fekszik Koppánd, hol a gróf Bánfi Miklósné, iktári gr. Bethlen Kata udvarában egy várkastélynak látszanak csekély falai, mely még a XVII. század vége felé lakható állapotban volt.

I. Apafi fejdelem alatt Vitéz Gábor, a mult században kihalt Vitéz család egyik tagja birta. Ki Bánfi Dénes bukását ismeri, meg fogta magának jegyezni, hogy ő épen itt volt keresztelőben, a mikor a székelyek elfogására kiérkeztek. A keresztelő itt e kastélyban folyt.

Romlásnak indulva még e század elején is fennállt, s be volt fedve... Most fala alig egy öl magas, az is csak 5—6 öl helyen látszik. Pinczéit az udvar most is használja.

A vingárdi kastély.

E kastélynak, melynek urai folyvást történelmi szerepet játszottak, ma már nyoma sincs.

Legelső ismeretes birtokosa a XIII. XIV. században virágzott vizaknai Alárdi család. Ezek kihaltával a Mátyás király alatt virágzott vingárdi Gerébekre, később a Zápolya alatt szerepelt

¹⁾ J. Kemény, Diplomata. VI. 218. ²⁾ Mike, Art. Diet. III. 927.]

vingárdi Horváthokra szállott. S mivel Ferdinánd pártján álltak, alkalmasint ez időben vesztették el.

Idővel Vingárd és kastélya Pernyeszi Erzsébetre szállt, ki előbb a Báthori Zsigmondtól lefejeztetett Gálfi János, később Szilvási Boldizsár neje volt, ki azt Mikó Ferencznek és fiának ajándékozta. De ezek is kihalván, I. Rákóczi Gy. 1643. nov. 8-n Vingárdot „Castrumával“, s a hozzá tartozott Ohába, Kákova, Kápolna, Sina, Gergelyfája, Spring, Máág, Gorbó falukkal, saját fiának, Zsigmondnak adományozta.¹⁾

A várkastély mikor romlott le, s uradalma mikor -oszlott fel, bizonytalan.

A branyicskai kastély.

Branyicska Déva közelében, a Maros balpartján fekszik.

A faluban benn egy kastélynak vannak nyomai, melyet 1550-ben Martinuzzi birt, ki Erdélyt ez időben Ferdinándnak akarván adni, Petrovics, Isabella vezére lerontatá.²⁾ De újra felépülvén, 1594-ben Szalánczi László birtoka, kit Báthori Zsigmond mint a Kolozsvártt lefejezett török pártiak egyikét, katonáival itt kastélyában megtámadtatá, s bár védelmezte magát, végül is a kastélyt bevették, őt felkonczolák.³⁾

Branyicskát erre 1595-ben Jósika István, Báthori Zsigmond cancellára nyerte el, s a Jósika család elő-nevét innen vevé.⁴⁾

A felső-szálláspataki kastély.

Felső-Szálláspataka falu Hunyadmegyében. Északi szélén egy rom, s négy bástyájának, felvonó-hidjának, sánczozatának helye tisztán kivehető. Az épületmaradványok annyira épék, hogy kápolnája sanctuariumának boltozata is megvan.

Az Árpádok korában épült. IV. László a Zerechen család számára okmányt adott ki, melyben az említettik, hogy azt a Zerechen család már az előtt is birta. A Zerechen család kihal-

¹⁾ J. Kemény, App. Dipl. XVII. ²⁾ Katona, Hist. Crit. XXI. 1084. 1. ³⁾ Archiv. d. Vereins. NF. I. 13. W. Bethlen III. 478. ⁴⁾ A Zsidóvár, mit Dobai, Tisztességnek felállított oszlópa czimü munkácskájában ide tulajdonít, mint Jósikák birtokát, mit 1590-ben nyertek, az a Bánságban feküdt,

tával a Keresztesiek kezére jött. A XVI. század végén egyik Keresztesi, Mara Jánossal, a malajesdi kastély birtokossával, mutua fassiora lépett, következtében az utolsó Keresztesi elhunytával e vár a Mara család birtokává lett. De a Keresztesi leányág által támasztott per miatt Maráék csak a XVII. század végén jutnak birtokába.

Mara Izsák a Rákóczi kuruczaival báró Tige elől belefut, s védelmi állásba helyezé; az ellenség megjött, ostrommal bevette, a kuruczságot felkonczoltatá, a várat pedig felgyujtatá, romba dönteté. Többé ki sem épülte e veszteségét.¹⁾

Hogy a kastély jelentékeny volt, mutatja a fenmaradt rom, bár a történet róla nem beszél.

A derzsi kastély.

Derzs a székelyföldön, Udvarhely és Keresztur között, az országtuttól délre fekszik; székely falu, mely hajdan, a derzsi Petkiek fénykorában uradalmi középont vala.

Mikor Petki Ferencz, I. Rákóczi Gy. ellen fel akart lázadni, hozzá tartoztak: Derzs, Homoród-Szentpéter, Kányád, Jásfalva, Ege, Oroszhegy, Felső-Boldog-Asszonyfalva, Magyarós, Bögöz, Agyagfalva, Musna, Vágás és Zetelaka. Petki Ferencz mint tudjuk, ifj. Székely Mózessel a portára futottak volt, s ezért jószágaikat veszték: úgy nyeré e jószágokat el 1635. dec. 17-kén szent-tamási Szalánczi István, fejedelmi tanácsos,²⁾ ki nem sokáig birta.

Mint uradalom már a nemzeti fejedelmek alatt merőben feloszlott. A kastélynak semmi nyoma.

A fejéregyházi kastély.

Fejéregyház Segesvár szomszéda, a Nagy-Küküllő partján: a gr. Hallerek benne fekvő kastélya legszebb s legépebb kastélyaink közé tartozik. Mint nagyszertű sánczozata mutatja, hajdan mint erőd szerepelt. Terjedelmes parkjában a forradalom előtt szép halastó, nagyszertű virágház és citromos.

¹⁾ M.-Futár. 1857. 158. sz.

²⁾ J. Kemény, App. Dipl. XVIII.

E kastély, mint erőd, a családnál levő 1714-beli összeírás szerint, a múlt század elején még jó karban volt, részint sáncz, részint tő keríté várfalát. Négy szegletén négy ágyura való bástya; belebb feküdt a négyszegben épített kastély szegletbástyákkal. Szegletein még ott volt a vigyázó s a doboló-deszka; ott volt kapujánál a porkoláb.

Első ismeretes birtokosa a Vizaknai család. Vizaknai Miklós 1467-ben Mátyás király ellen felkelvén, elvesztette, s az az említett év nov. 1 én Ernst Jánosnak adományoztatott. ¹⁾ A következő század közepén, 1553-ban a gr. Hallerek Erdélybe szakadt törzse, Haller Péter kapta meg; ez uton birja a gróf Haller család.

Fekvésénél fogva főhadi szállása volt csaknem mindenkinek, ki Segesvárt ostromolni jött. 1605-ben Gyulafi László itt itten tábornok a Bocskai részére. ²⁾ 1662-ben Kemény János is innen cerniőztetá I. Apafit, ki magát előle Segesvárra vontat vala. Kemény innen huzódott el Nagy-Szölösnek, hol másnap csatát és életét veszté. Mellette veszté Bem is azon csatáját, 1849. júl. 31-én, melyben orosz tábornok Scariatin, s Petőfi is elesett.

Az ebesfalvi kastély.

Ebesfalva a Nagy-Küküllő völgyében esik, Segesvár és Medgyes között. Ősidőktől fogva az Apafi család birtoka volt. Apafi Mihály 1467-ben Mátyás király ellen fellázadván, a király őt Ebesfalva, Almakerék és Nagyfalva birtokába kegyelem útján visszahelyezé. ³⁾ Az Apafi család kihaltával az álladalomra esett, mely azt az örményeknek eladta; úgy lön 1738 óta az örmények második királyi városa, Erzsébet város név alatt.

A mostan is álló kastély, mint azt a nagy terem ajtaja felletti felirat fentartotta, 1552-ben épült. Bethlen Gergely dobokai főispán építteté, s a következő évben Apafi Gergely, illetőleg az Apafi családra visszament. ⁴⁾

A négyszegű kastély egy része, a várospiaczhoz közel, ma is fennáll. Keleti és északi szárnya városházzá van alakítva.

¹⁾ Kolosmon. Conv. Trans. IV. 664. ²⁾ Wolf de Bethlen VI. 270.

³⁾ Erd. Tört. II. 100. ⁴⁾ Kolosmon. Conv. Trans. XVI. 474.

Nyugoti felén is áll emeletes fala, de fedéltelen. A délfelöli rész apró szobái kis ablakokkal éppen úgy állanak, mint I. Apafi korában; hasonló jó karban áll mellette a bástya. Mint mondják, a Küküllő akkor körül folya; víztartója egy része most is ott mélyed.

Korunkban a homloképület ujitása közben, falba rejtve, II. Apafi nejéhez írt szerelmes leveleire találtak. Hol vannak a levelek, nem tudni; a pohár, melybe rejtve voltak, s mi művészileg van dolgozva, egy ebesfalvi polgárnak van birtokában.

Hogy minő szolgálatokat tett, megemlítjük, hogy a Bocskai forradalom kezdetén, 1604-ben, a medgyesi német őrség egy nap a kastélyt megrohanta, ostrom alá vette; azonban a kastély anynyira védte magát, hogy bevenni nem bírák, ¹⁾

Bethlen János, a történész 1660-ban az őt üldöző Kemény János elől bele futott. ²⁾

Egy év múlva, 1661 szeptembere elején sajátságos jelenetnek lön színtere. A kastélyt Apafi Mihály bírta; neje éppen lebetegülőfélben: a családi élet ezen aggodalma s örömei közt török csapat robog az udvarra, s elmondja Ali basa azon izenetét, hogy Apafi azonnal siessen velek a maros-vásárhelyi táborába. Apafi, ki a II. Rákóczi lengyel expedíciójában tatár-rabságra jutott volt, s nem rég tért vissza: nem kissé ijedt meg, beteg nejétől fájdalmas bucsut vett. Alig haladtak utjokban, hírnök vágatott utánok jelentve, hogy fia született. Mire Vásárhelyre ért, Ali basa őt fejdelemmé választatá.

A balásfalvi kastély.

Balásfalva ma a görög-egyesült érsekség székhelye, fekszik a Nagy-Küküllő partján. Itt kötöttet a szerződés 1687-ben, mely által a sereg élén benyomult Károly, lotringeni herczeg Erdélyben az osztrákház uralmát megalapítá.

E hely régen egy kis uradalom középpontja, melyhez Balásfalva, Túr, Csifud, Véza, Szászpatak, Mártontelke, Szépmező, Ladormány, Tótfalu, Iszpin faluk, s Bényén, Szancsalon, Pánadon, Iklódon jószágrészek tartoztak.

¹⁾ Erd. Tört. Adatok. I. 97. ²⁾ J. Bethlen, Commentar. Libr. III.

Első tulajdonosa, kit ismertünk, a Bagdi család, mely Györgyben, Báthori Zsigmond alatt halt ki. Kihaltával Báthori nagybátyjának Bocskainak, — Bocskai kincstárnokának Örvendi Pálnak adta, kinek halálával, cancellár Péchi Simon keríté kezére; Péchi, Bethlen Gábor Austria elleni egyik hadjáratában megvesztegetési gyanuba esett, Szamosújvárra zárattott, s Balásfalvát és részeit Bethlen Istvánnak volt kénytelen engedni; ¹⁾ s mikor Bethlen Gábor meghalt, a jószágot testvére fiának, Péternek vég hagyományozá. Fogságából kiszabadulván, Bethlen Gábor halála után, 1630-ban, Péchi elvett javaiért fellépett. E pert 1631. aug. elbékélték, Balásfalva Bethlen Péter kezében maradt, Péchi máshelyt fekvő birtokai egyrészének visszabocsátásával lön kielégítve, s abba egyeztek meg, hogy valamelyik kihalása esetére a kérdéses jószágok visszaszálljanak; ²⁾ mire az említett év aug. 16-án Bethlen Péter Balásfalvára adománylevelet vett. Bethlen Péter bár 1643-ban neje Ilyésházi Katának vég hagyományozta, ³⁾ 1646-ban fiscusra szállt, s II. Rákóczi György 1649. jul. 20-kán testvérének, Rákóczi Zsigmondnak, s ennek kihaltán saját fiának, Ferencznek adományozta; ⁴⁾ Rákóczi Zsigmond meghalván, s II. Rákóczi Gy. a lengyelhadjárat miatt megbukván, a rendek 1657. nov. 1-én Balásfalva birtokát neki biztosíták. ⁵⁾ II. Rákóczi végképeni bukása után ismét fiscalitássá lett, minek következtében I-ső Apafi nejének és maradékinak adományozá, melyhez a rendek 1664. nov. 1-én megegyezéseket adák. ⁶⁾ Így szállt II. Apafira, kinek kihalásával ismét fiscalitássá lön, s a görög-egyesült püspökség székhelyévé tétetett.

Még 1687. jul. 4-én a deputatio e kastélyból törvényczikeket bocsátott közre. ⁷⁾ Ma már csak nyomait látjuk.

Az erdő-szentgyörgyi kastély.

Erdő-Szentgyörgy székely falu a Kis-Küküllő partján, a Vásárhelyről Udvarhelyre menő országutban, hol most a gr. Rhédeiek kastélya pompázik.

¹⁾ J. Kemény, Diplomatar. VII. 483. ²⁾ Ugyanott VII. 557.

³⁾ J. Kemény, Diplomatar. VIII. 261. ⁴⁾ Ugyanott XVIII.

⁵⁾ Okl. Bethlen Elek, II. Rákóczi Gy. Élete 158. ⁶⁾ 1664. nov. 1-én Segesváron tartott gyűl. 3. art. ⁷⁾ L. Mike, Art. Diet. III. 999.

A folyam jobb partjára magaslat dűl, rajta most a Zeyk család udvarháza áll, mely előtt még egy régi kastély kapuja, s felvonó hidjának és óriás facsigái most is állanak.

Hajdan meglehetősen erősség, mert egyfelől a Küküllő, másfelől kis patak meredek árka, elöl sánczozat üvedzé. Ki építé, bizonytalan. Annyit látunk, hogy 1602-ben még menhelytől szolgál. ¹⁾ Ez időben a Homoród-Szentpált is bíró Kornis Farkasé volt, s mivel Székely Mózessel tartott, Básta tőle elvette, s 1603. sept. 19-én azt Kornis Boldizsárnak adta. ²⁾

Hogyan jött le a birtoklás, s mikor romlott le, bizonytalan. A pinczejében egy kövön 1680 van bevésvé.

A bonyhai kastély.

Bonyha a gr. Bethlenek kendvencz lakhelye, igen szép urilakot s egy kastélyt bir. A Kis-Küküllő balpartján fekszik.

A kastély mostani tulajdonosa gr. Bethlen Farkas, ki rajta nevezetes ujtásokot vitetett véghez. A csinos épület szegletbástyákkal, terjedelmes udvarral, szép kerttel van körülvéve.

Mint a templomábani felirat bizonyítja: Bethlen Farkas, Isabella királyné tanácsosa tevé le alapkővét, 1545-ben. Cserei is fenhagyá, hogy a kuruczvilágban, 1709-ben Acton cs. ezredes a kuruczok elől e kastélyba vonult, mely akkor Bethlen Eleké volt, s megerősítvén, benne védelmi állapotba tette magát. ³⁾

Mostani alakjára Bethlen Elek ujittatá, a mult században.

Bethlen-szentmiklós kastélyai.

Szentmiklós Küküllőváron alól fekszik, a Kis-Küküllő jobb partján, a folyam partja mentiben elvonuló hegykar aljában. Benne két kastély jött le a XVII. század közepéről.

Eredetileg e jószágot Bethlen Gergely nyerte volt Zsigmond királytól.

Bethlen Miklós, a nemzeti fejedelmek végnapjaiban cancellár, önéletiratában ilyszertüleg ír e kastélyokról:

¹⁾ Erd. Tört. Tára II. 30. ²⁾ J. Kemény, App. Dipl. XIX.

³⁾ Cserei Historiája 444.

„Bátyám, Bethlen Farkas, itten meglehetősen erődtől kastélyt építtetett, széles árkokkal, melybe a Küküllő vizét bele lehet bocsátani.

Mihelyt e jószágot atyám nekem adta, azonnal feltettem magamban, hogy ide csinos, francia izlésű kastélyt építtessenek. Tehát egy nagy köépületet emeltettem, melynek közepén folyosó, jobbról balról lakszobák vannak, s körüllette kert. Az épület körülletén is sánczot huzattam, melybe a vizet azon patakból bocsátottam, mely részemet a bátyámétól elválasztja. Egy külső udvart is csináltattam udvari tisztjeim számára.“ — Építtetni kezdé 1668 májusában a glogoviczi vár romjaiból. ¹⁾

Ezen nyílt építésmód, írja tovább gr. Bethlen Miklós, hazánkfiainak, kik magokat épületeikbe be szokták keríteni s mintegy bezárni, eleinte különösnek tetszék. De később megbarátkoztak vele.

Bethlen Miklós fiatal korában, hogy boldogtalan szerelmét elfelejtse, sokáig volt Franciaországban, onnan hozta ezen építészeti modort. Haza jöven, Kun Ilonát vette el, s azt írja, hogy e kastélyban lakván, hazafiait még egy más francia szokásba is behozta: ugyanis, azon ideig a magyar hölgyek ős szokás szerint házuktól magokra kimenni, látogatást tenni nem szoktak volt. Ő hozatta be neje által a nők látogatásba mehetését, s látogatók fogadását.

E kastély annyiban is nevezetes.

Az ozdi kastély.

Ozd magyar falu a Nagy-Küküllő mentében; a híres ozdi bor hazája, s 1626. mart. 28-tól, mint a mikor Radák István neje Talmácsi Zsófia a családra hozta — a b. Radák család egyik birtoka. ²⁾

Benne kastély áll, mely úgy látszik a XVI. század közepén épült. Négyyszegben van építve, négy szegén négy bástya.

A kastélyt I. Apafi alatt Pekri Lőrincz birta, ki azonban, mert Tököly felkelésében részt vett, notán elvesztette, de ujra visszanyerte. Kiűtvén a Rákóczi forradalom, Pekri ismét felcsa-

¹⁾ Bethlen Miklós önéletirata I. 372.

²⁾ Kemény, J. Suppl. Dipl. IX. 295.

pott, s lett az erdélyi tábor fővezére, minek 1709. mart. 6-kán bekövetkezett halála véget vetett.

Hogy szakadt meg a Radák család birtoklása, hogy ment Pekrire át, előttem ismeretlen; ugyszintén csak mint gyanítást említem, hogy a Radák családra vissza, Pekri Lőrincz egyik leánya, Polixenával mehetett, Radák Ádám vevén nőül.

E kastély a Rákóczi forradalomban sokat szenvedett, úgy álliták helyre; most fenyves s gyümölcsfákkal környezetten igen festőileg áll.

A bolyai kastély.

Bolya Szebentől északra esik. Bënne igen szép kastélyrom maradt fenn.

Eredetét homály fedi. Mátyás király alatt Vizaknai Miklós birta, ki 1467-ben pártot ütven, elvesztette, s azon év nov. 1-én Ernst Jánosnak lön adományozva. ¹⁾ Az 1542 januarjában tartott országgyűlés törvényczikkelyei azt rendelik, hogy azon hatalmaskodás, mit a bolyai várnagy néhány szebeni polgáron elkövetett, kellően egyenlítették ki. Báthori Kristóf fejdelem Gálfi János tanácsosának adományozta, ²⁾ kinek feje 1593-ban elesett, s e jószága elkoboztatott. Később Mihály, oláhboni vajdának lön adományozva, mire 1598. mart 23-ról országgyűlésileg elhatározott, hogy Bolya kastélya, a hozzátartozókkal, a vajda hazánk iránti érdeme jutalmául, adómentessé tétessék. Ez érdem azonban növekedő befolyásában álla, melylyel a már közelgő Básta kora ruházta fel.

Ez idő után ismét a fejedelmek rendelkezése alá esett, következtében Bethlen Gábor élte végperceiben, 1629. jun. 5-kén vele Toldi Györgyöt ajándékozta meg; ³⁾ mely család egész napjainkban történt kihaltáig birtokolta.

Az alsó-rákosi kastély.

Ezen Rákos a székelýföld szélén esik, az Olt jobb partját. Kastélya mintegy kulcsa volt e völgynek. Erődszertü alakja most

¹⁾ Kolosmon. Conv. Trans. VI. 664. ²⁾ Erd. Tört. Tára. I. 81.

³⁾ Erd. Tört. IV. 247.

is megvan, elöl épületek, hátul köfal teszi várfalát, az egészet mély sánczozat övedzi.

Déli bástyáján ezen felirat áll: Dei gratia ex fundamento feoit Georgius Sükösd 1624. Csakhamar a Budai Péter, egy fe-jérvári születésű polgárfiuból lett főember kezébe került, ki cancellár Bethlen János egyik fiát, Sámuelet fiává fogadván, neki véghagyományozá; ¹⁾ ki 1660-ban már nevét falába metszeté. Most a gr. Bethlen Mihály birtoka.

A homoród-szentpáli kastély.

Szentpált Udvarhelytől Brassóba menőleg az országot át-metszi. A falu alsó végén sötét kastélyon akad fenn tekintetünk, mely távolról erődnek látszik. A nemzeti fejdelmek alatt a Kornis, később a b. Wesselényi család birtoka, kikről vásár útján a gr. Bethlenekre jött át.

Kornis Farkas fejdelem Székely Mózes apósa itt lakott. ²⁾

E kastély a tatárfutásos előidők kívánalma szerinti építés-nek igen szép példánya. Elöl kemény ajtók, rácsozott ablakok; a szobákban rejtett lejárások a szobák alatt eső istállókba: hol mig elöl a rablócsapat az ostromot tartá, a család lemenekült, lóra kapott, s rejtett uton nyílt térre ért. E kastélyt Jósika egyik regényében szépen felhasználta.

A szárhegyi kastély.

A székelyföld északkeleti végszélén, Gyergyó Szárhegy ne-vű falujában, a Szármány nevű hegyről messzi látszólag pusztul a szárhegyi kastély, mely a nemzeti fejdelmek alatt mint a szár-hegyi Lázár család fészke, s Gyergyó védbástyája jelentékeny szerepet játszott. A gyönyörű kastély a család közt fel van oszt-va, s csak egy része lakható, a többi rész romban hever.

A kastély boltíves kapuja belső oldalán goth betűkkel e felirat áll: Cristus Maria anno 1532. Honnan építtetését ezen évre teszik, s úgy tartják Csik és Gyergyó akkori főkirálybirája Lázár István építtette, a gyergyóiak segítségével. Egy más Lá-

¹⁾ Bethlen Miklós önéletirata 188. ²⁾ Erd. Tört. IV. 152.

zár István, ki hasonlóan Csik főkirálybirája volt, épen egy század mulva 1631-ben e kastélyt kijavította, s egy új bástyát építtetett hozzája, mit egy hibásan kijavított felirat is jelez.

Mint Bethlen Farkas írja, Bethlen Gábor atyjától árván maradván, itt édes anyja testvére, Lázár András kastélyában neveltetett: kedvencz mulató helyeit ma is mutogatják.

A kastély a Rákóczi forradalomnak lett áldozata; mint a Rákóczi alatt csiki főkapitányságot vállalt Lázár Ferencz birtokát, 1708-ban Acton cs. ezredes Rabutin rendeletéből ostrommal bevette, s lerontatá. Mit belőle helyreállítottak, az is 1748. sept. 21-én leégett; minek következtében azon évi nov. 13-ki székgyűlésben határozathozott, hogy a gyergyóiak a kastély fedelének helyreállítását röjják ki. — Ugy állíttatott helyre azon rész, mely ma is lakható. ¹⁾

---

¹⁾ Benkő K. Csik, Gyergyó és Kászón II. 148. Gr. Lázár M. Gr. Lázár család 109. 141. 217. l.

4) Községi és templom-kastélyok.

Keletkezése.

Hazánk eleitől fogva, de különösen a török-tatár beállítások kezdete óta, főleg a keleti és déli szélbeli határok felé anynyi harezzi zaklatásnak volt kitéve, hogy a miként kronikásaink magokat kifejezik, gyakran reggel táncz, estve láncz volt elődeink sorsa. Jött a kun, török és tatár, a helységeket kirablá, a népet felfűzté, elhajtá; s maig is él a nép ajkán a monda, hogy alig vetették be az utolsó kenyeret, már az elsőt szedték ki, s futottak vele az erdőkre, hogy életüket megmentsék.

Innen a sok községi vár hazánk szélein. Innen az, hogy őseink falvaikat az országuttól félre, hegyek közé rejték; házaiikat messze be az udvarra építették, s hogy vannak falvaink, melyek második, harmadik költözködést értek, mindig felebb építkezvén a völgybe, melyet elfoglaltak.

Az ellenséges csapatok ellen a kerített városok, királyi várak s más apróbb nagyobb erődök népünket nem foghatván be: szükségesetére több menhelyről kellett gondoskodni, így kezdték a templomokat kemény várkerítéssel körülvenni. Vész idején belevitték kincseiket, családjokat, s élethalálra oltalmazták.

Azonban a templomkerítés még nem volt elég. Erdély déli részén, honnan a becsapás leggyakoribb volt, a töröktől félsz azon gondolatra hozta a népet, hogy ne csak kastélyokat emeljenek, hanem kastélyban fekvő templomaikat is úgy építsék, hogy a védelmet onnan is intézhessék.

Az ily templomok rendesen kökerítésben fektvének; falaik vastagok s széles oszlopokkal vannak támogatva; ez oszlopokat körívek köték egymással össze; a templomhajók mennyezetei úgy vannak tartva, hogy rajtok a védelmezők könnyen mozog-

hattak. A falakon kereken lölyukak. Jól jellemzik a kort, melyben a pap nemcsak lelki, de ha kellett egyszersmind harczy vezére is volt hiveinek.

Ez építészeti gondolatra úgy látszik a szászok jöttek. A szászföldön tul mondhatni csak Csikban látunk ilyeket, s ott is keveset, mint Karczfalván, Sz.-Tamáson, Sz.-Mihályon, Sz.-Léleken, Mindszenten, Sz.-Királyon, Kozmásan, Ménaságon, Kászonban és Ujfaluban stb.

Ez építmények keletkezési korszaka a XV. század. Kezdetét egy Homoród, Szász-Vesszöd, Nethus, Sövénysszeg templomai-ban vehette; mint a melyek inkább tornyok mint templomok. ¹⁾

Ezek után jönnek a szászkézdi (1493), miklóstelki (1524), trapoldi (1522), melyeknél a templom hajója s a chorus egyen magasságban, egy fedél alatt jelennek meg, s a torony tőlük külön áll. ²⁾

Van egy más csoportozat, melyben az ismertető ivezetek és lölyukak csak a choruson jönnek elő, s melyek kívülről a templom hajójánál magasabbnak tetszenek. Ilyen a dályai (1451), mártonhegyi, nagyecstüri, rozsonдай, ujjvárosi, muzsnai, nagy-selyki.

Még egy csoportozat van, melyben a chorus toronynyá van alakítva, s az egész erő mintegy ide központosítva, milyen a bolkácsi, alsó-bajomi és felső-bajomi. ³⁾

A templomok bekerítése azonban nem vala egész Erdélyben honos. Oláh templomaink teljességgel nem mutatnak fel ily erősitményeket, sőt még a magyar templomok sem, mennyiben itt várak és kastélyokra támaszkodtak. A székelyföldön is inkább csak a becsapásra használt bodzai szoros szomszédos falvai, a délkeleti helységek, mint Doboly, Sepsi-Szentgyörgy, Árkos, Maksa, Uzon, Ilyefalva bástyázák be magokat.

A szászkónál teljes divatban levén, a bogácsi, egerbegyi, szászsebesi, nagyapoldi, keresztényszigeti és a kistoronyi templomkastély ma is megannyi kis erőd. Itt azonban csak a nevezetesebbekről teszünk tűzetesb említést. S mint látni fogjuk, az uzonin, ilyefalvin és enyedín kívül, a többiek mind szász helységben fekszenek.

¹⁾ Rajzokkal kísérve l. Mittheilungen d. Centr. Comission f. Baudenk-male, 1857. aug. füzet. ²⁾ Ugyanott sept. füzet. ³⁾ Ugyanott oct. füzet.

Ilyefalva templom-kastélya,

Ilyefalva, e kis mezőváros a székelyföldön Sepsi-Szent-György és Brassó között fekszik.

Az ev. reformatusok egyháza körül maig is fennáll a köfal, mely egykor kastélynak, mások által várnak neveztetett.

A szászok 1612-ben, Báthori Gábor fejdelem ellen Weisz Mihály brassói királybíró vezérlete alatt fegyverre keltek, s elégtelen magyarok is csatlakozván hozzájuk, az ellenek küldött fejedelmi sergekkel a Barczán csatákat állának. Sept. 13-án Géczi András Brassóból elényomulván, a fejdelem hiveit s a székelyeket meglepé, szétszórá; Szilassy János és Beldi ide az ilyefalvi kastélyba menekültek. Ez erőd később, oct. 16-án magát feladta. ¹⁾

1658-ban a Rákóczi György fejdelem ellen berontott törökök és tatárok még oly épen találák, hogy csellel kívánták bevenni. Elküldnek a kastélyba vonult székelységhez, hogy bántódásuk nem lesz, csak adjanak élelmet. A hiszékeny székelyek hányni kezdék ki az élelmet; de annyi török s tatár jött utána, hogy öt napi küzdés után a kastélyt bevették, a beszorultakból 500 elesett, 800 rabszijra fűzetett. Az elsők közt négy, az utolsók közt két háromszéki pap esett áldozatul. ²⁾

Uzon templom-kastélya.

Uzon, Brassó felé, csaknem véghelysége a székelyföldnek. A sikság, melyen fekszik, sok szerencsétlen napra virradott. Bence az országot mellett, nagyszerű templom-várfal pusztul.

Sokszor menté meg a lakosságot. Még 1612 ben oly karban állott, hogy Weisz Mihály, Brassó főbírája s a Báthori Gábor ellen felkelt szászok vezére, csak ostrommal vala képes bevenni.

Prásmár templom-kastélya.

Prásmár, németül Tartlau, Brassó mellett esik.

Kastélya a falu között, térségen fekszik, mely hajdan ke-

¹⁾ Chronicon Fuchsio-Lupino Oltardianum 1847. 262—3. ²⁾ L. gr. Kemény J. értekezését. Új magy. muz. 1854. VII. füz. 29—43.

mény köfállal, mély és széles sánczczal volt körülvéve, s bástyákkal ellátva. ¹⁾ Torkában fektívén a bodzai szorosnak, melyen a fejdelmek korában annyi ellenség nyomult be, a lakosoknak igen sokszor szolgált menhelyül.

Höltövény templom-kastélya.

Höltövény, németül Helddorf, szász falu, Brassótól három órányira.

Kastélya a falu közt van. Egyike legkeményebb ilyenmü erődeinknek. Sáncz veszi körül s várfal, mi tornyokkal van erősítve.

Benne egyik legrégibb templomunk, mely 1452-ben épült.

Brassó vára, a Czenken.

Brassóra egy meredek hegy borul, a Czenk, mely a város felett 1265 lábra emelkedik. A két oldalára meredek hegycsucs tetején kevés térség, rajta a várnyomok még mind jól látszanak.

Hogy Brassónak a fennebbi név alatt régen egy vára volt, az hitelesen áll; az újabb nyomozások ezt ide helyezik, s úgy vélekednek, hogy a lovagrend alapította, s Brassó csak nagyobbította.

Felismerhető nyomának átmérője körülbelöl 300, körmérete 1000 lépés; alakja pedig egy D betűhez hasonlított. Főkapujának, mi délkeletről volt, úgy több bástya s néhány nagy épület romjai még mind látszanak. A főkapunál sz. Leonhárd tiszteletére kápolna állt; Drauth János senator 1712-ben egy új kápolnát állíttatott vala, azonban a villám ezt is megsemmisíté.

E vár az 1345-ki mongol, s az 1421-ki török dúlást kiállotta, Brassó belemenekült lakóit teljesen megvédette; mig nem 1455 ben Hunyadi János mint kormányzó rendeletet adott, hogy bontsák le, s falaiból Brassót erősítsék meg. ²⁾

¹⁾ Archiv d. Vereins N. F. II. 32.

²⁾ Provincial-Blietter I. 1—12. l. Marienburg, Geographie v. Sieb. 342.

Földvár.

E Földvár a Barcaság szélén, az Olt balpartján fekszik. Német neve, Marienburg, régi okmányainkban Mergenbourg.

Mint hiszik, e helyet a német lovagrend nevezte így, véd-asszonyáról; s e vár lett volna a rend főhelye. S minthogy a lovagrend arra volt kötelezve, hogy csak földvárakat építsen, úgy építette volna előbb földből; de 1222-ben megnyervén azt, hogy kővárakat építhessen, úgy emelteté e várat, melynek romjai ma is látszanak.

Földvár romja, mely a völgyből kiemelkedő szelid magaslaton áll, szebb romjaink közé tartozik, a lakosok ma is rakhelyül használják. Azonban a régi vár, mint a köfal maradványok mutatják, jóval messzibb terjedt; oly terjedelmes volt, hogy a mai romot csak is a nagy vár egy előbástyájának gondolják. A főkapura később a tanácsházat építették, miből utóbb tanoda lett, most pedig felhagyott épület. Valamint úgy vélekednek, hogy a mai luth. templom a lovagrend kápolnájára épített volt, mennyiben az volna megnagyítva; arra mutat egyszersmind az is, hogy a mostani oltár megett szűz Máriának egy képe áll, valamint három pánczélos lovag van, imádkozó helyzetben. ¹⁾

Ugy tartják, hogy 1345-ben a mongolok ronták össze.

Akkor a helység is virágzóbb lehetett. Zsigmond király egy 1427-ki oklevélben már mezővárosnak czimezi. ²⁾

Alatta több csata viharzott el. Különösen 1529. jun. 22-én Péter, moldvai vajda, I. Ferdinánd székelység- és szászokból álló sergét, melyet Gerendi Miklós püspök, Török Bálint, Majláth István és Pemphlinger Mark, szász nemzet ispánja, vezetett: a Zápolya részére megverte. ³⁾

Székely Mózes legyőzése után, 1603 ban, Brassóban 300 katona marad, azok az egész Barczát nyomorra juttatják: Földvár lakosai a kastélyba vették magokat, ott éltek; de csak terhes pénzfizetés mellett tarthaták meg tőlük javaikat.

1612. sept. 25- és oct. 16-án Báthori Gábor fejedelem verte meg itt az ellene felkelt Weisz, brassói királybíró sergét. ⁴⁾

¹⁾ Programm d. ev. Gym. z. Kronstadt 1861. 46. 1.

²⁾ Geschicht. Darstell. d. Deutsch. Ord. 45. ³⁾ Erd. Tört. III. 26. ⁴⁾ Ugyanott IV. 208.

1848. nov. 29-én, a császáriak és székelyek közt mellette ütközet volt.

Szász-Hermány templom-kastélya.

Szász-Hermány, németül Honigberg.

Sikságon esik, mely Brassó és Háromszék közt terül.

Kastélya kerek, mit kettős köfal övedz, melyen hét toronybástya. Fala mellett köröskörül 200 kamra, mint a lakosok rak-tára. Körülfutó árkában, mely 30—40 lépés, ma is víz van. Régen felvonóhid vitt az erődbe. Benne templom, mely 1840-ben ujítottatott meg. E templom portáléja faragott kő, mi a fejevárihoz hasonlít; apró kettős ablakok adják világosságát.

Mihelyt felépült, kemény ostromok kezdék látogatni, mi egész napjainkig tartott: 1236-ban a tatárok, 1421-ben a törökök, 1652. jul. 11-én a moldvaiak, 1595. apr. 21-én a tűzvész, 1600- 1601-ben Mihály vajda oláhjai, 1603. jul. 18-n Básta katonái, 1612. apr. Báthori Gábor fejdelem, 1658. aug. a moldovaiak — rablák, égeték, pusztiták az öreg szász falut. ¹⁾

S e kastély még az 1612-ki ostrom idején is oly jó karban áll, hogy bár akkor már csak egy köfal keríté, s abból több ölet lelővettek, mégis Böhm János Báthori Gábor fejdelem ostromát visszaverte. Böhm egyike lehete kora leleményesebb fejeinek: észrevette, hogy az ostromló székelység eléhezett, kenyereket vettete ki, s mikor azok elkapkodák, csak akkor vevék észre, hogy röppentyűkkel vannak tele. ²⁾ A II. Rákóczi ellen beküldött moldvaiak 1658-ki ostroma sem sikerült jobban, s a kastély alól azoknak is győzelem nélkül kelle elvonulniok.

A 48-ki forradalomnak is valának körüli apró csatái: 1848. dec. a felkelt székelyek, inkább a Mátyás-huszárok a faluval együtt a kastélyt is bevették.

Volkány templom-kastélya.

Németül Wolkendorf. Szász helység, Brassó közelében.

Derék templom-kastélya volt, mi a Báthori Gábor fejdelem

¹⁾ Erd. Tört. III. 131. IV. 205. ²⁾ D. Fundgruben I. 261.

ostromát sokáig állta; de 1611. sept. 20-án mégis csak kaput nyitott. Oltalmazói közül még ekkor is sokan a toronyba huzódtak fel: a fejdelem boszujában szalmát és fát hordata, s a toronyt és kastélyt reájok gyújtatá.

Rosnyó vára.

Rosnyó német neve Rosenau, czimere három rózsza.

Szász mezőváros, Brassó szomszédságában. Felette tekintélyes sziklacsucs emeli fel homlokát, rajta mint korona áll ma is hazánk egyik legpompásabb várroma.

Gyönyörű képet ad: előtte térség, alatta a város, mögötte a hóvonalt megütő Bucsecs hegy, havasaival, fenyveseivel.

A várfal messze ellátszik. A várba fel egy három lépés széles ösvény vezet; benne a 76 öl mélységű kút ma is áll, s az egész oly karban tartatik, hogy a lakosok rakhelyül használják.

Multjára nézve megemlítjük, hogy benne 1564-ben várnagy és várórség volt. ¹⁾ 1612-ben Báthori Gábor fejdelem a fellázadt

¹⁾ Archiv, N. F. II, 32.

vidéket zaklatván, mintán a feketehalmi várat bevette, Rosnyót szintén ostrom alá vonta, mitazonban két nap derekasan visszavertek, de mégis csak fel kellett adniok. A feladás egyik okának a vizsziukét említik, minthogy akkor kútja még nem vala, ¹⁾ más okául felhozzák, hogy a benlevő oláhok annyira sürgeték feladását, hogy a birót kötve akarák Báthori kezébe szolgáltatni, minek következtében apr. 3-án feladák, s csak is a következő év jul. 17-én kapták vissza.

Rosnyó határán más várnak is van nyoma, melynek neve Erdenburg. A várat és hasonnevű falut, mi a Barcza vize partján fektült, 1345-ben a tatárok pusztították el, ²⁾ s határát és várat Rosnyóra hagyta.

Vidombák templom-kastélya.

Vidombák, németül Weidenbach. Egyike a Barczaság azon templom-kastélyainak, melyekről kronikásaink gyakran emlékeznek.

Azon ostromokból, melyekben a barczasági többi kastélyok részesültek, Vidombák se maradt ki.

A kastély 1643. jan. 12-kén menyköttetés által meggyult, templomostól, falustól leégett, csak a kőfal maradt fenn.

Az apáczai kastély.

Apácza Erdővidéken, az Olt vize partján fekszik; lakosai lutheranus magyarok, miért a nép magyar-szászoknak hívja.

A falun alól, az Olt partján festői kastélyrom áll, magas falakkal: ablakai, ajtói ma is látszanak. Udvarát gyom nőtte be.

A néphagyomány szerint a tatár és török ellen építették, még akkor, midőn Apácza csak 32 gazda volt. Azon időben elég tágas menhelyet nyújt a falunak.

A kőhalmi vár.

Kőhalom, németül Reps, egyike a Szeben-táji szász kisvárosoknak.

¹⁾ Windisch, Geogr. 289. ²⁾ Annalen, Sieb. Quartalschrift VI. f. I. Heft,

A város felett, sziklacsucson igen festőileg áll egy várrom, mely annyira ép, hogy pár bástyáját ma is rakhelyül használják. Mikor épült, nincs feljegyezve, azonban, hogy 1323-ban mint erőd szerepel, arra nézt fenmaradt az, hogy a midőn az említett évben a szászok Henning volt szász ispán vezérlete alatt Robert Károly ellen fellázadtak, s királyi sergek szálltak ki ellenek: Tamás vajda az említett év szeptemberében Köhalmat ostromolta.¹⁾ Ezen vár egyik bástyájában e század elején két roppant vasbílincs még fel volt akasztva. Ki viselte, ki akasztotta oda, senki se tudja megmondani. Csupán egy kömötszés ad némi világot, melyre azonban nem sokat lehet építeni. E köbe a következő szavak vannak bemetszve nagy betűkkel: Én Bánfi András itt fogva voltam 1678. die 25 julii.²⁾

E szerint álladalmi börtönnek is használták. Így látjuk 1616-ból, hogy Bethlen Gábor az ellene összeesküdt Orendi Márton segesvári polgármestert ide zárata, mint olyat, ki észgyengeségben szenvedett. Azonban másfél év múlva csakugyan megszabadult.³⁾

Ha a történet hallgat, beszéljen a rege, hogyan termett e bilincs ide. Török dult a hazán, Helvig királybíró foglyul esett, s Konstantinápolyba vivék. Helvig busult. Menenges nevű egykori székdarabont, ki bűvös hirben állt, azon ajánlatot tévé neki, hogy kiszabadítja, ha tanácsát követi. Menenges tehát kék köpenyét a földre teríté, reá ült, s kérte Helviget fogódzék bele, hunyja be szemét. A bus rab úgy tett, mint mondvá volt. És repülni kezdének, s mire Helvig szemét kinyitotta, a köhalmi erdőn voltak; a várba tértek, bilincseiket levéteték s a bástya mélyében emléktől felakaszták.⁴⁾

A berethalmi templom-kastély.

Berethalom Szeben közelében esik. A lutheranus, vagy is mint Erdélyben mondani szokták, a szász püspökségnek majd három századon át székhelye. Papjai a püspökséget 1572 óta birták, mint a mikor Unglerus Lukácsot választák püspöknek,

¹⁾ Fejér, Cod. dipl. VIII. II. 589. ²⁾ A XVII. században Brassóban egy Bánfi nevű polgárcsalád élt. Fundgruben III. 70. ³⁾ Fundgruben II. 110.

⁴⁾ Sieb, Volkskalender v. 1843,

azóta Berethalom lett a püspöki lakhely, ¹⁾ s az maradt 1850-ig, mikor a püspökség a berethalmi papi hivataltól elválasztatott, s székhelye Szeben lett.

Temploma, mely szent Ambrusnak volt szentelve, ²⁾ dombon épült, régen várfala hármasan folyta körül. Lehet, hogy többi várainkkal együtt ez is Zsigmond király korában épült: kitől a város különben is kiváltságokat bir. 1522-ben már megújíták. Sokszor volt a lakosság menhelye; többek közt 1605 martiusában. Ez időben Bocskainak Medgyesen őrsege volt, történik, hogy egy éjjel Medgyes kapuit megnyitá, s az ellenfél katonáit szépen rájuk bocsátá, kik az alvó magyarok közt roppant mészárlást követtek el. Az így meglepett sereg egy része hoszujában Berethalomra rontott, ott 132 lakost papjával együtt leölt. A kastély azonban bántatlanul maradt. ³⁾

1704. apr. 6-án, Rákóczi kuruczai Ecsedi János vezérlete mellett bevették: raktárait, templomát, sirboltját kirabolták. ⁴⁾

Szászkézd kastélya.

Szászkézd kis szász város. Benne I. Apafi 1663-ban, mikor a török adó igen magasra hágott, országgyűlést tartá, hol, mi addig szokatlan volt, a nemesség is megrovatott. Egy kis vára van, mit a lakosok rakhelynek használnak.

1704-ben Sándor János, mint kurucz vezér elfoglalta, s mit a környék földbirtokosai mint védhelyre leraktak volt, zsákmányává tette. ⁵⁾

Medgyes templom-kastélya.

Medgyes nagy templomát kemény kőfal környezi. Mint egy felirat mutatja, mostani erőde egy másnak nyomán, 1509-ben emeltetett.

E kastély vérfagylaló jelenetet látott. Elmondók felebb a kerített városok rovatában, mint öleté meg Cibak vajdánkat Gritti; el azt, hogy e kegyetlenkedésre a nép felkelt, s hogy Gritti Medgyesre futott. A mint ide ért, a magyar sereg már nyomá-

¹⁾ Erd. Tört. IV. 10. ²⁾ Archiv, N. F. II. 199. ³⁾ Wolf de Bethlen VI. 234. ⁴⁾ Windisch, Geographie 164.

⁵⁾ Cserei M. Hist. 327.

ban volt, s a várost bevette. Gritti erre a templom-kastélyba vette be magát, mely sánczczal s háromszoros köfállal volt övedzve. De csakhamar átlátta, hogy minden oltalom sikertelen: felölti leggazdagabb ruháját, jobbjába veszi a porta athnaméját, melyben e hon szultáni biztosává volt kinevezve, feltáratá a kaput, s kilépett. Azt hitte, le fognak hunyászzkodni előtte, — nem, a helyett Majláth megfogatta, s ugyanazon karddal, melytől Cibak elesett — lenyakasztatta. ¹⁾

A szelindeki vár.

Szelindek Medgyes és Szeben közt esik, országutban. Csonka vára egy felette álló hegyről kellemesen lepi meg a közeledőt. Nagyjobbyszerű romjaink egyike, méltán nevezik németül Stolzenburgnak.

A várfal 5—6 öl magasságban a hegytetőt egészen körül folyja. Kertülete 300 lépést tehet; benne egy roppant leégett templom. A falakat a lakosok most is rakhelynek használják; felügyelő lakik benne, ki a lakosok raktárait őrzi.

A nép e várat 800 évesnek, s a templomot még a reformatio ideje előttinek mondja; de ebben egy kis tévedésben van.

Hogy itt régi időktől vár volt, igaz. 1529-ben már történeti esemény színtere: Báthori István, Zápolya vajdája, Szelindek várát ostromolta és be is vette. S a benne volt őrséget, mely a várat I. Ferdinánd részére oltalmazta, szétszórta. De a szebeniek Hähn Mártont segélyül küldék, s a vajda sergét még azon éjjel belőle kiverték. ²⁾

1658-ban a II. Rákóczi György ellen bejött török-tatárság elől a nép belemenekült. A falu elégett, de a vár a benne levőkkel megmaradt. ³⁾

Hanem az a vár nem a mostani. Pekri Lőrincz, kurucz vezér, a mult század elején lerontatá. Ugy építék helyébe téglából ezt 1715-ben; ⁴⁾ de nem végezték be, ma is félben áll. A benne látszó templom a mult század végén égett le, úgy építének helyette mást a faluban.

¹⁾ Sieb. Würgengel v. Miles 24—28. l.

²⁾ Miles. Würgengel 21. ³⁾ Sieb. Ruin. Fundgruben II. 152.

⁴⁾ Windisch, Geographie 175.

Bemnek a császáriakkal, 1849. jan. 24-én itt kemény csatája volt, de a vár nem szerepelt.

A disznódi várak.

Szeben mellett két Disznód nevű falu van, Nagy- és Kis-Disznód: Nagy-Disznód német neve Heltau, a Kis-Disznódé Michelsberg. Mindkettőnek vára volt.

Ezek közül a kis-disznódi nevezetesebb. A falutól északra 250 láb magas csúcson fekszik a Michelsberg nevű hegy, s rajta ezen várral, melyben ő lakik, benne egy ódon templom. Hazánk legfestőibb vármaradványai közé tartozik. Négyszögű faragott kövekből van építve.

Mikor épült, nem tudjuk megmondani. Már II. Endre király, Gützelin nevű papi embernek adományozta; ez pedig viszont a kerezi apátságnak, mit ugyancsak II. Endre 1223-ban jóvá hagyott. ¹⁾ Reichersdorfer I. Ferdinánd titoknok a XVI. század harmadik tizedében Erdélyt leírván, róla mint ép várról emlékezik; 1540-ben fejedelmi őrség van benne. ²⁾ Még 1658-ban a bejött törökség ellen a nép magát belevette, de csak nagy váltással menthette meg a várat.

Enyed templom-kastélya.

A szerencsétlen Enyed, Szebenből Kolozsvárnak jövő országutban esik. Alig van városunk, mely a harcászati időkben annyit szenvedett volna mint Enyed, minden erőssége kastélyában állván. Mint egy felirat mutatja, már 1239-ben, így a mongol-tatár dúlás előtt fennállott. A régi időkben mély és széles sáncz-csal volt övezve, ³⁾ mint ilyen, erősségnek volt tekinthető, honnan gyakran állt ostromot. 1438-ban a népzendülés főnökei ide gyűltek, s a kastély dec. 15-én ostrom alá jött. ⁴⁾ Később, 1551-ben, Martinuzzi el akarván Erdélyt a töröktől szakasztani, az elhajlani nem akaró rendek Enyedre mart. 22-kére országgyűlést hirdettek: Martinuzzi sereggel Enyedet körülfogta, a rendek a

¹⁾ Tud. gyűjt. 1830. III. 98. Fejér, III. I. 399. ²⁾ Erd. Tört. III. 71.

³⁾ Archiv d. Vereins N. F. II. 21. ⁴⁾ Eder, Felmerhez. 74.

kastélyba vették magokat, s mentve maradtak.¹⁾ — E szerint meglehetősen erős levén, a nemzeti fejdelmek alatt törvénybe látjuk ígdtatva, hogy a polgárok a vidéki nemességnek továbbra is kamara-helyet adjanak kastélyukban.²⁾

Enyed 1658. febr. 10-ig uradalmi jószág: ekkor II. Rákóczi György fejdelem minden lakosát nemessé tévén, a három erdélyi nemes város egyikévé emelte.³⁾

Hogy mennyit szenvedett, arra nézt néhány nagyobb dulását megemlítjük. Mihály vajda a Miriszlónál történt csata előtt, 1600. sept. 17-én felégette; a következő 1601-ik évben Básta katonái dulák fel; ⁴⁾ 1658-ban a II. Rákóczit trónjából kivetni akaró török-tátárság elől a város népe kastélyába vette magát, az ostromot férfiasan fogadta. De miután az ellenség roppant táborra megérkezett s az egész várost felégette: annyira megszorultak, hogy aug. 10-én minden drágaságukat váltságul kiadák; sőt többet, három szűzet is, mit a tatár khán számára kívántak. Ezen szerencsétlenség emlékére Enyed az augusztus 20-kát megelőző vasárnapon minden évben urvacsorával élt, s azon napot megbőjtölte. Azonban a szent áldozat a népet nem oltalmazá meg. Jött 1704, s a Rákóczi Ferencz katonáit üldöző laboneczok Enyednek ismét keservet hoztak: virágvasárnapján a várost, kastélyt, templomaival együtt porrá égették.⁵⁾ S a protestans Enyed virágvasárnapjára ezért is bűjtöt fogadott. A nyomoru és inséges napokat a végzet még se háritá el Enyedről, megjött a negyedik csapás is: 1849. jan. 9—11-ik napjain a felkelt oláhságtól egészen hamuba döntetett; lakosai egy része legyilkoltatott.⁶⁾

A kastély, melyben a polgárság mindig megkísérté menekülését, a város közepén áll, átmérője 200 lépésnyi, köfala ma is 4—5 öl magas, tojásdad alakú, szegletekben megtörve. Befoglalja a reform. és lutherán templomot s néhány lakházat. Több derék bástyával van ellátva, s mindenikre rá van írva, melyik czéhé.

¹⁾ Erd. Tört. III. 112.

²⁾ Approbat. Constit. P. III. Tit. LX. art. 1. ³⁾ Erd. Tört. V. 68. ⁴⁾ Ugyanott IV. 110, 121. ⁵⁾ Cserei Historiája 335. Bod Péter, Hist. Ecol. Libr. II. Cap. IX. Ms. ⁶⁾ Kővári, Erd. Tört. 48—49-ben 157. l.

III. MAGYARKORI EGYHÁZI ÉPÍTMÉNYEK.

Keletkezése.

A világi építmények mellett az egyháziaktól fenmaradt mű-
emlékek hasonló figyelmünket igénylik.

Mint fennebb megjegyeztük, az ősidőkben két rend épített
és erősített, a lovagok és egyháziak rendje. A lovagok várakat,
a szerzetesek erősített monastorokat emeltek, a papok egyházak
építésében fáradoztak. Mindenik méltó emléket hagyott maga után.

A szerzetes barátok mellett a szerzetes lovagrendekről sem
szabad megfeledkeznünk, kik lovagok és szerzetesek voltak egy-
szersmind, s kiknek Erdélybeni birtoklásukat a számtalan Ke-
reszt-ur nevű falu jeleli. E lovagrendek: a templariusok, ma-
rianusok és johaniták vagy a mai máltai lovagok.

A mint a német lovagrend vagy a marianusoknak a Bar-
czaságoni, a johanitáknak Moldva- és Oláhországbani birtoklásuk
bizonyítja, egész vidékeket birtak, s miként lovagjaink hadba
jártak, s várakat emeltek, — míg a szerzetes rend monastorokat
és kolostorokat állított.

A monastorok a kereszténység bejövételével azonnal kez-
dődtek. A szerzetesek előbb állítottak monumentalis templomokat,
mint a világiak. A világiak Nagy Lajos király nápolyi expedi-
tójánál kaptak kedvet, úgy következett be Zsigmond és Mátyás
kora, mely a XIV. és XV. században azon nagyszerű építke-
zést kezdte, mely élesztette a török benyomulása, s vallásunknak
a pogányság árja általi előzőnlése félelme által, oly lendületet
kapott, melyet később épen nem tapasztalunk.

---

1) Monostorok és Kolostorok.

Keletkezése.

A világiak építkezését előadtuk, most az egyháziak erődítményeihez értünk.

A régibb és újabb korban egy sereg szerzet tűnt fel hazánkban, melyek egyrésze lettint ugyan, de a mit alkottak, azt legalább romjaiban ismerjük.

Mindenek előtt nem lesz felesleges megjegyezni, hogy vannak, kik a templariusoknak, kiket Balduin 1118-ban alapított s V. Kelemen pápa 1312-ben eltörlött, kik veres keresztes fejér ruhát viseltek — nyomait látják Erdélyben, mi azonban nem valószínű. ¹⁾

Hogy a marianusok 1211—25 között a Barcaságot birták, ismeretes tény. ²⁾ Hogy a johanitáknak, kiket veres keresztyökről veres barátoknak nevezett a nép, a Keresztes és Keresztur nevű helységekben, sőt Tordán és másutt nyomai maradtak, kétség alá vonni nem lehet.

Legrégibb szerzetesekkép tűnnek fel a szent-benedekiek, kik Kolosmonostoron, a cistercziták, kik Kerczen apátságot és tekintélyes monostort állítottak, melyek annak idejében mint hatalmas erőd szerepeltek.

A reformatio s az 1556-ban bekövetkezett papijavak világiakká tétele után fenmaradt szerzetek, mint a Mária Theresia alatt eltörlött jesuiták, a II. József által feloszlatott trinitariusok, kiknek Fejérvárt, paulinusok, kiknek Tordán és Tövisen kolostorok volt, valamint a mostan is fennálló szerzetes rendek már nem erődöket, csak egyszerű zárdákat állítanak.

Hogy régen több monostorunk is volt, mutatja a később felemlítendőkön kívül, Kápolnok-Monostor, Gyerő-Monostor, Mo-

---

¹⁾ Pesthy Frigyes, A templariusok Magyarországon 81. ²⁾ Erdély Tört. I. 111.

nostorszeg faluk elnevezése, hol azonban ma a monostoroknak még helyeit is keresnünk kell.

Monostoroknál levén, megemlítendőnek látjuk, hogy Erdélyben a monostoroknak egy egészen sajátos neme létezett, az ugynevezett Monasteriák. E czimen a görög vallás hívei, a faluktól messze, erdős hegyeken templomokat, remetelakokat állítottak; s mire az újabb korban, ujonczozás idején, papnövéndékségi ürügy alatt a fiatalság menhelyeivé lettek, a kormány eltörltetésükre munkált.

Igy törltetett el többek közt Andrásházán, Dornán. Bár a forradalom alatt a tordahasadéki is elpusztult, azért ma is állanak, mint többek közt Füzes-Szentpéteren, az Almás vize mentén, Feleken, Kolozsvár mellett.

A fejevári káptalan.

Műemlékeink sorában az, mit a fejevári püspökség, illetőleg káptalan alapított s hozott le korunkra, diszes helyet foglal el. Miután azonban a nemzeti fejdelmek alatt az egyházi birtoklás megszakadt volt, e műemlékek együtt tárgyalása ismétlésekre vezetett volna.

A várat, melyben a káptalan lakott és lakik, fennebb a hatósági erődök köztadtuk elő.

A püspöki lakot s más intézeti építményeket nevezetesebb épületeink között, — a székesegyházat pedig templomaink sorában fogjuk tárgyalni. ¹⁾

Csak is, mint egyházi építményeink középpontját, megemlítettük. A káptalan monographiája, mit meg lehetne s meg is kellene írni, dióhéjba szorítva is, jelen célunk határát túlhaladná.

Szent-mihálykői vár és kolostor.

Tótfalud Fejevárhoz közel fekszik, az Ompoly vize mellett, a nyugoti havasok aljában. E havasok egyike meredek csucsán

¹⁾ Kutfők: Memoria Episcopatus et Episcoporum Transilvaniae Latini Ritus Catholicorum stb. év és hely nélkül. Antonii Szeredai, Series Antiquorum et recentorum Episcoporum Transilvaniae. A. Carolinae 1790. Jos. C. Kemény, Notitia Historico—Diplomatica Archivi et Literalium Capituli Albensis Transilvaniae. Cibinii 1836. 2. k. Jerney János értekezése, A magyarországi káptalanok és conventek... története I. Magy. Történelmi Társ. II. k. Kövári, Erdély Történelme.

várrom küzd az enyészettel. Körülré gyakran római maradványok merülnek fel, honnan gyanítani akarják, hogy alapját a rómaiak vetették volna meg. Okleveleinkben Szentmihályközi vár név alatt jön elő.

Keletkezését alkalmasint felderíti azon okmány, melynél fogva a IV-ik Béla alatti tatárjárás következtében 1268-ban a fejérvári káptalan Péter püspöknek megengedte, hogy ide várat építhessen, de úgy, hogy utána a vár a káptalanra visszaszálljon. ¹⁾ Később, a XIV. század közepén András püspök a káptalanról elfoglalta; utána 1356-ban András vajda tette reá kezét; azonban a káptalan fellépett, s Nagy Lajos király 1357-ben visszasaadta. ²⁾ 1379-ben Goblin püspök foglalta el, s azt a Pálosok szerzetének adta, kiknek benne kolostorok volt. Egy oklevél szerint 1469-ben még mind a Pálosok birják, s ez világosan mondja, hogy a szentmihályközi vár védelme alatt kolostor állott. ³⁾ A káptalan 1521-ben visszakapta; ⁴⁾ azonban 1553. máj. 29-n I-ső Ferdinánd a püspökséghez csatolá, ⁵⁾ s úgy látszik, a jesuiták kezére került, legalább 1588-ban, midőn Erdélyből kitették, e várat szintén bírták. ⁶⁾ A múlt század végén benne két szoba még épen állott. Az út nyoma, mely hajdan Fejérvárral közlekedésben tartá, az erdők közt maig is látható. ⁷⁾

Az alvinczi kastély és kolostor.

Alvincz kis mezőváros, Fejérvár szomszédságában, a Maros balpartján. Régebben szászok lakták. ⁸⁾

A város szélét az országut átmettszi. Innen a Marosnak tartva, csaknem a folyó partján, ott találjuk a kastélyt, melyben egy cancellárság- s kincstárnokságra emelkedett pórfu élt, uralkodott és árulta a hazát.

Itt látta utósor lemenni napját Martinuzzi, kiről a kastélyt most is nevezik.

A tordai országgyűlés 1542-ben őt s Petrovicsot tevő Isabella mellé a kormányra. A szelid Isabella s jó öreg Petrovics

¹⁾ Okl. Szeredai Ser. Ep. 20, Szeredai, Notit. Cap. 47. Schuller Archiv. I. 59. ²⁾ Fejér, Cod. dipl. IX. II. 603. ³⁾ Claustro sub castro s. Michaelis. Fejér, Cod. dipl. XI. I. 500. ⁴⁾ Schuller, Archiv. I. 42. ⁵⁾ Okl. Szeredai Ser. Ep. 204. ⁶⁾ Miles, Würgengel 149. ⁷⁾ Nyelvmívelő társaság munkálatai I. 156.

⁸⁾ Erd. Tört. II. 48. 78.

csakhamar azon vették észre, hogy György barát az egész hatalmat magához ragadta. Hatalma érzetében azon gondolatra jött, hogy Erdélyt kivevén a török pártfogás alól, I. Ferdinánd kezébe tegye át. Alkudozásait megkezdette, Isabellával meghasonlott; de az erélytelen királynéval bárhányszor ki tudott békülni. Végre nyílt ellenségeskedés tört ki közöttök. Erdély pártokra szakadt, s 1550-ben Martinuzzi I. Ferdinánd serge élén Fejérvárt bevette, s Isabellát lemondásra kényszeríté. ¹⁾ A királyné lemondott, Kolozsvárt a koronát ünnepélyesen átadá, s kiment a hazából. Azonban Szoliman Isabella részére sergeket küldött. Martinuzzi megijedt, a portánál magát ki akará menteni. Ez Castaldo, osztrák főparancsnok fejébe szeget tűött, megírja urának, hogy Martinuzzi miatt Erdély felett a béke soha se foghat helyreállni. Tegyen, mit jónak lát, volt féről a felelet. 1551. dec. 17-dike hajnalán, a mint György barát éppen imádkoznék, Ferrari Antal, Castaldo titoknokja kopogtat, belép, s egy a fejdelemhez küldendő sürgőnyt nyújtott át. Martinuzzi az iratot átvette, tollat ragadott, az asztalra lehajolt, hogy aláírja. Mig ő utolszor kísérté nevét alájegyezni: Ferrari két szurást ejtett rajta, mire az életteljes Martinuzzi ellenét megragadta, leteríté. Erre Sforcia, a spanyol katonaság főnöke berontott, fejére csapást intézett. Tusa kerekedett; Vas Ferencz Martinuzzi udvarnoka segítségére jött. S bár mindketten jól vittak, végre a támadók gyámolítására érkezett Carrid János spanyol, a nagyravágyó keblet átdöfé. ²⁾ Így végzé életét a férfi, ki ma a török, holnap Austria, s majd fejdelem-asszonyával gazdagittatá magát, s egyiknek sem vala hive. A bástya délről ott porhad még, miként porhada benne Martinuzzi hullája, mig a fejérvári káptalan martiusban el nem temetteté.

A kastély keletkezésével nem vagyunk tisztában. Valószínű, hogy az itt állt Domonkos kolostort Martinuzzi hányatta el, ő építtette magának e kastélyt. ³⁾ Mivel szemben még sem felesleges megemlíteni, hogy van vélemény, mely Bethlen Gábor építményének tartja. ⁴⁾

¹⁾ Wolf de Bethlen I. 484.

²⁾ Istvánfi Libr. XVII. és W. de Bethlen I. 510.

³⁾ Katona, Hist. Crit. XXII. 123. Bod Péter, Hist. Ecclesiast. a kol. ev. rei. kol. példánya I. 197. ⁴⁾ Illia, Ortus et Progr. 121.

A kastély várszerű, s négyszöget képez. Vizzel tölthető sánczozattal volt körülvéve. A főszárny nyugotra néz, melytől oldalvást két szárny nyulik elő a negyedik oldalra, melyet csak köfál képez, hol régen kapuja volt. Az épület egy emeletes, de oldalai elég emelkedettek. Fala tetőtől talpig sima. Ablakai magasak, metszett köpárkánnyal.

Felirat rajta nincs, kivéve kapuját, melyen olvasható, hogy a kaput egy sok czimmel felruházott báró kanonok emelte, 1733-dik évben.

Birtoklására következőt említjük. Hogy az előidőkben itt Domonkos kolostor volt, s hogy mint uradalomhoz hozzátartozott: Alvincz, Borberek, Borsómező, Karna, Rakató, Sibisán és Vashegy, annyi meglehetősen fel van derítve. A mohácsi vész után Zápolya egyelőre Radul oláhoni vajdának adományozta, — de ezt a törökök megölven, Hozárdi Miklósnak adta, ki neki a koronát kezébe szolgáltatva volt, ki még a kolostorban lakott, — tőle később 8000 forintban vissza lőn váltva, s ment a Majláth István kezére, — ki pártot ütven, ismét az oláhoni vajdák kezére ment. ¹⁾ Később fiscalitássá lett, ugy jutott Martinuzzi birtokába.

Martinuzzi után egy sereg kézen ment át, milyenek: Báthori András, Békes Gáspár, Ifju János, Josika István, Báthori Gábor. Mig végre meghatározzák a rendek, hogy legyen bárkinek adományozható. ²⁾ Mindazáltal a fejedelmek magoknak tarták meg; így jött az osztrákház alá, mikor helyreállítatván 1715-ben a fejevári püspökség, a káptalannak inscribáltatott 4000 forintban, a fejevári katedrálé fentartására.

E kastély ma már félig rom. Nyugoti és déli oldala egy leégés következtében a múlt század óta fedetlenül sorvad; ³⁾ északi szárnya ma is lakható. Egy részét a víztartó mélyedése még mind övedzi.

A kolosmonostori monostor.

A Kőlozsvárhoz ragadt Kolosmonostor nevű falu szélén, emelkedett helyen, egy kis templom, kis lak, s új készülettű fesszület áll, az ugynevezett monostori Calvaria. Csekély marad-

¹⁾ Katona, Hist. Crit. XX. 1404. XXI. 124.

²⁾ Comp. Const. II. R. 1. tit. 4. art. ³⁾ Windisch, Geographie III. 83.

ványa egy nagy szerepet játszott apátságnak. Ma-holnap emléke is úgy eltűnik, hogy e hely nem lesz egyéb a sokaság szemében, mint egyike azon számtalan hegyeknek, melyekre a nép Krisztus szenvedéseit jár tinnepelni, s melyeket Calvariának nevezünk.

E dombon a magyar kor két legelső apátságának egyike állt, melyet, miként IV. Béla okleveleiből kitetszik, I. Béla király alapított 1061—63 közt, a sz. benedek-szerzet számára.¹⁾ Meg levén alapítva, pár tized mulva sz. László több faluval gazdagítá,²⁾ miért vannak, kik őt tartják alapítójának.³⁾ Később III. Béla, gyaníthatólag 1192-ben Kolozsvárt is hozzáadá,⁴⁾ bár később ez a püspökségnek adatott, s királyi várossá lett; míg végre 1296-ban 40 falu tevő birtokát, milyenek: Kolosmonostor, Szucság, Kajántó, Szilvás, Apahida, Egeres, Solyomtelke, Jegénye, Nádasd, Nagy-Bénye, Kis-Bénye, Nagy-Szölös, Prod, Nagy-Holdvilág, Dános, Sz.-László, Baromlaka, Kapus, Teremi, Csánád, Sz.-Péter, Keresztur, Dátos, Lekencze, Kis-Cserged, Gergelyfája s Péterlaka, ezeken kívül Bocz, Sz.-Benedek, Szent-János, Máriatelke, Ontelke, Eperjes, Hollós, Szász-Kétellő, Aparhóvázah,⁵⁾ ma már nem létező, s az előnév nélkül ismeretlen Szent-György, Keresztur nevű faluk.

E hatalmas apátság úgy látszik a fejevári püspökségnek nem vala inyére, mivelhogy a pápa kittünő kiváltságokkal látta el. Honnan Adorján püspök dandárát felülteté, (1181—1202), az apáturt fogságra hurczolá.⁶⁾ Adorján következője tovább ment, a monostort szintén megrohanta, a pápától nyert kiváltságát tűzbe, a királyoktól nyertet vízbe hányatá. De mindezek meg nem dönték; azonban az 1242-ki mongol-tatárjárásnak csaknem áldozata lett, mert a tatárok a kolostort feldulák, felégeték, a szerzetesek nagy része elvérzett, jószágait egyesek foglalák el, mignem IV. Béla husz év mulva, 1263-ban rendelkezett, hogy a monostor helyreálltassék.⁷⁾

¹⁾ Fejér, Cod. dipl. IV. III. 106. ²⁾ Fejér, Cod. dipl. X. V. 776. Kátona, Histor. Crit. II. 667. Nemzeti Társalkodó 1841. I. 16-dik szám. ³⁾ Egy oklevél, Schuller, Umriss und Crit. Stud. II. 166. ⁴⁾ Szegedi, Synopsis 350. ⁵⁾ Bocz határa Szucság határába olvadt, templomának helye most is látszik Szucság és Bács között; Sz.-Benedek Vista, Gyalu, Kapus közt feküdt; Szent-János Bács nevet vett fel. ⁶⁾ Fejér, Cod. dipl. IV. III. 106. ⁷⁾ Ugyanott III. 386.

De bekövetkezett a tatárok második pusztítása, 1285-ben, a mikor a szerzet tagjai ismét szétverettek, jószágai ismét világiak kezére kerültek; mignem III. Endre 1296-ban Henrik apát kérésére királyi biztost küldött ki, s romjaiból ujjalag kiemelteté.¹⁾ És ez idő óta folyvást emelkedett. Robert Károly 1324. nov. 21-kén István apát kérésére kiváltságát megerősíté; s 1327-ben László apát kérésére a birtokfoglalók ellen rendelkezett.²⁾ Nagy Lajos 1357-ben zászlós-urasággá emelte.³⁾ Végre Mátyás király 1463-ban Pécsváradi Pétert nevezé apátnak,⁴⁾ ki három év alatt ide oly erődöt vonatott, hogy a környéket rebegésbe hozta, mi vesztére vált az apátságnak: belőle kicsapongásokat kezdének intézni, miért is Mátyás király az engedelme nélkül emelt erőd lerontását szentgyörgyi és boznyi gróf János vajdának, 1466-ban kötelességévé tette.⁵⁾ S hihetőleg lerontatá.

Az apátság, mely akkor fénye tetőpontján állt, ez időtől különböző viszontagságoknak lön kitéve. A szent Benedek-rend birtoklása megszűnt. A régi monostor helyébe kastély emeltetett; a hozzá tartozott 40 falu eladományozása kezdetét vette.⁶⁾

Itt ünnepeztetett a gyermek János Zsigmond és I. Ferdinánd leánya, Johanna közt a mátkaság, képviselők által: I. Ferdinánd részéről Nádasdi Tamás, Báthori Endre s Castaldo, a János Zsigmondéról anyja, Isabella és Martinuzzi levén a képviselők. Miből aztán semmi sem lett.⁷⁾

Az 1556-ban bekövetkezett secularisatio a monostor javait adományozhatóvá tette. Hat falut, melyeknek Monostor a feje, Báthori István 1581-ben a jesuitáknak adott, kiket ide betelepített. Ők lakták 1594-ben, mely év augustusában Báthori Zsigmond többekkel megjelent, s a kolostor kertjében, mely a Szamosra rugott, a törökpárti főurak lefejeztetése elintéztetett.⁸⁾

A jesuiták Bocskai felléptével elvesztvén e kastélyt, Bethlen Gábor 1616. máj. 7-én Kamuthi Farkasnak, — I. Rákóczi György 1643. sept. 25-én Mákó és Jegenyével, fiának Zsigmondnak, — II. Rákóczi György 1649. jul. 27-én fiának Ferencznek

¹⁾ Szegedi, Synopsis 356. ²⁾ Ugyanott 359. Pray, Annales 1764. II. 22. ³⁾ Fejér, Cod. dipl. IX. II. 602. 641. ⁴⁾ Katona, Hist. Crit. XIV. 667. ⁵⁾ L. az oklevelet Nemz. Társ. 1841. I. 16. sz. ⁶⁾ Hogy 1588-ban erőd l. Miles 149. ⁷⁾ Kovachich, Scriptores minores I. 338.

⁸⁾ Nemz. Társ. 1841. 18. sz. W. Bethlen III. 489.

adományozá. ¹⁾ A Rákóczi-ház bukásával Gilányi Gergely birtokába ment, ki 1664. júl. 7-én nejének Apafi Annának végahagyományozá. ²⁾

Az osztrákház felléptével a jesuiták visszajöven, ismét kezökre ment, s birták 1773-ig, mely évben XIV. Kelemen pápa e szerzetet eltörölte; minek következtében a kath. püspökség kezébe ment, s mint a kolozsvári lyceum alapítványa kezeltetik.

Az apátságnak magához méltó nagyszerű temploma volt, kettös toronnyal. Mint feliratából világos: 1508-ban nagyobbá tétetett, 1598-ban menyköttés következtében fedele leégvén, ³⁾ Mária Krisztina megújittatá; a XVIII. században az itt virágzott iskola Kolozsvárra tétetvén át, e templom tiresen maradt; 1787-ben II. József császár alatt a törökkeli táborozás alkalmával rak-tárul használták; mire, bár 1794—5-ben még új zsendely fedelet kapott, pusztulásnak indult. Felhagyatása végkép ki levén mondva, 1818-ban Rudnai püspök leszedetö, köveit a kolozsvári királyi lyceum építésére fordittatá. Sanctuariumát, a hires apátság emlékéül meghagyván, 1819-ben templommá idomiták.

Ott áll most is a goth styllü maradvány. Homlokozatában a két kötábla, melyeken a templom története következöleg van feljegyezve:

Abbatiae P. P. Benedictorum de Kolosmonostra, quondam a Bela I. fundatae, a S. Ladislao confirmatae templum, regnante Uladislao II. anno 1508 auctum, et binis turribus cosummatum; lapsu Temporis cuncta mutare sveti, a Principe Transilvaniae et Rege Poloniae Stephano Bathori, una cum Dominio monostor, pro Scientiarum Academia Patribus S. Jesu anno Dni 1581. collatum; brevi Scholis in Urbem translatis, fere absque usu, semper tamen Orthodoxum, post interitum P. P. S. J. in Annos magis desertum et Ruinae proximum, tandem Anno 1818. Caesare Austriae et M. Principe Trans. Francisco, gubernatore ex d. Georgio C. Bánfi L. B. de Losonez, Episcopo Transil. et supremo Scholarum catholic. per m. Princi. Directore ex c. ac rdiss. dno. Alexandro Rudnay de eadem et Divék-Ujfalu, maxima sui parte in usus Lycei recent. aedificati conversum; hae vero sui Portione divino Cultui relictum et apparatus, Anno domini MDCCCXIX.

¹⁾ J. Kemény, App. Dipl. XVI. XVIII. ²⁾ J. Kemény, Suppl. Dipl. X, 275. ³⁾ Erd. Tört. Adatok I. 177,

Itt vala hazánk egyik conventje, melynek levéltára most a kolosvári piaczi templomban, a nemzeti fejedelmek óta világi levéltárosok által őriztetik.¹⁾ S a pompás épületek, a hajdani erőd s a fejdelemkori kastélyból és nagyszertű dísz-kertből, ma csak a kis templommaradvány áll fenn s egy őrlak, régi kőfalhoz támaszkodva; a többi csak kaszáló, s egy-egy régiségbuvár ha tapodja, mert a templomot csak börtönökön látogatják.

A kerczi monostor.

Mint az utas Szebenből Fogarasnak megy, az Olt partján, hegyoldalban látja Kerczet fejezlenni; az itt virágzott kerczi apátság idejében az ut rajta vezetett keresztül.²⁾

Csak gyanítják, hogy III. Béla király (1173—1196) a cistercita rend Magyarhonba hozója alapította volna, mert róla oklevél legelőbb 1223-ban emlékezik, mint a melyben II. Endre király nem csak azt engedi meg, hogy Gützelin nevű papi ember Kis-Disznódot az apátságnak ajándékozhassa, hanem egyzersmind maga is fálvakkal gazdagítja.³⁾

Az 1242-ki mongol-tatár dúlás roppant csapást hozott reá; mert István ifjabb király s Erdély hercege 1264-ben, mikor helyreállítását elrendelé, róla mint teljesen elpusztítottól emlékezik.⁴⁾

Ugy látszik e veszteséget kiépülte, mert 1322-ben panaszol Robert Károly királynak, hogy vagyon- és személybátorsága koczkán áll: miért is a király egy oklevelet ad ki, melyben a hozzá tartozó 10 falu megemlítése mellett, azon jogokkal ruházta fel az apátság területét, melylyel a szászok birnak, s a szász ispánság védelme alá adta.⁵⁾ Valamint az is helyreállítására mutat, hogy Zsigmond király Nikápolynál csatát vesztvén, utjában 1398. jan. 12-én itt megy keresztül, s a monostorban mulat.⁶⁾

Szüksége is volt, mert a szomszéd várak mint Talmács várnagyai sokat háborgaták; a schismaticusok, vagy is oláhok

¹⁾ Magyar Tört. Tár II. 101.

²⁾ Okleveleinkben neve többféleképp jön elő: Monasterium 'Beatae' Mar. Virginis de candelis. 1234-ki okl. Schuller, Umriss I. 101. De 'candela': Szegedai, Not. Cap. 19. Monost. S. Mar. de Kercz ordinis cisterciensis. 1322-ki oklevél. Schlözer 30. ³⁾ Schuller, Umriss I. 101. ⁴⁾ Fejér, Cod. dipl. V. I. 206. ⁵⁾ Archiv d. Vereins II. 40. Fejér, Cod. dipl. VIII. II. 328. 359. ⁶⁾ Fejér, Cod. dipl. II. 368.

pedig végpusztulással fenyegeték. Ily megrohanást szenvedett 1343- és 1430-ban,* mely utolsó alkalommal feldúlták, felgyújták, s csaknem megsemmisíték. ¹⁾

A balsors ennyi ostroma sem birta az apátságot kényes helyzetére figyelmeztetni. Pappai kicsapongásnak adták magokat, miért Mátyás király őket 1469-ben keményen megdorgálta, s midőn foganatját nem látná, 1474 áldozó esőtörtőkéről kelt rendeletében az apátságot eltörlötte, kötelességeit s javadalmait a szebeni papságra ruházta, azon rendelkezéssel azonban, hogy a szerzetesek eddigi foglalkozását három oda rendelt pap által teljesíttesse; a jószágai kezelését pedig a szebeni tanácsra bízta.

A hozzá tartozott falvakból megemlítiük Kerczet, Hortobágyfalvát, Omlást, Sinát, Szecselt. A nemzeti fejdelmi korra a szász hétbirák birtokakép jött le, azonban I. Rákóczi György tőlök elvette, s azután a falvak több kezen mentek át, míg aztán I-ső Apafi 1662-ben a szászoknak ismét visszaadta. ²⁾

Ez apátságnak nem kevesebb volt egykor elhivatása, mint Fogaras-földe vadonait a mivélésnek átadni, mit úgy látszik teljesített, s szerepét lejátszodva, elenyészett. Pompás épületeinek ma már csak helye, s csak templomának fenmaradt chorusa mutatja, hogy itt egykor goth stíli templom állt. Az apátsági pompás épületeknek, melyek a templom mellett emelkedtek, most semmi nyoma; minden oda van, a várszerű helységből kisszerű oláh falu lett.

A tordai konvent.

Torda városban, hol most a lutheranus templom áll, magaslatról az Aranyos partjára nézőleg, még korunkban is egy kolostor romjai voltak láthatók, mit a nép keresztes barátokénak tart; egyébaránt ide mutat a kolostor aljában fekvő Keresztes nevű határrész, s a határrészszel határos Keresztes nevű falu is; mihez még említünk kell, hogy a város e része régen Szent-egyházfalva nevet viselt, s mint falu később kebeleztetett be.

E kolostor Sz. Imrének volt szentelve, s a johaniták rendét követő kórházaz keresztesekhez tartozott: ide mutat az is, hogy Torda határán egy kútát ma is Sz.-János kútjának neveznek.

¹⁾ Szász nemzet levéltára 153/1454. sz. Eder, Felmerhez 97—98. lap.

²⁾ J. Kemény, Diplomatar. IX. 9.

Hogy a XIII. században már fennállott, okmányok mutatják, melyek egyike szerint 1276-ban Weselini volt a komthurja. Hiteles helyi foglalkozását néhány fenmaradt okmány bizonyítja.¹⁾ Mikor romlott el, nem említik,

A meszesi konvent.

Az ősidőkben Erdélybe a környező hegyeken át csupa két nyílt uton lehetett bejöni, s ezeket kapuknak nevezték: egyik a Vaskapu, másik a Meszes-kapuja.

Midőn Árpád Magyarhont elfoglalta, országa határát a Meszesnél akarta feltűtni; de Tuhutum átjőve a Meszes kapuján, Erdélyt is elfoglalta, s ez utszoroson át maradtak közlekedésbe. Hogy az akkor járatlan Meszeshegy útját annál bátorságosabbá, s használhatóbbá tegye, Álmos herceg, ki a XI. század végén s a XII. század elején Erdélyt, mint hercegi illetéket bírta, a Meszes kapujához a Szent Benedek szerzetes-rend számára monostort állított, mit Szent Margitnak szentelt. Már 1163-ban III. István e monostor számára, az ott átvonuló sószállító szekerek-től egy-egy kőst rendelt.²⁾ IV. Béla király neje, Anna, Zilah városától kapott jövedelme egy ötödét e monostornak adományozta; mit IV. László király alatt, Erzsébet királyné, István, a monostor apátja kérésére, 1281-ben részéről is megújítja.³⁾ Hogy e konvent, más konventek mintájára hiteles helynek tekintetett, s perokmányokat adott ki, egy 1248-ról fenmaradt ily kiadványa bizonyítja.⁴⁾

Mikor pusztult el, nem tudjuk megmondani. Romja a múlt század közepén, a Meszeshegy Zilah felőli oldalában még fenn volt;⁵⁾ mi korunkban is látható.

¹⁾ Magy. Történelmi Tár. II. 120.

²⁾ Fejér, Cod. dipl. V. III. 94. ³⁾ Ugyanott II. 170. ⁴⁾ Magy. Tört. Tár. II. 106. ⁵⁾ Fridvalszki, Mineralogiája előbeszédében.

2) Egyházaink.

Keletkezése.

Műemlékeink építészeti tekintetbeni buvárlata Európaszerte új tudomány; a magyar építészeti emlékek tanulmányozása csak most veszi kezdetét.

Váraink e szempontbóli átvizsgálásához mondhatni jóformán hozzá se kezdtünk. Csak annyit láttunk még, hogy kezdetben, mikor a magyar nemzet e területet elfoglalta, nálunk is mint másutt, a római castrumok egyszerű tervrajza alkalmaztatott, — s hogy az ékítésekben gyönyörködő germán vár-építészet a német lovagrend itteni megfordultával, a XIII. században vette kezdetét, — s hogy a mellék és körülépítések nálunk is, mint másutt, a puskaapor feltalálása után, tehát a XV. században jöttek divatba. De hogy mi volt valósággal a magyar erődök ős typusa, az még elvekre vonva nincs.

Az egyházi építményekkel, minthogy idegen minták után készültek, stíl tekintetben inkább tisztában vagyunk.

Mint tudjuk, a pogány és keresztény építészet között lényeges különbség van: amazt az oszlop és gerendázat, ezt a támasz és boltozat jellemzi. A pogány korból Erdély ily oszlopos példányokat nem mutathat fel; sőt a keresztény építészeti idomok közül sem mindenike hagyta fenn emlékét, mert a rómaiak basilikájából fejtett, s a X-ik századig alkalmazott ó-keresztény basilika izlés, úgy szintén a keleten fejtett kupolás byzanci izlésnek nálunk nyomai nincsenek. Templomaink a X-ik század után keletkezett és divatozott román és goth izlésben épültek.

A román izlés, mely a basilikák alapszerkezetét megjavítva, a templom hajóit tartó oszlopokat a falakhoz ragasztá mint támaszokat, mely az apszist, az oltárhelyet félkörívé alkotá, s a

gerendázat helyett a menyezetet és ablakokat félkörívbe vitte át, — ez izlésnek néhány szép példányát maig is birjuk, melyeknek a gyula-fejérvári, nagy- és kis-disznódi, sz.-erzsébeti, szász-orbói, szász-ujfalvi, veresmarti, harinai két három hajós, — valamint az egy hajós kis-toronyi, holezmányi, rugonfalvi és gerendi templomok.¹⁾

A XII. században keletkezett s a XIV. században hozzánk is beindult goth izlés, mely a templomoknak még eszményibb idomot adott, mely a falakat még tovább vékonyítá, a falakról a súlyt a tákokra fekteté át, azt ablakokkal sűrűn áttördelé, s a félkörívnél még felebb kívánván hatolni, a menyezetet és ablakokat csucsívbe vitte át, — ezen izlés terjedése korára esvén nagyobb régi templomaink keletkezése, ezen izlésben szintén néhány elég szép példányt mutathatunk fel, melyenek a brassói (1385—1435), a kolozsvári Sz. Mihály (1392—1422), a szász-sebesi (1418), a segesvári (1429—1495), a szebeni (1431—1471) közt keletkezve.

Míg a román izlés korából festvényeket nem ismertünk: goth izlésű templomaink néhány szép falfestvény példányt hoztak le.

A XV. században a goth izlés vissza kezdvén a románra hanyatlani, miként az átjövét, úgy a renaissance vagy ujjaszületési izlésnek nevezett visszahanyatlás is a goth és román izlés idomait egyelőre összevegyítette, minek következtében vegyes izlésű templomok álltak elő, melyeknek szintén bővében vagyunk.

Azonban, ezt a bővséget mégis csak úgy kívánjuk vétetni, hogy örvendünk kell, hogy hazánk annyi dulatása után, mely két legnagyobb monostorunkat, a k.-monostorit és kerczit templomostól megsemmisíté, még birjuk az ősidők néhány szép építményét. Templomaink nem hordják ugyan magukon a nagyszerűséget, oly templomokat, melyeket a külföld felmutat, nem birunk ugyan; de helysegeink és városaink nagyságához, népességéhez képest, hogy messzi hátra maradtunk volna, azt legalább nem mondhatják.

Mindenik izlésből néhány feltünőbb templomot megemlítnék.

¹⁾ Román izlésű templomainkról rajzokban I. Jahrbuch d. Central-Commission III. 149—194.

Régi harangok.

A régi harangok s harang-feliratok buvárlata körül keveset mutathatunk fel. Nagyobb mérvben alig történt több mint az, hogy az ev. lutheranusok egyházi kormánya 1847 ben körlevelet bocsátott ki papjaihoz, melyben a hozzájuk tartozó régi harangok feliratait bekérte. Mennyire és mily eredménnyel jártak el: napfényre tudtommal nem hozatott. Pedig, hogy lehetnek igen régi harangjaink, arra nézt nem felesleges megemlíteni, hogy a századok 1252-ben már öntöttek harangokat, mit a jegenyei templom harangja tartott fenn. ¹⁾

A sajtó 1796-ban fordítá rájuk figyelmét, a mikoron a magyar nyelvmivelő társaság útján figyelmezteték a régiség buvárait, mikép Sáromberken, Makfalván, Buzás-Bocsárdon, s főleg Marosvásárhelyt oly régi harang-feliratok vannak, hogy még senkinek se sikerült elolvasni. ²⁾

Makfalván a kérdéses harang ma nem létezik; de azért szép harang példányaink vannak, melyek közül néhányat megemlítettünk.

A fennemlített marosvásárhelyi harang a várbeli templom tornyában van. A mult században találták a patakban, mely Vásárhely és Koronka közt foly el. Használható még, de száda több csorbát szenvedett, miből láthatni, mikép sokat hanyatott. Magassága két lábnyi. A felirat a felső felét körzi, mi következő:

TRAIQAMARIWA AOR

A felirat egy sorban foly körül. Betűi egy hüvelyknél magasabbak, s egymástól egyforma távolságban két-két hüvelyknyire állanak, sehol se kezdődve, sehol se végződve. A metszés tiszta, kiálló, de a mostanítól annyira eltér, hogy néhol laposan, másutt domboruan, másutt ismét élesen tűnik elő.

Olvashatását nehezíti az, hogy kezdetét kivenni egykönnyen nem lehet. Rajzát a keleti oldalán kezdtem el északi tengelye

¹⁾ A Magyar. Nyelv. Társaság munkái I. 139. ²⁾ Eder, Felmerhez 33.

felé, s kiadván a fennebbi sort, a Révai-féle hun-székely-scytha táblázatok nyomán így olvasom:

GRATEA MARTINI APOR.

Ha a hun-székely ábécze létezésének hitelt adhatunk: benne a legrégibb, leghitelesebb példányát találjuk azon írásmódnak, mely azonban a latinnal nagy részt fel vala már is elegyítve. E szerint keletkezése korát a XII—XIII. századra tehetjük, a goth betűk bejövetele és a latin betűk teljes megalapítása előtti időszakra.

Az általam vizsgált feliratok közt a vásárhelyi után a czikmántori jő. Czikmántor szász falu a nagy-kendi postaállomás és Segesvár között. A kérdéses harang a lutheranusok tornyában van, használható állapotban. A rajta találtató felirat a következő:

ORAX + GLORIA
VENI
CUM + PACE

azaz: O REX + GLORIE + VENI + CUM + PACE.

Már ebben a vonalak az előbbinél szabatosabbak, a betűk alakjai inkább közelítenek a mostaniak alakjához. S a betűkből ítélve, keletkezését 1400 tájára tehetni.

Ez időről, ugymint a XV. századból már több harangunk van, milyenek a miklósvári szintén 1400, a szász-hermányi 1422. a köhalmi 1402-ből, a szotyori 1426-ból, a hültövényi 1431-ből, O Maria pia és O Rex glorie veni cum pace — feliratokkal. ¹⁾

Melyeket én láttam, ezekhez legközelebb jár a sárpataki, Vásárhelytől egy órára. Itt a reformatusok tornyában két harang van: egyiket, mint felirata mutatja, ítélőmester Sárpataki Márton az 1661-ki háborúk következtében 1669-ben ujba önteté. A másik egy régi becses példány, melyen goth fractur betűkkel e felirat áll: DEUS + HOMO + FACTUS + EST + CRISTUS + REX + VENIT + (CU)M PACE.

A DEUS szó metszése s a végén levő (CU)M PACE za-

¹⁾ L. többeket, Mittheilungen d. Centralcommission 1866, 39.

vartabb idomitása arra mutat, hogy a goth betűk bejövetele első korára esik, a XV. század közepe tájára, azon korra, hol a római számok már hanyatlanak, s már okleveleinkben is arab számok nyomulnak előtérbe.

Az általam látottak közt ez után, régiség tekintetéből a vajai jó, mi Vásárhelytől egy órára esik. A harang a reformatusok újonnan javított temploma tornyában áll, s teljesen használható. Három-négy mázsás lehet. Felirata ennek is felső felén van, de már egészen elütve az előbb közlöttéktől. Rajta határozott goth fractur betűk, jelezve, hogy a nyomtatás már akkor fel volt találva. A mondat egyébaránt csak az ismeretes: O + REX + GLORIE + VENI + CUM + PACE. Utána az 1495 mint évszám, már arab számokkal jön elő.

A vajai után a vécsit sorozhatom, Vásárhelytől szintén nem messze. E harang régen a vár tornyában volt, most a pap háza híjában van letéve. Felirata ennek is az akkor divatban volt:

O REX GLORIE VENI CUM PACE LETO 1500.

Itt is goth fractur betű van használva; csupán az 5-tös szám tít el, melynek alakja nem egyéb, mint egy derekában kisé hátra tört egyes szám.

Figyelem ébresztéstől ennyit is jónak véltem közölni.

A) Román izlésű templomok.

Hogy a „román“ itt nem oláhot tesz, tán felesleges is megjegyeznünk.

A román izlés Európában a X. században lépett fel. Ha tekintjük, hogy azon időben a levantei kereskedés Bécs, Kassa, Máramaros-Sziget s a Meszesen át, Erdélyt átmetszette, s úgy ment Konstantinápolynak: a román építészeti izlés hamar bejuthetett hazánkba.

Csakhogy a XI. század még nem gondolt monumentális építkezésre, templomaink egyelőre csak szükség-épületek lehettek. A faépítkezés helyébe az állandó építés legfelebb a XII. században léphetett.

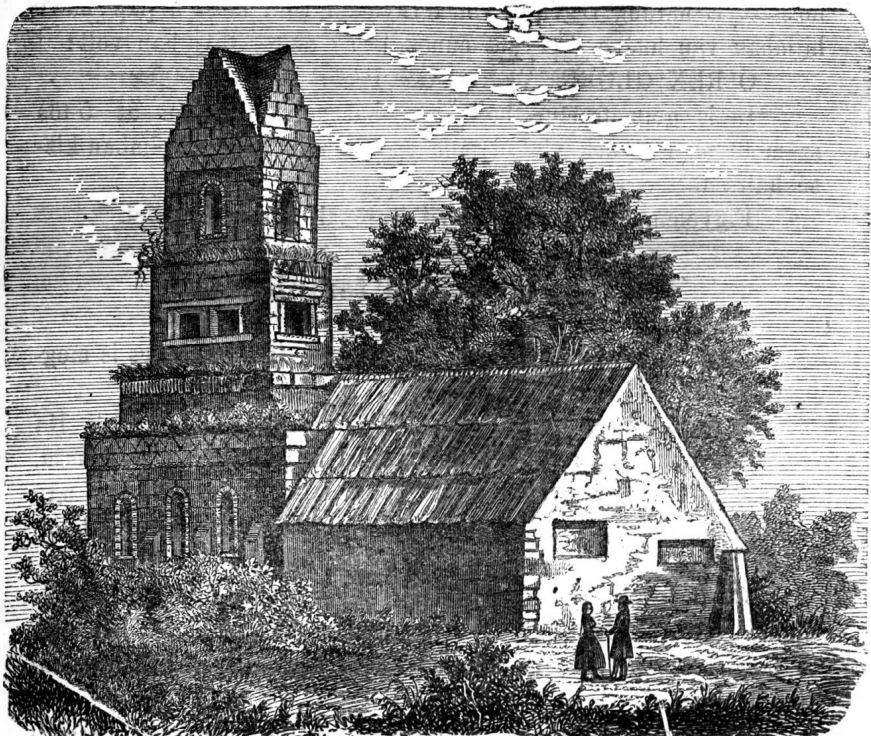
Hogy a műizlés nem hiányzott, mutatja a fejevári kathedrale, mely mind nagyszertűség, mind ornamentatio tekintetében azon kor színvonalán áll.

Hány nagyobb templomunk keletkezhetett az Árpádok alatt, míg tudniillik a román izlés virágzott, arra nézt annyit jegyezhetünk meg, hogy okmányilag csak is 19-et ismertünk,¹⁾ de azért azok száma elég nagy lehetett, mert a most ismeretes helységek az Árpádok korában már léteztek.

Az említetteken kívül, a román izlésnek nyomait látjuk még Szász-Pián, Kelling, Nagy-Ludas, Nagy-Apold, Szakadát, Mártonhegye templomaiban. Mig aztán megkezdődött a goth izlésbe átmenet.

A demsusi templom.

A hátszegvidéken fekvő demsusi templom fennebb, a római műmaradványok között tűzetesen van ismertetve,²⁾ Hogy némelyek római, mások későbbi építménynek tartják, szintén ismertetve van.

Mint a nyomozások s képtünk mutatja, egyike a román izlés legrégibb és legeredetibb példányainak, mi vagy római épü-

¹⁾ Siebenbürg. Urkundenbuch I. 265. ²⁾ L. 28-ik lapon.

letmaradványra, vagy római épületmaradványokból állítottatott össze. Keletkezését a XI. XII. századra bátran tehetni.

Radna templom-romja.

Radna, a híres fűtrő és bányahelység Besztercze közelében esik.

Radnavidék középpontja, és az előidőkben tekintélyes bányaváros, mely a királynék jószágaihoz tartozott. Az 1241-iki mongol-tatár dúlás alkalmával elpusztult, uradalmi központ lett, melyről 1467-ben meghatározzák a rendek, hogy azt a király tartsa kéznél az oláhoni fejedelmek számára. ¹⁾

A hajdani bányaváros, melynek lakosságát feldúlásokor negyvenezerre teszik, most kis oláh falu, s ha szinte e szám tulajdon van, mégis esztünkbe juttatja a mondást: nunc seges est ubi Troja fuit.

Ha a vándor Radna elhagyott utczáin járda, több rom ötlik szemébe, melyek valamelyikéről egy 1268-ki okmány emlékezik, ²⁾ s melyek mint megannyi siremlék, gyászolják a multat. De egy sem ér nagyságra a templomrommal, melynek sanctoriumából görög-egyesült templom van alkotva. A nagyszertű templom egy része most is fennáll, s tornya hét ülnyre nyújtja fel daczoló fejét; ott áll még mellette a templom portaleja, ott hajójának kőfala és ől hosszan, ott a sanctuarium, mit Bab János görög-egyesült püspök idomított templommá.

Torony és templom félköríveken nyugodt; falában téglá nincsen, még az ívek is kőből vannak kivive. A román styl-e ritka példánya még sokáig fogja az idővel dacolni, ha a romlásnak gát vettetik.

És ez nem minden, mi a gyászos multa emlékeztet. A torony mellett boltíves üreg tátong, az üregből fel, s a körében zöldelő gyom közül embercsontok, emberkoponyák fejelelenek.

Hát század év előtt, 1241-ben a szerencsétlen város épen husvétját ünnepel, mire a Kukuressza Erdeiből csak leomla a Kadan tatár khán tábor. Radna lakossága fegyverre kelt, elébe ment. A tatár félelmet tettetvén, hátravonta magát: ezek vissza-

¹⁾ Erd. Tört. I. 120. 128. II. 91. ²⁾ Fejér, Cod. dipl. IV. III. 480.

jöttek a városba, örömtükben pohárhoz láttak, úgy lepte meg őket az ellenség. S oly vérfürdőt idézett elő, hogy a felkonczoltak csontjait hat század se tudta eltemetni. S Radna megszűnt város lenni. ¹⁾

Ezzel szemben azon vélemény, miszerint e templom Mátyás király alatt épült, s az embercsontok az 1717-ki tatárjárasnak tulajdonítandók, ²⁾ szintén figyelmet érdemel; minek azonban a templomon látszó román izlés, s az 1717-ki tatárjárás részleteinek leírása, mi erről nem emlékezik — ellene mond. ³⁾

A gerendi ev. ref. templom.

Gerend Torda mellett az Aranyos partján fekszik. Temploma nem monumentalis épület ugyan, de mint olyan, mely nem csak mutatja, hanem egyszersmind feliratban tartja fenn azt, hogy a román izlésnek a goth izlésre átmenté korában keletkezett, kétszeresen nevezetes.

Szerkezete igen egyszerű. Szentélye, mi négyszegben záródik, boltozatos; egyes hajója vizirányos menyezett. A román szerkezet s a goth csucsíves ablakok vegyülve jönnek benne elő.

A szentély északi falában következő felirat áll:

Istam cameram edificavit

Stephas Sacerdos anno di 𐀓𐀓

𐀓𐀓 𐀘𐀓.

A betűk vonalai még annyira sinesenek kifejlödve, mint a fennebb közölt harangfeliratokban. S nevezetes arról, hogy fedezője egyelőre csak a két első sort vakartatta le, s azon véleménynyel lépett fel, mintha az 1000-ik évben épült volna; azonban további nyomozás az alsó sort is felderíté, s úgy jött ki az 1290-ik év. ⁴⁾ Azonban a későbbi újítások, melyek egyikének évszáma 1580. feliratkép jön elő, eredeti alakjából már is kivetkették.

Miként Kemény János önéletírásában fenhagyá, Sarmaságiné, Gerend urnöje, a XVII. század elején, e templomban tartá légyottjait Markó vajdával. ⁵⁾

¹⁾ Roger, Carmen miserab. Cap. XX. Bonfin, Hist. Dec. II. Libr. VIII.

²⁾ Magyar Futár 1856. 42. 46. 57—59. sz. ³⁾ Erd. Tört. VI. 97.

⁴⁾ Nemzeti Társalkodó 1840. II. 10. sz. Transilvania 1840. 326.

⁵⁾ Eumynál II. 88.

E templomban ma is látható egy 8l széles, $1\frac{1}{2}$ 8l hosszú megrongyolott zászló, fekete virágos selyemből, kereken ujjnyi széles rojttal. Egyik felén a Kemény család aranyozott czimere, két angyaltól tartva, másik oldalán felirat, mely Kemény Simon (†1675. apr. 5.) a Kemény János fejedelem fiát jellemzi, ki II-ik Rákóczi György alatt Fejérmegye ispánja, Fogarasvár s Udvarhelyszék főkapitánya volt. E szerint Kemény Simon temetésére készítettett, s itt, mint a Kemény család birtokai főhelyén tétetett le.

Kis-torony ev. luth. temploma.

Kistorony németül Neppendorf, Szebennel összeferrott falu.

Templomának különös szerkezete vonja magára a figyelmet. Szentélye hajójának csak folytatása, miután egy kereszthajó töri át, s az egész templom egy görög kereszthez hasonlít. Tornya a templom piaczárol emelkedik ki.

Mint feliratok mutatják 1548-, 1759- és 1819-ben megújítatott. Azonban szerkezete, s déli portáléjának félköríve, keletkezését a XIII. századra utalja vissza. ¹⁾

A templomot köfal keríti, s benne a raktárak nem a köfal mellett folynak körül, mint más templom-kastélyoknál, hanem földalatti boltüregek vannak alkalmazva, ezt használja a lakosság raktárul.

A kis-disznódi templom-rom.

Kis-Disznód, németül Michelsberg, Szeben közelében esik.

A völgy felett mintegy 250 lábra egy szirtcsucs emelkedik ki, ezen áll Kis-Disznód községi kastélya, s benne egy templom, mi romlásnak indult.

A templomnak három hajója van, szentélye s ablakai félkörben záródnak. Szentélyének átmérője $2^0 5'$, hajójának $4^0 3'$, mellékhajóinak $1^0 4\frac{1}{2}'$; az egész hossza 12^0 , magassága $5\frac{2}{3}^0$. Mellékrészei keresztboltosok, a főhajó padolt lehetett, mi azonban ma már hiányzik. Két oldalán hat ablaka, chorusán kettő, apsi-

¹⁾ Jahrbuch d. Central-Commission III. 186.

sán három. Ajtaja három, melyek közül az északi oszlopokra van ivezve. Különben ornamentatio az egészen kevés. Tornyának tervezete meg van, de soha se volt felépítve. Hogy chorusán festvény lehetett, mutatják a még most is fen levő színmaradványok. Anyagja patak-kő.

Északi oldalhajója raktárrá van idomítva. ¹⁾

A harinai ev. luth. templom.

Harina, németül Münchsdorf, Besztercze és Teke között fekszik; az országotra a keleti oldalhegyek magaslatáról egy nagyszertű kettős tornyu templom néz le.

Harina az előidőkben egyházi javakhoz tartozott, 1246-ban püspöki jóság. ²⁾ A Zsigmond király elleni zavarokban a pápa által erőszakolt László ellenkirály 1403-ban Somkerekű Jánosnak adományozta. ³⁾ De helyreállván a Zsigmonddali egyetértés, 1411. apr. 6-án szeszármai Farkas Tamásnak adományozá, ki hatalmas családot alapított, míg aztán e család a múlt század elején kihalt. ⁴⁾

E templomnak a mongol-tatárjárás után, a XIII. században kellett keletkeznie. Homlokzata, melyen két négyszegű torony áll, már csak azért is meglepő, mert egyetlen példányunk a román izlésben, melyen a kettős torony ki van építve. A két torony között alól portálé foglalja el. Belépve, egy három hajós templomba jutunk, melynek közép hajója félkörben záródó szentélyben, mellék hajói kívül fel sem tetsző kerek félkékben végződnek. A mellék hajókat három-három oszlop vágja el a főhajótól, melyek félkörívben függenek egymással össze. A szentély boltíves, a többi rész padolt. Ablakai keskenyek.

Hajójának hossza 43, a szentélyé 18; a közép hajó szélessége $14\frac{1}{2}$, a mellék hajóké 7, a szentélyé $12\frac{1}{2}$ láb; az egész templom hossza kívülről 68, szélessége 40 láb. Anyagja patak-kő, csupán ajtóí és oszlopai egy részénél jön elő faragott kő.

Déli ajtójánál az 1692-ki év, mint megújztatásának évszáma jön elő. ⁵⁾

¹⁾ Mittheilungen d. Central-Commis. 1857. mart. füzet. Más rejtát Jahrbuch d. Central-Commission III. 179.

²⁾ Fejér, Cod. dipl. X. IV. 128. ³⁾ Ugyanott IV. I. 414. ⁴⁾ Erd. Nevezetesebb családai 110.

⁵⁾ Rajzokkal, Jahrbuch d. Centralcommission III. 182.

A szász-orbói ev. luth. templom.

Szász-Orbó, németül Urwegen, Szeredahely közelében esik. Temploma, mit említeni akarunk, egyike azon templomainknak, melyeket a faluk melletti magaslatokra vár védelme alá építettek, s később felhagyván, mást épített a lakosság magának benn a faluban. Ezt is 240 lépés körmérettű várfal övedzi.

Kisebb s egyszerűbb román izlésű maradványaink közé tartozik. Három hajós, a mellék hajókat négyszegű oszlopokon nyugvó arkadok választják el. Szentélye egyenes vonalokban záródik. Hajója hossza 9° 2', a szentélyé 4° 1'. Homlokán egy négyszeglettű torony, háromrésze osztott kerek ablakkal. A templomnak csak délfelől vannak ablakai, melyek két sorban nyílnak és aprók, míg a szentélyt hosszú keskeny ablakok világítják. A mellék hajók boltosok.

A templom ma már csak temetések alkalmával használta-tik, minthogy mellette van a temető. Azonban oly állapotra jutott, hogy a szentélynek már sincsen fedele. ¹⁾

A fejérvári székesegyház.

A román stíl legmonumentálisabb példányához értünk.

Egy templom áll szemünk előtt, mely mind műbecse, mind történeti nevezetességére, mind nagyságára nézve Erdély első rangu templomai közt foglal helyet. Ez volt temetkezője, hogy úgy szóljak, walhallája Erdély legnagyobb férfainak; itt folytak le a nemzeti fejdelmek alatt az országgyűlések, a fejdelmek beigtatásának és temetkezésének ünnepélyei.

Mikor épült, történeti adat nem jeli. Mint tudni akarják, az itt fektűt római város, Apulum temploma is épen e helyen állott volna, mely állításra feliratot idéznek. ²⁾ Hogy Sz. István legyőzván Gyula vezért, Fejérvárra, mint constatirozni lehet, 1003-ban püspökséget állított, azt említettük: s hinni akarják, hogy e templom alapja is akkor vettetett meg; ³⁾ még pedig, mint mondáink lejegyzője, Heltai mondja, a Gyulától lefoglalt kincsekből. ⁴⁾

¹⁾ Rajzzal, Jahrbuch d. Centralcommission III. 184.

²⁾ J. Benkő, Special. Transilv. III. §. XXX. ³⁾ Az 1848-ki Schematismus LXXI. 1. ⁴⁾ Heltai kronikája I. XL. Rész.

Azonban, ha e templom szerkezetét s kivitelét tekintjük, a jelenleg fennálló templom nem keletkezhetett előbb, mint a román izlés teljes kifejlésének s hazánkig is elterjedésének korszakában, a XII-dik század közepén. Alapszerkezetében megtartá ugyan a római basilika szerkezetét, de minden nagyszerűsége mellett a kerekdedség és öszhangzás és arány, az apsis közvetlen s egyszerű alakítása, a toronynak, még pedig a kettős toronynak alapszerkezetéből kiindulása, a XI. század elejéni keletkeztét kétség alá vonja.

Hogy a diszes székesegyház, a román izlésben hazánk e legszebb példánya, több, változáson, gyakori ujitáson ment át, már csak onnan is világos, mert, mint látni fogjuk, többször leégett; de azt, hogyha kezdetben itt más szerkezet állott, mikor nyerte jelen alakját és nagyságát, megmondani nem bírjuk.

Hogy Hunyadi János szentimrei győzelme zsákmányaiból 1442-ben alapos ujtást vitetett rajta véghez, ¹⁾ — hogy Bethlen Gábor tornyát a mostani 144 láb magasságra emeltette, bele harangokat és órát tétetett, ²⁾ — hogy sanctuariumát, mint egy felirat fentartja, b. Stojka püspök 1753-ban leszedetét, s ujba építetét — azt feljegyezve látjuk; de keletkezéséről adatunk nem lévén, történetét okmányok nyomán 1277-ig vihetjük vissza, a midőn fel lévén égetve, ujba építtetéséről okmány készült és maradt fenn, melyből meglehetősen kiderül, hogy éppen e templom ujtattott ki. ³⁾

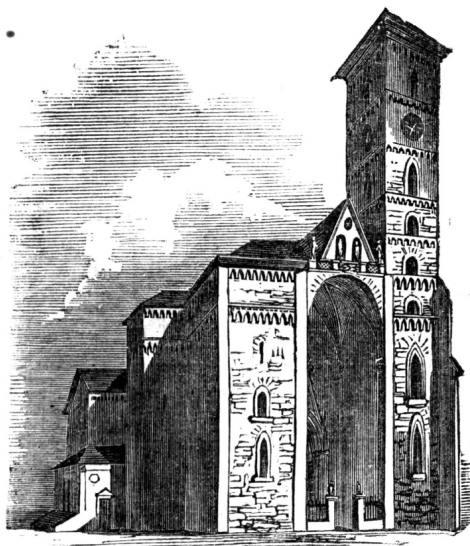
A székesegyház négyszegletű faragott kőből van építve, s szobrászati ornamentatioval meglehetősen dusan előntve. Alakja római kereszthez hasonlít, mennyiben hajójából a közepén kereszt-hajó szökellik ki. Hossza 261, szélessége 120, magassága 60 láb, melyből a szentélyre 90 láb hosszúság, 30 láb szélesség esik. Három hajója van, melyek csucsívesen vannak boltozva. A főhajó és oldalhajók között hat-hat oszlop, melyek fejezete művészileg van faragva. Oldalablakait félkörív, a szentélyen levőket csucsív boltozza. Benne kilencz oltár.

Kivülről tekintve, homlokzata meglepő látványt nyújt. Kétfelől két torony emelkedik, egyik 24 öl magasságra, a másik a fedélnél félben szakadt. A két torony közt művészileg dolgozott

¹⁾ Kaprinai, Hungar. Diplom. I. 419. Benkő, Trans. I. 180. ²⁾ Szalárdi, kronikája 33.

³⁾ Jahrbuch d. Centralcommission III. 157.

oszlopokon nyugvó portálé áll, melynek legnagyobb magassága $26\frac{1}{2}$, legnagyobb szélessége $16\frac{1}{2}$ láb. Felette nagyszertű ablak, felebb a párkányzaton a négy apostol szobra.

Az északi oldal hasonló eleganciával van kivive. Itt is egy kisebb portale, s felette a Krisztus s mellette két apostol féldombor alakban. A párkányzat mesteri állatképleteket tüntet elő, többek közt, három lovat vagy nyulat úgy összeállítva, hogy a háromnak csak három füle van. E mellett majom, sphinx, orosz-lán és centaurus vannak alkalmazva, mint a kereszténység eszméjének a pogányság feletti győzelmének szokott jelvényei. A zárfalon szintén reliefben több emberi alak. ¹⁾

Külső felén még kettőt kell megjegyeznünk: Az északi ajtó felett egy felirat áll, mely következő:

Mathiam claro tetigit qui sanguine Regem,
Ista Ladislai signa fuere Geréb.

A déli oldalon a földtől pár ölnyi magasságban egy bera-kott ajtóforma nyílás, mit ajtónak tartanak, melyhez egy palló

¹⁾ Ipolyi, A középkori építészet 14—17. Frid Müller, Die Kirchliche Baukunst des romanischen Styles in Siebenbürgen. Rajzokkal, Jahrbuch der Centralcommission II, 167—73, Memoria Episcopatus et Episcoporum, LXXXVIII, 1,

vezetett a püspöki épület ezen részéből, úgy tartják, hogy rajta át a püspökök jártak a templomba. ¹⁾

Hanem, nem csak az épület szépsége, mi a kebelt e templomnál kegyeletes elmélyedésbe hozza: a belsejét előntő sirkövek, siratok, sarkophagok előtt az utód szintén tisztelettel fog mindig megállani. Erdély legnagyobb fia, ki valaha földén született, Hunyadi János, azzá tette volt e templomot, mivé egy Mirabeau Párisban a sz. Genoveva templomát. Ő 1456-ban Zimonyból ide hozatá tetemeit, ide temeték el, s e templomot nagy embereink sirboltjává szentelé. Hunyadi emléke egy a templom déli oldalához ragasztott kő sarkophag, melyen egy szakálas férfi hanyat fekszik; bal keze kardját fogja, jobbjá buzogányt tartólag melle felé emelkedett, mi azonban most le van törve. Öltönye köpeny s mellén összetűzött felső ruha, fején főveg. A sarkophag oldalán harczosok csoportozata. ²⁾ Nemelyek azon véleményben vannak, hogy az emlék fedélzete újabb mű lenne aljánál, porondkőből. ³⁾

Jobbjánál Hunyadi őcsce, János fekszik. Siremléke hasonlít a fennebbihez, ennek is fedélzetén férfi alak. Czimerei mellett felirata is van, melyben Johannes Miles frater Gubernatorisnak neveztetik. († 1441—2.)

Hunyadi balján hasonló sarkophag van, férfi alakkal, felirat rajta nincs; de a Hunyadi lefejezett fiának, Budán a Szentgyörgy terén elvérzett Hunyadi Lászlóénak tartják. ⁴⁾ Köt Heltaiként, Szilágyi Mihály, mihelyt Mátyás király lett, az árulók közül kivétetett, ide hozatott. E három sarkophagot egy rács keríti.

Ezekkel szemben, a templom északi oldalához ragasztva van Isabella királyné, Zápolya János király nejének emléke († 1559.) Anyagja fejtér márvány: felette egy nőalak nyugszik a fennebb leirt helyzethez hasonlóan, öltönye régi magyar nőviselet. Mellette királyi s családi czimerei.

Lábánál van János Zsigmond e királyné fia sarkophagja († 1571), hasonló márványból; fedélzetén férfi alak hanyatfekvésben, ős harci ruházatba öltöztetve. Az emlék oldalán lovas és gyalog harci nép s hadi szerek. Itt is ott vannak családi czimerei.

¹⁾ Az 1848-ki Schematismus LXXXVIII. lap.

²⁾ Rajzát I. Kovácsóczi Árpádja III. kötet. ³⁾ Vas, Ujság 1860, 171.

⁴⁾ Joan. Kestel. Dacia 1748. 65.

Fejdelmeink közül emléket birtak még Bethlen Gábor († 1629), fekete márvány sírkövet, s rajta hosszas siriratot; hasonlót birt I. Rákóczi György is, († 1648); de az 1716-bani újításnál e két siremlékből oltárokat csináltattak. ¹⁾ A Rákóczié egy része most is ott hever a templom bemenetelénél.

Ezeken kívül birtuk még a mult század végén sírköveit püspökeink közül: Lépes Györgynek 1442, Várdai Ferencz-, s Martinuzzi Györgynek 1552-ből. Polgári állásu nagy embereink közül Géczi János főkormányzóé mellett, 1588-ból, ott van Varkóczi Tamásé 1566, Lenczés Györgyé 1593; ott van Szénás Péteré, Nagy Mátyásé: s több nő emléke, melyek azonban most már olvashatlanokká vannak kopva, minthogy a templom padlázatát képezék, vagy pedig alól vannak fordítva írott oldalaikkal. S e mellett még számos világi és egyházi nevezetes ember itt porladoz.

Fejdelmeink közül itt nyugsznak még: bibornok Báthori Endre, Bocskai István, Rákóczi Zsigmond, Bethlen István; de hol van sirjok, már se tudjuk megmondani. ²⁾

E templom idő folytán nagyszertű dulaságoknak volt kitéve. Mint ilyet legelől említhetjük az 1241-diki mongol-tatár dulaságot, mint a mikor igen sokat szenvedett, s mivel a püspöki jóságok szintén népetlenekké tétettek, hogy helyreállíttathassék, IV. Sándor pápa 1246. apr. 23-ról egyházi segélylyel támogatta. ³⁾

Alig állíthaták helyre, új csapás érte. A tized miatt Péter püspök a medgyesi káptalannal heves vitába elegyedett, ennek folytán Alárdi Jánost, Vizakna bíráját a püspök megölette. Erre fia felkelt, a szászokkal 1277. febr. 21-kén Fejérvárt megrohanták, épen vasárnap levén, a népet és az egyház embereit a templomba szoríták és felgyújták. ⁴⁾ Hogy helyreállíttathassák, IV-dik László Tordáról sőt adományozott, s a püspöki jóságok embereit az adó alól felszabadítá: ugy kezdék helyreállítását 1287-ben, s mire III. Endre 1291-ben Fejérvárt gyűlést tartott, meg van jegyezve, hogy a fedelezéshez épen akkor készültek. ⁵⁾

Helyreállván, fedelét 1527-ben a vihar sodorta le. ⁶⁾

¹⁾ Joannis Kastal Nova Dacia 1743. 53. l.

²⁾ Archiv N. F. II. 20.

³⁾ Siebenbürg. Urkundenbuch I. 66. ⁴⁾ Erd. Tört. I. 140,

⁵⁾ Erd. Tört. I. 147. ⁶⁾ W. Bethlen I. 236.

Később, 1601-ben, miután Básta s Mihály vajda egyesült serege Báthori Zsigmond fejedelmet Goroszlónál megverte: győzelmesen vonult Fejérvár felé. Rácz Györgyöt Fejérvárra küldék, a fejedelmek székvárosára; a kegyeletet nem ismerő csapatvezér ide jött: a fejedelmi palota ékeit letépeté, az ország levéltárát széthányatá; s mire katonái több rombolni valót nem találtak, neki estek a fejedelmi sirboltoknak, a koporsókat feltörék, a sarkophagok ékességeit elrabolák, s belőlök a nemes hamvakat szél szárnyára ereszték.

Egy hajdu a Hunyadi jobb kezébe adott vezéri botot is magával vitte. Idő multával a hajdunak kedve jött vele Orsi Péter, esztergomi várparancsnoknak kedveskedni, s azon hízélgő szavakkal nyújtja neki, miszerint nem ismer, kinek méltóbban adhatná. Honnan tudnád bebizonyítani, — szólott Orsi — hogy az valóban Hunyadié volt? A hajdu jutalmat remélve, három tanút állít elő, kik egyhangulag bizonyíták, hogy előttük vette le az emlékről. Köszönöm, — szólott a nemes bajnok — hogy oly messze földről nekem hozád; de mivel oly szent porokat háborgatál, nem vagy méltó, hogy szíjjad e hon levegőjét. Szólt s a hajdút megkötöztetve, levezetteté a Duna hidjára, s ott az ősz Dunát felhiva, hogy a vezéri botot, mely őt a hódítóktól megoltalmazá, fogadja keblébe, s oltalmazza meg ily szentségtelen kezeztől hullámai közé dobá, s utána dobátá a rablót is.

Pár év múlva a templomot ismét veszély érte. 1603-ban a trónkövetelő Székely Mózes, törökök élén Básta ellen bejött; előcsapatát Bethlen Gábor Fejérvár alá vezette, ostromlatni kezdé: ez ostromban a várvédők a külvárosnak tüzet adtak, de oly szerencsétlenül, hogy a várba is becsapott s többek közt a katedrale is tornyostól leégett. ¹⁾ Azonban épen ostromlója, Bethlen Gábor, hogy fejedelem lett, helyreállította, tornyát kijavíttatta, s bele harangokat és órát tétetett. ²⁾

Megjött a harmadik csapás is. A II. Rákóczi jött törökség, 1658-ban a várat bevette, s minthogy előlük minden rabolni valót eltakarítottak volt: dühökben neki estek a templomnak, sirboltjait feltörék, a koporsókból, kiket még ott találtak, kihányák, a márvány sírköveket összedarabolák, a feliratokat megcsonki-

¹⁾ Wolf de Bethlen V. 238. ²⁾ Szalárdi kronikája 33. l.

ták. ¹⁾ S a sarkophagokoni metszvényeket, melyek korukhoz képest a legnagyobb gonddal voltak faragva, melyeken az ősidő viselete, fegyverzete maradt volna féldombor metszésben reánk: elrongálák úgy, hogy alig lehet belőlük valami egészet kivenni; ha így bántak az emlékekkel, hogyan maradtak volna épen a halottak, s csak a történet lapjairól tudjuk, hogy egy János Zsigmondot veres karmazsinban temettek, fekete paláستtal betakarva; ²⁾ mert ma már e sarkophagok mind üresek. B. Bajtai püspök, 1766-ban felnyitatta őket, s szomorúan győződött meg, hogy e nagy férfiaknak még porát sem birjuk többé. Az emlékek ma már oly csonka feliratait én nem adom: többször ki vannak már adva. Legutolsó összes másolatukat 1791-ből birjuk, mint a mikor Szeredai prépost akkori állásuk szerint világ elé bocsátotta. ³⁾

A fennebbi romlásból helyre lőn állítva némileg, azonban teljes helyreállása s róm. kath. szellembeni visszahelyezése 1716-ban következett be.

Az 1556-ban bekövetkezett secularisatio, vagy is a püspöki javadalmaknak a nemzeti fejedelmek háza fentartására lett fordítatása, s a reformatio kifejlése után, e templom a Zápolya-ház alatt az unitariussok kezére ment át; 1565-ben a képeket s az orgonát, mit a protestánsok egyelőre igénybe venni nem akartak, kitétek; ⁴⁾ a Báthori-ház a róm. katolikus vallás s jesuiták behozatalát munkálkodván, e templomot 1597-ben ismét visszakapták a katolikusok; 1601-ben a reformátusok birtokába ment, s e században folyvást református fejedelmek uralkodván, kezökön maradt 1716-ig, mint a mikor az osztrákház a püspökséget 1715. dec. 11-éről Fejérvárra ismét teljesen visszaállítá; mire a következő évben a reformátusok püspöke Enyedre székeltetett át. ⁵⁾

A fennebbiek mellé még két véletlen esetet kell emlitenünk. Egyik az, hogy 1758. jul. 8-án a püspöki lakban kiütött tüztől meggyuladt, s a templom tornyostól leégett. ⁶⁾ A másik véletlen a 48-ki forradalom alatt következett be, mint a mikor a forradalmi sereg Fejérvárt ostromolván, az 1849. jun. 23-ki bombázásnál a templom és torony meggyult, a harangok elolvadtak. Azonban mind a két romlást kiépülte.

¹⁾ Sibenbürg. Rum. Fundgruben v. gr. Kemény II. 154. ²⁾ Erd. Tört. Tára. I. 106.

³⁾ L. Antonii Szeredai Collectis Continuus Tabulas monumentorum stb. A. Carolinæ 1791.

⁴⁾ Archiv. N. F. II. 20. ⁵⁾ Erd. Tört. VI. 95. ⁶⁾ Szeredai, Ser. Ep. 234.

Mily különös figyelem s nemzeti kegyelet tárgyai a templomban álló emlékek ma is, arra nézt emlékezetbe hozzuk azt az ünnepélyt, melyet a felejthetlen püspök, dr. Haynald L. rendeztetett 1856. aug. 11-én, Hunyadi János halála négyszázados emlékére; a mily nemes volt a gondolat, a városi polgárság ép oly kegyelettel állta körül a nagy hős virágborított siremlékét.

Ugyancsak Haynald püspök műizlésének azon emlékét hagyta fenn, miszerint a templom belső felének négyszeg kövekből alkotott falazatáról a meszeléseket 1859—64-ben levakartatta, s e szerint visszaadta eredeti alakját.

B) Goth izlésű templomok.

A goth izlés a XIII. század vége felé kezd mutatkozni hazánkban. Mig a románból a gothba átment, vegyes szerkezetti templomok álltak elő, mig aztán a XIV. században teljesen kifejlett.

A XIV. század különös tevékeny volt a nagyobbszertű templomok építésében. Alig van városunk, mely a XIV. és XV. századból templomot ne birna, s miután a goth izlés ekkor érte el kifejlési tetőpontját, mondhatni minden városunk bir goth izlésű templomot; sőt a kisebb helységek is, ha nem építettek újat ez izlésben, legalább régi templomukat ide idomítgáták. Mig aztán a XVI. században a goth izlés iránti előszeretet elhanyaglott, beállt a renaissance izlés kora.

E styl a kőfaragást tovább fejtette, de a szobrászatot háttérben hagyta; s az ornamentatio kivitelében a festészethez folyamodott. Talán mert a görög művészet a törökök benyomulása elől elluzódott, s Konstantinápoly elfoglalása által szerte üzetett: festészeti ékítéstünk az európaival csaknem egyszerre jelenik meg. A korunkra fenmaradtak közül az almakerekit, szebenit, darlaczit említjük meg.

Feles ily izlésű templomaink közül a nevezetesebbek keletkezésök rendje szerint, itt következnek.

Enyed kastélybeli templomai.

A községi kastélyok közt fennebb, Enyed templom-kastélya meg van említve. E kastélyban két templom van, az ev. reformatusoké és az ev. lutheranusoké.

Az ev. lutheranus templom ot 1865 őszén lebonták, s új templom épül helyére. Ez román izlésben volt építve, 7 öl hosszú hajó- s 3 öl 3 láb hosszú szentélylyel. Szentélyénél egyik támoszlopon e felirat állt: Hoc opus inchoatum est anno Dni MCCCXXIII. et finitum IIII. Lebontatásakor aljában egy körül-falazott türeget találtak, tele embercsontokkal, melyek közt gyerekek- és nagy embercsontok vegyesen jöttek elő.

Az ev. reformatus templom hajójának hossza 15, szélessége 10 öl, szentélyének hossza 6 öl négy láb, szélessége 5 öl. A román és goth izlés vegyesen jön benne elő, mennyiben szentélye félkörben záródik, s két sor ablaka van, az alsó sorban levők szélesek félkörbeni, a felsők magasak és karcuk csucsívbeni záródással.

A román stýlnak a gothbai átmente korában esvén keletkezése, építtetését szintén a XIV. századra tehetni.

Brassó ev. luth. temploma.

A goth izlésben ezen első rangu példányaink egyike, a piacon fekszik.

Építeni 1385-ben kezdik; ¹⁾ adatunk van, hogy 1390-ben építtetése keményen folyt, s 40 év kelle bevégezésére. ²⁾ Reá angolok, francziák és hollandok is adakoztak.

Felépülése után egy század s néhány évvel, 1588-ban, újra boltozák. ³⁾ Külső támoszlopain a 12 apostol aranyozott szobra állt; falazatának belső felén a magyar királyok idejéből, nevezetesebb országos eseményeket s Brassó szomorubb napjait jelelő kronika volt köbe vésve, mit Schwandtner s másoktól kiadva birunk is: ⁴⁾ de az 1689-ki égéssel mind az apostolok szobrai, mind a feliratok eltűntek.

¹⁾ Joann. Kastal. Nova Dacia. 76. ²⁾ Windisch, Geographie 261. ³⁾ Fundgruben I. 23. ⁴⁾ Schwandtner, Scriptorum III. 375.

Azért e templom nagyszertisége s kivitele tekintetében hazánkban ma is kiváló helyet foglal. Egészen faragott négyszeg kövekből épült; 15 öl magas, $12\frac{1}{2}$ öl széles, s $42\frac{1}{2}$ öl hosszú.

A templom hajóját 16 toscanai oszlop tartja, s osztja három felé.

Több nagy embernek volt temetkező helye, mennyiben itt nyugszik s itt van emléke Honterus Jánosnak, a lutherán vallás lelkes terjesztőjének, a tudós Wagner Bálint- és Fuchsnak, s a Báthori Gábor fejedelem ellen küzdő Weisz Mihálynak stb.

Benne van Erdély legnagyobb orgonája, mi korunkban álltattott; s tán a legnagyobb harangunk is itt van, mi 130 mászás, mi szintén nem régiség.

A templom egyik oszlopáról gyermek kandikál le a mélységbe, kőből faragva. Azt regélik, hogy az egy lángész emlékére volna oda téve, kit mestere kenyéririgységből felküldé oda, hogy a mérzsinórt neki onnan bocsássa le; s midőn azt leeresztette, lerántotta.

Tornyá 23 öl magasra emelkedik.

Kolozsvár piaczi és farkasutczai temploma.

Kolozsvár templom tekintetében igazi főváros. Benne Erdély mind a hét vallásfelekezete, ugymint: a róm. katolikus, ev. reformatus, unitarius, ev. lutheranus, egyesült és nem egyesült görög és a mózesi vallás képviselve lévén, több nagyszertű templomot bir: azonban itt csak a goth izléstiek jönek tekintetbe.

Két ily temploma van: az ugynevezett piaczi róm. katolikus, s a farkasutczai reformatus.

A piaczi templom, mi Sz.-Mihálynak van szentelve, a város közepén fekszik, még pedig a szabályoson négyszegelt főpiacztot kevéssé hátrántékosan metszve át. Egyike legnagyobb, legdiszesebb templomainknak, s ha épületekkel körülépítve nem volna, főleg mióta torony épült melléje, a nézőre meglepő benyomást gyakorolna.

Mikor kezdék építeni, s mely évben végezték be, határozottan megmondani nem lehet; honnan némelyek azt 1392-re, mások 1404-re teszik. Annyi áll, hogy Bonifacius pápa 1400-ban

bucsut engedélyez azoknak, kik építtetését segélyezik; ¹⁾ s hogy Zsigmond király, kiszabadulván a siklósvári fogságból, hol az ország nagyjai 18 hétig fogva tarták, mintegy áldozatul e templom építését nagyban segíté. Már 1422-ben annyira kész, hogy a püspök a benne tartandó misék felől rendelkezik.

Gr. Eszterházi János pontos leírást vévén fel róla, itt következik: Ezen csarnok modorban alakított szentegyház három egyaránt magas hajóval bir; középsője a nyolczszegből képzett három oldallal záródó s keletre fekvő szentélybe, a mellékhajók szintén a nyolczszög három oldalával alakult mellékkápolnába végződnek. A szentélynek a mult században újra alakított keresztboltozata a falból félig kiálló csoportos támoszlopokra nehezedik, ezek aránylagos rövid, kehely idomu fejezeteit növény díszítmény körözi; egyikén balfelől, a vastag mész burok alatt két emberi alak vehető ki, szőlőlevél és gerezdek között. Egyik iv zárkövén zöld, a la tempera festett mezőben, aranyos Isten-bárány látható, fénykörözött fövel, a jobb lábával emelő vöröszászló felé visszafordulva, a bal előtt kehely áll. Az evangéliumi oldal felől egy kis portale s sekrestyébe, jobb- és balra egy-egy nyomott csucsivű tagozatlan ajtónyílás az oldal apsisekbe, melyek csucsos boltozatukat megtarták, vezet. ²⁾ A diadaliv, valamint a mellékhajókból az oldal kápolnába vezető magas, tagozatlan ajtónyílások szintén az ujtás alkalmával körívtlen alakíttattak. Valószínű továbbá, hogy a kápolnák és hajók közti válaszfal is csak ujabbkori átalakítás következtében keletkezett.

A hajókat egymástól három pár egyarányu, leszelt szegletekkel rézsutasan állított talapzatokból felnyuló, félkör és körte alaku hengerekkel, részint kivájt horonyokkal tagozott, fejezet nélküli szabadon álló oszloptámok, s ezeknek az oldalhajókban megfelelő faltömegéből előszökellő fél oszlopok választják el, melyekre közvetlenül a csucsivűen szervezett csillagboltozatnak horonyokból alakított gerincei és körte élű váll- és keresztívek hevederjei, a támra is átvive, rajtok egybeforrnak. A déli mellékhajóban a fél oszloptámoknak épen ugy stylizált fejezetei van-

¹⁾ A plebániái levéltár.

²⁾ E portale, mely művészileg van alkotva, gr. Eszterháziától jegyzésben szintén le van írva; később azonban gr. Mikó Imre a bécsi Central-commissio havi füzetében tovább fejtette. L. Mittheilungen d. Central-Commission für Bau- und Denkmäler 1866. 147. l.

nak mint a szentélybeni, egyikén két szembe álló oroszlán mutatkozik, növény diszitmény között, míg az északi mellékhajó fél oszlopai a boltozat gerinceivel közvetlenül érintkeznek.

A templom nyugoti részében, a főbejáró közelébe helyezett oszloptámok erőteljesebben vannak a többiekénél szervezve. Ezek közül a déli fejezetes oszlopszálakat képez, ugyszinte a falnak szervezetes vastagsága arra utal, hogy itten két torony volt tervezetben, melyeknek csak egyike, az egyház homlokzat nyugot-északi szögletén lön felépítve; s a mult század közepéig köből faragott négy nagy angyallal ékitve, a hagyomány szerint fennállott; a midőn ez is, mint sok más műrészte ezen egyháznak, a romboló vágnak esett áldozatul; a másik torony a dél-nyugoti oldalon felépítve nem volt. Az egyház ezen részében van két egymás fölé helyezett szoba, az alsóban a kolosmonostori convent okmányai őriztetnek; a felső pedig kincstár, melyben többnyire a mult század első feléből való templomi eszközök tartatnak; a régiebbek a villongós századokban veszték el, vagy Básta által vitettek ki az országból. A zárkövek részint türesek, részint dombor faragványokkal ékitvék; a vastag burok alatt ezek vehetők ki: a déli mellékhajóban, melynek két ivhold tere a többiekénél egyszerűbb, egyik zárkövén: egyaránt négyfelé osztott paizson áll Magyarország czimere. A közép hajóban egy nyílt könyv, melynek lapjain a felirat ki nem vehető; az északi mellékhajóban Kolozsvár város czimere. Ugyanezen hajóban az orgona alaku ivhold térnek zárkövén széles kereszt tűnik elő, melynek alsó gerendája két felé válva felfelé kanyarodik; hasonló levén a középkori művész jegyekhez, nyilván benne az egyház egyik építésének vagy kőfaragójának jegye maradt fenn. A szentély ablakain is mutatkoznak a félszeg ujtásnak nyomai; ezek kivül csucsivezetőket megtarták, de belőlről körívtlen alakulnak. Művezetőkéből is alig maradt meg egy néhány kisebb köralak; tagozatlan béreleteikben a mészkeg alatt cserfalevelekkel ékített fejezetek látszanak, melyeken egykor magasabban felnyuló csucsivezetők állhatott. A mellékhajók ablakainak disztművezetében a hármas és négyes félkör, közbeékelt orridomokkal váltják fel egymást, de tulnyomó az ugynevezett halhólyag.

Az egyház mérték arányai a következők: a szentély hossza benső világában 54, szélessége 22, magassága 47 bécsi láb. A

hajók hossza 128, a közép hajó szélessége 21, magassága $57\frac{1}{2}$, a déli mellékhajó szélessége 21, magassága 55; az északi mellékhajó szélessége 17, magassága 55 láb. ¹⁾

Bekövetkezvén a reformatio, e templom a lutheránusok birtokába ment át, később unitariussá levén a város, János Zsigm. 1566-ban e felekezetnek adta, s birták 1716. mart. 31-ig, a midőn gr. Steinville, főhadi parancsnok Kolozsvárrt megjelenvén, tőlök erőhatalommal elvételét. ²⁾ Mig az unitariusok bírák, háromszor égett le, utoljára 1697. máj. 6-án.

Korunkban egy hasonló izlésű tornyot építettek melléje, melynek kőfala 28 öl magas, minek fedele 1858-ban tétetett fel. E toronynyal kiegészítve e templom egyike a goth izlés legszebb műemlékeinek, csakhogy ez is, mint majd minden templomunk, az ókorban környező kastélyból alakult apró házaktól van körülvéve. Hogy ezektől lelepleztessék, a város díszítése s e nevezetes műemlék megvédése kettős szempontjából, a város több buzgó polgárai s régiségbarátai, a templomot környező épületeket az ekklesiától hason értékű épületekkel ki cserélése végett, aláírást nyitottak, bizottmány alakult, s az ügy oda van fejtve, hogy egy épületnek lebontása az idén már kezdetét vehette. Hogy mikor fejeztessék be, az hazánkiai kegyadományának folytatásától függ.

A reformatusok farkasutczai templomát Mátyás király rendelé építtetni, 1486-ban, a minoriták részére; 1490-ben ugyancsak Mátyás az építés erélyesebb folytatásának elrendelése mellett, gondoskodik, hogy a már megérkezett szerzetesek részére fából cellákat építsenek. ³⁾ A secularisatio után, a szerzetesek ide hagyák, s azt 1581. máj. 12-én Báthori István a Kolosmonostorra betelepített jesuitáknak adományozá, hogy mellé iskola építtessék. Ez idő óta 26 év alatt a jesuiták bírták, mire bekövetkezvén Bocskai győzedelme, 1605. jul. 19-én a kolostort és templomot ide hagyák; ⁴⁾ mire Bethlen Gábor 1622-ben a templomot és kolostort egy akademia alapítása végett a reformatusok-

¹⁾ Archeologiai közlemények, kiadja a magyar Tud. Akademia III. k. A kolozsvári Sz.-Mihály egyház történeti s építészeti leírása, gr. Eszterházi Jánosnál 57—65. l. Rajzokkal. ²⁾ Erd. Tört. IV. 96.

³⁾ Erdélyi múzeumi gyűjt. Collectio major Manuscript. Histor. VI. Nro. 10. 13. ⁴⁾ Magyar Tört. Tár VI. 261.

nak adá, s bár helyreállítításukat elrendelé, az csak is 1644-ben foganatosított. ¹⁾

Gr. Eszterházi Jánostól építészeti tekintetben ennek is részletekig terjedt leírását birjuk.

Szerinte ezen egyhajós egyház szentélyének záródása a nyolczszög három oldalából képződik. A csucsives hálóboltozatnak horonyokból alakított gerincei minden közvetítés nélkül, nyolczszöges, a falból félig kiálló oszlopokon, vagy tagozott s egykor vesszős művel diszitett válköveken forrnak egybe; a szentélyt a hajótól tompa csucsos diadalív választja el, melynek béléletét szintén a tompa körteél képezi.

A hajó boltozata, mely egykor, mint a padláson fenmaradt meszelés és oszlopok magasabbra nyúló állóhelyei mutatják, magasabban állhatott a mostaninál, melyet 1644-ben egy olasz építész, kinek nevét a történet fel nem jegyzé, az egészszel összehangzatlanul körívtüre alakítá; tompa körteél idomu heveder és gerinczek itten is mint a szentélyben hálóboltozatot ugyan, de az előbbitől különbözőleg szerveztet képeznek, melyet hosszukás négyszögalaku táмок, s elejökbe állított félkörű oszlopok tartanak fel; ezek fejezeteit a kinyuló, római antik modorban egybevont hullámu Karniess képezi; az oszlop egy rézsut és fél henger által áll kapcsolatban a tagozatlan négyszögű, és ebből előszökellő félhengertű plynthussal.

A buta csucsives ablakok béleteit kívülről horony és körteél képezi, míg belülről csak egy rézsutból áll; diszművezeteik: hármás félkör és halhólyag, mely a homlokzati ablakon virág vagy geometrikai alakokat vesz fel. A főajtózat laposan leszelt hármás levelű iv, béletében körteéltű, vagy sodrott hengerek, melyek fent a szögbe egymást egybevágják, alant pedig oszloptöveket képeznek.

Az oldal támfalak egyszerűek, ötszörösen tagozva, rézsutasan leszelve, a fedél alatt állanak.

A szentély hosszát és a hajó végét jelelő táмок a többieknél erőteljesebben szervezve, rézsutasan állanak, téreik hármás levelű lóhere paralelle lefutó száraikkal diszitvék, gulacsucba végződnek keresztvirággal tetőzve, a hajó délnyugoti szögletén

¹⁾ Szalárdi, Siralmas kronik. 227. 237. Bod Péter, Hist. Eccl. Libr. II. Cap. XIX.

álló részsutas tám, a boltív nyomás egyensúlyozásáért egy támvíval áll kapcsolatban.

Az egyház déli részében levő keresztfolyosó egykor a sekrestyébe vezetett, mely azonban most, kisebb helyiségekre osztva, raktárul szolgál; itten állhatott az a torony, melyet I. Rákóczi György 1644-ben épített, s melyet Szalárdi kronikájában említ: „az oldalában levő tornyot is nagy szép hegyesen, szép aranyos gombjával különb-különb színtű, mázu cseréppel héjaztatván, megépíttette vala... de a toronynak napnyugot felüli oldalában az ablakok irányában való hasadékiiban nagyon meg kezdvén indulni, minden harangokat, cserepezést és minden faéptleteit le kellett szedni.“ Nem sikerülvén e torony, Rákóczi egy másikat a főajtózat elébe kezdé építtetni; de ez is Szalárdi szerint félszegettül ütött ki: „Skárpot kellett volna hagyni a fundamentomnak, azaz a fundamentom fenekét jó szélesen kezdvén, mind beljebb-beljebb való hajtással kellett volna ha csak a templom felenagyságáig is felvinni, azután egyenesen és sugáran felrakni, így lett volna állandó, és nem indult volna meg mint a másik.“ Ez is leszedetett, állóhelye egy pár ölnyi magasságra ma is látható.

A fedél alatti tetőpárkányzat egy részsut, negyedrés horony és pálczából áll, míg az alsó párkányzatot egy megfordított Karniess képezi, homlokzata pedig tagozatlan, diszitmény nélküli csucs.

Mérték-arányai belső világában ezek: a szentély hossza 70', szélessége 31' 6'', magassága 54'; a hajó hossza 111', szélessége 48', magassága 60'. ¹⁾

A legutolsó leégést 1798. aug. 31-kén szenvedte, azonban 1803-ban helyre lőn állítva. S hajóját a reformatusok ma is használják.

Szász-Sebes ev. luth. temploma.

A szász-sebesi piaczi templom ha nem is a legnagyobb, de mindenesetre a nevezetesebb szász templomok közé tartozik.

E templom anyagja négyszegű kő, alaprajza nem igen különbözik a többi szász templométól. Hajóját, mi mellékhajókra oszlik, s chorusát kívülről támoszlopok tartják, mikből a hajóra

¹⁾ Archeologiai közlemények IV. 3—11.

10 esik. A külső támaszlopokon a szobor két renddel folyja körül, egy sor az oszlopok tetején, a más közepén. Ezen szobrok hol magyaros, hol görögös öltönyt hordanak; fejük hol korona, hol sisak, hol hosszú hajjal és füvegtelenül jönnek elő. Ördögök s állatok se hiányzanak. Kiváncos lenne a művészet érdekében, hogy e szobrok, valamint egyéb faragványaink is lerajzoltassanak. ¹⁾

Padlata négyeszetű kövezet, melyek némelyikén római felirat. Oltárának alján jobb felől Zsigmond király czimere, balról a Szászsebesé áll. Az oltáron e felirat: Altare hoc erectum anno 1418, renovatum 1681, rursus 1790.

A chorus falán a falfestészet hagyá nyomait, szentjelene-tekben.

A portale és az ablakok csucsívesek, míg a boltozatok fél-

¹⁾ Mittheilungen d. Central-Commission 1856. apr. füzet.

körtek. A torony ablakai körívre vannak boltozva. Legfigyelemreméltóbb szentélye, minek hossza 92, szélessége 51, magassága 50 láb. Az itt előjövő vegyes szerkezet arra utal, hogy a torony, a templom hajója és szentélye különböző időkben épült: a torony aljának a XIV. század előtt, a szentélynek a XIV. század vége felé, a templom hajójának a XV. században kellett épülni.

E templomban, mely szűz Mária tiszteletére volt szentelve, hosszasan állt egy Mária-szobor, mely könyeivel megjósolta a vidék közelgő szerencsétlenségét. E szoborért itt sokáig bucsujárás is tartatott; sőt, mint jövedelem-forrásért, miután a szobor és templom már lutherán kezekre került, még azután folytak a bucsuk. Végre gr. Kornis Zsigmond főkormányzó, († 1731. decem. 15-én) a szobrot a várostól ajándéknul kapta...¹⁾ Előbb Kis-Küllő melletti jőszágára, Kórodra vitette, onnan a piaristák kolozsvári tordautezai templomába került, hol most is van, de jósolni megszűnt.

Segesvár ev. luth. hegyi temploma.

A várból kiemelkedő hegy tetejét nagyszertű templom foglalja el: e templom a lutheranusoké. Igen festőileg veszi ki magát a 206 lábnyira a völgy felett.

Mikor e templom épült a XV. század vége felé, Segesvárt három templom épült csaknem egyszerre: az ugynevezett kórház-, kolostor- és a hegyi templom, mely utolsó volt főtemplomnak építve, a kápolna helyen, mely e ponton állott.

E hegyecsúcs már azon időben be volt e város kerítésébe foglalva, de oly erdő fedte, hogy állitilag a templomhoz megkivántató fák e helyen termettek.

E templom 1429-ben kezd épülni, ²⁾ s 1525-ben végezték be. ³⁾ Stylje goth. Hossza 26 öl, szélessége 10. Hajóját nyolczszögű oszlopok, két sorban, fő- és két oldalhajóra osztják. Hajóját kívül 14 támoszlop tartja, a chorust 7, minden czifrázat nélkül. E hét oszlop egyik szélesebbjéből 45 kölépcsőből álló csigagrádics vezet a padlásra. A chorus alatt sirbolt. ⁴⁾

¹⁾ Fasching, Nova Dacia. 98.

²⁾ Az ezt mutató feliratot megkapták. L. Blätter f. Geist Gemüth 1847. 17. ³⁾ Mittheilungen 1859. 389. ⁴⁾ Mittheilungen d. Central-Commission 1856. sept. füzet.

Bányaköböl épült, még pedig vagy a persányi vagy a kolozsvári bányából, azért is tartott építése tovább egy századnál. Faragott kő csak az ajtó és ablakoknál van alkalmazva.

E templom beljét több szobor ékíté, ma csak egy térdelő, s két álló férfi alak látható, egyszerű faragással. A többi s ezek közt a tizenkét apostol életnagyságu ezüst szobrától az 1601-ki harczy zavarokban megfosztatott.

Sok csapás érte. 1597-ben fedelét a vihar leveté; 1676-ban a város nagy részével e templom is leég, de két évvel később újra felépül, s ekkor órával is ellátják; 1704-ben a kuruczok megrohanták, felgyújták, tornya és harangja oda lett. 1777- és 1838-ban nagyszertű ujitásokon ment keresztül. ¹⁾

Ezen templom a reformatio bejövén, mindjárt kezdetben használatlan hagyatott, csak is mint temetkező hely lön használva; mignem a múlt század vége felé ismét használatba vétetett.

Szeben ev. luth. temploma.

Szeben lutheran temploma egyike legnagyobb egyházainknak. Minthogy minden része nem egyszerre épült, művészi eleg és összhangzás benne nincs. ²⁾

Sanctuariuma látszik legrégibbnek; ennek építtetése a századok bejövételéhez igen közel fog esni. Ez egy Máriának szentelt kápolna volt, ehez ragaszták aztán a többi részt. Maga a templom, miként a torony aljáni felirat mutatja, 1431-ben kezdett épülni, s csak 40 év múlva, 1471-ben szentelték fel. Azonban tornya oly gyenge lábon állt, hogy a XV. század végén gyámolítására az ugynevezett új templomot kelle kelet felől emelni. ³⁾

A templom 234 láb hosszú, 78 láb széles, s 55—56 láb magas. Három hajóra oszlik, az oldal hajókat hat-hat oszlop választja el. Az oldalokból támoszlopok szökelnék elő. Déli felén a hajó támoszlopai között a köfalból két csucs nyulik ki, az egyesült 7 százsz széket jelképezvén. A falhoz s egyik támoszlophoz tornyocska támaszkodik, mi 10 lábbal nyulik magasabbra

¹⁾ Archiv d. Vereins. N. F. I. 305.

²⁾ Jól sikerült rajzát l. Sieb. Volkskalender 1856. ³⁾ Monographiáját l. Die Pfarrkirche d. aug. Conf. zu Hermannstadt, v. Sam. Mokesch. Hermannstadt 1839.

a köfalnál, benne csigalépcső. Ugyan e déli oldalban egy dom-bormű, mi idvezitőnket a Gethsemane kertben ábrázolja. *)

A hajdankor színes ablakainak itt birjuk legnevezetesebb példányát.

Harmadik temploma Erdélynek, mely nagy embereink te-metkezőjévé szenteltetett... Fejérvár a nemzeti fejdelmek, Szeben a szász ispánoknak őrizi porait, emlékeit. Ott lebegnek a karzat északi oldalán az ispáni lobogók, melyek a meghaltat ide szok-ták vala kísérni. Ott vannak a karzat oldalán az ispánok emlék-iratai, családi czimerei: egy Franké († 1694), Bauzneré († 1742), Haupté († 1680); ott a Zabaniusé s másoké. Művészi tekintet-ben rajtok semmi különös.

Hanem van mégis két emlék, mi e tekintetben is érdekes. Az egyik a Budai Margité, Haller Péter nejéé († 1566). Rajta többek közt két fiu áll magyarkában és kalpaggal, féldombor met-szésben; egyik bizonyítványa, hogy a szász előkelők diszöltőnye a magyar volt. Ezen kívül figyelmet érdemel a Lutsch Mihály szász ispáné († 1632). Ez a bementi ajtónál mindjárt jobbra esik, a padlázat alatt. Kőtábla fedi, mit felemelvén, előttünk a legmunkásabb féldombor faragvány lepleztetik le. Aligha nem ugyanazon mester műve, kié az Apafiaké Almakereken, a Nico-lai Ilyésé.

E templomban a régiség-buvár órákig szívesen elmulat. De semmi sem lepi meg úgy, mint azon festvény, mi a sanctuarium északi oldalán maradt fenn. A kép nagyszertű és ép: magassága 6, szélessége 2½ öl lehet. Benné a Krisztus megfeszítése van ábrázolva: megváltónk mellett a két tolvaj s roppant néptömeg. Ezen kép azon részén van a templomnak, mely az új építmény-hez a Mária-kápolnából csatoltatott; s keletkezése a templom építtetése első éveire esik, 1445-re. Hogy ki és mikor festé, alatta áll új goth betűkkel, következő szavakban: Hoc opus fecit magister Johannes de Rozenau, Anno Dni Milesimo quadringente-simo XLV.

E templom Erdély egyházi történetében nevezetes epochát idézett elő: egyik tűzfészke levén a reformationak. Luther hittani könyveit a szebeni kereskedők hozák legelőbb Erdélybe, s az új tan Szebenben oly hatalmas terjesztőkre talált, hogy csakhamar

*) Mittheilungen d. Central-Commission 1856. VIII. füzet.

a szent Erzsébet templomában nyilván kezdék prédikálni. Erre 1524-ben az ottani papság felirt II. Lajos királyhoz, hogy akadémizálásáról rendelkezék; márt. 16-án meg is érkezett a rendelet, hogy a hatóság tartson ház-kutatást, s a megtalált lutheri irományokat összeszedvén, a piacon égessék meg; jul. 22-kén az egyházi fenyegetés is leérkezett: ezek következtében Szeben piacán a könyvek megégetése véghez is vitetett. Nem sokat használt. Szeben 1525. febr. 18-án minden papot, szerzetest 8 nap alatti kiköltözésre szorított; s e templom felett kittizött vallási reform lobogója az egész honban egyszerre elterjedt. ¹⁾

A dézsi ev. ref. templom.

A város legmagasabb pontján fekszik, köfállal körülvéve. Építtetése korát adat nem jeleli, csak a nyomozás jelzi, hogy a XV. században épült, mely időtől fogva, mint a feliratok mutatják, ötször ujták meg, mi közben egyszer 40 évig hevert romjaiban; legrégibb ujtási évképpen 1588 jön elő. ²⁾

A templom hajójának hossza 14, szélessége 7, a szentély hossza $7\frac{1}{2}$, szélessége $5\frac{1}{2}$; falának magassága 9 öl. Egy hajója van, oszlopsor nélkül. A hajó menyezete padolt, a szentélyé boltozott. Ablakai, melyek csak a déli és keleti oldalán jönnek elő, csucsívesek; mindenik között egy támoszlop. Fedele, mi 9 öl magas, zsendelylyel van fedve.

A homlokzat közepéről karcsu torony emelkedik, négy oszlopon, az oszlopok közti üregen át történik a bejárás. A torony szegletei s csucsíves ablakai faragott kőből vannak kivive. Falának magassága $19^{\circ} 5' 9''$, a fedelée $16^{\circ} 4' 9''$. Benne egy harang a XV. századból. A fedélből négy fióktorony emelkedik ki, ezek egyikében rézdob áll, melylyel ős-szokás szerint ma is dél-előtti 10 s nyári esti 8, téli esti 9 órakor dobolnak.

Besztercze ev. luth. temploma.

A beszterczei piaci lutherán templom legnagyobb templo-

¹⁾ Sieb. Würgengel v. Miles 1524—5.

²⁾ A dézsi templomra vonatkozó adatok az Augustinusokéről szólnak, mi a Désvár kőveiből épült, s ott állott, hol most a Casino.

maink egyike. A styl goth, de pompában az első rangnak közé nem számítható: ujtásainál sokat vesztett. Mint felirata mutatja, 1522-ben kezdett épülni, egy bergamoi építész keze alatt. ¹⁾

Tornya köfalát, fedele nélkül, 36 ülesnek tartják; s valóban a szem bámulva kíséri fel a magasságba. Fenn folyosó veszi körül, honnan letekinteni ritka élvezet. Legmagasabb tornyaink egyike.

Darlacz ev. luth. temploma.

Darlacz szász falu, a Nagy-Küküllő partján. Temploma régi festvények- és faragványokkal van előntve.

A festvény a XV. század végéről kelhet. S mikép eleven színezete s csoportozatáról ítélhetni, a byzancezi iskolának török elől ide menekült valamely festészétől maradt.

A templom goth stylű. Szobrászati faragványai közt szép Krisztusfőt láthatni. Az egész templom magán hordja még a művészeti egység kellemeit.

C) Emlék-őrző templomok.

A XV. században a goth izlés iránti előszeretet elhanyaglott, az építészet visszaindult a román izlés felélesztésére, s előállt a renaissance, az ujjászületési korszak.

Európa ezen izlés-változása hazánkra is kiterjedt, s azon időtől keletkezett templomaink megtarták a goth izlés karcu magas idomait, de a nélkül, hogy a csucsivet megtartották volna.

Ezen korszak építményeire nem terjeszkedünk ki, pedig csak Kolozsvárt is azóta nagyszertű templomok keletkeztek, melynek: s kegyesrendi szerzeté, melynek a jesuiták 1718. mart. 13-án, az unitariusoké, melynek 1796-ban, a reformatusok külmagyarutczai temploma, melynek alapját 1829. oct. 3-n tevék le.

Csak is néhány emlékszerű templomot említettünk meg.

Tővis r. kath. temploma.

Tővis Enyed és Fejérvár közt fekszik. Német neve Dreikirchen, mit három templomáról vehetett.

¹⁾ Archiv d. Vereins. N. F. II. 24.

Hunyadi János 1442-ben az ide közel eső szentimrei téren győzelmet aratott a török felett, s mint hiszik, e győzelem emlékére, s a töröktől elvett zsákmányokból három templomot építtetett ide egymás közelében, a magyar-orbóit, melynek most már csak romja van, a szentimreit, mely most indul romlásnak, s a harmadikat Tövisen, azt, mely a hegyek felé fekszik — a paulinus szerzet számára. ¹⁾

Annyi áll, hogy ajtójának homlokán goth betűkkel ez áll:

Anno Dni MCCCCXXXVIII johannes de hunyad rgn. hung. gubr.

A felírás felett a Hunyadiak hollója is ott van, közben.

E felirat szerint Hunyadi János, mint Magyarország gubernatorá építtethette 1449-ben. ²⁾

Gróf Apor István († 1705) megújította.

A templom mellett állott a zárda, migsem II. József császár a Pálosok szerzetét eltörlötte.

Almakerék egyháza.

Almakerék Segesvár közelében esik, az Apafiak egyik ősi birtoka. Benne a reformatusok kápolnája az Apafi márvány emléket, a lutheranusoké egy festészeti ritkaságot őriz.

A reformat. kápolna a falu keleti szélén, kívül esik. Oly kiaszertű, hogy piaczat az emlék csaknem egészen elfoglalja. A mint bele léptünk, a kápolna közepén egy fél öl magas, egy öl hosszú négyszögű sarkophagra esik tekintetünk; miről ha posztó takaróját félre vonják, férfi alak lepleződik le. Jobb oldalán fekszik, jobb keze feje alatt, balját kardján nyugtatja. Tetőtől talpig páncél fed; fővege nincs, állát szakál borítja.

Ezen emlék körül sok tévedés van. A nagy közönség azon hibás tévedésben él, mintha ez a fejdelem Apafiak emlékére emeltetett volna. Annyi alapja van e véleménynek, hogy II. Apafi fejdelem († 1713. febr. 1.) és neje, Bethlen Kata († 1724), Bécsből saját kívánságukra lehozatának (1725. apr. 10.), ide te-

¹⁾ Rajzát l. Vasárn. ujság 1860. 372. ²⁾ E feliratot Benkő (Transilv. I. 180), s mások utána 1445-nek olvassák, de ekkor gubernator még nem volt. Wessely Károly 1449-re igazította ki, K.-Fejérvári gymnas. III. Tudósítása. 8.

mettetének egyelőre; de 1790-ben az itteni lutherán templom sirboltjába tétettek át. ¹⁾

De számukra semmi esetre sem állíttatott; mert felirata tisztán mutatja, hogy az I. Apafi Mihály apjának, Apafi Györgynek van emelve. Csupán a felett támadhatna kérdés: ki emelte az emléket? Benkő József, nyomos buvárunk, azt írja, hogy I. Apafi állíttá 1666-ban. ²⁾

A feliratok szerint pedig a fejdelem anyja, Pekri Borbára tétette férjének, „kit gerliczeként szeretett”; ki több gyermekével maga is itt nyugszik.

A sarkophag anyaga szürke márvány. Mi technikáját illeti, nem sok művészi becseset bir. A milyen gondolat, egy hősies-ségéről ismeretlen férfit, táblai ülnököt és főispánt, pánczélosan altatni el: ép oly gondolatok azon szám és vég nélküli versfeliratok, ömlengések, mik borítják. ³⁾

Az egészen minden van, csak egyszerűség nincs. Elkezdve fejtől, hol mindjárt két családi czimer van, le lábáig: az emlék felszine, négy oldala földig van rakva római sarkophagok mintájára, bacchusi diadalmenet szőlőfürteivel, féldombor metszeti bacchansokkal, s a legapróbb kanyarodásaiban is mesterségesen beirt szalagokkal. S meg kell adnunk, hogy Nicolai Ilyés, a mű mestere, igen jó köfaragó volt, de nem szobrász.

Az emlék meglehetősen épségben jött le korunkra. Azonban 1848 őszén azon szerencsétlenség érte, hogy a felkelt oláhok a kápolna feletti harangot magukévé akarván tenni, az emléket műtétéikkel, de főleg azzal, hogy a harangot reá ejték, igen meg rongálák.

A más műdarabot a lutherán templom tartalmazza, benn a faluban, melyen goth styl nyomai vannak. Oltára és az egész oltár köre tele van falra festett ábrákkal, melyek az egész fal magasságát elfoglalják, és meglehetősen épek. A művész, a hajdan szent Galgotha körüli jelenetet vette ecsetje alá. Szarvas ördög van rajta meglehetősen számmal. Oltárán egy pár gyönyörű arcz. Mikor és ki által festetett, nem tudni.

¹⁾ Lenk, Lexicon I. 19.

²⁾ Special. Transilv. III. §. XV.

³⁾ Lásd a feliratokat: Benkő, Special. Transilv.

A nagy-teremi ev. ref. templombeli sarkophag.

Teremi Vásárhelytől két órára esik, a Nyárad vize partján.

Ref. templomában egy fejer márvány sarkophag áll, 1632-ből. Hossza 8, magassága 3 láb, rajta férfi alak életnagyságban, pánczélosan, sisakosan; jobb oldalánál buzogány, balnál kard.

A sarkophag párkányzatán ezt olvashatni: Monumentum D. Georgii Swkoesd de N.-Teremi, qui placide in Domino abdormuit die 24 martii 1631. aetatis suae 42. Quod fieri curavit g. Dona Elisabetha Bor in dulcem mariti sui recordans.

Az oldalán volt írás lemállott. Két végén a Sükösd-czimer.

A mű felső lapján a szobrász következőkben jegyezte fel nevét: Hoc monumentum extruxit Petrus Dioszegi Claudiopolit. 1632.

Az emlék felett a falban ismét ott áll bevakolva a Sükösd czimer, s alatta néhány distichon, melyben az örökitett férfinak had és béke idején érdemei említettnek. ¹⁾

Szentléleken a perkői kápolna.

Háromszék felső felében, Szentlélek felett, a Perkő nevű hegy kopasz homlokáról messze látszólag kis kápolna fejeződik, mi távolról igen érdekessé teszi. Régebb alkalmasint az alatta fekvő várkastély kápolnája lehetett. Maig is ép, rajta ezen felirat: Non est mortale quod opto. 1686. die 23. M. P. T. Ezen kívül még két felirat van benne, egyik olvashatatlan.

Brassó görög-keleti temploma.

Brassónak van még egy temploma, mit emlitenünk kell, ez a város Bolgárszeg nevű külvárosában fekszik.

A görög-keleti egyháznak Erdélyben ez a legszebb egyháza. Első alapja fakápolna volt, mit a bolgárok 1385-ben építének; úgy jött az oláhoni vajda, Nyagoy segélyével 1495-ben helyébe ez, kőből. Többször megújított: még pedig egyszer

¹⁾ Nems. Társalkodó. 1840. I. 180—81. l.

Erzsébet muszka czárnő kegyéből, mit a főajtó felett rosz latinsággal ily arany betűk örökítenek: Pia Liberalitate Elisabetha Petrownae Monocratrix Totius Russiae Imperatricis Invictae Hic Sacer Locus est Renovatus. Anno 1751. Kivül több kép közt ott látható Sz. Miklós.

Tornya tetején a görög kettőskereszt s négy apróbb torony, melyek orosz modorban vasrudakkal a főtoronynyal egybe vannak foglalva.

Az enlakai unitarius templombeli felirat.

Enlaka a székelyföldön, a Firtos alatt fekszik. Az itteni unitarius templomban egy felirat van, az ős székely írás egyetlen példánya.

Hogy a székelyeknek őseiktől a hunoktól örökölt saját írás módjuk volt, melyet mint a többi keleti nép jobbról balra írtak és olvastak, s hogy a székelyek a XVIII. századig ezen írásmódot használták — írónk folyvást emlegetik. E részben a csikszent-miklósi rom. kath. templom sokat emlegetett ős feliratára volt szokás hivatkozni, melyen ez állt: Urunk megettig fogván írunk ezerötszázegy esztendőbe, Mátyás János, Estyán Kovács csenálták, Mátyás mester Gergely mester csenálták. Azonban e felirat a múlt században egy ujtás alkalmával eltűnt.

B. Orbán Balás, a székelyföld legutolsó buvárlójának azon szerencse jutott, hogy a mit tudósaink kerestek, azt Enlakán megtalálta. E templom deszka menyezetén a kar felett áll a kérdéses felirat, melyet az ismeretes hun alphabetek alapján Szabó Károlytól megfejtve, ezennel közlünk:

Deut. VI.

Ɱ Ɱ Ɱ Ɱ + Ɱ 4 † Ɱ

n e t s I z a g y e

Ɱ 4 † + 4 Ɱ Ɱ Ɱ Ɱ Ɱ Ɱ + † Ɱ Ɱ Ɱ

k a Cs i a n s u M s u i g y r o e G

Azaz: „Georgius Musnai. Csak egy az Isten.

Mint egy más latin felirathból világos, Musnai Gy. azon mester volt, ki e menyezetet 1668-ban tulipánosan kifestette.

Valóságos nemzeti kincs levén, őrzését nem lehet eléggé figyelembe ajánlani. ¹⁾

Csiksomlyó r. kath. temploma és kápolnája.

Csiksomlyó Csikszék központja. A szt. ferenczieknek benne kolostora s nagyszertői temploma van, mi a völgyből nézőleg festői látványt nyújt.

A mostani templom szegletkövét 1802-ben tévék le; kettős tornya van, bádoggal fedve. Szűz Mária szobra ékesíti, s ehez nagyszertői búcsuk tartatnak. E templom orgonája szintén új, s a brassói mellett méltán foglal helyet.

A falu mellett, a Kis-somlyó hegyén két kápolna áll. Szeretik hinni, hogy az egyik kápolna szt. István korába épült volna, mi nem valószínű. Mint írják, e kápolnán egy felirat van, vagy inkább hiszem, hogy csak volt, mely szerint „ezen hegyen látatott az égből lebecsáttatni lajtorja, és itten csodálatos processio járások és énekszók éjszaka hallatszának; ezért neveztetett e hegy salvator-hegyének, 1734 aug. 3-kán.“ ²⁾ A nép silátor-hegy és kápolnának nevezi.

---

¹⁾ Koszoru, szerk. Arany János. 1864. máj. 29. szám. A régi hun írásról. Szabó Károlytól, I. Budapesti Szemle, újf. V. 114. stb. ²⁾ Benkő K. Csik, Gyergyó és Kásson II. 77. Nema, Társ. 1841. I. 166.

IV. KISEBB ÉPITMÉNYEK.

1) Vegyes épületek.

E rovat alatt kevés nagyszerűt mutathatunk fel. S ha e téren, miként az erődítmények s egyházi építmények terén, a középkor végén, illetőleg a reformatio kezdetén megállanánk, e fejezet majdnem felesleges volna.

A jelentékeny épületeket városainkban keresnők, mert a falvak várait, kastélyait már elősoroltuk.

A földesur uradalma középpontjára várat vagy kastélyt épített: ott élte arkádiai napjait. Nem élt városon. A városi polgárság igénye, tehetsége nagyszerű építkezést már csak azért sem tehetett, mert városainkon a vagyon ritkán megy az unokákra. Aranyhegyei daczára, mindig pénz-szegény ország volt Erdély. Hol gyáripár, kereskedés nincs, ott nincs pénz aristocratia. Ha volt Erdélynek a Jóremény-fok felfedezése előtt transito-kereskedése: abból templomokat és erődöket építettünk. A Jóremény-fok feltalálása után Európa a levantei árucikkeket többé nem e vonalon át kapta, s Velenczével, Olaszországgal egytűt, hazánk is elveszté pénzforrását. Ez idő után hátramentünk, szegényedtünk: építeni felejtettük. Mégis tán nem lesz felesleges némelyekről emlékezni.

Hondol

Mellett, a nagyági aranybányák közelében van egy trachit hegy, a Guanásza.

Ezen hegy keleti oldalában, a völgytől mintegy 60—70 öl magasan, a meredek oldalon szabályos ajtónyílás és ablak tű-

nik elő, melyhez csak nagy nehezen juthatni. Ez ajtó egy szobába vezet, mely mintegy négy öl széles, ugyanannyi hosszú, mi hajdan kettőbe volt osztva.

E szobán a véső nyomai még most is látszanak, s mint hiszik, kút volt a közepén. Ellenség elől menhely lehetett; de hogy ki és mikor vágatta, arról még a hagyomány sem beszél.

Kolozsvár

Több nevezetes nyilvános építlettel bir, milyen az ország-ház, nemzeti színház, országos muzeum, városház, a r. katolikusok, reformatusok, unitariusok főiskolája — de ezek nagyrésze nem régiség.

A városháznál több régiség közt egy vaskorona van, miről azt igénylik, hogy Zápolya a pórlázzadó Dózsa Györgyöt legyőzván, mint tűzesített koronával, ezzel koronáztatta volna meg.

A piacon és hidutczában több ház áll még a XVI. és XVII. századból. ¹⁾ Régiségére nézve azonban egy sem mérkőzik Mátyás király születési házával.

Heltai, a XVI. század közepén kolozsvári tanár, ez eseményt így adja: „Kolozsvárban lőtt a felséges Mátyás király ez világra az óvárban, egy régi nagy házban, mely a déli kapunak szintén ellenében vagyon.“ ²⁾ Tovább más fejezetben folytatja: „Szülé pedig ezt a Mátyást Kolozsvárott Erdélyben, mikoron irnának Krisztus urunk születése után 1443. böjt második havának 27-ik napján, reggel 3 órakort. Mert Erzsébet asszony akkor Kolozsvárott szállott vala jöven Szilágyból, egy szőlőmtves gazdag embernél, ki lakik vala az óvárban, egyenesen arczul; mikoron bemennénk az óvárba egy kőházban: és az ember százsz vala, annál marada szállásán Erzsébet asszony szülésnek utána egynehány esztendeig, és ott vitték a fiát, Mátyást legelőször is az oskolába.“ ³⁾

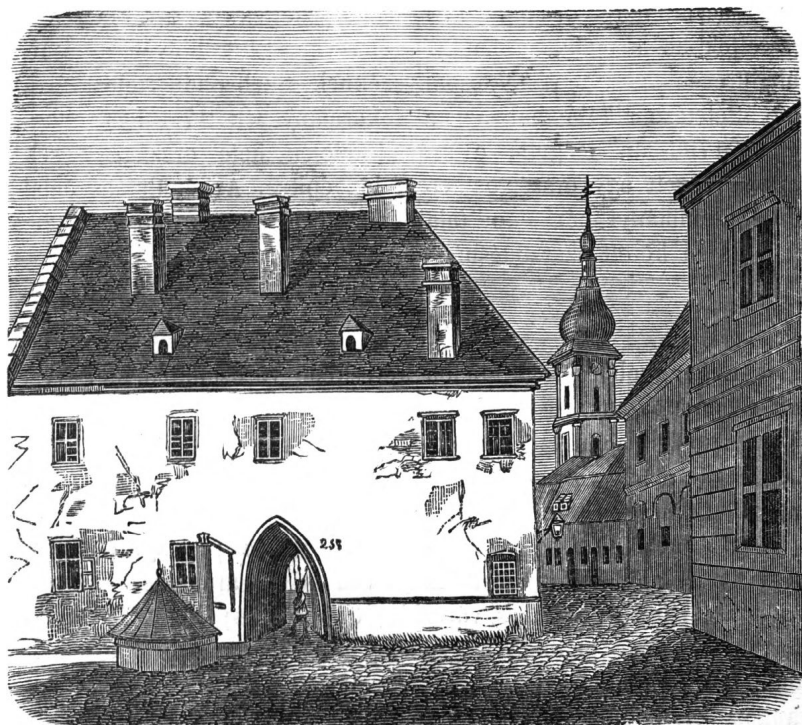
A kronika szerint, Mátyás, miután király lett, a várost mint születése helyét kiváltságokkal látta el, s az embert is megajándékozta. Még Heltai korában e ház ajtaján, s ablaka vastábláján

¹⁾ Legjobban conservált példány a Schütz Jánosé, a lábasház mellett, melyet mint feliratait mutatják, Minch Péter 1573-ban építtetett. Említendő, hogy tulajdonosa magát épülete islésében butoroztatta be.

²⁾ Heltai kronikája I. III. Rész. ³⁾ Ugyanott I. CXIV. Rész.

ott volt a Hunyadi család czimere, a holló; Kolozsvár is birta e kiváltságát egész János Zsigmond koráig.

Az öreg emeletes ház, mint képtünk is mutatja, még mind régi felosztását bírja, jelenleg Kolozsvár város tulajdona, katonai ujoncz-szállító házzá van alkalmazva.

A város kegyelettel van ugyan az épület iránt, de mégis eszünkbe jut, hogy Romulus kunyhója fölé, Róma a Capitulumot, Cicero lerombolt háza helyére, a szabadság templomát építteté.

E házzal csaknem szemben, a bal szegleten, korunkra egy emelet nélküli ház jött le, küloldalára szarvas és szőlőfürt való festve. 1843-ban gr. Bethlen János által emeletessé tétetvén, a festvény eltűnt. E házat hasonló esemény örökíti: itt született Bocskai István fejedelmünk. ¹⁾ Kapuja közt, bemenőleg balra, kö-

¹⁾ Mikó, Erd. Tört. Adat. III. 96.

tablán maig is meg van Boccacius ismeretes versezete arról, mi nagy szerepet vitt Bocskai életében a péntek nap, mennyi minden történt vele ez ominosus napon. ¹⁾ E feliratot ide 1606. oct. 25-én tévék; ²⁾ a ház akkor Heltai vejéé Eppel Jánosé volt, ki-re Heltairól szálla, s kinek nyomdája is e házában vala. ³⁾

Megemlítjük még a főkörmányszéki épületet, vagy is országházat, mit a jesuiták 1700-ban kezdettek, s 1703-ban végeztek be, s melyben ma 60 szoba van. Eltöröltetvén a jesuiták, tiúresen maradt. A főkörmányszéknek Szebenből Kolozsvárra lett áttétetése alkalmából, azt a főkörmányszék 1790-ben elfoglalta; 1796-ban leégett; e század elején bele országgyűlések tartása végett egy országos terem lön építve. Az épület a római kath. tanulmányi pénzalap tulajdona levén, azt az ország 1829. nov. 21-én kötött szerződésnél fogva 60,894 frton megvette.

c Brassóban

Legnagyobb s legkittünőbb kereskedő városunkban is kevés, mit felmutathatunk.

Legrégibb épülete lehet a városház. Épült 1420 körül. Levéltárát a magyar királyok és nemzeti fejedelmek a városhoz intézett több sajátkezű iratai nevezetessé teszik.

Bazára elég nagyszertű, de izlés nélküli; annyira tágas, hogy benne minden czéhnek meg van saját áruhelye. Építetté 1545-ben Hirscher Lukács városbíró özvegye, Apollonia († 1547. dec. 31.) ⁴⁾ Még pedig a hagyomány szerint azon öröme emlékeül, hogy egyetlen leányát, kit eltemetett, a kirabolni akaró harangozó életre hozván, haza vitte.

Emlitendőnek vélem a lutherán gymnasiumot; nem annyiban magát, mint könyvtárát. Jelenleg nem csak hogy minden tanintézeti könyvtárunk közt legnagyobb, több szobát foglalván el; de egyszersmind tartalmára nézve is a leggazdagabb. Szakosztályok szerint van rendezve. Hazai történettinkre sok szép kéziratot bir. Honterus János alapítá, s benne Luther Márton egy levelét őrzik, mit Honterushoz irt, s melyben a reformatio körüli fáradozásait méltányolja.

¹⁾ L. a feliratot, Erd. Tört. Adatok III. 96. 111. W. Bethlen VI. 401.

²⁾ Segesvári Bálint naplója szerint. Fosztó-Uzon: Unitar. Ecclesiast. Histor. M. S. 816. l. az unitariusok kolozsv. könyvtárában. ³⁾ Ugyanott 815. l.

⁴⁾ Windisch, Geographie 262. l.

Fejérvártt

Több nevezetes nyilvános épület van. A mint a várba lépünk, balfelől első nevezetesség a pénzverőház, hol havonként a forradalom előtt, mintegy 100,000 pfrt arany és ezüstet vertek, mint Erdély egyetlen pénzverőházában, melynek veretei E bettivel jegyeztetnek. A pénzverde épülete 1714-ben emeltetett, mit homlokáni felirata is bizonyít, még pedig a hagyomány szerint egy nőzárdá alapjára. ¹⁾

Tőle felebb, nyugotra a tűzérlak, régi fegyverekben s különböző hadi jelvényekben gazdag tárral, melynek oldalán most is látható Báthori Endre bibornok czimere.

Felebb tőle a nyugoti bástyaszegletben áll a püspöki székhely, az erdélyi róm. katolikus püspökség lakhelye. E volt másfél századon át az erdélyi uralkodók fejedelmi palotája.

Alapját Erdély első püspökei veték meg századok előtt. Mikor Isabella királynét a török Budáról 1542-ben kiszorította, e lakban telepedett le; fia János Zsigmond megnagyitá, megszépítetté, falait művészi festvényekkel önteté el. Azonban 1603 májusában Bethlen Gábor alája jött, a várat ostromolni kezdé; az őrség egy éjen az alsó városnak tüzet adott, s a palota is ennek áldozata lett. ²⁾ E pusztulását ugyanazon férfi által épülé ki, ki azt elhamvadni látta, Bethlen Gábor által, miután 1613-ban fejdelemmé lett. Ő a fejedelmi palotát olasz stylben megújittatá, festvény-, metszvény- s aranyozással ékítetté, s bele velenczei drága függönyöket hozatott, mikbe Róma történetéből jelenetek valának szöve. I. Rákóczi György fejdelem később az olasz fejelet, mert folyt, leszedette s szarufákra vétette. A vár déli részén, hol a fejedelmi laképületek valának, téglából szárnyas bástyát huzatott, s a napnyugoti hegyekből vizet hozatván, szökőkútát állított. ³⁾ De a palota nem hordá többé régi fényét, s hogy ezt se hordhassa, jött az 1658-ki tatárdulás, mely utóbbi szépségeit is letörlé. S végre az 1849-ki leégés, s ennek következtében tett újraépítés régi alakjából egészen kivetkezteté.

¹⁾ Feliratát l. A fejérvári róm. kath. gymn. 1857—8-ki Tudósítványa 24.

²⁾ Szalárdi, Siralmas kronikája 34. 239. l.

³⁾ Wolf. de Bethlen Hist. V. 230. 353—56.

Közel hozzá még látszik a fejedelmi kert helye, mit virágzó korában Diána-kertnek neveztek.

Ez épülethez annyi esemény emléke villan át a lelken, hogy elősorolni sem kezdhetem. Terme sok nagyszertű egyházi és világi gyűlést fogadott magába, melyek a haza történetére oly nagy befolyást gyakoroltak.

Tőle északra nagyszertű laképület, katona-tisztek számára, mely egy kis vár a nagyszertű várban.

Tovább, az északi bástyaszegletben emelkedik a püspöki könyvtár, s felette a csillagda. A könyvtár egy teremben van elrendezve, 18,120 darab könyvet,¹⁾ s számos középkori kéziratot, s Mátyás király könyvtárábeli példányokat tartalmaz. Említést érdemel ezek közül egy pergamenre fraktur betűvel írt esztergomi misekönyv, 1377-ben írva, s egy zsoltáros könyv. E zsoltárt, mint rajta olvasható, Halabor falubeli Bertalan pap írta 1508-ban. Érdekesekek benne a lánczos kézirati könyvek azon korból, mikor a könyveket, mint a gályarabokat összefűzve lánczon tarták. Alapítá gr. Batthyáni Ignác püspök († 1798. nov. 18), a Leges Ecclesiasticae írója. A csillagda 1798-ban keletkezett.²⁾

A csillagdatól visszatérőleg még néhány épületet kívánok olvasóim figyelmébe ajánlani. Ezek egyike a kath. gymnasium. Alapját 1756-ban tévék le. 1849-ben az ostrom tűzének ez is áldozata lett. De a püspökség erélye által 1853—55-ben helyreállíttatott.

A gymnasium szomszédságában van a cs. k. laktanya. Ez épület keleti részében hajdan a Bethlen Gábor fejd. collegiuma volt. Az 1658-ki tatárdulás lángba borítá, mire a collegium Kolozsvárra költözött, honnan I. Apafi Mihály öt év múlva Enyedre költözteté; s az általa helyrehozott épületet 1672-ben a Sárospatakról kitűzött tanulósnak adá át, mely innen 1716-ban M.-Vásárhelyre volt kénytelen költözni. S a jelen alakjára építetvén, a mostani célra fordíttatott.

Ott áll a cs. kir. ruhatár, mely 1773 előtt a jesuiták zárdája, s temploma volt, s Báthori templomának neveztetett,

¹⁾ Schematismus. v. D. Transilv. 1848. XXXII. l. ²⁾ Felső-Magyarors Minerva 1881. 751.

mint a melynek kriptájába van temetve Báthori Kristóf fejedelem. Mai czéljára 1783. jun. 14-én fordittatott. ¹⁾

Dézsén

Több régiség van. Azok közül azon toronyról, s a mellette heverő ködarabról, mely az óvárban van, hátrább a hadjárati emlékek közt fogunk emlékezni. Itt a Rákóczi épületéről teszünk pár szót.

Ezen épület emeletes, a Szamos épen alatta zug el. Mikor épült, nem tudni; rajta semmi évszám, mi e kérdésre vonatkoznék. Udvara felőli oldalán a Báthori család czimere, a sárkányfogak, s mellettük S. B. betűk, mik alkalmasint a Báthori Zsigmond neve kezdő-betűi. Látszik egy törökfő is, a Csáki czimer. I. Rákóczi György fejedelem, mint régtől fogva pusztá házat, fedél alá vétette. ²⁾ A dézsiek állítják, hogy valamelyik ajtaja homlokán nem régen még látszott e felirat: Franciscus Rákóczi, Princeps Transilvaniae, 1705. Ez időben a Rákóczi birtoka volt; buktával az álladalomra szállott, s ma is az birja.

Az udvar ma nem nagy, de terjedelmesebbnek kellett lennie, mert tőle pár száz lépésre egy épületből roppant kőkémény nyulik fel, honnan a nép ma is Rákóczi-konyhájának nevezi. Az épület jelenleg iskola.

Maros-Vásárhelyt

Többek közt egy könyvtár teszi nevezetessé, mely legnagyobb a hazában: a Teleki-könyvtár. Alapítá az 1822. aug. 7-én elhalt gr. Teleki Sámuel cancellár, 1783—4-ben, s kötetei számát 60,000-re emelé.

A könyvtár egy e végre készült, 24 öl hosszú, s 8 öl széles teremben van csinosan elrendezve. A terem felső felét karzat folyja körül, mintegy emeletet képezve, minek egyik oldalát szép ásvány-gyűjtemény foglalja el. Mellette olvasó-terem van, mely mindenkinek nyitva áll.

¹⁾ A k.-fejérvári r. kath. gymn. Tudósítványa 1856—7. 4. 1857—8. 27.

²⁾ Szalárdi kronikája 238.

Leggazdagabb a hazai tárgyak és classica irodalomban. Régi ritkaságai közé tartozik: egy földabasz, egy növénylevelekre irt illuminált biblia, mi azonban nem papyrus; és egy irott Tacitus a Mátyás király könyvtárából. Szép fegyvergyűjteménye, melyben gyönyörű török fegyvereket láthatánk, a forradalomban rablás martaléka lett.

Erdély legizletesebb könyvtára. Az emlékezetes alapító Bécsben lakván, szép teremtményét soha se láthatá. ¹⁾

Szebenben

Több épület vonja magára a figyelmet.

Emlitém, hogy Szeben alapítását Hermán német lovagnak tulajdonítják. Némelyek egy épületet tulajdonitnak neki, a piac déli sora keleti szegletén, hol e század harmadik tizedéig egy apró tornyos épület állt; de ezen épület inkább lehetett valamelyik lovagrendé. Ma a városi tisztek özvegyei nyugdíjazása alapját képezi.

Legrégibb, legnagyobbszertű építményi régisége Szebennek, városháza, faragott kövekből, faragványokkal, szobrokkal ékítve.

A múlt századból egy tágas középtület maradt fenn, mit Mária Theresia építtetett a Kárinthia és Kárnioliából, némelyek szerint a szükség, mások szerint üldözött lutherán vallásuk miatt bevándorlottak számára; de minthogy ezen családok Kistorony, Nagy-Apold és Szászsebesen telepedtek le, katonai árvaház-zá fordíttatott.

Szeben, mely a reformationnak Erdélybn legtüzeesebb apostola volt: a tudomány és művészet érdekében is bir épületekkel. Színháza s tanodája mellett, emlitendő a Brukenthal-képtár, mely ritka ásvány, érem, régiség s egyéb gyűjteménye mellett, 15,000 darabra menő könyvtárral van egybekötve. A képtárban néhány eredeti, s több jó másolat van, melyek értékét 200,000 pfirra teszik. Főkörmányzó b. Brukenthal Sámuel alapítá, még pedig, mint állitják, akkora áldozattal, hogy egy szent Jeromosért

¹⁾ L. a könyvtár leírását, Felső-Magyaror. Minerva 1821. 571. A könyvtár-alapító végrendeletet, M.-Sajtó 1857. máj. 8—9. társájában.

30,000, a nevető spanyolért 15,000 v. frtot fizetett. Fentartására 36,000 frtot hagyott. ¹⁾ Ugy nyílt meg 1817. febr. 25-én. ²⁾

Fogarason

A hon legremekebb hidjáról akarok röviden emlékezni.

Fogaras mellett az Olt vizén régi időkben is hid állott, melyről a fejdelmek alatt a törvényhozás gondoskodott. Mint ké-nyes ponton álló, gyakran romboltatott szét. ³⁾

A jelenlegi hid a mult század közepén épült. Hossza, két partjáni töltésével együtt 144 öl, szélessége 3 öl. Régebb cse-réppel volt fedve. A vízben két oszlopa van, ezen oszlopok egyi-ke egy a maga nemében: vastagsága 12, hossza 27 $\frac{1}{2}$ láb, és az egész, mi 6270 köb láb, egyetlen egy darab kőből van fa-ragva, az innen néhány órára eső persányi kőbányából. Ezen oszlopkő ki van furva s belé ércz öntve. Másik oszlopa faragott kővekből van. Az egész hid 22,550 frtban került. Sok csinnal épült; rajta II. József császár Erdélybeni utazása emlékére szob-rászati faragványok láthatók, ily felirattal: Idum VII. Junii An-no 1783. Josephus II. Imperator Patriae Transitu Adstipulatur Clementissime Ponti. ⁴⁾

Enyeden

A Tótutczában van egy ház, mit Attila házának ne-veznek, s azt tartják róla, hogy Etele ott született. Ezen mese eredetét onnan vehette, hogy Bonfinius megírta azon ki tudja honnan meritett tudomást, mely szerint a hún király Engadiban született: ⁵⁾ mit némelyek Enyednek kereszteltek.

Más épület van itt, mi figyelmünket megérdemli, s ez a reformatusok főtanodája. Alapítá Bethlen Gábor fejdelem Fejérvártt 1627-ben; s jövedelme alapjává az akkori enyedi ura-dalmat adá. Enyed 1657-ben várossá lett. 1662-ben ⁶⁾ I. Apafi a tanodát ide tevé át. S bár Enyed kolégyomát s könyvtárát 1704-ben Rabutin feldulatá, ⁷⁾ az iskola naponként terjedett, mint

¹⁾ F.-Magyaror. Minerva 1831. 587. ²⁾ Sieb. Provincial-Blätter V. 266.

³⁾ Compilata III. R. III. tit. 6. art. ⁴⁾ Nemz. Társ. 1837. I. 36.

⁵⁾ Engadiae natus. Bonfinii Rer. Ung. dec. I. Libr. III.

⁶⁾ Erd. Történ. V. 125. ⁷⁾ Cserei Historiája 338. l.

ezt épületei nagyobbodása tanusítja. Az új épület alapját 1826. sept. 16-án tették le. Az 1848. jan. 9-diki leégés óta udvarán, szobáiban évekig gyom termett, mignem egy részét helyreállíták. Azonban gazdag könyvtára, muzeuma helyre pótolhatlan, miután mi hamuvá nem lett, szerteszóratott a hazában.

Beszterczen

Két régi ház van.

Egyik a piacz szegletén, Borgóra menőleg balra. Tekintélytelen rom. Nevezetességét az adja, hogy Hunyadi J. házának tartják, melyet ő, mint Beszterczevidék örökös főispána építtetett volna.

A másik egy házsor, Borgóra menőleg hasonlóan a piacz balsorán. E házak most kis szállásokra vannak felosztva, s mindenik épület emelete kulebb áll földszinti részénél, lábakon, úgy hogy alattuk végig lehet járni. Ezt némelyek bazárnak tartják Erdély azon boldog korából, melyben a levantei kereskedelem hazánkra is kisugárzott. Mások azt hiszik, kolostor volt. Tán e lehetett a kolostori épület, melyet az ország Báthori Zsigmondnak első lemondásakor Beszterczen exfejedelmi lakul kimutatott.

Szász-Sebesen]

A piacz keleti oldalán, Szebenbe menőleg balra, egy öreg, emelet nélküli ház áll. Ezen házról azt hiszik, hogy Mátyás király építtette, s azon korban adó és áru rakhely, valamint az utazó fejdelmek s tisztviselők szállása volt; minek folytán maga Mátyás király is szállásolt benne 1467-ben, mikor a Veres Benedek által ellene támasztott lázadás után, Moldva fékezésére huzódott.

Legnevezetesebb korszaka e háznak, 1540 júliusa. Zápolya János király Budáról az erdélyi pártos vajdák ellen jött: egynehány várat már bevett, s most ment volna Fogarasnak. Rosszul lett, Szászsebesen megállt. Azonban a hírnök meghozza, hogy Budán hagyott neje fiat szült: lovat hozat elő, s bár alig birt felülni, kiment a táborba, s örömlövéseket tétetett. Másnap

ágyba esett, hivatá tanácsosait, végrendelkezett, s e házban haldokolt el 1540. jul. 21-én; s úgy vivék innen Székesfejérvárra temetni. ¹⁾

Torda

A nemzeti fejedelmek előtt, Kolozsvár szász város levén, a magyar megyék középpontja vala: itt tartattak rendszeren a tartományi gyűlések, ide gyűlt fel koronként a megyék hadi népe.

Torda azon fénykorából egy udvarház maradt fenn, az ótordai piacz nyugoti során, mi jelenleg is álladalmi épület, s fiscusnak hivatik. Terjedelmes udvarán az emeletes lak ma is látható, s elég nagyszerű a szerepre, melyre építve volt, fejedelmi vendégek beszállásolására. Kapuja boltíve felett felirat áll, mely e kaput, s a mellette levő, mint a felirat nevezi, kamara keletkezését Géczi gubernator korára helyezi (1581—1588).

Torda mellett, az Aranyos folyón egy hid van, mit e század elején egy odaváló építész, Kövecsi állított, s melynek mintája a pesti nemzeti muzeumban foglalt helyet.

Vizaknán

A Geréb házat kell megemlitenünk.

Ismeretes tény, hogy az első századokban nem csak a megyéknek, de egyes szabad helységeknek is voltak comeseik, gräfjeik, kiket később Gerébeknek hittak. Vizaknán szintén hosszason fenállt a gerébség, evel egy telek járt, melyen az emeletes régi épület most is fen áll, a melyben a gerébség megszüntével a királybirák laktak.

A gerébség családokhoz volt kötve. A Vizaknai család kihaltával a XVI. század közepén, Haller Péter nyerte el, s ez uton birja ma is a gr. Haller család. ²⁾

¹⁾ Joannis Regis Decessus. Kovachich, Scriptores Minores I. 48. l.

²⁾ Hon és Külföld 1841. 78. sz.

2) Hadjáratok emlékei.

Keletkezése.

Sok csatát, sok ostromot elmondánk, mégis maradt hátra. Örök csatatér volt e szegény haza.

Négy óriási idegen nemzet villogtatta síkjainkon kardját; s bár ellentünk vagy mellettünk: azért minden nyert vagy veszített harc, vértünkbe, vagyonunkba került.

Az árpád-házi királyok férfiágát a kun és tatár, a vegyes házi királyokat a török, nemzeti fejdelveink korát a török és osztrák harci zajok nyugtalanították.

A két első nemzet eljött, rabolt, zsákmányolt; de nem volt hódítási célja. Miként öregeink hinni szeretik, összefűzék az ifjakat, s elvívék, dióhéjjal meghizlalák, hogy rabszolgáknak adhassák el. Ellenben a két utolsónak már messzebb kiható politikai nézet, a hódítás volt célja. A töröknek adó, Austriának pedig tér kelle, hogy kelet felé nyomulhasson.

S maroknyi néptünk mindenikkel megharcózta. Ezer csatát állott: nyert vagy veszített, új csatára készült; hitt, bizott és remélt, s mi, a késő ivadék, csak sírdombjaikat látjuk, de nem a sikert, nem a babért. A haza földje be van terítve harci sírdombokkal: alig van tájék, hol a pásztor gyerek ilyenre ülve, nem legeltethetné nyáját.

Egyiptom uralkodóinak porai fölé pyramisokat és obeliszeket állított; Róma, sőt a későbbi Italia is hőseinek győzedelmét díszívek és diadalkapuk emelésével örökíté; Egyiptom gulái, a Titus, Septimius Severus és Constantín Császárok diadalai Rómában, az Augustusé Riminiben, a Trajáné Beneventben és Anconában, Augustus Octavianusé Susában mai napig épen állanak, ezeken kívül egy sereg diadalkapu-rom hirdeti dicsőségüket; korunkban is a nagy Napoleon győzelmes katonáit három diadalívvel tisztelte meg... mik ezekhez képest a mi csatatéri em-

lékeink? Csatatéren elvérzett három fejedelmünk részére hol vannak a gulák? s szabadságunk szent ügyében elhalt hőseink részére hol vannak a diadalivek?.. De ha már gulákat, diadalkapukat nem emeltünk; ha oszlopok emelésével késztünk: állítsunk legalább fejfákat, legalább jeleljük meg, hol vérzetek el.

A hidalmási sánczok.

(895).

Hidalmás a Meszes felé fekszik, az Almás vize partján. Határán szelid emelkedésti hegyoldalon gyom nőtt be valami sáncz nyomokat.

A magyarok kijötte előtt Erdély keleti részét a székelyek, az északit a kazarak, a nyugotit az oláhok bírák, kiknek vezérok Gelu, kinek lakhelyét és várát Gyalu mellett keresik.

Mint a hagyomány mondja, Gelu vezér a magyarok közeldtére a Meszes kapuját elállotta, sergét, hogy a magyaroknak az Almás vizeni átkelését megakadályozza, Hidalmásnál sánczba verte. Ugy hiszik e sánczmaradványok innen keletkeznének.

Dézs emlékei a magyarok kijöttéről.

(895).

Árpád Magyarhonba lett telepedését történetiróink kétképpen adják. Bonfinius és Thuróczi, Mátyás király idejében azt írják, hogy Árpádék Moldvából Erdélyen keresztül mentek ki Magyarhonba; Béla király névtelen jegyzője pedig azt, hogy előbb Magyarhonba mentek, s úgy foglalák el legvégül Erdélyt... Hazánkban mind a két véleményre van emlék, s mind a kettőre traditio.

Bonfiniusékként őseink Erdélybe jöttek. S hallván Magyarhon kanahánjának hírét, a hét vezér az akkori Pannoniába, Zwatoplug sarmata királyhoz követet küldének. A követ Kusid, Kund vezér fia elmegy, Zwatoplugtól Dunavizet, fűvet és földet kér és nyer. Azzal Erdélybe, Árpádékhoz tér, kik a jó vizet, selyemlágy fűvet s fekete földet látva, Thurócziként háromszor felkiálták: Deus, Deus, Deus!

Erre Zwatoplughoz gazdagon felszerelt fejr lov inditának, ki azt elfogadta. Akkor megízenék neki, hogy a ló elfogadása, országának eladása... Erre kitért a harc, mi őseink győzelmével végződött. ¹⁾

A hagyomány szerint, ezen Zwatopluggali egyezkedés éppen innen Dézsről történt, itt kiálták Deus! s innen lenne Dézs nevezete, minek a XVI. században élt Heltai egész hitelt tulajdonít, mintha bizon őseink tudtak volna deáknul. ²⁾

Ezen történet és traditio összhangoztatására két emlék maradt fenn Dézsen. Egy kődarab s egy kis torony. Mindkettő a városból kiemelkedő magaslaton, a Szamos partjára lenézőleg, az óvárban mai napiglan látható.

A kérdéses kődarab le van fektetve: átmérője $1\frac{1}{2}$, hossza 8 láb, mintha négyszögre lenne faragva. A múlt század elején, a németek a Szamosba hengerítették volt; de minthogy az itteni nép úgy hiszi, hogy a hét vezér e kövön ülve tanácskozott Magyarhon elfoglalása felett, s hiszi, hogy rajta még felirat is volt: e kő miatt a városiak közt zugás támadt, mi addig tartta, hogy Mária Theresia fülébe hatott; ki a kő kivételését elrendelte. Kivették, de sajnosan tapasztalák, hogy az ketté törtött, s csak felét kapták meg.

A más emlék azon toronyszertű maradvány, mit a nép Csonkatoronynak nevez. Ez is az óvárban, a Szamos partjára nézőleg emelkedik. Magassága 5 öl; alól 3 öl hosszú; s 1 és fél öl széles; rajta hegyes zsendely fedél.

Milyen és mi lehetete eredetileg, bajos elhatározni. A torony homlokzatán, mi keletre áll, alól két kis boltíves türeg; ezen ilyen felül e felirat:

Hunnus de Scythicis digressus ædibus hospes
Pannoniae glebam transfert huc gramen et undam,
Ter clamans: Deus! hac liceat tullere potiri.
Desicamque dixit Dei de nomine terram.

1578.

Haec Fabius renovat IV. de X. monumenta nepoti
Cum Lucas Dési V. S. Pascit Ovile Dei.

¹⁾ L. bővebben: Kővári, Erd. Tört. I. 38—30. ²⁾ Heltai kronik. Győr, XXVI. Rész.

A feliraton felül, a tömör falat egy ablak metszi át; fölebb a keskenyebb köfal, más tornyok módjára üregesen megy felfelé.

Más oldalai merőben simák, tagozatlanok. A nyugoti oldala kivétel, rajta hosszas latin felirat tartja fenn, hogy Mária Theresia alatt, gr. Haller főispánságában, 1758-ban megújíták. E feliratban Sacellumnak van nevezve.

Ez emlékekre sok minden vonatkozik. Hinni szeretik, hogy a hét vezér a bejövételkori itt mulatás alkalmával Erdélyben hét várat építtetett, s Heltai még azt is tudja, hogy a hét vezér egyik vára Dézsén

volt. Valamint Belső-Szolnok megye czimere is e mondákon alapul: rajta egy ló felszerszámozottan áll vizparton, alatta e szó: Deus.

Esküllón, az Esküvő-kő.

(895).

Kolozsvárról a Meszesnek menőleg balra, Felső- és Alsó-Esküllő nevű oláh falu közt, kerek hegy emelkedik: az ugynevezett Esküvő-kő. A hagyomány elődeink bejövését ez emlékkal is összefűzi. Dézs Bonfinius, az Esküvőkő Anonymus véleményét támogatja.

Anonymus a magyarokat Munkács táján előbb Magyarhonba vezeti. Árpád a hont Zalántól, hasonlóan fehér lovakkal becserélt víz és fű közbejöttével foglalja el. Erdély felé a Meszesig nyomult, oda kőkaput emeltet.

Tuhutum azonban engedélyt kér és nyer Árpádtól egész Erdély elfoglalására. A Meszes hegyén sereggel kél át; de ellene Gelu, a blaccok fejedelme is sereggel közelg. A két tábor az Almás vizénél találkozott, összecsapott. Gelu tábora elhullott vagy fogságra esett. Gelu futásban keresett menedéket, Gyalunál fektűt várába sietett. Késő volt, a magyar daliák a Kapus vizénél utolérék, lesújták.

Gelu tábora, a mint fejedelme holt hírét vevé, fegyverét letette, a magyarnak kezét nyujta. Hódolati esküjét itt e helyen tevé le, s mikép Anonymus megjegyzi, a helyet és falut, hol e szertartás véghezment, ezen órától Eskütlőnek vagy Eskü-tlőnek nevezék, s ugy hijják mai napiglan. ¹⁾

Eddig a történet. Így adja a hagyomány is, csak hogy ez azt is hozzá teszi, hogy Tuhutum, Erdély elfoglalásakor, az általa legyőzött oláhokat itt e hegyen, az Esküvőkön állva, esket-teté fel önhűségére.

Cserhalom s a kentelki sirhalmok.

(1070).

Hogy a magyarok megtelepedtek, számtalan berohanásoknak voltak kitéve, melyek közül megemlitjük azt, mi a kerlési csatával végződött, mely csatát Vörösmarty leirván, hőskölteményét ezen szavakkal kezdé és végezte:

Cserhalom, a te tetőd diadalmnak büszke tetője.

Salamon király alatt a Moldovában lakó s pogányvallást tartó bessenyők, vagy kunok 1070-ben Erdélyen keresztül Magyarhonba tütöttek, és raboltak. Salamon király Geyza és László hercegekkel Dobokánál megállnak, s várják, hogy a zsákmánnyal visszahuzódó kunokat itt megtámadják. Azonban ezek nem a Meszesen, hanem Lápos vidékén lappangtak vissza, s a király csak azon vette észre, midőn már háta megett, a Sajó völgyén haladnak.

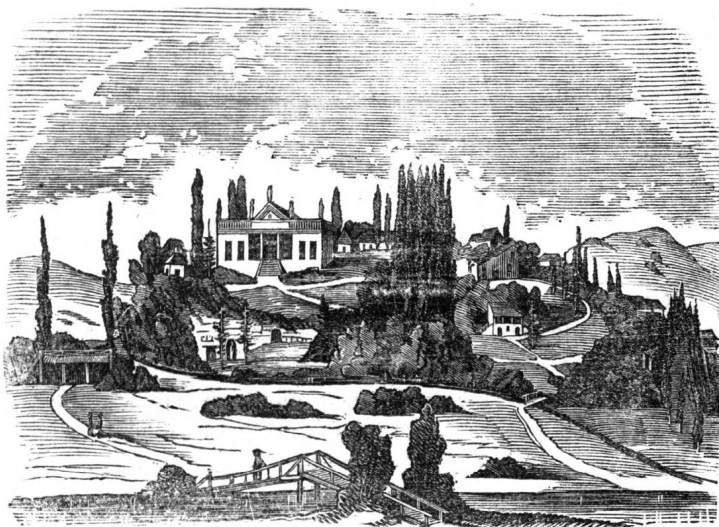
Után rohantak, hogy a feles zsákmányt s rabszijra fűzött népet kezökből kivegyék.

A kunok Bethlenen alól Kerlésnél azon halmot foglalák el, mit öreg történészeink Cserhalomnak neveznek, melyen ma gróf

¹⁾ L. bővebben: Kövári, Erdély Történelme I. 89—41. l.

Bethlen Lajos udvarháza s szép parkja áll, s melynek képtünk meredekebb oldalát tünteti elő.

A csata megkezdődött, s mint történészeink írják, a mindig vakmerész Salamon a meredek oldalnak indult, míg a fontolóbb Geyza herczeg lankásabb oldalát választotta. Végre is győztek. László herczeg a magyar hölgyet a kun levante kezéből megszabadítá, s költőinknek egy szép anyagot nyújtott.

Kerlés szomszédában, Kentelke határán egy patak mellett két sírdomb emelkedik: a hagyomány szerint az ezen csatában elesett kunok porait fedezi. ¹⁾

Alparét sánczai.

(1437—38).

Alparét azon völgybe és utvonalba esik, mely Dézsről Zsibóra viszen. Kis falu, de négyszázadév előtt nagyszertű néplázadás középpontja. Mellette van egy Bábólna nevű hegy, itt fészkelte a felkelő nép: egy czukorstüveg alaku halmot, a nép-

¹⁾ Erdély Történelme. I. 72. l.

király emlékére királyhegynek neveznek, s e táborozás sánczai maig is látszanak.

Az Árpádházra következett magyar királyok, hogy a pápa kedvét keressék, czéljokul tüzték volt Erdélyben s a két Oláhországban a görög hitűeket megtéríteni. Marchia Jakab minoritát 1436-ban leküldik, Moldvába megy: azonban a moldvaiak emissariusokat küldenek Erdélybe, a népet láztatják. Hozzá járult ehez, hogy Lépes György erdélyi püspök két év óta a néptől a tizedet pénzben kívánta szedetni, s e mellett, a földesurak a jobbágyok költözhetését, a fenálló törvény daczára, mind inkább korlátozák.

Az említett okok a nép kedélyét felláztaták: az engedelmességet felmondák, Alparétra gyültek, s Nagy Antalt egy budai kis nemest, vajdaházi Nagy Pált és Kardos Jánost vezéröknek választák. Hogy szétoszlassák őket, Csáki László vajda, Lépes Loránd alvajda s a székely ispánok felültetvén dandáraikat 1437 tavaszán ellenek jöttek; megrohanták őket, de a harc dűntetlen maradt. A vajda szelidebb lett, már most kihallgatá sérelmeiket, s jul. 6-án békeszerződés jött köztek létre, melynélfogva a nép bizonyos engedményekben részesült, mivel azonban megelégedve nem voltak.

Erejüket tehát tovább fejték. Ezt látva a nemesség, a magyar, székely és szász nemzet Kápolnán sept. 14-én összegyűlt, s Lépes Loránd alvajda elnöklete alatt létre jött a nevezetes szerződés, a három nemzet közti unio, vagyis véd- és daczszövetség minden bel- és kül-megtámadás ellen, miből később Erdély tartományi élete s Magyarországközi elszakadása fejlett ki.

Most a három nemzet lépett fel ellenek; sept. vége-felé ismét megrohanák; de szétveretésök most sem sikerült; mire oct. 6-án Apátiban azon egyezkedésre léptek, hogy terjesszék ügyöket Zsigmond király elébe.

Azonban a király betegeskedni kezdett, s dec. 9-én meghalt. A kérdés elhúzódott. A nép ismét fellépett, dec. 15-én Enyed kastélyát s Kolozsvárt elfoglalták; a lázzadás Belsőszolnok, Doboka, Torda, Kolozs és Fejérmegyében mind nagyobb erőt vett; nagyobb erélylyel léptek fel tehát ellenök. Kolozsvárt 1438 jan. elején ostrom alá vették, Magyarhonból szintén segély érkezett; a nép Kolozsvárról kirohant, a havasokra akart menekedni; azonban a népkirály, Nagy Antal Kolozsmonostornál elesett, a tábor nagyrésze fogságra jutott.

A győztesek Tordára gyűltek. A főnököket kivégeztették. Az uniót magok közt febr. 2-án ismét megújíták. A lázadásnak vége volt. A nép elleni visszatörítés vette kezdetét.¹⁾

A szentimrei csatátér.

(1442).

Maros-Szentimre Fejérvártól egy órára fekszik, Enyed-felé, a Maros jobb partján. Kis falu, Hunyadi János Marengoja. Szép tere felett ott áll a gáldi kastély, a br. Kemények birtoka.

1442-ben Mezeth-bég égetve, rabolva, gyilkolva összejárt a hont, mindent mi mozgott, embert, barmot felfűzte, s már útban volt hazafelé. Hunyadi, ekkor Erdély vajdája, nehéz fájdalommal hallá, miként kíván a bég letarolt hazánkból megtérni: erős lelke elhatározá magában, élethalál közt megkísérteni a rab-szija fűzöttek, s a hon kirablott kincse megmentését.

Hol a gáldi patak a Marosnak tart, a szép térséget Fejérvár felől magaslat párkányozza, az út akkor a hegyoldalában mehetett: itt állhatott Hunyadi a bég útjába, ki látván, hogy Hunyadi csatát ajánl, elbizakodott voltában azt elfogadta.

Csatához készültek. A török tábor mint a tenger hulláma: a kevés elkeseredett magyarság pedig mint szírt a hullám ellenében.

A csata kitört. A törökség előrohant, a magyar sereg megfutott, Lépes György mint a patakot átugratná, leesik, elvész, s a vert sereg visszahúzódott Fejérvárra.

De érkezik a segély, újra kiszállnak. Azonban meghozzák Hunyadi kémjei a hirt, miszerint a bégnek csak egy akarata van, Hunyadi elejteni, s egy parancsa, hogy minden török az ismert és előttök leirt Hunyadira törjön. Baljoslatsu volt a hír, mert ekkora tábor, egy pontra rohanva, feltartóztatatlan, főleg akkor, mikor Hunyadi serge a török mellett csak testőrseregnek sem elég.

S mikor aggodalom fellege ülne minden honfi arcán, egy férfi lép elő; büszkének nyilvánítja magát azon hasonlatosságra, mely közte s barátja Hunyadi János közt van, s a haza nevé-

¹⁾ Erd. Történelme. II. 51—55.

ben fölkeré a vezért, adná lovát, öltönyét, fegyverzetét oda, hogy a harcztéren képviselje. Nemes gondolatja elfogadtatott.

A csata megkezdődött: s bekövetkezett, a mire készen valának. A törökség egyenest azon pontot kezdé rohamaival ostromolni, hol a vezért vélte állani. Hunyadi képviselője védelmére a legjobb fiakat, csapatokat rendelé: sokaig is feltarták a vészt; de óránként mind nagyobb csapat rohan, míg védesapatainkat lesújták, elszórák... s a nemes férfi, Kemény Simon, mint Hunyadi — elbukott.

Az ellen öröme hasonló volt az örütséghez. Azt hitte, ellenének szívének már átdöfte, s csak az elbukás perce hiányzik. De nem úgy volt, a magyar tábor szelleme, szíve helyén dobogott, Hunyadi ekkor előlépett, csatára vivé fiait: s a roppant török tábort, örömenek, diadalának közepette sujtá le.

Mily ütközet volt az, gondolhatni onnan, hogy mi győztünk, s mégis 3000 bajnok boritá a csatatér; ellenben török 20,000; Mezőth-bég és fia futásuk közt estek el ¹⁾.

Hunyadi megszabadítá honfiai a rabszíjjakról. A zsákmány is kezében maradt, s belőle mint Bonfin mondja, templomokat építtete. A néphagyomány tudni akarja, hogy ezen templomok egyike Szentimrén, a más Tüvisen ma is áll; a harmadik, Alsóorbón, most az országút mellett romban hever, minthogy a falu felebb költözött.

Kemény Simon, a csata Kodrusa, Gáldon temettetett el, mi a csatatér felett fekszik. Ott látszik sírja ma is a Kemény család kastélya előtt. Pánczélát és sisakját onnan az enyedi könyvtárba vitték volt, ott valának láthatók, török kardtól összevagdaltan.

Hol pedig Lépes György elesett, egy emlékkereszt áll ma is: s Lépes keresztje a neve.

Kenyérmezei emlékek.

(1479).

Szászváros közelében, Felső- és Alsó-Kenyér nevű faluk között, e gyönyörű síkság erdős hegyek közepett mintegy arena terület. Közepét a Kenyérvíze, nyugati szélét a Maros folyója mossa.

¹⁾ Bonfinii, Rerum Ungar. decad. III. Libr. V. Erd. Történelme II. 61.

Négyszáz év előtt, 1479. oct. 13-ára 60,000 török virradott itt fel; megettök az összeborongolt hazából gyűjtött feles zsákmány, élükön Ali bég ¹⁾.

Báthori István, Erdély vajdája, hogy a törökség pusztításainak véget vessen, az elkeseredett haza népét ellene hozta: kis serget egy özőn ellen. A hajnalt vallásos szertartásokkal köszönteték, s csatára készült. A csatarend jobb szárnyát szászok és oláhok, balját a székelység képezte; a lovasság középben. A csata megkezdődött, de keveset ígért, mert a gyalogság jobb szárnya csakhamar megbomlott. Báthori lovasságot vett elő, maga vezérlé. Összeváltak: kemény viadal támadt, Báthori hat sebet kapván lováról lebukott; mire végtelen zavar állt be, s kilátás nyílt a töröknek, hogy a kenyérföldét vérmezővé változtassa.

Azonban alólról, Déva felől harsog, trombita harsog, s porfelleg emelkedik: segítő tábor jön, vezére Kinizsi Pál, a temesi bán. A rettentetlen vezér, e férfi, kinek nevére most, négyszázad múlva is mint egy Etelejére, még mi, tisztelői is borzadva emlékeztünk: két kezében két karddal osztva a halált, bevágott. Hol vagy Báthori? kiáltott oroszlan haragjában, s magának barátjához utat nyitott. Kinizsi e fellépése csak a holtakba nem birt lelkesedést önteni: a többi új erővel emelé fel kardját; s a magyarság többé nem hős, hanem maga a kaszáló halál leve. Az est homálya vetett véget a mérszárlásnak, mikor már nem volt mit kaszálniok.

A csatatér miénk lett. Kinizsi a holt testek között asztalt terítettett, úgy költé el vigan vacsoráját. Vacsora után a gazdag tor felett a bajnokok toborzóra kerekedtek. Kinizsi is kedvet kapott, Heltaiként a vér özőnből fogában egy törököt ragadott fel, jobb kezét hátára veté: s a toborzót sirva vigadó népével együtt járta.

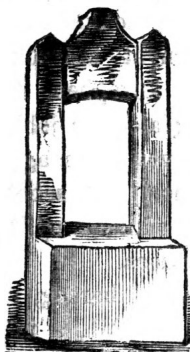
Nyolcezer keresztény, és 30,000 törököt mondanak hogy elesett: a sir hová temeték sokáig látszott. Reá Báthori, hol lova lerogyott alatta, kápólnát állított, melyben e nap emlékére misét mondanának ²⁾.

E kápolna hosszason állt. Szászváros évenként 100 frtot költsé rá ³⁾. S mégis 1696 maj. 9-én gr. Apor István, kincstár-

¹⁾ Bonfinii Decad. IV. Libr. 6.

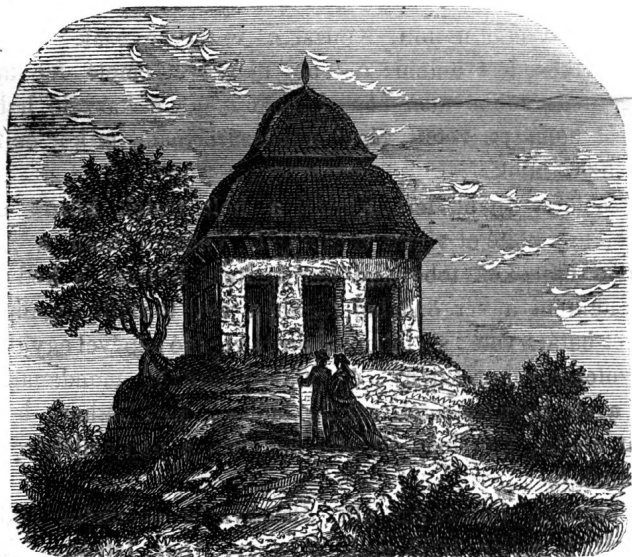
²⁾ Heltai Krónikája II. CXIV. V. R. Erd. Történelme II. 115. ³⁾ Windisch's Geographie 182 I.

nok azt írja Szászvárosnak: Ugy hallja, a kápolna, melyet ők tartoznak conserválni, ruinában van, azonnal helyre állítsák, bezsendelyezzék ¹⁾. Később csakugyan rommá lett, s Eperjesi László, szászvárosi királybíró, a múlt század vége felé lerontatá: hidat, vendéglőt emeltek szent falaiból s csak helye maradt a zsibóti posta mellett. Ugy állítá a kápolna helyébe e szerény, három öl magas emlékoszlopot branyicskai Nagy Sándor, szászvárosi lelkész, 1818-ban; de ezt is a 48-i forradalomban dicsőségtünk irigyei összedúlták.

A kápolnát gr. Battyáni Ignác erd. kath. püspök, megyei jegyző Kis József indítványozásából újra akará építeni, s benne a két hős vezért emlékkal szándékozta örökíteni. De e szép terv csak tervnek maradt.

Az egyik halmot, mely az elhullt hősök hamvát fedi, br. Orbán Antal Benczencz faluban kertjébe kerítette, s reá ezen épületet emeltette. Az itt felmutatott, 26 láb hosszú s széles épü-

leten lelkész Herepei János tollából több felirat maradt, melyek közül a következőt felhozzuk:

¹⁾ Felső Magyaror. Minerva 1829. 32 l.

Oh te, kiben azon virtusok megholtak,
 Melyek Báthoriban s Kinizsiben voltak:
 Isten, haza, király s egymás szeretete,
 Egyesség, bátorság, törvény tisztelete;
 Kiben ezen dicső szép virtusok helyett
 Az irigység és a puhaság lelt helyet.
 Te ujmódi magyar! oh bárcsak itt ezek
 A lábaid alatt nyugvó száraz kezek,
 Mint a prófétáé, olyak lehetnének,
 S benned egy második csudát tehetnének!
 Hogy halottaidból még feltámadhatnál,
 S hazádnak magadban egy magyart adhatnál!!
 Figyelj, nem hallod-e a csontok zörgését,
 Mint a messze levő fellegek dörgését?
 Morognak, hogy sokan az ők unokájok
 Közül háládatlan szívtűek hozzájuk;
 S kiáltják, hogy legyünk baráti egymásnak,
 Nem mint azok, a kik egymás alá ásnak ¹⁾.

Schellenbergi sírdomb.

(1599).

Schellenberg Szebentől Verestoronynak menve, az első falu.
 Hozzá szép térség vezet, s a mint e térségen haladunk, Schellenberg mellett, az országtutól jobbra halomszerű emelkedést látunk, a legmagasbbat minden harczsiraink közt: állatta 2000 magyar alusza örök álmát.

Báthori Zsigmond nyugtalan elméjének lettek áldozatai. Miután trónjáról Rudolf cs. részére lemondott, Báthori Endrét hozá Erdély fejedelmi székébe. A jámbor papi ember székét elfoglalta; de jött Mihály oláhhoni vajda, mint szövetséges: a székelységet ellene szabadsága visszaigérésével felkölté, s magával hozta Fejérvár felé. Az új fejedelem 25,000-rel elibe akar állani, s itt e síkon 1599. oct. 28-án megtűtköztek, kemény csata lett; reggeli 9 órától délutáni 2 óráig harcztak ²⁾; vérökkel fedezék

¹⁾ Erdélyi Múzeum. 1816. V. füzet. 185—76 l. L. ez emlékről: Erd. Híradó 1846. nov. 5. Magyar Sajtó 1855. 103 sz.

²⁾ Krekwitz's Beschreibung d. Königr. Hungarn 257. 8 l.

a honfiak a haza földét, de még se tarthaták meg: 1000 sebesült fogoly, 32 ágyu veszett oda, s 2027 magyar halott borítá a harczai tért. Mihály vajda győzelmesen vonult a fejedelmi székvárosba, a hont el akará foglalni, miért később életével lakolt.

A meghasonlott haza harczolt itt egymás ellenében: igen méltó volt, hogy egytív temessék, ott fektüsznek egy sírdomb alatt, kik egymást legyilkolák ¹⁾.

Csik-Szent-Domokos.

(1599).

A szent-domokosi rézbányákon alól, az Olt bal partján, völgy csap fel a hegyek közé. Báthori Endre bibornok és fejdelem a Schellenbergnél elvesztett ütközet után, 1599. nov. 3-án e völgyen bujdosa kifelé, hogy Mihály vajda elől, ki vér-díjt tett fejére, Moldvába juthasson.

A fejedelmet száz bujdosó kísérte. E völgyben megpihenve, tovább haladtak. Pásztorbükke nevű havason túl azonban útjokat kapára, kaszára, csépre kapott székelység állta el, s a fejdelem kísérete részint lesújtatott, részint fogságra esett. A fejdelem Mikó Miklóssal elmenekült, tovább bujdosott. Az éj Naskalat nevű hegy táján borult reájok. Meg akartak pihenni, de üldözőik zaja itt is felferé őket. A fejdelem Mikót elejükbe küldé, hogy engesztelje ki őket: de még azon kegyelmet sem nyéré meg, hogy felajánlt jobb fegyverével végezzék ki. Mikó után a fejdelem következett: bár oltalmazta magát, egy balta őt is vakszemén találta. Kisujját egy gyűrűért, fejét hogy a vajda díját megkapják, levágák, elvívék.

Az üldözők többnyire szent-domokosiak voltak, főnökeik Ördög Balázs és Krestély Nagy András. Miért Szent-Domokost a pápa kiátkozá; s Csikszékre 100 éves böjtöt szabott, péntek és szombat napon tartandót ²⁾

Hol a bibornok-fejdelem elesett s egyelőre eltemettetett, a helyet most egy nyirfa és kereszt jeleli, mely utolsót szent-do-

¹⁾ Wolf deBethlen IV. 454 l. Erd. Történelme IV. 95—98.

²⁾ Wolf de Bethlen Histor. IV. 307 l. Erd. Tört. IV. 98. ²⁾ Nemz, Társalkodói 1840. I. 205 l.

mokosi pap, Puskás Tamás tett oda 1812-ben, minthogy azon hely teremni többé nem akart. ¹⁾ A pásztor, ki ide temette volt a fejedelmet, fejéhez keresztet helyezett, mi a mondként kizöldült. ³⁾ A fejedelmet innen kivevék s Fejérvárra temették. De azért Szent-Domokos népe az eset napján ma is búcsut jár hozzá. Az Ördög család kihalt, a Krestély Nagyok még élnek. A kehelyt, mit Báthori pihentében utolszor használa, a karczfalvi templomból a róm. kath. püspökök Fejérvárra vitették. Báthori kardja a Bogáti családnál van Csik-Szent-Tamáson, mely mint ereklyét őrzi.

G o r o s z l ó.

(1601).

Pusztá-Goroszló Szilágy faluja. Hegyoldalban fekszik, alatta egy keskeny völgy megy el. Egy templomrom s szilvás maradványok állnak rajta alól, egy csata emlékéül, melyben a falu leégett.

E csata 1601. aug. 3-án volt. Egyfelől Báthori Zsigmond fejedelem állt 18,000 erdélyivel; ellene Básta tábornok jött Mihály oláhboni vajdával, Szathmár felől. Erdély biralma felett volt a kérdés, mit Báthori Ausztria alá ajánlt vala, s most Báthori Endre bukta után, ismét kezére vett.

A két sereg itt találkozott egymással; a magyarságnak esze ágában se volt, hogy Básta fáradt katonáit az nap csatarendbe állítsa. Azonban estve felé az ágyuk megdördültek; Székely Mózes, a fejedelem fővezére, egyszerre felülteté táborát, de jó rendet elő nem állithatott. A keskeny völgy mindent engede látni egymás táborában: Básta lovasságával, gyalogságával egyszerre csak bevágott, s a magyar tábor pillanatra tönkre tette.

Felcs zsákmány esett a győzelmes Básta kezébe: köztük 130 zászló, 45 ágyu ²⁾, s némelyek szerint a csatáért 10,000 ember fedé.

E győzelem Báthori sorsát örökre eldönté, soha se tudá több ily serget gyűjteni; honnan a következő év jul. 26-kán, a honból végképp kiment; s Csehországban internalva halt el, 1613-ban.

¹⁾ Nemz. Társalkodó. 1840. I. 117 l. ²⁾ Istvánfi, Histor. Libr. XXXII.

E csatában Goroszló leégett, régi falu-helyét elhagyá, fölebb építette fel mostani lakhelyét ¹⁾.

Kolozsmonostori emlék.

(1660).

Kolozsmonostor Kolozsvár szomszéda. Mellette Várad felé menve, az országút jobbán egyszerű rakott kőoszlop áll, hasonló egy nagy sirköhez.

Ezen oszlopot II. Rákóczi György azon csatája emlékének tartják, mit Monostor és Gyalu között veszte el.

Rákóczi nem elégedvén meg Erdély fejedelemiségével, 1657-ben kiment vala lengyel királyságot keresni. Ezért a porta úgy megneheztelt reája, hogy fejedelmi székéből kitéteté. Lemondott ugyan, de midőn látta, hogy utóda gyávasága miatt a török mind inkább veti kezét az ország torkára, s látta, hogy már Boros-Jenő várát is kezére akarná keríteni: ismét felvette fejedelmi czimét, s fejedelmi utódját, Barcsai Ákost tűzőbe vette. 1659. dec. 23-tól 1660 máj. 13-ig Szebent, hová Barcsai huzódott, ostrom alá veté. Tavasszal bejött a török: s Rákóczi előle ide vonult, a török nyomban követte. Végre Fenes és Monostor között a csatát 1660 máj. 22-én elfogadta. A budai pasa roppant tábora a Szamos partjától fel a hegyekig terjedt, vele szemben a Rákóczi kis hada; köztük egy patak. A török kezdé meg a csatát, Rákóczi jobb szárnyának rontott, azt megbontá; akkor a bal ellen intézte támadását, az is megfutott. Maga Rákóczi a mint a bomló balszárnnyhoz sietne, négy sebet kapott, s az ott folyó patakon alig menekült át. A szerencse elhagyta volt már, még a szél is ellene fordult, porral hintve el szemben táborát. A csata elveszett, el mintegy 3000 magyar s vele 8 ágyu. A sebestült fejedelmet szekérre tévék, úgy vivék Váradra, onnan Ecsedre, hol 18 nap mulva, jun. 6-án, sebében meghala.

E szerencsétlen csata emléke ez oszlop ²⁾. Közelében három sirhalom fedezi a testeket, mi Kolozsvárról Gyalu felé menve, az országúttól jobbra most is látszik. Ezen halmak egyikén e században egy gyalui udvari tiszt ásatásokat tétetett, de egy rézsarkantyú s rozsdás kardnál egyebet nem talált.

¹⁾ Erdély Történelme. IV. 118. ²⁾ Erd. Történelme V. 93.

Kozmatelkén, a Barcsai sirja.

(1661).

Kozmatelke, oláh falu a Mezőségen Szász-Régen felé. Barcsai fejdelem, kiért II. Rákóczi György elhullott: itt lelte sirját, mit egyszerű sirkő jellel.

II. Rákóczi buktaival Kemény János, a Rákóczi fővezére lépett fel Barcsai ellen. Kemény osztrák segélylyel jött ellene, s trónáról lemondatá. Barcsai lemondott ugyan, de azért titkon felhitta a törököt, hogy visszatenné székébe. E segélyhívás Keménynek tudára esett: Barcsait Görgény várába fogságba veté. Azonban 1661-ben a török segély csakugyan megérkezett: Kemény Barcsait, nehogy velök szövetkezzék, Kövárba rendelé vitetni, az átszállítással Kövér Ferencz asztalnokát s magyarhoni Váradi János kapitányát bizta meg. El is inditák Görgényből lovassággal kísértetve; de a mint a Mezőségen vinnék, Répa nevű falunál átlövék, ott hevert, míg a kozmatelki lakosok el nem temették ¹⁾.

Nagyszöllősi emlék.

(1662).

Nagyszöllös németül Grosz-Alisch, szász falu, Segesvár közelében, mellette Kemény János fejdelem hagra harci sírdombokat.

Elmondám, mint öleté le Kemény János Barcsait.

Barcsai helyébe a török I. Apafi Mihályt emelé Erdély trónjára: Kemény Apafi ellen is folytatá trónkövetelő hadjáratát. Segesvár alá ment, I. Apafit bele szorítá; de 1662 jan. 22-én, vasárnap, Kucsuk pasa segítségül érkezett. Kemény Segesvár alól elhuzódott s Apafi az ostrom alól felszabadult.

Azonban Kucsuk ezzel nem érte be. A mint látá, hogy Kemény a csatát kerülendő, Segesvártól északra Hétúr felé a hegyek közé becsapott: rögtön utána nyomult. Hétfőn, 1662 jan. 23-án, a Kemény táborában senki sem álmodá, hogy a most érkezett török mindjárt csatához kezdjen. Maga a fejdelem hadi

¹⁾ Erd. Történelme. V. 110.

szállásán, a szász papilakban Bethlen Jánossal levelet irata. Eljött az ebéd ideje, az az tíz óra, asztalhoz ültek, itt vették a hirt, hogy török lovasok mutatkoznak: a hirre lóra kaptak, kiszálltak.

Kucsuk pasa már Hétúrnál volt, köztük egy félórányi tér, a színhely egy keskeny völgy, mit egy patak mély árkával hasít át. Kucsuk keletről jött: Kemény mit összeszedhetett, eleibe állítá: centrumát a völgybe, serge két szárnyát a völgy két oldalára, hatszáz embert a falun alól rendelt, nehogy megkerültessék. Kucsuk megjött: minden parancsa abban állt, hogy törökjei lovuk nyakára fektve, a golyók zápora közt is bevágjanak. Ugy lön, a törökség jobb szárnya rohan, Kemény sergét megbontá, s futásra kényszeríté.

Kemény is fut, de lova, mint Bethlen írja, megbotlik, a néphagyomány pedig azt mondja, bérelt lovása rozsul szerelvén, nyerge fordult le: földre hullt s az üldöző lovasság összetiporta.

A törökök a holttesteket annyira kifoszták, hogy Bethlenként, minden keresés mellett se lehetett Kemény testét feltalálni.

A hagyomány szerint pedig Kemény Kata, testvére, Bethlen Ferenczné fejét, sisakját levágatá, hogy meg ne ismerjék, s azt Keresdre magához vitette, csak teste maradt ott.

Hol annyian elestek, a falun kívül most káposztás kert van. E kertek ketteje közösen egy nagy sirdombot bír: még mind magaslik a hely, s rajta virágot természet a jámbor nép; s az ott levő sirkövet még mind tiszteletben tartja.

A kertekkel szemben, az út mellett, egy 4 öl magas tömör építési toronyka állt, s azt hiszik, ott esett el a fejdelem. A rongált emlék helyén 1851. nyarán, Nagyszőlös az emléktornyot merőben újra építetté.

Segesvár mellett is van egy torony alaku emlék, a városból Ebesfalvára menőleg az útfélen jobbra: ezt is ezen csata emlékének tartják ¹⁾.

Holdvilági sirdombok.

(1704).

Segesvárról Ebesfalvára menőleg, mielőtt e nagy szász faluba

¹⁾ L. Magyar Hirlap 1851. 550 sz. Erdély Történelme V. 12 1.

érnénk, az országút jobbán nagyszerű sirhalmok emelkednek: harczy sirok a Rákóczi forradalmából, alatta mintegy 1300 székely alussza örök álmát.

Guti a székelyföldön tábort vont vala össze s azzal b. Tiege ellen vonult lefelé. De nem lévén ágyuja, b. Tiege 1704. jan. 28-án őket véletlenül megrohanta, a lovasság elfutott, a gyalogság egyrésze odaveszett. Gutit e gondatlanságáért Kaszás Pál fővezér Tordán felkonczoltatá. ¹⁾

Zsibó sánczai.

(1705).

Zsibó a Szilágyban fekszik, a Szamos balpartján. Szerencsétlen hely a forradalmiakra.

Rákóczi Ferencz forradalmának fényes kezdete 1705-ben megzavarodott. Nehogy a már egyszer elfoglalt Erdélyt elveszesse, Zsibóhoz jött, itt a falun alól, a Karika útjára 24,000-ből álló serge mellvédetül kemény sánczot vonatott, s úgy várta Karika-hegy tájáról, a Magyarhon felől jövő ellenséget.

Azonban gr. Herbeville fővezér, s Klökesperg tábornok, ki Erdélyben sokáig lakván a helyet jól ismerte, Zsibó felől jött Rákóczi táborára. Nov. 11-én rémitő csata lön: 6000 ember s 24 ágyu lett a veszteség ²⁾

E csatában Désailleurs marquis, XIV. Lajos tábornoka is elfogatott. Rákóczi a csata hanyatlásánál felment a Zsibóval szemben emelkedő Pizskujra s végig nézett még egyszer sergének romján, miért e hegyet e nap emlékére ma Rákóczi-hegynek hívják.

A mint a csata veszve volt, egy ismeretlen lovag bujdosása közben fájdalmának hangokat adott, egy dallam született ajkain, mit egyszerre felkapának: e dal a magyar Marseillese, a Rákóczi-induló volt.

A sánczok nyomai maig is látszanak...

E hely volt az is, hol 1849-ben az utolsó forradalmi mezei tábor fegyverét, aug. 25-én, Kazinczi tábornok alatt, letette ³⁾.

¹⁾ Cserei Mihály Historiája. 329. l. Erd. Tört. VI. 62.

²⁾ Cserei Historiája. 353. l. Erd. Történelme. VI. 70. ³⁾ Kövári, Erd. Tört. 1848—49. 274—79. l.

Ditrón, a Tatárhalom.

(1707).

Ditró Gyergyóban van, Borszék anyafaluja: közelében, az országút mellett, halom látszik, mit a nép Tatárhalomnak nevez. 1707-ben beütöttek volt a tatárok, Gyergyót keményen dúlák. A nép velök itt megharczott, vagy 3000-t belőlök elejte, azok nyugosznak e domb alatt.

Mádéfalvi sir.

(1764).

Mádéfalva Csik faluja. Mint Szeredából Gyergyóba utazunk, a falu alsó végén, az út mellett jobbra, egyszerű sir domborodik: rajta gabona terem; benne székelyek fekszenek.

Mária Terézia trónját a külhatalmak keményen megtámadák vala. Támogatására mindenfelől gyűjték a fegyveres erőt; s hogy ide az erdélyi határszélekre sorkatonaság ne kelljen: határezredekert kívántak felállítani. De a székelység a fegyver felvételére nem volt hajlandó.

Elpróbálák biztosok által capacitálni, nem sikerült. Gyergyó 1763 decemberében felvette, a többi székelység ekkor sem akarta. Buccow erdélyi főhadparancsnok és kormányzó azért, 1764 jan. 17-ére a csikiakat Mádéfalvára parancsolá, s mire felvenni most se akarnák, négy ágyut vonatott elő, mik éjjel megdördültek: az éj álmából felriadt nép megfutott, sokan az Őltba fultak, mások golyótól estek el.

Az elhullottak itt e sirban nyugosznak. Emlékére sirkövet tettek volt, melyre e szó volt vésve: SICVLICIDIVM, mely szóban római számokkal 1764 van befoglalva, — s mely sirkő elmozdittatván, azt Buzás János Szt.-Mihályra vitette, s saját sirjára állittatá fel, hol most is meg van ¹⁾.

Ez esemény után Csik felvette a fegyvert; fel utána Háromszék ²⁾.

¹⁾ Benkő Károly, Csik-Gyergyó. II. 59. ²⁾ Erd. Tört. VI. 126—130.

Körösfalvi sirdomb,

(1784).

Körösfalva oláhul Kriscesor, Zaránd faluja.

A Hora-világ több sirdombot hagyott fenn, melyek közül a brádi és a körösfalvi nevezetesebbek. Körösfalván a református templom mellett egy sir domborodik, hol 23 magyar földbirtokos lelte sirját, 1784. nov. 2-án ¹⁾ A felkelt nép az itteni birtokosságból csak a szebb nőket hagyá életben, azokat is csak azon feltét alatt, hogy nemzetiségükről lemondva, ó-görög vallást vegyenek fel.

A bodzai sirhalmok.

(1789).

A Bodza-szorosnáli vámnál, a harminczadi kertben székelv határőrök vannak temetve, s a kápolna hegyén 17 székelv tiszt alussza örök álmát.

II. József császár 1788-ban, a muszkával szövetségbe, a törököt megtámadta; a sorkatonaságot kivitték, künn dicsőségtelen harc folyt, míg a török Erdélybe több helytt beütött: e ponton 1789 augusztusában csapott be: Bora huszár őrnagy, Damo százados példát mutatván, visszanyomták ugyan, de hogy mily veszteséggel, e sirhalmok jelelik ²⁾.

---

¹⁾ Nemzeti Társalkodó 1840. I. 42. l. ²⁾ Erd. Történelme. VI. 151.

PÓTLÉK és IGAZÍTÁS.

---

150 l. Hadadvárnál azon tévedés jön elő, hogy Balassa M. a Jakcsiak mostoha apjának iratik, holott Sulyok György az oltalmazó volt a Jakcsiak mostoha apja.

211 lapon a Torockó-Szt.-Györgyi vár leírásánál említett kehely felirata helyesen így áll: „Az ki izik XII. meg ezel rezele lezen.“ Rajta mint évszám 1574. jön elő. A kehely most Kilyéni Székely Dávidné, b. Torockai Rózália birtokába van. Leirta s rajzát közrebocsátá gr. Eszterházi János Archaeologiai közlemények. II. 163.

Hely-mutató.

	Lap.		Lap.
Algyógy	23.	Csik-Szereda	100.
Almakerék	296.	Csik-Tusnád	55.
Almás	48.		
Alparét	327.	Darlacz	295.
Alsó-Kosály	26.	Demsus	28, 270.
Alsó-Rákos	237.	Ders	231.
Alvincz	215, 256.	Dézs 62, 85, 294, 307,	313.
Apácza	247.	Déva	167.
Arany	215.	Diód	211.
		Disznód	251.
Bágy	47.	Ditró	300.
Balázsfalva	233.	Doboka	85.
Bátos	44.	Drág	201.
Bekecs	248.		
Benczéd	47.	Ebesfalva	232.
Berethalom	201.	Egeres	199.
Bereczk	49.	Enlaka	46, 299.
Besztercze 124, 155, 294,	310.	Enyed	251, 309.
Bethlen	201.	Erdő-Szentgyörgy . . .	234.
Bethlen-Szt.-Miklós . .	235.	Esküllő	325.
Bibarczfalva	48.		
Bodok	54.	Fehéregyház	231.
Bodola	218.	Fehérvár 20, 67, 255, 275,	304.
Bodza	134, 331.	Feketehalom	136.
Bolivár	58.	Felső-Szálláspatak . .	230.
Bolya	237.	Felvincz	65.
Bonczida	221.	Firtos	45.
Bonyha	235.	Fogarás	183, 309.
Boros-Bocsárd	213.	Földvár	24, 244.
Branyicska	230.		
Brassó 120, 192, 243, 283,	298, 304.	Gáld	213.
Bréd	63.	Gerend	228, 272.
Budvára	38.	Glogovicza	58.
Bükszád	54.	Gogányváralja	58.
		Goroszló	325.
Csicso (Csik)	55.	Görgény	176.
Csicso (Belszolnok) . .	157.	Gredistye	19.
Csik-Somlyó	300.	Gyalu	64, 180.
Csik-Szt.-Domokos . . .	324.	Gyimes	131.

	Lap.		Lap.
Hadad	149.	Léta	174.
Hagymás-Bodon	43.	Mádéfalva	330.
Harina	274.	Magyar-Zsákokod	44.
Hidalmás	313.	Makfalva	44.
Holdvilág	328.	Málnás	54.
Homárka	39.	Malomviz	216.
Homorod-Szt.-Pál	238.	Maros-Vásárhely	101, 307.
Hondol	301.	Maros-Ujvár	226.
Höltövény	135, 243.	Medgyes	106, 249.
Hunyad	87.	Ménés	59.
Ikafalva	53.	Meszes	264.
Ilosva	26.	Mező-Bánd	59.
Ilye	144.	Nagy-Almás	198.
Ilyefalva	242.	Nagy-Disznód	56.
Ilyésmező	44.	Nagy-Ida	60.
Jára	31.	Nagy-Szőllős	327.
Kadicsfalva	38.	Nagy-Teremi	298.
Karczfalva	55.	Nyén	135.
Kentelke	326.	Oklád	48.
Kenyérmező	320.	Orlát	56.
Kerellő-Szt.-Pál	224.	Orlya-Váralja	27.
Keresd	219.	Ozd	236.
Keresztény-Sziget	57.	Ojtoz	131.
Kerlés	326.	Paszmos	204.
Kis-Disznód	273.	Prázmár	242.
Kis-Kalán	32.	Radna	271.
Kis-Torony	273.	Radnoth	225.
Kolozs-Monostor	65, 258, 326.	Rika	37.
Kolozsvár	25, 72, 194, 284	Rosnyó	246.
Komolló	53.	Sajó-Magyarós	60.
Koppánd	229.	Sebeshely	57.
Korond	45.	Sebesvár	25, 246.
Kovászna	48.	Segesvár	115, 291.
Kozárvár	61.	Sellenberg	323.
Kozmatelke	327.	Szováta	44.
Kőhalom	247.	Strigy	34.
Körösfalva	331.	Szamosujvár	26, 161.
Közép-Ajta	48.	Szárhegy	238.
Kővár	152.	Szász-Csora	57.
Ködu	61.		
Kuzsma	37.		
Küküllővár	83.		

	Lap.		Lap.
Szász-Fenes	64.	Törcsvár	137.
Szász-Hermán	245.	Udvarhely	36, 94.
Szász-Kézd	249.	Úzon	342.
Szász-Orbó	275.	Ürmös	56.
Szász-Sebes 109, 289, 310.		Zalathna	24.
Szászváros	119.	Zetelaka	46.
Szeben	111, 292, 308.	Zeykfalva	31.
Szelindek	250.	Zsabenyicza	42.
Szent-Benedek	221.	Zsibó	223, 329.
Szent-Demeter	207.	Várfalva	24.
Szent-Domokos	56.	Vargyas	48.
Szent-Imre	319.	Várhegy	16, 43, 99.
Szent-Lélek	221.	Vármező	63.
Szent-Mihálykö	255.	Városvize	23.
Szeretfalva	60.	Vajda-Szt.-Iván	59.
Szilágy-Cseh	151.	Vécs	27, 204.
Szilágy-Somlyó	148.	Veczel	23.
Talmács	152.	Verespatak	31.
Tartód	45.	Verestorony	28, 140.
Tihó	63.	Vidombák	247.
Tiliska	57.	Vingárd	229.
Torda	20, 80, 263, 311.	Vizakna	311.
Torja	t . 49.	Volkány	245.
Toroczkó	209.		
Toroczkó-Szt.-György	210.		
Tövis	295.		

